

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים ושישה, חוברת א — תשרי ה'תשמ"ב

התוכן:

	מאיה אגמון -	
3	פרוכטמן	"ומר עם אהלים"
9	שמחה קוגוט	הפינוי היתר בלשון המקרא
	אלישע קימרון	המלות אשר, ש-, די בראש משפט עיקרי בעברית ובארמית
27		
39	ישראל ייבין	הגעיות ותפקידן
57	יואל לרנר	חילופי ז/ד בייצוג /d/ במסמכי יב: הסבר חילוף
65	דניאל סיון	על הזוגי בשמות-העצם באוגריתית
	אורה (רודריג)	
72	שנרצלד	הגיית העי"ן בקהילות הספרדים המזרחיות
76	ישראל בן-דוד	אֶתְרָאִים, אֶתְרָאִים וכיוצא בו שמות מן החלומים
80	שרגא אפרמסון	אגב קריאה

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר מאיה אגמון-פרוכטמן, רח' אבן גבירול 140, תל-אביב, 62966
ד"ר שמחה קוגוט, רח' הרב עוזיאל 76, בית וגן, ירושלים, 96424
ד"ר אלישע קמרון, רח' יריחו 6, באר-שבע
פרופ' ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים, 94631
יואל לרנר, רח' משגב לדך 31, ירושלים, העיר-העתיקה, 97500
ד"ר דניאל סיון, רח' מנדלי 24, רעננה
ד"ר אורה (רודריג) שורצנלד, רחבת אילן 10, גבעת-שמואל, 51905
ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11 ד', ירושלים, 92223
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים, 92461

בהתקנת החוברת לדפוס ובהגהתה סייעה עפרה כהן

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ
מִיָּצְבוּ בְּנוֹ מִשְׁהוּל

"ומר עם אהלים"

עיון לשוני בבית שיר של דונש בן-לברט

במאמר זה אצביע על דוגמה מובהקת של מלה, שניקודה — אם נתחשב במשקל השיר שבו היא מצויה — יהיה שונה מן המצופה ממנה על פי הצירוף, שבו היא באה במקרא. עיוננו יראה, שהניקוד הזה אינו חורג מן הצפוי בימי הביניים, ואגב מעקב אחרי המלה וניקודה יתגלה לעינינו גם ויפוח רב-שנים בין משתתפים ממוצא ורקע שונים על פירוש של מקום אחד בתורה. פונתי היא לצירוף "ומר עם אהלים", הבא בבית הפתיחה של השיר 'ואומר אל תישן' לדונש בן-לברט:

ואומר: אל תישן / שְׁתֵּה יֵין יֶשֶׁן / וְכָפַר עִם שׁוֹשָׁן / ומר עם אהלים.

שיר זה נדפס ראשונה על ידי הרפבי ב"חדשים גם ישנים" (ג, עמ' 7) ¹ מכתב-יד משל אבן גבירול, ספריית פטרבורג. שירמן גילה שלושה פחים מן השיר בכ"י אדלר², ולא נמצא מקור שלם נוסף. בכ"י מן הגניזה נמצא קטע מתחילתו של השיר עם פתובת המייחסת אותו לדונש בן-לברט³.

את המלה אהלים ניקדו רוב המביאים את השיר: "אהלים". כך ניקד את המלה שירמן⁴, וגם אלוני במהדורתו ניקד את המלה בניקוד הזה. הניקוד אַהֲלִים מנוגד למשקל, ואמנם שירמן מעיר (עמ' 34, בפירושו): "אהלים — מלשון אַהֲלֹת (שיה"ש ד, יד)⁵, וכדי לקיים את המשקל, יש לנקד אל"ף בחולם" (הפונה לניקוד "אהלים"). אך שירמן עצמו לא ניקד כך, והותיר את שאלת המשקל פתוחה. לעומתו אלוני

1. הרפבי, חדשים גם ישנים, חוברת ד, עד עמ' 7 (פרס לחותמי ה"מליץ"); להלן: הרפבי.

2. מס' 2858 דף 30, א, וראה נחמיה אלוני, דונש בן לברט — שירים, ירושלים (תש"ז), עמ' ככה; להלן: אלוני.

3. אוסף ט"ש 8/15 T-S, על פיו מביאו אלוני במהדורתו. וראה פרטים נוספים במאמרו של עזרא פליישר, "חקרי פיוט ושירה" ג. פרקי דונש (2), תרפיץ לט, 33-35; להלן: פליישר.

4. חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפורבנס, ירושלים ותל-אביב, א (תשכ"א), עמ' 34; להלן: שירמן.

5. שירמן בחר במובאה אַהֲלֹת, אף שיש גם אַהֲלִים בצירוף כזה: "מר אַהֲלִים וְקָנְמוֹן" (מש"ז, יז), אך עשה זאת פנראה משום הקשר הקונטקסטואלי (אם כי לא ציינו בפירושו). וראה הסברנו להלן.

מסביר (הערות, עמ' קכו), שבמלת אֶהְלִים "גרזנית בשוא מורכב פתנועה", וכן הוא מביא גרסת אוהלים בוי"ו (הרפכי) ואת הניקוד אֶהְלִים של ביאליק-רבניצקי במהדורתם לשירי החול של אבן גפירול, המביאים מלה זו ללא הסבר. הצעה נוספת (של אברונין)⁶ היא אֶהְלִים, ובחבורת "דור דור וסופריו"⁷ מצוי הניקוד אֶהְלִים. את כל אלה אלוני מביא בהערותיו לחילופי גרסה, ללא תגובה.

הניקוד אֶהְלִים תמוה הוא, ולא ברור לי מדוע אחזו בו המהדירים. הפית שהמלה מצויה בו הוא הפותח את השיר, והניקוד הזה מפר את המשקל. קשה לקבל חטף או שוא נע פתנועה (הצעת אלוני) אצל משורר, שטרח בהעברת המשקל הפמזי הערבי אל השירה העברית למרות מבנה ההברות השונה, שחייב אותו לראות את ההברה בעלת השוא הנע או החטף כמקבילה להברה הקצרה הערבית. אפילו הניקוד אֶהְלִים של ביאליק-רבניצקי ללא פירוש עדיף פאן. ועוד: פתיב אוהלים (שהובא לעיל מהרפכי) נראה כמחייב תפיסה של תנועת חולם, ולא של חטף⁸. יש אפוא לחפש פתרון, שיסביר את הניקוד אֶהְלִים בצירוף הזה (פשהמשקל הנדרש הוא ש ל ו ש ת נ ו ע ו ת).

פליישר, במאמר בתרביץ⁹, עומד על חוסר העקיבות שבגישתו של אלוני. השיר מעלה בעיות במספר מקומות, אך ראשית לפול מוקשה בעיניו בית הפתיחה. אֶהְלִים אינו חולם בשל המשקל, ומצד התוכן אי אפשר, לדעתו, לנקד אֶהְלִים. ועוד הוא מוסיף: "ברם הבית קשה גם בתוכנו. "פופר עם שושן" נראה מגומגם — אבל כלום אפשר לומר שהידיד מזמין את המשורר לשנות גם פופר גם שושן גם מור גם אהלים, שאינם בכלל שתייה? —". הצעתו של שירמן לראות בוי"ו (וכופר עם שושן) וי"ו המצב, בפירוש של "בעוד פופר עם שושן וכו' נמצאים בפרדס", אינה נראית לפליישר, כי תפיסה כזאת יוצרת פסיחה מטור אל טור.

מכיון שמצא פליישר, שבקטע הראשון של הבית שנמצא בגניזה (אותו בית, שלפניו הפתוחת המייחסת אותו לדנוש) כתוב: ואומר אל תישן / שתה יין ישן / עלי מר עם ... הוא משחזר: *עלי מר עם שושן / וְכָפַר נְאֻהִים. לשנות עלי ציצים ופרחים נהוג בשירה זו, וכך נפתר לדעתו גם עניין התוכן. אלא שפתרון זה דוחה לחלוטין את גרסת הרפכי — היחידה שמביאה שיר שלם

6. הערות נוספות לשירי רשב"ג במהדורת ביאליק-רבניצקי לשירי רשב"ג, פרק ג', ספר ג', עמ' 56.

7. תל-אביב (תרצ"ו), עמ' 35.

8. אמנם החולם עשוי לשקף כאן ניקוד אֶהְלִים, אך ניקוד כזה מתקבל על הדעת אפילו פחות מְאֻהִים. ניקודים מתחלפים של אוהלים — אֶהֱלִים — אֶהֱלִים בכתב-היד מימי הביניים, כפי שמביא, למשל, ישראל ייבין במאמרו ב"לשוננו" (מד, עמ' 163–184) "שינויי איכות של חטפים", בעיקר עמ' 167, היו עשויים לסייע לפתרון, אך ללא אסמכתא דקדוקית אין לשער שיכלו לקבוע נורמה בשיר של דנוש בשירת חול ספרדית.

9. ראה הערה מס' 3.

(שבעיותיו בודאי לא נעלמו מעיני המביא). גם הצירופים "מר עם שושן" ו"לפר נאהלים" אינם נראים טובים יותר מן הגרסה המצויה. פליישר טען, ש"לפר עם שושן" נראה לו מגומגם, אבל צירוף זה פנראה בנוי על פי המתפונת "כפפים עם נרדים" (שיה"ש ד, יג)¹⁰. אין צריך לומר, ש"מור עם אהלים" הוא כמעט צירוף כבול מקראי (אמנם בניקוד אהלים); יתרה מזו: גם "כפפים עם נרדים" וגם הצירוף "מר ואהלות" נמצאים בשיה"ש ד, יג-יד, שם פתוב:

שְׁלַחֲךָ פְּרָדִים רְמוּנִים עִם פְּרֵי מְגָדִים כְּפָרִים עִם נְרָדִים: גֵּרָךְ וְכֶרֶם קָנָה
וְקָנְמוֹן עִם כָּל עֲצֵי לְבוֹנָה מֵר וְאַהֲלוֹת עִם כָּל-רָאשֵׁי כִשְׂמִים:

נראה, שכל הסיטואציה של פתיחת השיר לקוחה ממקום זה שבשיר השירים, כפי שמוצאים בהמשך לבית הנזכר:

... כְּפָרִדִּים רְמוּנִים / וְתָמָר וּגְפָנִים
וְנִטְעֵי נְעֻמָּנִים / וּמִיָּגִי הָאֲשָׁלִים.

הפסיחה שנוצרת על פי פירוש שירמן אף היא אינה יחידה במינה בשיר. מכל אלה נראה לי שעדיפה גרסת הרפכי (בעיקר משום הקרבה לטקסט המקראי ומשום הבאת השיר בשלמותו), וברצוני להביא כאן הצעת פתרון אחרת, שתותיר את הצירופים הראשונים בגרסת הרפכי, אך הניקוד יהיה: אהלים. ואכן מסתבר, שיש דברים בגו. ויפוח רב-שנים התקיים בין המפרשים סביב מלת אהלים שבבמדבר כד, ו: "כְּאַהֲלִים נָטַע ה'". נתחיל את עיוננו בויפוח הזה בשלב מאוחר יחסית דוקא, בדבריו של ר' שלמה פרחון במחברת הערוך, בערך אהל¹¹: "מ"א כאהלים נטע ה' (אהלים, במ' כד, ו) מר אהלים וקנמן (אהלים, מש' ז, יז), מר ואהלות קציעות (אהלות, תהלי' מה, ט). פי' עץ בושם לרפואות, — ונתפס רבינו סעדיה ז"ל כי אמר כאהלים נטע ה' (בבמדבר דלעיל) כאוהלים נטע ה', ומצא במקרא ויטע אהלי אפדנו (אהלי' דנ' יא, מה), הנה נטיעה לאוהל גם מצא מן בושם בשמים עשה גם הוא מן אהלי אהלים בלי קמץ חטף כמו קודש קדשים —".

רוצה לומר, שמפיון שבדניאל מוכיח הניקוד אהלי, שהמלה היא צורה נסמכת מאהלים, והפונה היא לאהלים ממש (גם מלת אפדנו מוכיחה, כמובן, פירוש זה).

10. ר' יונה אבן ג'נאח אומר בס' השרשים (על פי מהד' באכער תרנ"ו, התרגום העברי, דפוס צילום תשכ"ו): "הנון והריש והדלת נרד וכרכם (שיה"ש ד, יד) נרדי נתן ריחו (שם א, יב) כפפים עם נרדים (שם, יג) נאמר כי הוא הנרד". והשוה ר' שלמה פרחון, מחברת הערוך (מהד' שטרן פרסבורג תר"ד, דפוס צילום תש"ל), ערך שושן: "שפתותיו שושנים (שיה"ש ה, יג) פי' ורדים אדומים —"; הרי גרך = שושן; ומכאן נראה לי, ש"לפר עם שושן" בנוי על פי "כפפים עם נרדים", ונצרך לשושן לשם החרוז והמשקל. 11. עיין הע' 10.

ומפיון שמצויה מלת ויטע ליד אהלי, יש אפשרות לטענת אהלים; ומכאן, לדעת רס"ג, אפשר לפרש את "כִּנְאָהִים נטע ה'" פנטיעת אהלים, שהם מעונות. אשר לניקוד אֶהֱלִים ולא אֶהֱלִים, שהוא הניקוד שהיינו מצפים לו במשקל הזה¹², מוכיח ניקוד בְּשָׁמִים¹³, שממלת בֶּשֶׁם תיתכן אותה צורת רבים כמו מִבְּשָׁם¹⁴, וגם מִקְדָּשׁ אני מוצאים קִדָּשִׁים¹⁵ בצד קִדָּשׁ הַקִּדָּשִׁים¹⁶, ומכאן — המשקלים מתחלפים גם בניקודה של מלת הרבים מן אהל.

דבריו של פרחון מכוונים לתרגומו של רס"ג בתפסיר לבמדבר כד, ו, שבו פירש את אֶהֱלִים כמעונות¹⁷. אין לפנינו הדברים בשלמותם והדיון המפורט שדן בהם רס"ג, והם ידועים לנו מחסידי רס"ג וממתנגדיו. פרחון, כפי שראינו, התנגד לפירושו של רס"ג בעניין הזה, אף נקט את המלים: "ונתפס רבנו סעדיה ז"ל" (לעיל). פרחון הלך פאן בעקבות מחבר תשובות דונש על סעדיה¹⁸, אשר כתב בערך אהל (ערך שני במספר)¹⁹: "אהל, ועוד פתר כאהלים נטע ה' (במ' כד, ו) אהלים כמו אהל, וטעות גדולה היא זו, ואילו היה אהל ממש כשפתר, אז היה האלף קמוצה (ר"ל: אֶהֱלִים), ואינה אלא פתוחה כגון מור אֶהֱלִים וקנמן (מש' ז, יז), ודע כי הקמץ והפתח הכר גדול הן (ר"ל: יש להם סימני היפר, המבדילים אותם זה מזה), כי חדשים קמץ (ר"ל: קִדָּשִׁים) חדש ממש, וחדשים פתח לשון חידוש" —²⁰.

כנגד דברי תשובות דונש שבכאן יצא ר' אברהם אפן עזרא בספר ההגנה שלו על פירושי רס"ג, "שפת יתר". וכן פותב ראב"ע²¹: 'בִּנְאָהִים נטע ה' (במ' כד, ו), אמר

12. למשל: חֶמֶר-חֶמְרִים, חֶדֶשׁ-חֶדָּשִׁים, וראה להלן אצל דונש נגד סעדיה ואצל ראב"ע ב"שפת יתר".

13. ההגייה היא [basamim], שכן שוא נע נהגה [a] בראש מלה, אם לא היו לו תנאים מגבילים.

14. ראה שם, ערך בשם: "וקנה בֶּשֶׁם (שמות ל, כג), אריתי מורי עם בְּשָׁמִי (שיה"ש ה, יא), במשקל דְּכָרִי והראשון כמו משקל חֶדֶשׁ חֶדָּשִׁי, וקנמן בְּשָׁם (שם' ל, כג) במשקל קָבֶר קָבֶר, אילו שלשתן משונים" (פלומר, נשקלים במשקלים שונים).

15. קרא [qadashim], על פי המבטא הספרדי (שהיה שוה גם לאשפנוזי באותה תקופה), שבו הקמץ שבהברה פתוחה נהגה [a] פתוחה.

16. קרא [qodashim]. דוגמה זו לא הובאה ע"י פרחון, אך ראה בהמשך אצל ראב"ע ב"שפת יתר".

17. עיין מהדורת דירנפורג, פריס (1892): "וכמ' צ' אר ב צ'רבהא אללה...".

18. אני נוקטת את הצירוף "מחבר תשובות וכו'" לא במקרה, וראה להלן: מעניין לציין, שפרחון אינו הולך פאן בעקבות ריב"ג, שהצדיק את סעדיה.

19. מהדורת שראָטֶר, ברסלאו (1866); פליישר בהערה מס' 42 מפנה את הקורא למקור הזה וגם ל"שפת יתר" דלהלן, אך אינו מביא את הדברים במפורש, ואינו מציין את חילוקי הדעות.

20. הוא מביא גם דוגמאות נוספות.

21. מהדורת ג"ה ליפמאן, פרנקפורט ע"נ מיין (תר"ג), ערך אהל.

הגאון שהוא כמו ישב אֶהֱלִים (בר', כה, כז), ור' אדונים (דונש, לעיל) אמר שהוא כמו מר וְאֶהֱלֹת (תה' מה, ט) וע' פנים לתורה²². ויש להשיב כי מ ש ק ל י ה ש מ ו ת מ ש ת נ י מ , גם יִשָּׁב אֶהֱלִים לאות, כי מצאנו השכונִי בְּאֶהֱלִים (ש' ח, יא) וכן קדש קִדְשִׁים בקמץ גדול²³, כקדש הַקִּדְשִׁים בקמץ חטף. ואם ישאל השואל מה טעם נטע עם אהלים? הרי לו ויטע אֶהֱלִי אפדנו (דנ' יא, מה). ועוד, מאין לר' אדונים כי אֶהֱלִים עצי בושם הם ונופל בהם לשון נטיעה? אולי הם כמו שמצאנו במקום אחר שניהם דבוקים מר וְאֶהֱלֹת (שיה"ש ד, יד) —²⁴.

הויפוח על אֶהֱלִי-אֶהֱלִי אינו מסתכם בדברים שהובאו פאן — פפי שנאמר בתחילת הדברים, יש לויפוח הזה ראשית קדומה, אף המשך. פפי שמביא ליפמאן בביאורו ל"שפת יתר", הרי מלת נטע ליד אֶהֱלִים שבבמד' כד, ו העלתה קשיים שדנו בהם כבר חכמינו בתלמוד, וכן אנו מוצאים הדים לכך אצל רש"י, למשל²⁵. אפשר עוד להוסיף, כי ר' יונה אפן ג'נאח בספר השרשים שלו רואה פנים להצדקת דברי רס"ג בפירושו, בעוד רד"ק מביא דברי "הגאון רבי סעדיה" בלי להוסיף דעה על כך. מאוחר יותר (במחצית הראשונה של המאה ה"ג) אנחנו מוצאים הדים מן הויפוח בשאלת אהל בדברי מפרש הפיוטים האשכנזי ר' אברהם בן עזריאל, הכותב בחיבורו "ערוגת הבושם"²⁶, פי היחיד מְאֶהֱלִים הוא אֶהֱלִי במלרע, ואף מביא פהוכחה לכך את דברי ר' יהודה הנזיר²⁷, אף מציין, שחזר בו מגזירת אֶהֱלִי במלעיל פיחיד מן אֶהֱבִים (אֶהֱלִי אֶהֱבִים, מ' ה, יט), והחליט, שהיחיד גם שם הוא אֶהֱבִי במלרע.

מכל הדיונים שהובאו לעיל אנו יכולים להעלות מספר דברים חשובים לענייננו: א. מאחר שלפנינו צורת רבים בלבד — אֶהֱלִים — ניתן לגזור צורת יחיד על פי תבניות שונות, אם יש לכך תימוכין.

ב. בהמשך לנאמר לעיל — על פי דעתם של מדקדקים אחדים מימי הביניים (רס"ג, ריב"ג וראב"ע) — הרי מ ש ק ל י ה ש מ ו ת מ ת ח ל פ י מ , פלומר,

22. אלה דברי דונש ב"חשובות", שרצה לומר כי כל מלה ש1 נה מרעותה, ואין אֶהֱלִי ואֶהֱלִי שוים.

23. ראה הע' 13.

24. רוצה לומר, שאולי גם אֶהֱלִים הוא מין בושם ואינו עץ, ולכן אין יכולה לבוא פאן לשון נטיעה, מה שאין כן באֶהֱלִי, שבדניאל פאה עמו לשון נטיעה.

25. אנו מוצאים במסכת ברכות (דף טו, במ' א) שאלה, למה נסמכו נחלים לאהלים, ותשובה: שניהם מטהרים — נחלים מעלין את האדם מטומאה לטהרה, ואהלים מכף חובה לכף זכות. לדעת רש"י בפירושו למקום זה הפונה לנחלים קודם ואהלים אחר כך, פלומר: לאֶהֱלִים נטע ה'; ולכן מדובר על סמיכת נחלים לאהלים, ואין הפונה ל"מה טבו אֶהֱלִי יעקב". ואז מעלה הוא את הסברו של הגאון, ואומר, שיש נטיעה לבתי מדרשות.

26. מהדורת אפרים א' אורפך, ירושלים (תרצ"ט; תש"ז; תשכ"ג), במקומות אחדים.

27. ראה נחמיה אלוני, "עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו יסודות הלשון העברית", לשוננו לד (תש"ל), בעיקר עמ' 78.

מקובל עליהם לגזור כיחיד לְאֶהָלִים גם אֶהָל, כמו בְּקָרִים מן בָּקָר, ולפי דברי ראב"ע, לַגֶּשֶׁל²⁸, היחיד של אֶמָרִים הוא אֶמָר (כי משקלי השמות משתנים). על כן אין הוא גזור אֶמָר או אֶמָר מְאָמָרִים, או אֶמָרִים מְאָמָר. אין כאן אפוא הגנה על רס"ג בלבד, אלא השקפה דקדוקית עקרונית.

ג. והוא החשוב מכולם — מי שחושב שמשקלי השמות מתחלפים, ואֶהָל נותן את הריבוי אֶהָלִים בצד אֶהָלִים, עשוי בהחלט להגיע למסקנה, כי מלת אֶהָלִים יכולה להיות גם בפניה האחרים שוה למלת אֶהָלִים, ואותו אֶהָל שהוא היחיד של אֶהָלִים, אינו חייב להיות מעוץ דוקא — אלא אפשר שהוא בֹּשֶׁם, או עץ בֹּשֶׁם. מפאן — אין הצירוף "ומר עם אֶהָלִים" חורג מן התצורה או מן הפירוש העבריים הנכונים; יש כאן שינוי לגיטימי בתוך גבולות העברית, ולא ניקוד לצורך המשקל (או חריגה ממנו, כמו שגרס שירמן).

ד. ויש לדיוננו תוצאת לואי: ויבים התחבטו בשאלה, אם דונש שכתב את התשובות על מנחם הוא אותו דונש, שכתב את ההשגות על רב סעדיה גאון. נראה לי, שבצד הבאת סתירות אחרות ורקע תרבותי ולשוני שונה קצת שבין הספרים תשובות דונש על מנחם ותשובות דונש על סעדיה, אפשר להביא תימוכין לדעה הגורסת שני מחברים נפרדים גם מן השיר הזה (ואולי גם מאחרים). אין זה מתקבל על הדעת, שהאיש, שהתנגד בתוקף לשינוי המשקלים, וציין שההבדל בין חֲדָשִׁים לחֲדָשִׁים הוא מהותי, וטען ש' פנים לתורה — הוא האיש שינקוט מלת אֶהָלִים = אֶהָלִים על פי עקרון רס"ג, שהוא מתנגד לדבריו (אמנם כאן שלב נוסף של אנאלוגיה). נמצאנו אפוא נשפכים באינפורמציה נוספת, שעומדת לרשותנו להכרעים גם בתחום הזה. הבאתי את כל הדיון הזה כדי לפתור אותו בית-שיר מוקשה של דונש, אך חשוב מזה הוא העיקרון, שלשירת ימי הביניים פ ל ל י מ ש ל ה. ואין להסתמך באשר לפרשנות של מלותיה אלא על המשוררים עצמם, שהיו פולם גם מדקדקים חשובים.

הפינוי היתר בלשון המקרא

0. הגדרה

פינוי יתר הוא למעשה פינוי המשמש כתמורה לצירוף שמני אחר, המופיע אף הוא במשפט. העברית המקראית עושה שימוש בפינוי יתר במספר מבנים. עקרונית, ייתכנו שלושה מצבים של פליאונזם זה: (1) יש הפינוי בא בסמוך למכונה, אחריו = פינוי מאחר (א: מוסב לאחור); (2) יש שהפינוי הוא פרולפטי, היינו: מקדים את המכונה; (3) יש מקרים של כפל פינוי, המאפשרים התייחסות אל הראשון שבפינויים כאל פינוי פרולפטי, או אל השני כאל פינוי מאחר. כל אחד מהמצבים הללו מכיל מצבי משנה, שיידונו בהמשך.

1. הפינוי המאחר (המוסב לאחור)

1.1 המצב הטבעי של שימוש בפינוי הוא לאחר הזכרת המכונה. כך משמשים פינויים דבוקים פסומכים בסינטגמה של סמיכות [*איש ובית האיש' < "איש וביתו" (שמ' א, א)], ולכשמודמנים יחד — בין ע"י איחוי ובין ע"י שיעבוד — שני משפטים או יותר, המשותפים באחד מאבריהם, הרי בדרך כלל נזכר אבר זה במפורש פעם אחת, ואחר כך יש שהוא נשמט, ויש שהוא מומר בפינוי. אך יש גם שפינוי שאינו סומך בא לאחר המכונה, כשהמשפט נראה מכיל יחס פְּרִדִּיקְטִיבִי אחד, והפינוי מורגש כִּיתֵר. כאלה הם המשפטים הבאים:

(1) "והבל הביא גם הוא מִבְּכוֹרוֹת צֹאנוֹ" (בר' ד, ד).

(2) "וּפִילֹגֶשׁ וְשֵׁמֶרָא וְחֵלֶד גַּם הֵיאָת...". (בר' כב, כד).

ראיית משפטים אלה כמשפטי ייחוד יש בה כדי להסביר את מציאות הפינוי היתר בפינוי מוסב, התופס את מקום האבר שהוצא בגלגול מקדים והועמד באקסטרא־פוזיציה במשפט. כך: (1) *וַיָּבֵא גַם הֵבֶל מִבְּכוֹרוֹת צֹאנוֹ' < "והבל הביא גם הוא".

1.2 לעמדת אקסטרא־פוזיציה במשפט מתגלגלים לא רק נושאי משפטים

כבדוגמות 1, 2, אלא — ובשכיחות רבה יותר — גם חלקים אחרים במשפט, כפי שמראות דוגמות 3, 4 שלהלן. אף אלה הם למעשה משפטי ייחוד, שלעמדת האקסטרא־פוזיציה נגררה גם פְּרִפּוּזִיזְצִיה, כך: (3) *וְגַם לַשֵּׁת יֶלֶד־בֶּן' < "ולשת גם־הוּא יֶלֶד־בֶּן" (בר' ד, כו); (4) *וַיֵּלֶד גַּם לַשֵּׁם' < "ולשם יֶלֶד גם־הוּא...". (בר' י, כא).

יושם אל לב, כי אקסטר־פוזיציה צמודת פּרפּוזיציה מאפשרת אחרי "גם" הופעת פניני מוסב פרוּד ללא חזרה על הפרפּוזיציה גם כשהיא מוצרכת (על דרך: *וּלְשֵׁם יֶלֶד גַּם לוֹ) כבדוגמות 3, 4. עם זאת, שלא אחרי גם שכיחה יותר חזרה על הפרפּוזיציה בתנאים אלה. כך למשל:

ל — (5) "וּלְצִלְפַּחַד בֶּן־חֹפֶר... לֹא־הָיוּ לוֹ בָּנִים" (יה' יז, ג; וכו"ב: 6) ש"ב ו, כג.

מ — (7) בר' ב, יז. אל — (8) מ"ב כב, יח. את — (9) בר' מז, כא. עם — (10) "וְעַם הָאֱמֹהִת אֲשֶׁר אִמְרָתָ עִמָּם אֶבְכְּדָה" (ש"ב ו, כב). לעתים דומה, כי אין הפרפּוזיציה נגזרת אל האקסטר־פוזיציה, אלא אדרבה, חוזרים עליה בצמוד לכינוי המוסב, כדי לגשר על ניתוק כלשהו ברצף המשפט. כך למשל בדוגמה (10) השפיע הניתוק שגרם פסוק הזיקה — "אשר אמרת" — על החזרה של מלת היחס "עם".

1.3 הפניני הבא לאחר אקסטר־פוזיציה, בין שהוא פרוּד ובין שהוא צמוד למלת יחס, ואפילו כשהאקסטר־פוזיציה גוררת עמה פּרפּוזיציה, לא עוזר בדרך כלל תמיהה אצל פרשנים, כיון שהקונסטרוקציה של משפטי ייחוד — ואפילו כאלה המייחדים את הנושא — מוכרת לכל המצוי במבני המשפטים המקראיים. יתר על כן: מציאותו של פניני "יתר" זה מלמדת, שנכונה היא תפישתם של המדקדקים הערביים את מבנה משפט הייחוד כ־ *جَمَلَةٌ ذَاتٌ وَجْهَيْنِ* (=משפט דו־פרצופי). שכן, לפי תפיסה זו, משפט ייחוד הוא משפט מורכב מעיקרו, שבו חלק־הייחוד הוא הנושא ה"גדול" של המשפט, ויתרת המשפט אינה אלא פסוק־נשוא, המכיל בעצמו יחס פרדיקטיבי, היינו נושא "קטן" ונשוא "קטן"¹. לא יחס פרדיקטיבי אחד אפוא כאן, כפי שהיה נראה מלכתחילה, אלא שניים, ובמבנה כזה, כאמור לעיל, יש מקום להופעת פניני חזרה על מכונה.

1.4 בדרך כלל אקסטר־פוזיציה מעשה מכון הוא, שפונתו הדגשה יתרה של חלק מסוים במשפט, אך יש שאבר מסוים מוצא את עצמו בעמדה של אקסטר־פוזיציה בדיעבד. כך, למשל, בדוגמה הבאה:

1. על תפיסה זו של מבנה משפט הייחוד ראה, למשל: גוניוס (*Gesenius' Hebrew Grammar*²⁸, second English Edition by A.E. Cowley, Oxford 1910 S.R. Driver, *A Treatise on the Use of the Tenses in Hebrew*³, Oxford 1892), סע' 197–201, עמ' 265–274; ח' רבין, תחביר לשון המקרא (ערך לפי הרצאותיו ש' שקולניקוב), אקדמון, ירושלים תשכ"ג, פרק ג', סע' 8, ד'; ע' אורנן, תחביר העברית החדשה, א', המשפט הפשוט (מהדורה ארעית), ירושלים תשכ"ח, סע' 7.3; U. Ornan, 'Syntax', in: (*The Jerusalem Encyclopedia Judaica*, vol. 8, article: 'Hebrew H. Reckendorf, *Arabische Syntax*, Heidelberg 1921, §182, pp. 366–373; ש' קוגוט, המשפט המורכב ב"ספר חסידים" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), ירושלים תשל"ו, פרק ג', סע' 1, עמ' 196.

(11) "את-הצפר החיה יקח אֶתָּה ואת-עץ הארז ואת-שני התולעת ואת-האֵזב... " (וי' יד, ו). בדוגמה זו מופיע הפינוי המוסב (והפרפוזיציה החוזרת בצמוד לו) בשל תוספת האלמנטים ("עץ הארז", "שני התולעת" ו"האֵזב"), שהכתוב מביאם כמעין afterthought [=להלן: מחשבת משנה] (לאחר שהזכיר את "הצפר החיה").

1.5 גלגול מקדים של אבר אינו מחייב העמדתו באקסטרא-פוזיציה בראש המשפט דוקא. הקדמה פלשהי של האבר תגרום אף היא להופעת פינוי מוסב. כך, למשל:

(12) "נשא את-ראש בני גרשון גם-הם" (במ' ד, כב). דומה, שהצירוף הכבול "נשא את ראש", שאינו ניתן להפרדה, מנע מלכתחילה את המבנה *נשא גם את ראש בני גרשון'.

1.6 בעוד שמשפטי ייחוד אינם נדירים בלשון המקרא וזיהויים אף הוא קל בשל העמדת האקסטרא-פוזיציה בראש המשפט, הרי גלגול מקדים של אבר בעמדה אחת בלבד קשה יותר לזיהוי, והפינוי המוסב הבא מיד בסמוך לו נתפס כִּיתר. אין פלא אפוא, שהדוגמה הבאה נפגמה בנוסחים שונים:

(13) "והפהן המקריב את-עלת איגש עֵזר העלה אשר הקריב לָהּ לְיָהּ" (וי' ז, ח). בנוסח השבעים חסר "לפהן"; בנוסחת הסורי חסר "לו". גם טעמי המקרא הפרידו בין "לפהן" ו"לו". ראב"ע פירש בצדק: "וטעם לו אחר שאמר לכהן תוספת ביאור, שלא ינתן העזר לכהן אחר". והשוה שם: (14) "ל פ ה ה המקריב אותה לו תהיה" (פס' ט); (15) "ל פ ה ה הזרק את-דם השלמים לו יהיה" (פס' יד). אמור מעתה: "לפהן" = "לו". משמעות הצירוף "לפהן לו" היא: "לכהן עצמו". הפינוי בא כתמורה ל"פהן", וכדרכה של תמורה יש שהיא גוררת אתה מלת יחס שקדמה לגרעין. הנוסחאות שחסר בהן אחד משני המרפיבים לא עמדו על הדרך המיוחדת של לשון המקרא להדגיש אבר פלשהי ע"י הקדמתו בעמדה אחת, והכנסת פינוי חוזר בעמדה המקורית, כך:

	עזר	העלה	אשר	הקריב	לפהן	יהיה <
עזר	העלה	אשר	הקריב	לפהן	לו	יהיה.

1.7 פינוי פריד המוסב לאחר בצמוד למכונה בדוגמה (13) צמוד הפינוי למכונה, אך בכל-זאת יש חציצה של מלת יחס ביניהם. זו מאפשרת אינטרפרטציה — בלתי-נכונה, כמובן — המפרידה בין הפינוי למכונה, כאילו אין זהות ביניהם, ועל כן "זרותה" של הקונסטרוקציה פולטת פחות. לא כך הוא המצב בדוגמות הבאות, שבהן אין כל חציצה בין הפינוי, שהוא בהכרח פריד, לבין המכונה.

(16) "כִּי-הָיָה הָיָה בְּנֶפֶשׁ יִבְרָךְ" (וי' יז, יא).

"הדם" = "הוא". המבט "הדם הוא" במקרא מקביל ל"הדם עצמו" בל"ח². תן דעתך לטעמי המקרא, שחיברו כאן "הדם הוא". כיו"ב: (17) יש' ז, יד.
(18) "ועבד הלוי הוא את-עבדת אהל מועד" (במ' יח, כג).

בגרסת הסורי חסר "הוא". יתר על כן: הנוסח הותאם להמשך הפסוק: "ועבדו הלויים... והם ישאו עונם". ראב"ע היטיב לפרש: "ועבד הלוי הוא — בעצמו. וי"א כי הוא פעול ואיננו נכון. כי 'את עבודת אהל מועד' הוא הפעול". ראב"ע דוחה את האפשרות ש"הוא" = כינוי פעול = "אותו", ומכוון ל"אהל מועד", בטענה ש"את עבודת אהל מועד" הוא הפעול". מטענה זו משתמע לכאורה, שעקרונית יש להעדיף ייחוס כינוי לאחור מאשר לפנים (= כינוי פרולפטי), אך אין הדבר כן. ראב"ע, כפרשנים אחרים, מציין כינויים פרולפטיים במקרא, ונראה, שבפסוק זה סביר יותר להבין את הכינוי כמאחר.

כינוי יתר מאחר הוא תוצר של גלגול מקדים של הצירוף השמני, שהכינוי מוסב אליו. נמצאנו למדים, שגלגול מקדים פלשהו של אבר במשפט אינו שונה עקרונית מזה המעמיד את האבר כחלק ייחוד בראש המשפט³. ואם כן, "ועבד הלוי הוא...".
⇒ "ועבד הלוי...". כפי שהוא גם במשפטי הייחוד 19–20 שלהלן:

(19) "ישראל הוא ידע" (יה' כב, כב) ⇒ "ישראל ידע";

(20) "גאל הדם הוא ימית את-הרצח בפגעו-בן הוא ימיתנו" (במ' לה, יט) ⇒
"גואל הדם ימית את-הרצח" (כך שם, פס' כא). סבורים אנו, כי — בניגוד לטעמים —
"גואל הדם הוא" = גואל הדם בעצמו⁴, כשם ש"ועבד הלוי הוא" = ועבד הלוי בעצמו.

(21) "אשר ישלטו היהודים המה בשנאיהם" (אס' ט, א). אף כאן, "היהודים" =
"המה". הכינוי המאחר "המה" נוצר ע"י הגלגול המקדים של המכונה —
"היהודים", הבא, כמו במשפטי ייחוד, לשם הדגשה.

(22) "כי-לכלב חי הוא טוב מן-האריה המת" (קה' ט, ד).

נראה, כי "חי הוא" הוא פסוק זיקה אסינדרטי לזוקק "כלב", ושיעור הפתוב הוא, בניגוד לטעמים, "כי לכלב [אשר] חי הוא, טוב מן האריה המת". אך גם אפשר —
ואף זאת בניגוד לטעמים — כי "הוא" כינוי יתר מאחר הוא, המתייחס ל"כלב חי". תפיסה זו יש בה כדי להסביר את שלבי היוצרות קונסטרוקציה מעין "טוב לו לכלב חי

2. השוה: H. Ewald, *Grammatik der Hebräischen Sprache des alten Bundes*⁸, 8314a Göttingen 1870.

3. בהמשך (ראה סע' 2.2.1, סוף הדיון בדוגמה 35) נציע לראות בכינוי הפרולפטי תוצר של גלגול מקדים של הכינוי המאחר.

4. אשר לחלק השני של הפסוק: בנוסח הסורי חסרות המלים "הוא ימיתנו" שבסוף הפסוק, וכך מתאים הפסוק לפסוק כא, המקביל לו. יש מקום לשקול, אם אין כאן כפל כינוי: "בפגעו בו" = הוא ". טיפוס זה של כינוי כפול יידון להלן בסע' 3.1.3.

מן האריה המת" — קונסטרוקציה המכילה פינוי פרולפטי ושכיחה בלשון חז"ל. הקדמת "טוב" והעמדתה בתחילת המשפט תסייע להראות, שפסוקנו עשוי לשמש תשתית לגלגולים פדלהלן:

(א) 'טוב ל כל ב חי (=) הו א מן האריה המת' < (ע"י חזרה על הפרפוזיציה פינוי

מאחר

כתמורה

(ב) 'טוב ל כל ב חי (=) לו מן האריה המת'⁵ < (ע"י גלגול מקדים של הפינוי המאחר צמוד הפרפוזיציה, והעמדתו כפינוי פרולפטי)

(ג) 'טוב לו לכל ב חי מן האריה המת'⁶. דומה, כי הצגת מכלול שלבים אלה מאששת את האינטרפרטציה של פסוקנו, המעמידה את שלב א'.

(23) "כי - פי הו א צוה ורוחו הו א קבצן" (יש' לד, טז).

לדעתנו יש לתפוס את "הוא" בצירוף "פי הוא" כפינוי יתר מאחר, המתייחס ל"פי". "פי" = "הוא". הכרת מציאותו של פינוי יתר מאחר במקרא עושה את הצעות התיקונים השונות למיותרות. כך מוצע ב"ביבליה הבראיקה"⁸ להוסיף אחרי "פי" — "ה", וכך הגרסה בכמה כת"י מימה"ב: "כי פי ה' הוא צוה". תיקון זה נצרך בשל המשך, העובר מגוף ראשון — "פי" — לגוף שלישי — "ורוחו". ברור תיקון זה מתפרש הכתוב גם ע"י רד"ק ורש"י, המודרכים ע"י הצירוף "וב רוח - פיו כל צבאם" (תה' לג, ז). שד"ל בפירושו⁹ מציע צירוף התיבות "פי הוא": "והנכון שהקריאה "כי פיהו", וכן תרגם יונתן". ת"י: "ארי במימה יתכנסן וברעותה יתקרבן". דומה, כי התקפולת אל "רוחו הו א קבצן" מחייבת פינוי גם בצלע הראשונה של הפסוק, ועל כן, תחת כל התיקונים שהוצעו, מוטב לראות כאן הפלוגרפיה, כך: "כי פיהו הו א צוה, ורוחו הוא קבצן". אך, לדעתנו, אין בכך צורך, וכאמור, יש להבין "פי" = "הוא". נעיר, כי ראיית ההפלוגרפיה מעמידה כאן כפל פינוי, כמו בצלע השנייה, תופעה שתידון להלן.

5. הכפלת מלתיחס לפני גרעין ותמורה היא, פידוע, פקולטיבית, והמפיר בקיומו של משפט (ב), צריך להניחח אפשרות קיומו של משפט (א).

6. ללא הכפלת מלת היחס, אפשר היה שיתקבל פסוק מעין: 'טוב לו הפלב החי מן האריה המת'. השווה לכך: "אני לדודי דודי לי ה רועה בשושנים" (=) ... דודי לי, לרועה בשושנים' (שיה"ש ב, טז). וראה מה שכתבתי על כך במאמרי "לדרכי החשיפה, ההגדרה והתיאור של כללים תחביריים של לשון המקרא", לשוננו מ"ד (תש"ס), עמ' 15.

7. כפל הפינוי "רוחו הו א" — אין עניינו לכאן, והוא יידון בסע' 3.1.2.2 להלן, דוגמה 176.

8. *Biblia Hebraica*, Edited by R. Kittel and P. Kahle (3rd [7th] ed.; 8. Stuttgart, 1951). להלן: BH.

9. ש"ד לוצאטו, ספר ישעיה מתורגם איטלקית ומפורש עברית, פדואה 1855 (צולם והודפס ב"אקדמון" ירושלים, תשכ"ז).

(24) "איה הקדשה הוא בעינים על-הדרך" (בר' לח, כא).

אף כאן הוצע לגרוס כמו הנוסח השומרוני: "הקדשה ההיא", הוי אומר: הפלוגרפיה. לדעתנו, פינוי פתמורה אפשר שיקדים את המכונה ואפשר שיבוא אחריו. 'איה הקדשה היא' = 'איה היא הקדשה'. בשני המקרים משפט התשתית הוא: 'איה הקדשה'. אין אפוא צורך בתיקון הגרסה, שכן פינוי מאחר צמוד למכונה כאן.

(25) "ותשקין את-אביהן יין בלילה הוא" (בר' יט, לג).

(26) "וישכב עמה בלילה הוא" (בר' ל, טז).

(27) "ויקם בלילה הוא" (בר' לב, כג).

(28) "ודוד נס וימלט בלילה הוא" (ש"א יט, י).

כנגד ארבע דוגמות אלו של הצירוף "בלילה הוא" יש במקרא חמש עשרה דוגמות של "בלילה ההוא". אין תנא, אפוא, שאף ארבע דוגמות אלו זכו בתיקוני גרסה, בהתאם לרוב ול"נכון" מצד הדקדוק. כך מובא במסורה הקטנה פסבירין "בלילה ההוא" לגבי דוגמות 25–28, וכך בנוסח השומרוני לגבי דוגמות 25–27. קיומו של הצירוף "בלילה הוא" בדוגמה 25 מונע את הפתרון הקל, שאפשר היה להעלות לגבי דוגמות 26–28, בטענה ש"הוא" אינו מוסב ל"לילה", אלא לנושא הפועל: "וישכב ... הוא"; "ויקם ... הוא"; "וימלט ... הוא"¹⁰. אך לא *ותשקין ... הוא! על פורחך, אי אפשר להימלט מהצירוף "בלילה הוא". ברור, כי הפתרון הפשוט הוא לראות בדוגמות 25–28 הפלוגרפיה, אך עיון מדויק יותר מעלה, כי במקרא מתחייבת הופעת פינוי רומז חסר תוית-יידוע אחרי שם מיועד, כשהפינוי רומז לקרוב והשם מיועד ע"י פינוי. כך: "ונקית משבעתי ז א ת" (בר' כד, ח); "בננו ז ה ...". (דב' כא, כ). ובכתובת מישע כך הוא המצב גם כשהשם מיועד ע"י תוית-יידוע: "ואעש הבמת ז א ת" (שם, שו' 3). גם הארמית אינה מבדילה בין פינוי רומז בלתי מיועד (המשמש בנושא, למשל) לבין פינוי רומז המשמש פלואי לשם מיועד. כללו של דבר: מה שאפשר ימצא כפינוי רומז לקרוב, אין מניעה שיימצא גם כפינוי הרומז לרחוק, בין מלכתחילה ובין — וזה מה שנראה לנו יותר — מתוך אנאלוגיה. בין כך ובין כך — שלא ככפינוי הרומז לקרוב — שלילת תוית היידוע מהפינוי הרומז לרחוק מעמידה אותו כפינוי גוף, ובצירוף "בלילה הוא" מוסב הפינוי לאחר.

זאת ועוד: יש מן העניין להשוות את השימושים המקראיים "בלילה ההוא" — "בלילה הוא" לשימוש החז"לי, שבו הפינוי פרולפטי, "בו בלילה" ולשימושים המקבילים בארמית: "בִּיה בליליא" (דנ' ה, ל) — "בִּיה זמנא" (דנ' ג, ז). דומה, כי העמדת הפינוי לפני או אחרי המכונה עשויה למקסר את שניהם יחד, ולהעמיד את

10. גרסת השבעים — "פס' י) ... דוד נס וימלט. (פס' יא) ויהי בלילה ההוא ...". — אינה מעלה או מורידה לגבי העניין הנדון כאן, שכן כיון שתפסו את "הוא" כפוסב ל"לילה", הרי תרגומם ל"בלילה הוא" או ל"בלילה ההוא" יהא זהה.

מלת היחס המקדימה את הצירוף מחוץ למסגרת, כך: ב[הלילה הוא] // ב[הוא הלילה]. היחס בין המכונה והפינוי הוא פשל גרעין ותמורה, וכידוע, מלת-היחס הקודמת לצירופי תמורה, יש שהיא נכפלת ויש שהיא מופיעה פעם אחת בלבד לפני הצירוף. נראה, כי הופעה בודדת של מלת היחס מולידה את המבנים: ב[הלילה הוא] < "בלילה הוא"; ב[הוא¹¹ זמנא] < "בה זמנא". הכפלת מלת היחס מולידה את המבנה: ב[הוא הלילה] < "בו בלילה"; ב[הוא¹¹ ליליא] < "בה בליליא". עוד נעיר, כי מצינו במקרא גם "הוא הלילה הזה לה' שְׁמֵרִים...". (שמ' יב, מב) — מבנה שיידון להלן, בסעי' 2.3.1.

1.8 הפינוי הדבוק המוסב לאחר

דומה אני, כי במקביל למבנה של "בלילה הוא" שניידון לעיל, נתפתח בלשון המקרא גם המבנה המעמיד פינוי דבוק המוסב לאחר. שני המבנים משמשים להדגשת שם העצם ע"י חזרה באמצעות פינוי גוף. כשם ש"בלילה הוא" = "בו בלילה", כך נראה לנו להסביר את הדוגמאות דלהלן:

(29) "דבר יום ביומו" (שמ' טז, ד) = "דבר יום ביום-הוא" = "דבר יום, בו ביום". "כיו"ב: (30) "חדש בחדשו" (במ' כח, יד) ו-(31) "חדש בחדשו... שבת בשבתו" (יש' סו, כג) = "בחדש-הוא" / "בשבת-הוא" = "בו בחדש" / "בו (=בה) בשבת".

2. הפינוי הפרולפטי (המקדים)

2.0 בין שאר המבנים שהעברית המקראית מאפשרת בהם חופש בסדר האברים שבמשפט, במיוחד לצורך אמפאזה, מצינו גם המבנה: משלים (מושא/תיאור) — נושא — נושא, כשלמשלים צמוד פינוי המוסב לנושא. כך למשל: (32) "לפי-שכלו יהלל-איש" (מש' יב, ח), וכיו"ב (33) — מש' כ, יא, ורבים כמותם.

הקדמת הפינוי במקרים כאלה היא רק תולדה של שינוי סדר האברים. מכל מקום אין הפינוי יתר, והוא יופיע גם בסדר ה"נורמלי": "איש יהולל לפי שכלו". על כן לא נדון במקרים כאלה. כמו כן לא נדון במקרים שפרשנותם מסופקת ביותר, ואף שניתן להבינם כמכילים פינוי פרולפטי יתר, ניתן גם לנתחם ניתוח תחבירי שונה. כך למשל:

(34) "אהב טְהַר־לֵב, חֵן שפתי וְרֵעֵהוּ מֶלֶךְ" (מש' כב, יא).

11. לדעת F. Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1963, 832, היה הצירוף המקורי ב + קא (=פינוי רומז), שנודדה עם הפינוי הדבוק. היינו: *בְּקָא < בָּה/בָּה. בין כך ובין כך, תיאור מבני הצירופים האפשריים אינו משתנה בשל כך. השוואת הצירופים האפשריים הביאתנו לכלול כאן מקרים של פינויים פרולפטיים, על אף שסעיף זה עניינו בכינויים המוסבים לאחר.

אם נפרש את חלקו השני של הפסוק כך "זה ששפתיו מביעות חן הוא ר' צ' של מ לך", ייחשב הצירוף "רעהו מלך" לסינטגמה, והפינוי פרולפטי. כך תשתייך דוגמה זו למקרים של שימוש בכינוי פרולפטי במקום סמיכות (ראה להלן, סע' 2.5.2). אך אפשר גם לראות ב"רעהו מלך" יחס פְּרִדְקָטִיבִי ולא סינטגמטי, היינו: 'רעהו הוא מלך' = המלך הוא חברו. ראייה כזאת מוציאה את הפסוק מדיונונו.

2.1 מן המפורסמות הוא, פי וזארמית וכן העברית של לשון חז"ל משתמשות בכינוי גוף שלישי המקדים לרמז על שם, העומד אחריו פתמורה. שכיחותו של הפינוי הפרולפטי בלשון חז"ל גרמה לו להיחשב לאחד ממאפייניה התחביריים, עד שאין בביכול לחפשו ולמצאו לפניה. מעט דוגמות של פינויים פרולפטיים במקרא נרשמו בדקדוקים, פחות מכך אובחנו אלה ע"י הפרשנים. כיון שהייתה מעין הסכמה, שהמקרא כמעט שאינו עושה שימוש בכינויים פרולפטיים, לא הובחנו רבים מהם, וגרוע מכך: פסוקים המכילים פינויים כאלה נראו כמשובשים ו"תוקנו" בדרכים שונות. סבורים אנו, שאוסף הדוגמות העשיר שיובא להלן, וניתוחן, יביא להפרה, שהשימוש בכינויים פרולפטיים היה שכיח למדי בלשון המקרא. הפרה זו עשויה לבטל את הצורך בכל מיני "תיקוני" טקסט, שהוצעו מתוך הרגשה מוטעית של זרות מבנית, בעוד שלא זרות כאן, אלא שכיחות סבירה. מובן, שכל מי שלא עמד על עצם התופעה וייחודה, עשוי היה להיפשל ולערב אותה עם תופעות "מזוזות" אחרות, שאף על טיבן לא עמד. כך תמצא ב"מחברת הערוך" לר' שלמה ך' פרחון¹²: "ומוסיפין וי'ו בסוף המלות ב ל י צ ו ר ך , שנאמר: 'וחיתו ארץ'... 'ותראהו את הילד'...". כאן משמשים אפוא בערבוביה מקרה של שריד של יחסה (קאזוס) קדומה, ששימשה גם בעברית כבשאר השפות השמיות, עם מקרה של פינוי פרולפטי. אולם יש מן המדקדקים הקדומים שהבחינו בייחודה של התופעה הנידונה. נביא כאן מדברי ר' יצחק פריפוט דוראן הלוי ב"מעשה אפוד"¹³: "וראוי שתדע כי כבר יראה בכתוב הכינוי והשם המכנה יחד, והיה האחד מספיק, אבל שזה מעטי". הוא מציין אפוא, שהתופעה מצויה במקרא, אך העובדה שהוא מדגימה ע"י ארבע דוגמות בלבד¹⁴ עשויה ללמד, כי לא ראה בה תופעה שכיחה. ר' יונה ך' ג'נאח מביא ב"הרקמה"¹⁵ מספר גדול יותר של דוגמות לתופעה, אך גם הן אינן אלא מיעוט מבוטל מפלל הדוגמות המצויות, ואף לא נעשה על ידו כל ניסיון למיין את המקרים

12. ר' שלמה ך' פרחון, מחברת הערוך, פרספורג תר"ד (=מקור, ירושלים, תש"ל), חלק ראשון (הדקדוק), עמ' ב, טור 2.

13. ר' יצחק פריפוט דוראן הלוי, מעשה אפוד, ווין ה'תרכ"ה (=מקור, ירושלים, תש"ל), עמ' 150.

14. שם' ב, ו; לה, ה; יר' ט, יד; מש' ה, כב.

15. ר' יונה ך' ג'נאח, הרקמה, מהדורת וילנסקי, א', ירושלים תשכ"ד, שער ט (ח), עמ' ק"כ.

לקטגוריות שונות. עם זאת מן הראוי לציין, כי הוא עמד על כך, שהתופעה כולה שייכת למקרי התמורה. וזה לשונו: "ומהתמורה עוד — שיומר בו הנראה מהנסתר". ׳ג'נאח משתמש בטרמינולוגיה של המדקדקים הערביים. שם-העצם עומד אצלם בניגוד לפינוי. הראשון מכונה الظاهر, היינו "הנֶרְאָה", בניגוד לפינוי, שהוא המصمر היינו "נסתר".

אין ספק, כי חלק מן המקרים של שימוש בכינוי פרולפטי אינו בגדר "מלכתחילה" אלא בגדר "בדיעבד". במלים אחרות: הופעת השם לאחר הכינוי תוצר של מחשבת משנה היא¹⁶. מפל מקום, גם אם זהו ההסבר הפסיכולוגי לחלק מן המקרים, עדיין מייחדת מחשבת משנה זאת משאר מחשבות משנה בעובדה שנשמרת התאמת המין והמספר בין הפינוי ובין השם — דבר המחייב קורלציה המחושבת מראש.

רוב הפינויים הפרולפטיים באים ככינויים דבוקים, הצמודים למלת יחס או לפועל, אך יש גם שהכינוי הפרולפטי הוא פָּרוּד. בדר"כ מופיע המכונה מיד אחרי הפינוי, אך יש שהכינוי והמכונה מנותקים זה מזה ע"י אבר פלשהו החוצץ ביניהם. מצויים במקרא גם פינויים פרולפטיים דבוקים לשם-עצם. אלה באים במקום סמיכות. דיון לעצמם מחייבים גם הפינויים הרומזים הפרולפטיים.

2.2 הפינוי הדבוק הפרולפטי

2.2.1 פינוי-מושא-מקדים חבור לפועל

מרבית הפינויים המקדימים צמודים לפועל ככינויי מושא. למשל:

(35) "ותפתח ותראהו את-הילד" (שם' ב, ו).

דוגמה זו העסיקה ראשונים כאחרונים. העיון בה יש בו כדי ללמד גם על שאר הדוגמות — הן בהתחבטות והן בניסיונות ה"פתרון". הצד השווה שברבים מהם: אי היכולת להספין עם מציאותו של פינוי יָתֵר פעובדה "נורמלית" במקרא. מעניין לציין, שאף על פי שפינויים פרולפטיים שכיחים הם בארמית, נמנע תרגום אונקלוס מלהשתמש בו בפסוקנו. תרגומו "ופתחת וחזות ית רביא והא עולימא בכי" מעלים למעשה את הפינוי הפרולפטי שבנוסח העברי. דברים מפורשים על היות פינוי זה יָתֵר קוראים אנו אצל מנחם בן סרוק במחברתו¹⁷: "והיה די ב'ותראהו' או ב'ותראה את הילד". בכך פיון למעשה לנוסח השומרוני — "ותרא את הילד" — החסר את הפינוי הפרולפטי כאן. אך נראה, שגרסה זו, התואמת גם את השבעים, אמינה פחות, לפי העיקרון של lectio difficilior. על כן, לדעתנו, אין צורך להידחק פא' כהנא ב"מקרא

16. כך פירש י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימיי הביניים, ירושלים תשכ"ב,

סע' 254, עמ' 171, כמה מן המקרים.

17. ר' מנחם בן סרוק, מחברת מנחם, ועדינבורג 1854, עמ' 71, טור א'.

מפורש", המקבל את גרסת השבעים ודוחה מן הגרסה המקורית הן את הפינוי הפרולפטי והן את המושא המפורש. הגרסה ה"מקורית" שלו ("ותפתח ותרא והנה נער בכה") נתארכה לדעתו בשני שלבים: תחילה *'ותרא' ← "ותראהו", ואח"כ באה תוספת ביאור מאוחרת — "את הילד". אשר לממצא בשבעים — יש להעיר עקרונית: בשל היעדרו של שימוש טבעי בפינוי פרולפטי פיונית, יש להיזהר מלייחס משקל רב מדי לעובדת היעדרו בתרגום השבעים, ובודאי שאין בכך כדי להוכיח, שגם בגרסת ה-Vorlage העברית שלהם אכן נעדר הפינוי, אף שזה אפשרי. מאידך, אם נמצאנו בשבעים — ולו כשימוש מלאכותי — יהיה בכך כדי להעיד על מציאותו ב-Vorlage שלהם. בשל כך, יש בכל זאת מן העניין לבדוק את הופעתו או אי-הופעתו של הפינוי בשבעים, בכתוב זה, כמו גם באחרים שיידונו.

המדרש הוציא את הכתוב מפשוטו, ונפטר בכך מן הפינוי הפרולפטי שבפשוט הכתוב. בסוטה יב ע"ב, וכך בשמות רבה א, כח: "ו ת ר א לא נאמר, אלא ו ת ר א הו — אמר ר' יוסי בר חנינא: שראתה עמו שכינה"¹⁸. רש"י, המפרש תחילה לפי הפשט — "את מי ראתה? את הילד. זהו פשוטו" — מוסיף על פי המקור הנ"ל: "ומדרשו — שראתה עמו שכינה". לפי המדרש אין הפינוי ב"ותראהו" מכון אל "את-הילד" שאחריו. לצורך זה נדרש גם "את" לא כיתוסת הפעול, אלא בהוראת "עם": "ראתה אותו (=את ה') עם הילד. לכאורה נדרש כאן פינוי מושא סתמי כמכון אל ה', בשל סתמיותו. אך מדרש "שכל טוב" לר' מנחם ב"ר שלמה¹⁹ מוסיף הערה מעניינת, שאינה במקור המדרש בסוטה ובשם"ר: "... מלמד, שראתה עמו שכינה, כעניין שנא': "אני ה' הוא שמי" (יש"מב, ח)". הא למדת, ש"הוא/הו" שמו של ה' הוא, וכביכול לא פינוי מושא ב"ותראהו", אלא מושא ממש. כמה מן המפרשים ראו להצדיק את שימוש הלשון ה"חריג" בתיאור של הבחנה מדורגת כביכול. הו' אומר: כביכול שני שלבים נראים כאן. תחילה הסתכלות שטחית באוביקט, ואחר כך הבחנה מדויקת יותר בטיבו. כך, למשל, רשב"ם: "המפרש שראתה את הילד טועה הוא. וכי מי אינו יודע, שאם פתחה את התיבה, שתראה את הילד? אלא כך פרושו: פתחה את התיבה והביטה בילד אם זכר אם נקבה, וראתה כי נער הוא ..."²⁰. בדומה לכך שד"ל בפירושו לתורה²¹: "מלות 'את הילד' יתרות. פי

18. ראה גם סופה מ"א, ע"א, ותוספות ד"ה: "אני והו'".

19. ר' מנחם ב"ר שלמה, מדרש שכל טוב, פראשה: שמות, מהדורת שלמה באבער,

ברלין תרס"ס.

20. הדרגתיות בהבחנה אינה מוגבלת לחוש הראייה בלבד. מאלפת היא ההדרגתיות

בהבחנה המתבצעת על ידי חוש השמיעה בפסוק: "אני קשנה ולבי צר. קולו דודי דופק! פתחי לי אחתי רעיתי ...". (שיה"ש ה, ב). אף טעמי ומקרא השפילו להצביע כאן על מידת העירנות וחדות ההאזנה של הרעיה, ואכמ"ל.

21. פירוש שד"ל (ר' שמואל דוד ליצאטו) על חמישה חומשי תורה, מהדורת פ'

שליזנגר²², (הוצאת "דביר"), ת"א 1971, עמ' 218.

כבר ידענו, מה היה בתוך התיבה. לפיכך כתוב 'ותראהו' בכינוי, והוסיף 'את הילד' לרמזו על התמיהה הגדולה שהיתה לה בזה בראותה ילד בתיבת גמא מושלך בתוך הסוף; והנה אחר שראתה אותו וראתה שהיה נער בוכה, חמלה עליו. דומה, שבנוסף להדרגתיות, שבהבחנה, שהצביע עליה שד"ל כמו רשב"ם, מכוונים דבריו גם לדיפרנציאציה שבין מצב הקורא היודע מראש מיהו המושא של "ותראהו", ובשבילו מספיק אפוא הכינוי, לבין מצבה של גיבורת הסיפור — בת פרעה — שבשעת מעשה לא ידעה מה בתיבה, עד שראתה את הילד. נמצא, ש"את-הילד" בא אמנם פמחשבת משנה של המספר, לאחר שהעביר את זוית הראייה שלו מן הקורא אל גיבורת הסיפור.

מן הראוי להדגיש, שעם שהבחנות אלו יפות הן, ואפשר שהן אף תופסות לגבי פסוקנו, איך בכך כדי לבטל את עצם הקביעה, שקונסטרוקציות המכילות פינוי פרולפטי הן חלק ממאפייני התחביר המקראי, בין אם היו מאופנות כבר בתקופת המקרא, ובין לאו (— עניין קשה להכרעה!). מפל מקום הפותח אינו יוצר קונסטרוקציה זו לצורך הפתוב, אלא בוחר בה מתוך אלטרנאטיבות קיימות, משום שלפי תחושתו היא עשויה לבטא טוב יותר דקויות ספרותיות מסוימות, החשובות לו. מן הבחינה הלשונית חשובה עצם הקביעה, שזוהי אחת מדרכי האפוזיציה (התמורה) במקרא, כפי שעושה זאת ראב"ע בפשטות: "אחר שאמר 'ותראהו' — הוסיף לברר ("את הילד")." דברים דומים בנידון אנו מוצאים אצל קאסוטו²²; "בבנייה זו, המביאה במפורש את השם אחר הכינוי המוסב עליו, אין לראות ייתור דברים, ולא הוספה מאוחרת. גם בפניקית מוצאים אנו פדוגמתה להדגשת השם. כך למשל, בכתובת אוֹתוֹד (א, 17–18) 'לשבתם דדנים', כלומר: לשבתם הדדניים".

אשר לדרך צמיחתה של הקונסטרוקציה המכילה פינוי פרולפטי כזה — אנו סבורים, שקדמה לה הקונסטרוקציה של פינוי המוסב לאחר שנידונה לעיל, מעין: 'ותפתח ותרא את הילד (=) הוא', וממנה בגלגול מקדים של הפינוי: 'ותפתח ותראהו את-הילד'.

(36) "כל נדיב לבו יביאָה את תרומת ה'" (שם' לה, ה).

אף כאן, הנוסח השומרוני גורס: "יביא את תרומת ה'", והשוה בשבעים. ראב"ע — הן בפירושו הקצר והן בפירושו הארוך לפסוקנו — מציין, כי הפתוב "הוסיף לבאר" באמרו "את תרומת ה'" לאחר הכינוי שב"יביאָה". גם הרמב"ן מציין, שהפתוב "יכנה ויפרש" (=יביא תחילה הפינוי, ואח"כ יפרש את השם), אך הוא מוסיף בהמשך: "ועל דרך האמת כמו 'יביאה' עם תרומת ה'". כך הרמב"ן מוציא את הפסוק מפשוטו, ומדבר על שתי תרומות כביכול, תרומה עליונה עם תרומה תחתונה. מודל לפירוש זה — הנראה לו להיות "על דרך האמת" — הוא

22. מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות³, ירושלים תשי"ט, עמ' 9.

המדרש של "ותראהו את הילד", אותו הוא מזכיר כאן. נמצא, ש"דרך האמת" אינה מאפשרת כביכול הפרה בבינוי פרולפטי בלשון המקרא. מה שהקל על הרמב"ן לפרש את פסוקנו בדרך זו היא העובדה, שבתחילת הפסוק נאמר: "קחו מאתכם תרומה לה", ולפיכך ניתן ליחס את הבינוי שב"ויאָה" לתרומה שכבר נזכרה, והרי זה שימוש רגיל בבינוי. ובכל זאת, אף אם אין כאן בינוי פרולפטי מלכתחילה, יש לראותו ככזה בדיעבד. בכגון זה אכן יש להניח, שהשם החוזר שוב אחרי הבינוי בא פמחשבת משנה. אפשר שהדחף למחשבת משנה זאת היה הצורך לפרט אח"כ "זהב וכסף ונחושת", והרי כאן מעין שיבוץ של פסוק תשתית שמני "תרומת ה' [היא] זהב וכסף ונחושת".

(37) "והיה הגוי והממלכה אשר לא-יעבדו אֶת ה' את-נבוכדנאצר מלך-בבל ואת אשר לא-יתן את-צוארו בעל מלך בבל...". (יר' כו, ח).
 רד"ק בפירושו ציין כאן: "בא הידיעה אחר הכינוי, שלא כמנהג ברוב, אלא שפעמים בא כן". אכן הוא מפיר עקרונית, שפינוי פרולפטי עשוי לבוא במקרא, אם כי זוהי סטייה מבחינה סטטיסטית. ב"מחברת מנחם"²⁴ מודגש ייתור הלשון כאן: "והיה די ב'את' או 'את נבוכדנאצר'". בנוסח השבעים חסר חלק הפסוק הנידון בכלל. נוסחם הוא: "והיה הגוי והממלכה אשר לא יתן את צוארו...". הנוסח הקטוע של הפסוק מוסבר כתוצר של הומויוטלוטון, ועולה בנו החשד, ש"סייע" להומויוטלוטון כאן הרצון ל"ברוח" מהבינוי הפרולפטי, שנתפס כמיותר.
 (38) "הנני מאכילם את-העם הזה...". (יר' ט, יד).

שוב תמצא, שרד"ק מפיר כאן ש"בא הכינוי קודם הידיעה", אך "את-העם הזה" חסר בנוסח השבעים, ובהסתמך על כך מוצע — שלא כדין — ב-BH למחוק מלים אלו. דומה, שכאן עשוי היה הבינוי הפרולפטי, הבא בלשון רבים, להטריד יותר את הקורא, בשל אי-התאמתו, כביכול, למכונה שאחריו, הבא בלשון יחיד. אולם, מן המפורסמות הוא, ש"עם" — כמו גם מלים אחרות המציינות קיבוץ — עשוי לגרור התאם עם מספר רבים, לפי constructio ad sensum. דוגמה זו אולי יש בה להאיר גם את הדוגמה הבאה:

(39) "והנני משחיתם את-הארץ" (בר' ו, יג).
 הפירושים המסורתיים נוטים לפרש "את הארץ" — "עם הארץ". יש הנוטים לראות כאן הפלוגרפיה, ומציעים לגרוס — כך, למשל, BH (בהיסוס) — "הנני משחיתם מאת הארץ". ברור, שאין זה מן הנמנע, כשם שלא יהיה זה מן הנמנע להציע לראות כאן מ"ם אָנקליטית. אך דומה אני, שפשוט מכול הוא לראות כאן בינוי פרולפטי.

23. זהו אמנם בינוי מושא פרוד, אך אין הוא בינוי גוף פרוד, ועל כן ראינו לכלול אותו בסעיף זה, שכן אין בין "יעבדו אותו" לבין "עבדהו" אלא חציצת "את".
 24. ראה הע' 17, שם.

המכוון ל"הארץ", על אף אי-ההתאם הפורמלי במספר, שכן "הארץ" נתפסת כשם קיבוצי לפרטים שבה, שנזכרו כבר קודם — "קץ כל בשר"; "כי מלאה הארץ חמס מפניהם" — והרי כאן שוב *constructio ad sensum*.

(40) "ואתה פי הוזהרתו צדיק, לבלתי חטא צדיק...". (יח' ג, כא).

טור-סיני²⁵ מתקן את הגרסה ע"י מחיקת הפינוי הפרולפטי מחד גיסא, וע"י מחיקת "צדיק" השני מאידך. תיקון זה מיותר הוא, וכבר נכללה דוגמה זו בין הדוגמות שהביא י' ג'נאח ב"הרקמה" ל"מה שיומר בו הנראה מהנסתר"²⁶. יתרה מזאת: נראה ש"הוזהרתו צדיק" אינו שונה עקרונית במבנהו הפסיסי מ"הוא רשע בעונו ימות", הבא באותו פרק ביחזקאל (פס' יח). כאן וכאן פינויים פרולפטיים, כשאחריהם שם-עצם העומד כתמורה להם. כאן הפינוי דבוק, פיון שמשמש כמושא, וכאן הוא פרוז, פיון שמשמש כנושא. ניתן בנקל לתאר שינויי תפקוד לגיטימיים, שהיו מעמידים צירופים כמו: "הוזהרתו צדיק" < "הוא צדיק הוזהר"; ו"הוא רשע בעונו ימות" < "מיתוהו רשע בעונו". פיוצא ב"הוזהרתו צדיק" אתה מוצא בדוגמות 41–42 שלהלן:

(41) "ואם יתקפו (מישהו, נושא סתמי) האחד (=את האחד משני הרעים)...". (קה' ד, יב).

(42) "עוונותיו ילכדנו את-הרשע" (מש' ה, כב). אף כאן, על יסוד השנאה לשבועים, מוצע ב-*BH* לראות ב"את-הרשע" תוספת שיש להשמיטה. והרי אדרבא, דומה שהופעת השם המיועד (ובתוספת "את") אחרי הפינוי, מבליטה יותר את מהותו הפרולפטית של הפינוי, ואת מעמדו של השם התוכף כמחשבת משנה.

(43) "וישנו את טעמו" (ש"א כא, יד).

נראה, שאף כאן יש לקיים את הגרסה של נוסח המסורה, ולקבל את פירושו של רד"ק (בפירושו ליח' יא, טו): "וי"ו 'וישנו' — כינוי קודם וזכר הפעול", ובעקבותיו גם סגל²⁷: "הפינוי של הפועל הוא בהקדם לשם הבא אחריו: שינה אותו, היינו את טעמו". אין צורך, אפוא, להגיה את הטקסט ולגרס ב-*BH* "וישנה", אף שגרסה זו כבר הועלתה כאפשרות אצל י' ג'נאח, ב"הרקמה"²⁸. עם זאת אנו ערים לאפשרות, שצורת "וישנו" ארכאית היא, ואינה עניין לכאן, אלא יש לתתה עניין ל"ויענו את מאב" שבכתובת מישע (שו' 5), וכיו"ב: "אענו את מאב" (שם, שו' 6)²⁹.

(44) "שיתמו נדיבמו כערב וכזאב...". (תה' פג, יב).

גרסת השבועים חסרה את הפינוי הפרולפטי, ונוסחם הוא: 'שית (א: שיתה)

25. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ג2, ירושלים 1967, עמ' 278.

26. ראה הע' 15, שם, וראה מה שהובא מדבריו בסע' 2.1 לעיל.

27. מ"צ סגל, ספרי שמואל, ירושלים 1968, עמ' קע"ו.

28. ראה הע' 15, שער יז (טז), עמ' רי"ב.

29. ראה נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 173.

נדיבמו...'. טור-סיני³⁰ מעדיף את גרסת השבעים מגרסת המסורה, וסבור, ש"שיתמו" שבפסוקנו מושפע מ"שיתמו" שבפס' יד להלן: "אלהי שיתמו כגלגל...". אנו סבורים, שהיטיבו לראות את מבנה הלשון כאן רד"ק וראב"ע, המצביעים על דמיון הלשון כאן לזו שב"ותראהו את הילד".

2.2.1.1 העובדה, שפינוי מושא עשוי לשמש במקרא גם ביחס דאטיב, ולא רק ביחסת אקוזאטיב (אם פי הדבר נדיר), כגון: "ארץ הנגב נתתני" (יה' טו, יז) = 'נתת לי' ולא 'נתת אותי', מעוררת טפקות ביחס לכמה דוגמות, כמו ב'46 ר'47 שלהלן:

(46) "... ולאדם שלא עמל-בו יתנו חלקו" (קה' ב, כא). אפשר ש"יתנו" = 'יתן אותו', ואחר כך פתמורה בא הביאור "חלקו". אך גם אפשר שצודק ראב"ע בפירושו, הטוען: "ויחכן היות מלת 'יתנו' כמו 'יתן לו', כי הוא פועל יוצא לשניים פעולים...".

(47) "ויקח את-צמד הבקר ויזבחהו ובכלי הבקר בשלם הבשר ויתן לעם ויאכלו" (מ"א יט, כא). הקושי הבולט שבפסוק זה הוא היעדר ההתאם בין הפינוי שב"בשלם" (רבים) לבין "הבשר" (יחיד), ועל כן התקשו לראות כאן פינוי פרולפטי. השבעים פתרו את הקושי ע"י ניפוי "הבשר" מנוסחתם, ובעקבות מוצע גם ב" BH להשמיט מלה זו. אך דומה, פי עדיפה הצעת דליץ' לקבל — ע"י הפרדה שונה של המלים — 'בשל מהבשר'. עם זאת, בכל דרך לא תיפתר לחלוטין שאלת אי-ההתאם, שכן בראשית הפסוק נאמר "ויקח את-צמד הבקר ויזבחהו", במקום "ויזבחם". נמצא שאל "צמד הבקר" ניתן להתייחס כאל ריבוי, או כאל יחידת בשר גדולה אחת, ואין אפוא מניעה מלראות כאן פינוי פרולפטי: "בשלם הבשר" = בשל אותם (= את צמד הבקר), היינו: את הבשר.

אפשרות אחרת, שאין לדחותה — וקבלתה מפקיעה את הפסוק מדיונו — היא מה שאמנם רמז רש"י, אך דחה בעצמו, שניתן לראות כאן הפלוגרפיה, ולחלק את "בשלם" ל"בשל ל[הם]". לאותה תוצאה פרשנית ניתן להגיע גם בלי להניח הפלוגרפיה ולחלק את "בשלם" לשתי תיבות ע"י תפיסת הפינוי שב"בשלם" כדאטיבי ולא כאקוזאטיבי (בדומה למה שהבאנו בדוגמה 46). כך פירש הרלב"ג, וכך מובא גם ב"מזבחת מנחם"³¹: 'ענינו: בשל להם הבשר'.

2.2.1.2 בכל הדוגמות דלעיל בא לאחר הפינוי הפרולפטי מכוונה, שהוא שם-עצם. אך מצאנו גם דוגמות שבהן המכונה שאחר הפינוי הפרולפטי היא פסוק-זיקה:

(48) "באש תשרפנו את-אשר בו הנגע" (וי' יג, גז).

(49) "וימת אתו אשר הפקיד מלך בבל בארץ" (יר' מא, ג). במבנה העומק

30. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ד. ירושלים 1967, עמ' 178.

31. ראה הע' 17, עמ' 72, טור א'.

של משפט זה משמש הפינוי הפרולפטי שבמבנה השטח, כנושא של משפט משנאה שמני' שנשואו פסוק זיקה: 'הוא (=גדליהו) (נושא) אשר הפקיד מלך בבל בארץ (פסוק זיקה נשוא)'. משפט משנאה זה נשתבץ במשפט 'וימת אותו'³². בדומה לכך עשוי המכונה להיות הנשוא של משפט ייחוד שבמבנה העומק, שחלק הייחוד שלו, היינו הנושא, אינו אלא הפינוי הפרולפטי שבמבנה השטח. כך בדוגמה הבאה:

(50) "...ושמתים לתהלה ולשם בכל הארץ בְּשָׁתָם" (צפ' ג, יט). בתשתית המשפט אתה מוצא: (1) "הם (חלק ייחוד = נושא) — בכל הארץ בשתם (=נשוא)" + (2) "ושמתי לתהלה ולשם אותם". פסוקנו הוא תולדה של שתילה משפט 1 בתוך משפט 2.³²

2.2.1.3 הפינוי הפרולפטי המושאי עשוי לבוא כשהוא דבוק לצורת מקור. כך בדוגמות דלהלן:

(51) "...הלוך להרגיעו ישראל" (יר' לא, א). המכונה — "ישראל" — בא לתוספת ביאור — פפי שראה רד"ק בפירושו: "ואמר ישראל אחר להרגיעו לתוספת ביאור, כי כבר זכר צמ' (=מצא חן במדבר עם שרידי חרב...)", וידוע הוא כי אותו עם שמצא חן במדבר הוא ישראל". בדומה לזה שד"ל³³: "ישראל — פירש מי הוא העם הזה שהזכיר".

(52) "בהביאכם בני נכר... להיות במקדשי לחללו את-ביתי...". (יח' מד, ז). רד"ק, המשוה את דוגמתנו ל"ותראהו את הילד", ראה פאן פינוי פרולפטי. אך ב-BH צוין כת"י מימא"ב, הגורס ללא הפינוי הפרולפטי: "להיות במקדשי, לחלל את-ביתי". לחלופין מוצע שם להשמיט את המלים "את-ביתי" ולגרוס עם השבעים "להיות במקדשי לחללו". טור-סיני³⁴ מציע לתקן עפ"י תרגומים קדומים את הגרסה, ולהעמידה כך: "בהביאכם בני נכר ערלי לב וערלי בשר אל-ביתי, להיות במקדשי לחללו". יש להודות, שהפינוי בפסוקנו מוסב מלכתחילה לשם-העצם "מקדשי" שקדם לו. רק בדיעבד, פיון שהוסיף הכתוב "את ביתי", נמצא הפינוי פרולפטי. נראה, כי בשל כך במיוחד הוצעו לפסוק התיקונים השונים.

(53) "ורבים מהפהנים והלויים... אשר ראו את-הבית הראשון בפיסו זה הבית"³⁵ בעיניהם בכים בקול גדול...". (עז' ג, יב).

32. ראה מאמרי "לדרכי ההשיפה..." (הנוכח בסוף הע' 6), עמ' 14-15.

33. פירושי שמואל דוד לוצאטו על ירמיה, יחזקאל, משלי ואיוב, למברג 1876, עמ' צ"ג.

34. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ג2, עמ' 378.

35. הצירוף "זה הבית" מכיל פינוי רומז פרולפטי. תופעה זו תידון בסעי' 2.4 להלן.

וראה שם דוגמה 134. פאן ענייניו בפינוי שב"יסדו".

קשה להכריע למה מוסב הפינוי שב"קסדו". לפי טעמי המקרא, אין זה פינוי פרולפטי, ושיעור הפתוב הוא: "... אשר ראו את הבית הראשון ביסדו, [בראוחם] זה הבית (=השני) בעיניהם — בוכים בקול גדול". אך סביר ביותר הוא פירושו של ראב"ע, בניגוד לטעמים: "ביסדו" — דבק עם 'זה הבית', ופי' אשר ראו בעיניהם הבית הראשון, בעת יסדו בית שני, היו בוכים". דהיינו: "בסדו (=ביסדו אותו) [את] זה הבית". לפי פירושו זה יש כאן פינוי פרולפטי בדיעבד, שכן מלכתחילה חוזר הפינוי ל"הבית" שלפניו.³⁶

2.2.1.4 פינוי פרולפטי מושאי דבוק, המנותק מן המכונה

שכיחים למדיי במקרא מקרים של חציצה בין הפינוי הפרולפטי המושאי לבין המכונה. דומה, שבמקרים אלה בא אכן המכונה כמחשבת משנה, ואף כאן רבו הלבטים באשר למהות הפינוי ולנוסח הנכון.

(54) "ויכח האחד את האחד" (ש"ב יד, ו).

(55) "ויצדקה אנשי הבליעל את-נבות העם לאמר...". (מ"א כא, יג).

דוגמות 54–55 הן מן הבודדות, שלא נתעוררו עליהן ל"תקנן", והפינוי שבהן נתפס כמקדים את המכונה.³⁷ אך הדוגמה שלהלן, הפנויה בהקבלה מדויקת ל-55, כבר מראה בעליל סימני התלבטות!

(56) "ויצוהו (פתיב)/ויצוה (קרי) המלך אחז את-אוריה הפהן לאמר"

(מ"ב טז, טו). הפינוי הפרולפטי קיים רק בנוסח הפתיב, ונעדר בנוסח הקרי. דומה, שהקרי "מתקן" כאן — כמו במקומות רבים אחרים — את נוסח הפתיב. וד"ק בפירושו לפתוב מציין: "כתוב בוי"ו וקרי בלא וי"ו, והכתוב הוא כמו 'ותראה את הילד', וענין אחד הוא הכתיב והקרי". השואת נוסח הפתיב עם 'ותראה את הילד' באה לתמוך אותו. ב-BH מומלץ גם פן לקרוא לפי הפתיב, אך עם זאת מומלץ גם לשמוט את המלים "את אוריה הפהן". שוב בולטת השיטה: אין כביכול פינוי פרולפטי יכול להתקיים בלשון המקרא: או שיש לבטל את הפינוי, או שיש לסלק את המכונה שאחריו. כאן, מאחר שהמכונה הפא בניתוק מן הפינוי מורגש כמחשבת משנה, מועדפת הדרך השנייה.

36. כך מביא גם L.W. Batten בפירושו לעזרא בסדרת I.C.C. בשם Siegfried, אך

מטיל בכך ספק.

37. לדוגמה 54 ראה רד"ק בפירושו ל'יח' יא, טו, ור' יונה ב"ג נאח ב"ה רקמה" (ראה הע' 15, שם). עם זאת, אין להתעלם מן האפשרות, ש"ויכח" צורה ארכאית היא במקום "ויכח", כפי שהבאנו בסע' 2.2.1 לעיל, בדיון על "וישנו את טעמו" (דוגמה 43). לדוגמה 55 ראה רד"ק בפירושו לפסוק, וכן גוניס בדקדוקו, סע' 131m. ראה גם A.B. Davidson, *Hebrew Syntax*³, Edinburgh 1901, 829. n. 7

(57) "וחגרת אותם אבנט אהרן ובניו... (שם' כט, ט).

בנוסח השבעים חסר המכונה "אהרן ובניו", וממילא אין הפינוי פרולפטי. דומה שיש לקיים כאן את נוסח המסורה, ולראות כאן — כמו ראב"ע בפירושו למקום — אפוזיציה מבארת: "ואחר שהזכיר 'אותם' הוסיף לבאר 'אהרן ובניו', כמו 'ותפתח ותראהו את הילד'".

(58) "הנה אני לקח את-עץ יוסף אשר ביד-אפרים ושבטי ישראל חבקו ונתתי אותם עליו את-עץ יהודה... (יח' לו, יט).

האפשרות, שהפינוי שב"אותם" מוסב לאחור, נראית לנו דחוקה יותר מהאפשרות שיש כאן פינוי פרולפטי. "עץ-יהודה" מייצג, לדעתנו, את 'שבטי יהודה חבריו' (במקביל ל"שבטי ישראל חבירו") ועל-כן הפינוי פא ברבים, לפי constructio ad sensum.

(59) "ואת קומי לך לביתך בבגא רגליך העירה ומת הילד" (מ"א יד, יב). צורת "בבגא" חסרת המפיק מוקשה היא. נקל, כמובן, להציע תיקון, כ־BH, ולגרס 'בבוא רגליך'. אך אפשר ש"בבגא" = 'בבגא', ואז לפינוי שימוש נדיר במקור עם פינוי דבוק אקוואטיבי פרולפטי, המכוון ל"העירה" שבהמשך. כלומר: בבוא אותה רגליך את העיר...

(60) "וירקידם כמו עגל לבנון ושריון כמו בן-ראמים" (תה' כט, ו). רבים נתחבטו בפתוב בשל הפינוי הפרולפטי כאן, המכוון ל"לבנון ושריון", והציעו לבטלו ולראות כאן תקבולת (שלא לפי הטעמים) כך: 'וירקד כמו עגל לבנון/ושריון [הרקיד] כמו בן-ראמים'³⁸. יש שביטלו את הפינוי הפרולפטי כאן לא ע"י מחיקתו, אלא ע"י הקביעה שמ"ם אֶנקליטית כאן³⁹. לדעתנו, אף שמלכתחילה מכון הפינוי שב"וירקידם" ל"ארזי הלבנון" שנופרו בפס' ה — וכך ראו זאת בעלי הטעמים — הרי בדיעבד, לגבי "לבנון ושריון" שבהמשך, זהו פינוי פרולפטי. לשיטתנו יש למשוך (לפי "מושך עצמו ואחר עמו") אל הצלע השנייה לא רק את הפועל (הנשוא), אלא אף את הנושא, כך: "וירקידם כמו עגל לבנון ושריון / [וירקד לבנון ושריון] כמו בן-ראמים".

(61) "וישאהו מבית אבינרב... עם ארון האלהים" (ש"ב ו, ד). לפי נ' ג'נאח ב"הרקמה"⁴⁰, יש כאן פינוי פרולפטי. וז"ל: "וממה שהומר בו הנראה מן הנסתר גם כן, אמרו: 'וישאהו מבית אבינרב... עם ארון האלהים. ו"עם" הנה במקום "את"'. דומה, כי כאן קשה לקבל הסבר זה. נתחלפו לו לבעל "הרקמה" שני

38. BH מוצע, בהיסוס, לגרוס 'וירקד'. טור-סיני, ב"פשוטו של מקרא" 17, עמ' 55,

גורס 'וירקד'.

39. ראה ניתוחו של James Barr, *Comparative Philology and the Text of the*

Old Testament, Oxford 1968, p. 32.

40. ראה הע' 15, שם.

ה"את" ין המשמשים בעברית. אם אמנם נבין "עם" כ"את", לא יהיה זה "את" המקדם את האקוזאטיב, וממילא אין פינוי המושא שב"וישאָהוּ" יכול לבחן ל"עם (=את) ארון האלהים". נראה, כי עדיין אין מה שיציא את הפתוב כאן מחזקת היותו משובש בשל הכפלת חלק מפס' ג בפס' ד — הכפלה שאינה מצויה לא בתרגום השבעים ואף לא במקבילה שבדה"א יג, ז. בטקסט לפני שנשתבש הופיעה "וישאָהוּ" וכן בפס' ג. נשתבשו מתייחס אחורנית ל"את ארון האלהים", ואילו "עם ארון האלהים" בא כמשך ל"נהגים את העגלה חדשה"⁴¹.

(הסיום יבוא)

---

41. ראה מ"צ סגל, ספרי שמואל, ירושלים 1968, בפירושו לפסוקנו. ראה גם ר' ויס, "שלוש הערות לנוסח המקרא", הצבי ישראל, ת"א תשל"ו, עמ' 94-95.

המלות אשר, ש-, די בראש משפט עיקרי בעברית ובארמית*

המלות אשר, ש- (בעברית), די (בארמית) משמשות ברגיל בתחילת משפט זיקה, בתחילת משפטים טפלים אחרים ובעוד מבנים תחביריים¹. כמה משימושי המלות האלה הם נדירים ומיוחדים. בין השימושים המיוחדים מעניינים ומפתיעים המקרים, שהמלות האלה אינן מצינויות שעבוד. אחד מן השימושים הנדירים, שעדיין לא זכה להכרה, הוא שימוש המילות האלה בתחילת משפט עיקרי לפני צורת עתיד (או מקור) לציון פקודה או התחייבות, ובשלילה — איסור², פגון: שתעשה = 'עשה', שיעשה = 'עליו לעשות', שלא יעשה = 'לא יעשה'. לעתים נדירות מביע המבנה הזה (עם עתיד בגוף שלישי) איווי ומשאלה, פגון: "שיהא רצון מלפניך"³.

לא תמיד ניתן לקבוע בדאיות אם המבנה "שיעשה וכד' + עתיד" במשמעות הנ"ל אכן פותח משפט עיקרי. לפעמים אפשר לפרש, שהוא פותח משפט טפל של תיאור תכלית (=פדי שיעשה). קשה עוד יותר ההבחנה בין שימוש אשר, ש-, די בסוג הנידון לבין שימושן כמלות הצגה של הדיבור הישיר (ראה להלן 3.2). מטבע הדברים פקודות, מצוות איסורים וכיו"ב הם דיבורים, ולכן עשוי לקדום להם משפט פתיחה. לפיכך אפשר לעתים לפרש את המלות האלה במבנה הנידון כמלות הצגה לדיבור הישיר, המשועבד לפועל שבפתיחה. פירוש כזה מסתבר פחות, כאשר בפתיחה אין פועל, פגון הפתיחות למכתבי בר-פוכבא, שנוסחן: "מפלוני לאמוני (שלום)", ולאחריהן הפקודה שתעשה וכד'.

להלן יובאו עדויות למבנה הנידון (בלוית הסברים במידת הצורך) ממקורות עבריים וארמיים. לאחר מכן אדון במשמעות העדויות, ולבסוף אביא כמה שימושים קרובים, שיש בהם כדי לזרוע אור על התופעה ולשפצה בתמונה כללית יותר.

* הרצאה בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות. קיץ תשל"ז. אני מודה לפרופ' י' בלאו, שקרא את כתב-היד והעיר הערות חשובות.

1. ראה למשל מילון בן-יהודה, כרך יד, עמ' 6779 ואילך.
2. על השימוש הזה בחיוב ובשלילה עמד אבא בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 92. בנודיד העמידנו על ההקבלה לציוויים ביונית. על אשר לא עם עתיד לציון איסור רומז אף קוטשר (Encyclopaedia Judaica, Jerusalem 1971, Vol. 16, Col. 1588). יצחק אבינרי (יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 533) מצא זכר לשימוש הזה בלשון של רש"י והסביר את התופעה כהשפעת הלעו.

3. בדומה לדיבורים מעין "שלא תעיו", "שיהיה לך ברור", "שילך לעזאזל" בעברית החדשה ראה דן בן-אמוץ ונתיבה בן-יהודה, מילון עולמי לעברית מדוברת, ירושלים תשל"ה, עמ' 216, 221.

1. החומר

1.1 א ש ר, ש – לפני עתיד לציון פקודה וכיו"ב בגוף שני ושל ישי.

1.1.1 "משמעון לישוע בן גלגולה שלום שתשלח תבי חמשת כורין חטין... ותתקן להן מקום פניו יהו בו אצלך תשבת חזו אם יחפצו לבו...". (בר-פוכבא, איגרת עברית, מס' 4).

המלות ש – (באיגרות העבריות), די (באיגרות הארמיות) נוהגות להופיע אחרי הפתיחה, ונתפרשו כמלות הצגה לדיבור הישיר. אולם דומני, שיש מקום לחלוק על פירוש זה: עד כמה שבדקתי, א ש ר, – די שפתחילת דיבור ישיר באות ברגיל אחרי פועלי הודעה (אמר, כתב, שאל, פירש, פעה). ואילו באיגרות אין המשפטים שתחילתם "ש, די + עתיד" משועבדים לפועל ובכמה איגרות הם באים אחרי המלה שלום. זאת ועוד, באיגרות שלנו המלות הללו נראות פקשורות דוקא לפועל בעתיד. כלומר, כאשר אחרי הפתיחה בא פועל בעתיד, תקדם לו ש או די, ראה איגרות עבריות 3, 8, ארמיות 4, 5. ואילו כאשר בא חלק דיבר אחר, אין לפניו ש או די, ראה איגרות עבריות 1, 5, 7, איגרת ארמית מס' 8. רק באיגרת אחת מצאנו די שלא לפני עתיד: איגרת ארמית מס' 3. במיוחד מאלפת בעניין זה איגרת ארמית מס' 8 (ראה 1.2.3). בכלל אילו היו ש, די שלאחר הפתיחה באיגרות האלה מלות הצגה לדיבור ישיר, היה השימוש בעתיד בגוף שני (במקום בציווי) מוזר מאוד.

יושם לב, שהאיגרות מתפרשות יפה בהנחה שהמילות הנידונות באות לציון פקודות. כך למשל באיגרת ארמית מס' 8 די תשלח (שו' 1) מקביל בדיק ל"ואת שלח" (שו' 3). אילו היינו מפרשים את די באיגרת זו = "פדי ש –" היה הסגנון מסורבל וזר לאיגרות בר-פוכבא שעיקרן פקודות.

1.1.2 "מן הפרנסין של בית משכו מן ישוע ומן אלעזר לישוע בן גלגולא רוש המחניה שלום שידע יהי לך" שהפרה שלקח יהוסף בן ארצטון מן יעקב בן יהודה שיושב אבית משכו שהי שלו מלובנות" (בר-פוכבא, איגרת עברית מס' 8).

1.1.3 "ויקם על נפשו בשבועת אסר לשוב אל תורת מושה ככול אשר צוה בכול לב ובכול נפש לכול הנגלה ממנה לבני צדוק הכוהנים שומרי הברית ודורשי רצונו ולרוב אנשי בריתם המתנדבים יחד לאמתו ולהתלך ברצונו, ואשר יקים בברית על נפשו להבדל מכול אנשי העול ההולכים בדרך הרשעה" (מגילת סרך היחד ה, 11–8).

4. האיגרות של בר-פוכבא מובאות כאן על פי מספורן במאמרו של י' קוטשר בלשוננו. האיגרות הארמיות הובאו ב"לשוננו" כה (תשכ"א), עמ' 117–133, והאיגרות העבריות ב"לשוננו" כו (תשכ"ב), עמ' 7–23. מאמרים אלו פלולים בקובץ המאמרים של קוטשר: 'מחקרים בעברית ובארמית', ירושלים תשל"ז, עמ' לו–ע.

5. השוה: "דיע להוא למלכא" (עזרא ד, יב – פתיחה לדברי איגרת וכן "דיע יהוא" באיגרת ארמית מס' 5, ועוד.

תן דעתך להקבלה שבין "ויקם על נפשו בשכועת אסר" שבתחילת המובאה לבין הדיבור הנידון "ואשר יקים בברית על נפשו" [והשוה 2.2].

1.1.4 (ש"ה)א רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו כשם שעקרתה אותה מן המקום הזה כן תעקור אותה... " (ירושלמי ברכות פרק ט הלכה א, כ"י לידן. ש מחוקק. בכ"י רומי, "יהי רצון...") — ציון משאלה.

1.1.5 "שהמקום יפרע לכם משונאכם ומן היועצים עליכם עצות רע וישבר וימגר כל הקמים עליכם לרעה וכן יהי רצון" (מדרש חדש על התורה)⁶.

ש — מצטרפת כאן אל הנזשא הקודם לפועל. הצירוף מביע משאלה.

1.1.6 שיבנה = "יהי רצון שיבנה" (בהקשר לבית המקדש) מצוי מספר פעמים בכתובות עבריות מוינוסה⁶:

שיבנה בימי כל [(כתובת מס' 12).

שיבנה אותו בימינו [(כתובת מס' 13).

שיבנה בימינו ובימי (כתובת מס' 14).

שיבנה בימנו אמן (כתובת מס' 15).

שיבנה בימינו (כתובת מס' 17).

שיב[נה] במהרה (כתובת מס' 21).

שיבנה בימי כל ישראל.

(C. Colafemmina, *Rassegna Mensile di Israel*, 43 (1977), 261–263)

1.1.6 "לא אדני. לא אדון אתה בדבר הזה גלית בעצמן שאין רוח הקודש שורה עליך. שתדע שאיני שכורת יין" (רש"י לשמ"א א, טו).

1.1.7 "הכריוו כל מי שידוע תבואה שיודיענה" (רש"י למנחות סד ע"ב).

השוה: כל מי שהוא יודע לי עדות יבוא ויגיד לי (שמות רבה מא, ה — נ"א: ייעיד).

1.2 די לפני עתיד לציון פקודה וכיו"ב בגוף שני ושל ישי.

1.2.1 "שמעון בר כשבה ליהונתן בר בעין ולמשבלה בר שמעון די תשלחון לי

ית אלעזר בר חטה שוה קדם שבה" (פר-פוכבא, איגרת ארמית מס' 4).

1.2.2 "[שמעון] לנתן ולמסבלה [ש]לם די תנמן ותשלחן למחניה... "

(פר-פוכבא, איגרת ארמית מס' 5).

אחרי שלם, השוה [1.1.1].

J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, 6. Cincinnati, Ohio; 1940, p. 216. לפני המלה שהמקום נוספו ביד אחרת המלים "יהי רצון". ולדעת מאן כל המשפט נוסף כנראה על ידי איזה מעתיק.

6א. מ"ד קאסוטו, הכתובות העבריות של המאה התשיעית בוינוסה, קדם, ב (תש"ה), עמ' 99 וא". לכאורה נמצאת נוסחה זו כבר במשנת תענית ד, ח (זה בנין בית המקדש שיבנה במהרה בימינו) אולם כתב-היד החשובים גורסים: "... יהי רצון שיבנה...".

1.2.3 "שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה שלחת לך חרי חמרין די תשלח עמהן תר גברין לות יהונתן בר בעין ולות מסבלה די יעמרן וישלחן למחניה לותן ללבין ואחרגין" (בר-פוכבא, איגרת ארמית מס' 8).

איגרת זו מאלפת ביותר. כאן בא אחרי הפתיחה פועל בעבר ואחריו פועל בעתיד. והנה די אינה קודמת לפועל בעבר, אלא לפועל בעתיד. אילו הייתה המלה די פתיחה לדיבור ישיר, הרי הייתה צריכה להופיע מיד אחרי הפתיחה. די מופיעה גם בהמשך המכתב לפני פועל בעתיד (די יעמרן), וכאן פנדאי אין היא פתיחה לדיבור ישיר (וראה גם 1.3.4). קוטשר, שפירש במקרים אחדים את די כפתיחה לדיבור ישיר ותרגמה במלה "לאמור", שינה כאן ממנהגו. בפעם הראשונה תרגם את די — "ש—", ובפעם השנייה תרגמה "פדי ש—". התרגום הראשון פנדאי נכון שהרי די באיגרות הארמיות, כמו ש— באיגרות העבריות, באה לציון פקודה. נדמה לי, שגם בפעם השנייה באה די באותו שימוש, ולא כפי שתרגם קוטשר. מכתבי בר-פוכבא מנוסחים בצורת פקודות קצרות, ומשפטי תכלית זרים לרוחם ולסגנונם.

חיוזק לדעה כי די תשלח אינו פסוק תיאור תכלית (המוצרך לפועל שלחת), אלא משפט עיקרי, יש בשימוש המקביל שלח (ציווי) בהמשך המכתב. גם בדוגמה הקודמת (1.2.2) נמצא צירוף דומה, שפנדאי אינו תיאור תכלית.

1.2.4 "שמעון בר כוסבה הנסי על ישראל ליהונתן ולמסבלה סלם די תבחנן ותחדון ית חנטיא . . ." (איגרת בר-פוכבא; י' ידן, החיפושים אחר בר-פוכבא, ירושלים תשל"א, עמ' 122).

1.2.5 "דנה כפרא די עבד חלפו בר קסנתן לנפשה ולשעידו ברה ואחוהי מה די יתילד לחלפו דנה מן דכרין ולבניהם ואחרהם אצדק באצדק עד עלם. ודי יתקברון בכפרא דנה ו . . . שעידו דנה ומוצת וכונושת וריבמת ואמית ושלמת בנת חלפו דנה . . ." (פתובת נפטית מחגר, קוק⁷, עמ' 233).

1.2.6 " . . . ולא רשין ואלת ובניה די יזבנן או ימשכנן או יוגרון כפרא דנה או יכתבון בכפרא הו כתב כלה לכל אלous לעלם. להן די יהוא כפרא הו לואלת ולבניה ובנתה ולילדהם קים לעלם . . ." (פתובת נפטית מחגר, קוק, עמ' 235).

1.2.7 "דנה כפרא די עבד עידו הפרכא בר עבדו לה ולילדה ולאחרה. ודי יתקברון בכפרא דנה אפתיו אם עידו . . ." (פתובת נפטית מחגר, קוק, עמ' 240).

1.3 אשר לא, שלא לפני עתיד לציון איסור וכיו"ב.

1.3.1 "על פיהם יצא חכון הגורל לכול דבר לתורה ולהון ולמשפט לעשות אמת יחד וענוה צדקה ומשפט ואהבת חסד והצנע לכת בכול דרכיהם. אשר לוא ילך איש בשרירות לבו לתעות אחר לבבו ועינוהי ומחשבת יצרו" (מגילת סרך היחד ה, 5-3)

1.3.2 "אל יבוא במים לגעת בטהרת אנשי הקודש כי לוא יטהרו כי אם שבו מרעתם כיא טמא בכול עוברי דברו. ואשר לוא ייחד עמו בעבודתו ובהונו פן ישיאנו עוון אשמה כי ירחק ממנו בכול דבר כיא כן כתוב מכול דבר שקר תרחק. ואשר לוא ישוב איש מאנשי היחד על פיהם לכול תורה ומשפט. ואשר לוא יוכל⁸ מהונם כול ולוא ישתה ולוא יקח מידם כול מאומה אשר לוא במחיר" (שם שם, 13-17).
תן דעתך: הקטע פותח אֶל וממשיך ואשר לוא.

1.3.3 "ואם בשגגה יעשה והובדל מן הטהרה ומן העצה ודרשו המשפט. אשר לוא ישפוט איש ולוא ישאל על כול עצה שנתיים ימים" (שם ח, 24-25).
(על מקום זה ראה להלן 2.2)

1.3.4 "ואף אללי שהגיים קרבים אלנו אזי עלתי והפצתיך על ככה שלא תהי אמור מן בשרון לא עלתי אצלך" (בר-פוכבא, איגרת עברית מס' 8).
1.3.5 "מחזיקים על אחיהם אדיריהם ובאים באלה ובשבועה ללכת בתורת האלהים אשר נתנה ביד משה עבד האלהים ולשמור ולעשות את כל מצות ה' אדנינו ומשפטיו וחקיו. ואשר לא נתן בנתינו לעמי הארץ ואת בנתיהם לא נקח לבנינו" (נחמיה י, לא-לב).

המלה ואשר היא תחילתו של פסוק לא הפותח עניין חדש. והיא טפילה למלת השלילה, כלומר, היא חסרת משמעות עצמאית. ודוק: הפועל בא פאן בגוף ראשון שלא כביתר הדוגמות שלנו⁹.

1.3.6 "ר' לעזר או' הרי הוא אומ' ויאמר לה מה תארו ותאמר איש עולה היא שלא תעלה על דעתך שלא מת שמואל אלא מת הוא" (תוספתא סוטה יא, יב).
בנוסח הדפוס חסרה המלה היא וכן אין היא בכ"י ארפורט, אך שם באה הנוסחה הרגילה בספרות התנאים "לא תעלה על דעתך" (בלי ש).

1.3.7 "ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יוחנן. שלא יהא לשון סורטי קל בעיניך" (ירושלמי סוטה פרק ז הלכה ב).

1.3.8 "תדעו כשאדם עובר עבירה אומר שלא יראני אדם" (פבלי ברכות כח ע"ב).

בשתי הדוגמות האחרונות שלא פותחת דיבור ישיר (ראה 3.2) אולם כאן אם נשמיט את ש-, דומני, שראוי אף להמיר את לא באל, פגרת פת"י פאריס לפתוב שלנו: "אל תתמה שהרי אדם עובר עבירה ואומ' אל יראני אדם ואינו אומ' אל יראני המקום". בכ"י אוקספורד: "ואומ' שמא יראני אדם ואינו אומ' שמא יראני המקום". אבל בכ"י מינכן פתוב "לא יראני האדם".

8. בקטע מעותק אחר (Semitica, 27 [1977], עמ' 78) פתוב "ואל יוכל", אך הנוסח שונה בעוד פרטים.

9. על ניסוח תקנות בגוף ראשון בימי הבית השני ראה: מ' ויינפלד, תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 357-360. השוה גם דברים ז, ג, עזרא ט, יב.

1.3.9 "שלא יטעך יצרך שיש לפניו אכילה ושתייה" (תנחומא, אמור, טו — על פי כתב־יד ודפוסים. בכתב־יד ואטיקאן 34: "שלא יהרהר יצרך לומר ...").
1.3.10 "שלא יטעך יצרך לומר שדברים טובים אסר הקב"ה לישראל" (תנחומא, שמיני, ח — על פי כתב־יד ודפוסים; בכתב־יד ואטיקאן 34: "לא יאמר לך יצרך ...")¹⁰.

1.4 די לא לפני עתיד לציון איסור וכיו"ב.
1.4.1 "דנה כפרא די עבד שלי בר רצוא לנפשה וילדה ואחרה אצדק באצדק. ודי לא יתקבר בכפרא דנה להן אצדק באצדק. ודי לא יתזבן ...". (פתובת נפטית מחגר, קוק, עמ' 232).

1.5 די לא לפני מקור לציון איסור.
1.5.1 הצירופים "דילא למספד" "דילא ולאתענאה" נפוצים מאוד במגילת תענית, כגון בראש המגילה.
"אלין יומיא דילא לאתענאה בהון ומקצתהון דילא למספד בהון מן ריש ירחא דניסן עד תמניא ביה איתוקם תמידא. דילא למספד. מן תמניא ביה ועד סוף מועדא איתותב חגא. דילא למספד ודילא להתענאה".
מעניין, בכתב־היד מצויה בכמה וכמה מקומות ליד "(ו)דלא למספד" גם הגרסה "ולא למספד". זהו מבנה מקביל הידוע מכמה פתובות קבר מירושלים¹¹.
1.5.2 מבנה מקביל לפתיחת המגילה מצינו בנוסח שטר בתלמוד הבבלי: "שטרא דנן דלא למגבי ביה לא ממשעבדי ולא מבני חרי" (פבא בתרא קסט ע"ב)¹².

1.6 אשר לא לפני מקור לציון איסור.
1.6.1 בעברית מצאתי את המבנה הזה רק במגילות מדבר יהודה: "ואיש כבור כפיו לקרבו ולפי שכלו להגישו וכן אהבתו עם שנאתו ואשר לוא להוכיח ולהתרובב עם אנשי השחת" (סרך היחד ט 15–16).

1.7 אשר, ש נטולות משמעות (סוגים שונים):
1.7.1 "וימצאו כתוב בתורה אשר צוה ה' ביד משה אשר ישבו בני ישראל בסכות בחג בחדש השביעי. ואשר ישמיעו ויעבירו קול בכל עריהם ובירושלם לאמר ...". (נחמיה ח, יד–טו).

10 אני מודה לידידי מר אליקים וייסברג על שתי הדוגמות האחרונות.
11 J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, II, Roma 1952, 1300, 1344, 1359.
12 M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des Babylonischen Talmud*, Leipzig 1928, p. 204.

פסוק טו הפותח במלים ואשר ישמיעו מתאר את מעשי העם בימי עזרא, ולא את מה שכתוב בתורה. רוצה לומר: אין הוא קשור מבחינה תחבירית אל הפסוק שלפניו. לפיכך התקשו העוסקים בו בפירושה של ואשר, ב-BH מוצע למחקה. אחרים פירשו את הכתוב כמקרא קצר, כך רש"י: "וצוו אשר ישמיעו". לפי פירושנו הצורה יקטל מציינת כאן זמן עבר. שימוש הנמצא פה ושם בפרוזה המקראית המאוחרת, כגון נחמיה ט, כז-כט, דניאל ח, ד, יא.

1.7.2 "כיצד אוכלין נשרים בשבת. שהיו פותחין גנותיהן ופרדסותיהן". (תוספתא פסחים ג, כא).

הגרסה שהיו מאוששת ברוב המסורות של התוספתא (וכן בקטע גניזה), ורק בכ"י ארפורט היו.

1.7.3 "הבא על בתו ועל... אין להם קנס מפני שהוא מתחייב בנפשו שמיתתו בידי בית דין. שכל המתחייב בנפשו אין משלם ממון. (משנה פתובות ג, ב כ"י קויפמן).

הגרסה שכל מצויה בכתבי-היד הטובים של המשנה והתלמודים, כפי שמוכיח העיון במסכת פתובות שבהוצאת התלמוד הישראלי. בדפוסים כתוב וכל. ואמנם, המשפט אינו תיאור של הפועל מתחייב, אלא משפט עצמאי המוסר לנו כלל ידוע. והגרסה וכל קלה יותר¹³.

1.7.4 שימוש מיוחד של המילית ד שכיח בשאלות לרב אחא. המילית ד באה בראש כל שאליתא אחרי מלת הפתיחה שאליתא. אפשטיין¹⁴ פירש את ד כמלת הצגה לדיבור הישיר. לפי עניית דעתי לא דק אפשטיין, שהרי אין ד כאן פותחת דיבור אלא הלכות ידועות. מתוך ההקשר אפשר לפרשה "הרי ש", "מאחר ש", ומן הבחינה התחבירית היא פותחת משפט עיקרי ולא דיבור ישיר.

2 בירורים

2.1 החומר שהבאנו מלמד כי השימוש במלות אשר, ש-, די לפני עתיד בתחילת משפט עיקרי עולה בספרות שלאחר המקרא. אמנם ניצני השימוש הזה מצויים כבר במקרא [1.7.1, 1.3.5], השוה גם עזרא ד, יד-טו, ו, ט-י (אם אין די כאן = 'כדי ש-').

2.2 במגילות מדבר יהודה מצויים 7 כתובים, ובהם אשר נטולת משמעות [1.1.3, 1.3.1, 1.3.2, 1.3.3, 1.6.1] (שישה מהם בשלילה). כאן אין להטיל ספק

13. ש- במקום ו- מצויה בעוד כמה משפטים במשנה: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה ירושלים חש"ח, עמ' 652-653. לדעת אפשטיין משפטים אלו הועתקו כלשונם ממקום אחר, ששי"ן זו הייתה מקשרת בו משפט זה עם המשפט שלפניו.

14. J.N. Epstein, Notes on Post-Talmudic-Aramaic Lexicography, JQR, 12

(1922), pp. 305-307.

במהימנותו של הטקסט ובפירושו. ורנברג-מולר¹⁵ תרגם את כל הפסוקים האלו אל נכון פאילו אין המלה אשר קיימת, וגם ליכט¹⁶ עמד על הייחוד בשימוש של אשר כמעט בכל המקומות, חוץ ממקום אחד [1.3.3]. אמנם הוא מציין, שהפירוש הנכון של "ודרשו המשפט" הוא 'ודרישתו המשפט' (בנוסח d "ומן המשפט"), אלא שהוא לא העיר על השימוש המיוחד של אשר המתחייב מפירושו.

2.3 באיגרות העבריות והארמיות של בר כוכבא באות המלות ש-, די לפני עתיד בשימוש הנידון לפחות 8 פעמים [1.1.1, 1.1.2, 1.2.1, 1.2.2, 1.2.3, 1.2.4, 1.3.4] (לא ציינתי משפטים קטועים). זהו מספר גדול מאוד ביחס לאורך הטקסט. כפי שבורר בהערות למקומות השונים (ראה במיוחד 1.1.1) המלות האלה פורשו באופנים אחרים. אולם לדעתנו פירושים אלו דחוקים ברוב המקומות.

2.4 גם בנבטית השימוש הזה היה כנראה נפוץ; 4 הדוגמות שהובאו מספרו של קוק [1.2.5–1.2.7, 1.4.1] (בודאי ניתן למצוא עוד דוגמות) דיין להעיד כי יש בו ממש.

2.5 אשר למשמעות, ברוב המקרים המלות האלה פותחות משפט ציווי, אך בכמה משפטים (במיוחד במקורות המאוחרים יותר) הן מביעות איווי.

2.6 ריבוי החומר במשפטי שלילה אינו מקרי, שכן כפי שנראה להלן [3.1], צירוף מלת הזיקה למלת השלילה נפוץ למדי בעברית ובארמית.

2.7 ונציין שמבחינה פרונולוגית אין רוב העדויות מרוחקות בהרבה זו מזו: רוב הדוגמות הן מסוף ימי הבית השני ומתקופת המשנה.

עם זה נראה שימוש ש- לאיווי (= יהי רצון ש-; 1.1.4–1.1.6) מאוחר יותר משימושה בציוויים ובאיסורים.

3 שימושים קרובים

פדי להבין את המבנים הנידונים לאשורם נזכיר סוגי משפטים או צירופים שהמלות אשר, ש-, די אינן משמשות בהם כמלות זיקה או שעבוד.

3.1 אשר, ש-, די במבני שלילה.

המלות האלה באות לפני מקור שלול לא רק כמשפט לעצמו [לעיל 1.5], אלא בעיקר כחלק של משפט, וכבר קבעו כי לשלילת המקור בלשון חז"ל מצטרפת בדרך קבע המלה ש-, כגון: "אינו רשאי שלא לחתום" (ברכות א, ד)¹⁷. גם לפני שמות-עצם

15. P. Wernberg-Møller, *The Manual of Discipline*, Leiden 1957.

16. י' ליכט, מגילת הסרטים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 36–37.

17. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 138; מילון פני-יהודה, ערך

ש; י' פרץ משפט הזיקה, תל-אביב, עמ' 39.

משמשות המלות אשר, ש-, די (לרוב עם אותיות היחס ב- כ-) כתיאורי-פועל במשמע "בלא". שימוש הנפוץ בספרי המקרא המאוחרים, במגילות מדבר יהודה, בלשון חז"ל ובארמית¹⁸, כגון:

"אשר לא כדת" (אסתר ד, טו).

"אשר לוא במחיר" (סרך היחד ה, 17).

"די לא בידין" (דניאל ב, לד, מה).

"די לא בנין" (מגילה חיצונית לבראשית כב, 23).

"שלא בזמן" (משנה ראש השנה ב, ט. בחיוב: בזמן).

"וכי אפשר לגמא זה להיות שלא בצים" (מכילתא דרשב"י, מהדורת ע"צ מלמד, עמ' 118).

דומים יותר למבנה שלנו הם הכתובים:

די לא לבטלא (עזרא ו, ח), די לא להשניה (דניאל ו, ט — השוה פסוק טז), והמשנה העתיקה בחגיגה ב, ב:

"יוסה בן יעזר או' שלא לסמוך. יוסה בן יוחנן אומ' לסמוך. יהושע בן פרחיה או' שלא לסמוך. מתיי הארבלי או' לסמוך. יהודה בן טביי אומ' שלא לסמוך ושמעון בן שטח או' לסמוך. שמעיה או' לסמוך. אבטליון אומ' שלא לסמוך. הלל ומנחם לא נחלקו. יצא מנחם ונכנס שמי. הלל או' לסמוך. שמי או' שלא לסמוך. הראשונים היו נשיאים והשניים אבות בית דין".

הלשון שלא לסמוך פירושה "אין לסמוך", כלומר כמו המבנים שהבאנו לעיל זהו משפט לעצמו אלא שהוא משמש כמושא לפועל אמר. ניסוח זה הוא ככל הנראה עתיק שכן בלשון המשנה מנוסחות ההלכות בדרך כלל בבינוני "סומכין" "אין סומכין", כמו שמצינו במשנה ג'.

3.2 אשר, ש-, די כפתיחה לדיבור ישיר.

במשפט האחרון משמשת ש- כפתיחה לדיבור ישיר כתבנית קבועה. אשר, ש-, די כפתיחה לדיבור ישיר ידועות מטקסטים עבריים וארמיים קדומים החל במקרא¹⁹, כגון:

"ויאמר שאול אל שמואל אשר שמעתי בקול ה'" (שמ"א טו, כ).

"שהוא כותב לה שאם תנשאי...". (יבמות טו, ג).

"והיא כותבת לו שנתקבלתי ממך מנה" "והיא כותבת לו שנתקבלתי ממך חמשים זוז" (כתובות ה, א). בדפוס: התקבלתי.

18. י' פרץ, שם; א' הורביץ, בין לשון ללשון — לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב, עמ' 142–144.

19. ראה למשל: H. Ewald, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Göttingen 1870, p. 831; Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, p. 300; J.N. Epstein, *JQR*, 12 (1922), pp. 305, 382–383.

"וכן אמר לה די השפחת גבר מן בני גלותא די יהוד" (דניאל ב, כה).
 "ואמרת שרי למלכא דאחי הוא" (מגילה חיצונית לבראשית כ, 10).

3.3 אשר, ש-, די בתחילת סיפה של משפט תנאי
 אשר, ש-, די ללא טעם באות גם בתחילת הסיפה של משפט תנאי (עפי"ר
 כשמשפט התנאי פולז הוא פסוק תוכן מושאי). מבנה זה שכיח בספרות חז"ל אחרי
 הפועל מודה ש-, פגז: "ומודים שאם שחט שיחפור בדקר ויכסה" (משנה ביצה א, ב.
 עדויות ד, ב). וכיו"ב: משנה חגיגה ב, ד, עדויות ד, ו, אהלות ב, ז, תוספתא דמאי ח, ז
 ועוד הרבה. להלן דוגמות שלא עם הפועל מודה ש-.

3.3.1 "ואמר למלך אם על המלך טוב ואם ייטב עבדך לפניך אשר תשלחני אל
 יהודה אל עיר קברות אבתי ואבננה" (נחמיה ב, ה).

3.3.2 "משמעון בן כוסבה לישע בן גלגלה ולאנשי הברך שלום. מעיד אני עלי
 ת שמים יפס[ד] מן הגלגלים שהצלכם כל אדם שאני נתן ת כבלים ברגלכם כמה
 שעסח[ו] לכן עפלול" (ברכוכבא, איגרת עברית מס' 7).

3.3.3 "ואם לא כן תעבדון די מנכון פרענותא תתעבד" (ברכוכבא, איגרת
 ארמית מס' 1).

3.3.4 "משביע אני עליכם אם יודעין אתם לי עדות שתבואו ותעידוני" (3
 פעמים בשינויים במשנה שבועות ד, י-יא).

3.3.5 "אמ' ר' טרפון. אקפח את בני שאם יבאו לידי שאשרפם ואת ההזכרות
 שבהם" (תוספתא שבת יג, ה, כ"י וינה).

3.3.6 "העיד ר' חנניה איש אונו. אם אינה יכולה להתעבר ביהודה שמעברין
 אותה בגליל" (ירושלמי, נדרים פרק ז הלכה יג; סנהדרין פרק א הלכה ב).

3.3.7 "הדא ילפה מההיא וההיא ילפה מהדא. הדא ילפה מההיא שאם היו
 שנים שחיב להכריז. וההיא ילפה מהדא שאם היו ג' שהוא שלמוצאו" (ירושלמי בבא
 בתרא פרק ב הלכה ו).

3.3.8 "הדא ילפה מן ההיא שאם ביקש להשביע את השואל משביעו. וההיא
 ילפה מן הדא שאם ביקש להשביע את האשה שלא משביעה" (ירושלמי פתובות פרק
 ט הלכה ה).

3.3.9 "אמ' ר' לייא טעמון דרבנן שכן אם היתה מיוחדת לו ליום וללילה
 שהיא חייבת בציצית" (ירושלמי ברכות פרק ג הלכה ג).

3.3.10 "ומתוך שהוא יודע שאם הוא מגרשה שהיא אסורה לחזור לו אף הוא
 נותן לה גט שלם משעה ראשונה" (ירושלמי גיטין פרק ד הלכה ז — משפט זה חוזר
 שלוש פעמים. בכ"י לידן כתוב פעמיים שהיא, ופעם אחת והיא).

3.3.11 "... שידעו אם ינוק אחד מן הילדים שישחיוו שיניהם באבנים
 המקיפות את הבאר" (ספר חסידים)²⁰.

20. על פי ש' קוגוט, המשפט המורכב ב"ספר חסידים", חיבור לשם קבלת תואר

3.4 ובמשפט ויתור:

3.4.1 "ואתא מימר לך שאע"פ שהיתנה עמו שהוא פטור שהוא חייב" (ירושלמי, פתובות לג ע"א)

3.4.2 "א' לך רב הונא הוא הדין דאפילו בעלי מומין דאין נפדין (בבלי, בכורות טז ע"א כ"י פירנצה. ד מחוקקה. בדפוס בכ"י ואטיקאן 119, בכ"י ואטיקאן 120 ובכ"י מינכן: אין נפדין).

3.5 ובמשפט ייחוד

"זהו גופו של פרוזובול. מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה" (משנה שביעית י, ד).

3.6 אשר, ש-, די בין הנושא לנשוא.

לעתים באות אשר, ש-, די לפני הנושא במשפט, כגון: "ומלכותה די לא תתחבל" (דניאל ו, כז, ז, יד) — די חסרת משמעות, ושיעור הפתוב 'ומלכותה לא תתחבל'. משפטים כאלו מצויים מעט במקרא, בעיקר בספרים המאוחרים²¹, והם שכיחים למדיי בארמית בבבית²².

ובאיגרת בר-פוכבא: "שידע יהי לך שהפרה שלקח יהוסף בן ארצטון מן יעקב בן יהודה שיושב אבית משכו שהי שלו מזבנות" (איגרת עברית מס' 8). בדוגמה זו אפשר לבאר את ש כגרירה, בדומה לדוגמות שבסעיפים 3.3, 3.4, 3.5.

4 סיכום

ישנם עוד שימושים קרובים פחות או יותר לשימושים שהבאנו²³, אולם רק לאחר שיערך מחקר מחודש ומקיף של שימושיהן של המלות האלה בעברית ובארמית נוכל לקבוע כללים ברורים ולהבין את השתלשלות המבנים השונים

דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו, עמ' 300–301 (ושם דוגמות נוספות והסבר לתופעה).

21. A. Kropat, *Die Syntax des Autors der Chronik*, Giesen 1909. [=BZAW], 16, §30, p. 68. על שלוש הדוגמות שמביא קרופט יש להוסיף את הפתוב: "ומן בני ישראל אשר לא נתן שלמה לעבדים למלאכתו כי המה אנשי מלחמה . . ." ("דה"ב ח, ט). במקבילה במל"א ט, כב "ומבני ישראל לא נתן . . ." (והשווה גם קהלת ה, ג).

22. שלזינגר, סעיף 141.

23. על או ש (במקום או), ומבנים מעין "ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר" ראה י' בלאו, לשוננו, כ (תשט"ז), עמ' 35–36; כא, (תשי"ז), עמ' 7–14; וראה גם ש"א ליונסטם, לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 319. על שימושים מעין אלו בספר חסידים — קאגוט (נ"ל בהערה 20), עמ' 337–338.

ותולדותיהם. ואולי יהיה אפשר אף לקבוע תחומים גיאוגראפיים לכמה מן התופעות. אולם בודאי מותר לנו לקבוע, שלמן ימי הבית השני מתגלים שימושים חדשים ומגוונים של אשר, ש- בעברית, די בארמית, והן משמשות גם שלא לציון שעבוד. שימושן במשפט עיקרי משתלב אפוא במבנה כללי יותר. קביעה זו, שהיא יפה לתיאור המיליות, אינה משקפת בהכרח יחסי תולדה שבין המבנים השונים. מסתבר שהמבנה הנידון הוא קיצור של ביטויי רצון מעין "יהי רצון ש-", "מצוה ש-". אך בנדאי הימצאות מבנים, שהמלות האלה אינן מביעות בהם שעבוד, תרם לביסוסו.

הגעיות ותפקידן*

א

הגעיה (מתג) היא סימן להאטה, משיכה והארכה בקריאתה של ההברה שהיא מסומנת בה¹. הגעיה באה במקרא נוסף לסימני הניקוד והטעמים וצורתה קו מאונך קצר מתחת לאות, על פי רוב לשמאל סימן הניקוד. מקובל ליחס לגעיות שני תפקידים עיקריים, ולפיהם לחלקן לסוגים²:

א. געיות מוסיקליות. אלו רובן של הגעיות. קרויות כך לפי שהן חלופיות במבנה התיבה להברותיה ובטעם שהיא מוטעמת בו. ואלו סוגיהן:

1. געיה בהברה סגורה, בתיבה שמשקלה "מְתַפְּלָלִים" וכיו"ב ("המבנה הסדיר"), או בתיבה שמשקלה שונה ("מבנה לא סדיר"), כגון: וְלִישְׁמָעָאל (בר' יז, כ). מְקַרְא־קֶדֶשׁ (וי' כג, כא), נִכְנַעוּ (דה"ב ל, יא).

2. געית-שוא, הבאה עם שוא או חטף, בדרך כלל בראש תיבה, כגון: כְּהוֹצִיָאם (יהו' י, כד).

3. געיה בהברה פתוחה, שבינה ובין ההברה המוטעמת חציצה (של חטף, תנועה או יותר). געיה זו עשויה לבוא לפני תנועה, כגון: אָנְכֹל (בר' ז, ד), או לפני חטף, כגון: תַּעֲמֹד (וי' יג, כג), וכן בתנועה גדולה³ לפני שוא, כגון: שְׁמְרוּ (דב' לג, ט). עתים געיה זו באה אחר הטעם, כגון: וְהִבְאֵתִי מִן־ךָ (וי' כו, לו), פְּדֶנָה אֲרָם (בר' כח, ב). 4. געיה בהברה סגורה מניקדת בתנועה גדולה (על פי רוב בתיבות מוקפות),

---

* מחקר זה נעשה בסיוע האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, הקרן למחקר בסיסי. מקצתו הושמעה כהרצאה בקונגרס הרביעי של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה, בתוך הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, קיץ תשמ"א.

1. עיין א' בנודי, תרביץ כו (תשי"ז) [להלן: בנודי, "א וב"נ], 385–386.
2. סיכום בחוברתי "מבוא למסורה הטברנית" (בשכפול), הוצאת אקדמון,² ירושלים תשל"ג, סעיפים 307–353 (תרגום אנגלי בידי א"י רוול, Masoretic Studies 5, הוצאת Scholars Press, מיסולה מונטנה 1980, סעיפים 311–357). החלוקה מעודכנת יותר במספרי "כתר ארם-צובה, ניקודו וטעמיו", ירושלים תשכ"ט [להלן: כא"צ], חלקי ב, ד. ועיין מ' ברויאר, לשוננו מד (תש"ם), 3–11. החלוקה המובאת כאן בעיקרה על פי חוברתי ובתיקונים לפי ברויאר.

3. במאמר זה משמשים המונחים "תנועה גדולה" ו"תנועה קטנה" כמשמעות שניתנה להם מימי ר' יוסף קמחי; אין הפונה למידת אורפן וקוצרן של התנועות.

בדרך כלל פשהטעם בהברה הראשונה אחריה, פגון: גר־שם (שר יז, ז), או בשלישית, פגון: אי־שִׁדְאָל (יהר ט, ז). עתים הגעיה באה אחר הטעם, פגון: וַיִּצְיָן צִיָּן (במ' יז, כג).

ב. געיות פונטיות. אלו תלויות בעיצורי התיבה, ועתים בעיצורי התיבה שאחריה. ואלו סוגיהן:

1. געיה שתכליתה להניע את השוא שאחריה, על פי רוב אחר תנועה קטנה: בה' פתוחה לפני מ שוואה (וכן עיצורים אחרים) שנתבטלה הכפלתה, פגון: הַמְדַּבֵּר (בר' מה, יב); ב' החיבור שרוקה, בעיקר לפני עיצור מן השורקים, פגון: וְזָהָב (בר' ב, יב); במסיבות אחרות, פגון: שְׂבָעַת (איוב א, ג); לפני הראשון משני עיצורים דומים רצופים, פגון: וְהָלָל (יש' סב, ט); עתים אחר תנועה ארוכה, פגון: אֶקְרָנִי (איוב לא, לז); לפני הראשון משני עיצורים דומים רצופים, פגון: לְגִזְזִי (שמ"א כה, יא).
2. געיה המשמשת לשמירה על הגייה נאותה של עיצור גרוני שווי, בעיקר לפני ל, נ, פגון: קַח־לִי (שר יד, ג), וְאַשְׁכֵּעַ לִּי (מל"א ב, ח), וכן בצירופים פגון: אַרְבַּע־עָשָׂר (בר' לא, מא).
3. געיה לפני גרונית שוואה שאחריה י, פגון: שְׁמַעֲנָה (דה"א ה, ד), יְהִיָּה, יְחִיָּה וכו"ב.
4. געיה בצורות: יְהִי, וְיָחִי.

ב

במאמר זה תידוננה הגעיות המוסיקליות בלבד. הצורך בבחינה חדשה של תפקידן נחזור משני צדדים:

א. מחקר שיטתם של פתכי־יד אחדים בניקוד טברני "מורחב", המרבים בהטעמת געיות, ובייחוד כ"י וטיקן, אורפינאטי 2 (להלן: כ"י). בכ"י זה הגעיות הפונטיות מוטעמות כבשיטה המקובלת, בקירוב; ואילו הטעמת הגעיות המוסיקליות מפותחת ביותר, בעיקר בעניינים אלו:

1. לעתים קרובות מסומנת געיה בהברה פתוחה סמוכה לטעם ללא כל חציצה, פגון: יָמִים (יח' ד, ה), וגם שתי געיות כאלו רצופות, פגון: הָאָדָם (כ, יא). אם בתיבה כזו רק געיה אחת מסומנת, הריהי הרחוקה מן הטעם, פגון: הָאָדָם (ד, טו).
2. עתים מסומנת געיה בתיבה שמשקלה "קטלוי", פגון: יִשְׁכְּבוּ (לב, כז). בתיבה ב"מבנה סדיר" מסומנות לעתים שתי געיות, פגון: וַיִּשְׁאָהוּ (לא, יב). אם בתיבה כזו רק געיה אחת מסומנת, במשקלי "מְתַקְּלִים", "מְתַקְּלִים" הריהי על פי רוב הראשונה, פגון: וַתִּגְדְּלִי (טז, ז), וַתִּבְצַעֲנִי (כב, יב); במשקל "מְתַפְּעִלִים" הריהי על פי רוב השנייה, פגון: מִנְחֶלֶת (מו, יח), אֶל־שַׁעְרֵי (מד, יז).
3. עוד יש בכ"י זה געיות בהברות סגורות במבנים שונים, פגון: וַיִּתֵּן (כא, טז), וְקַבְּצָתִּים (לד, יג), ועוד. כל אלו לא בקביעות.

ב. עניין נוסף המעורר את הצורך בבחינה חדשה של סוגי הגעיות הוא הבעיה: מהי סיבת הגעיה בתיבות בעלות "המבנה הסדיר". הגעיה באה דרך שיטה בתיבות שמשקליהן "מתפלפלים, מתקטלים, מתפצלים" ("המבנה הסדיר המשובח"), פשהן מוטעמות בטעם מפסיק, פגון: וְשִׁטְמָהוּ (בר' מט, כג), וְלִמְדָה (דב' לא, כב), קְשִׁמְתָּהֶם (בר' לו, ט). יש מקצת יוצאים, שבהם אין געיה בתיבה מוטעמת במפסיק, ויוצאים הפוכים, שבהם געיה בתיבה מוטעמת בטעם מחבר. ראוי לחקור לסיבת הגעיה בסוג זה דוקה, לפי שבו היא מוטעמת דרך שיטה. ואילו הטעמת הגעיה בהברה סגורה בתיבה בעלת "מבנה לא סדיר" או הטעמת געית-שוא, למשל, אין בהן שיטה בספרינו; לפיכך קשה יותר לברר את סיבותיהן.

"המבנה הסדיר" פותח בהברה סגורה, אחריה הברה נוספת, ואחר שוא נע לפני הברת הטעם. מסתבר שהטעמת הגעיה קשורה בשוא הנע שלפני הברת הטעם; שהרי במקום שאין שוא נע, היינו בתיבה פגון: וְהִשְׁפַּקְתָּם (בר' יט, ב), בדרך כלל אין געיה. אך פיצד גורם השוא הנע שלפני הברת הטעם לגעיה בהברה הראשונה? רק מקצת חוקרים ניסו להסביר געיה זו. בעל "דרכי הנקוד והנגינות"⁴ אומר: "ויש אשר תעמודנה הגעיות לפני השוא" כמו: 'כמרגלים את הארץ' (בר' מב, ל: קְמַרְגָלִים) 'ויכבסו שמלותם' (שם' יט, יד: וְיִכְבְּסוּ) וכמוהו רבים. וכמדומה לי הטעם מפני שאות אשר בה הגעיה שמוש. לא נאה להריצה לאות שאחריה... ואני אומר בכל מקום שתמצא מלך שב"א ומלך ושב"א תעמיד המלך הראשון בגעיה שלא להרהיטם יחד, כמו: 'לרצונכם' (וי' יט, ה: לְרִצּוֹנְכֶם), 'כמרגלים'. הספר הפוך אצל בלייק⁵, הקובע, שבתיבות הפותחות בהברות פגון "הת" – או בר' ההיפוך, וכיו"ב הייתה במקורה הטעמה מיוחדת, והגעיה מציינת אותה. א' בנודיד⁶ מביא הספר מוסיקלי: הגעיה מציינת הטעמת משנה במקצב – ו – ל⁷ ("אֶפְיִטְרִיטוֹס"), ובן-נפתלי הטעימו דרך שיטה יותר מבן-אשר.

הספרים אלו אינם נראים מספיקים. לא רק הספרים של בעל "דרכי הנקוד והנגינות" ושל בלייק, התולים את הגעיה בתוכן ההברה שהגעיה מוטעמת בה, אם היא שימוש, כלומר: מודגשת פחות, או, להפך, מודגשת יותר. אין צורך להוכיח, שאין הטעמת הגעיות תלויה בתוכן התיבות או המורפמות. בהסברו של בנודיד שני קשיים: (א) מדוע ראו להטעים הטעמת משנה במבנה ה"אֶפְיִטְרִיטוֹס" דוקה, ולא במבנים אחרים, דרך משל – ו – ל⁸ (פגון: "מִפְנִיָּכֶם"); (ב) עצם קיומה של הטעמת משנה, המוצרכת על ידי ההטעמה הראשית, חשוב הוא בעברית, שבה הצד ההברתי, הסילאבי, של התיבה מודגש יותר מן הצד הטוני.

4. מהדורת ד"ש לאווינגר, בודאפעשט תרפ"ט, 68.

5. *Journal of the American Oriental Society*, F.R. Blake, 32 (1912), 87.

6. בנודיד, ב"א וב"ג, 396, 408 ועוד.

7. השוה א' בנודיד, לשוננו כב (תשי"ח), 35–7, 110–136 (להלן "בנודיד, מניין

ג

נוכל ללמוד על הגעיות מכללי ההטעמה וההקפה. שכן הגעיה אינה אלא שלב בדירוג ההטעמה מן הטעם המפסיק אל המחבר והלאה. דרך משל: תיבת "זה" בצירוף "זה אמר" מוטעמת עתים במפסיק (יחיב): זה אמר ה' (מל"ב כב, טז), עתים במחבר: זה אמר (שמ"ב ז, ח), ועתים, כשהיא מוקפת, בגעיה: זה-אמר (יש"כט, כב) — הכול לפי צורכי ההטעמה של הפסוק. מסתבר שבין הטעם המפסיק, הטעם המחבר והגעיה יש הבדל של כמות, הבדל באורך הקריאה. הטעמים המפסיקים והמחברים יש להם עוד ניגונים שונים, ואילו הגעיה אין לה ניגון משלה, אך מבחינת ההארכה בקריאה ההבדל בין הגעיה לטעמים אינו אלא הבדל של מדרגה.

על הטעם פהארכה עומד בפרטות א' בנרוד⁸. היא נזכרת עוד בספרות המסורה. דרך משל: "ואדא אמתד באללחן צאר בת'נתין" (וכאשר יתארך על ידי הטעם יהיה בשתי נקודות)⁹; "לא תחבר הנעת הטעם עם הנעת השוא. לפי שהוא רגיל למהר בהנעה והטעם מאריכו" (כ"י "תוכן עזרא"). והשווה שתי הערות מסורה בכ"י מקרא, לינגרד, פירקוביץ א, 54: "כל בואי ובואי לשון נקבה מאריך בבית כגון ובואי שכבי בואי אשת ירבעם וכל בואי ובואי לשון זכר מאריך באלף כגון הדין עד בואי אליך מצרימה" (מס"ג בר' יב), "כל החזיקי והחזיקי לשון נקבה מאריך בזין כגון הדין והחזיקי את ידך וכל החזיקי לשון זכר מאריך בקוף כגון הדין ביום החזיקי בידם. כל קומי לשון נקבה מאריך בקוף כגון הדין קומי שאי את הנער וכל קומי לשון זכר מאריך במם כגון הדין ליום קומי לעד" (מס"ג בר' כא). גם אצל רס"ג פירושה הפונטי של הברה מוטעמת הוא כמותי: היותה משוכה בזמן, שעל פנ תנועתה ארוכה יותר¹⁰.

ד

בדיקת כללי ההקפה של התיבות הזעירות מלמדת¹¹, שיש להבחין בין תיבה בת הברה פתוחה, כגון: פי, לא, או, מי, זה, ובין תיבה בת הברה סגורה, כגון: אַת, קַל, עַל, פֶּן, מֶן. עוד יש להבחין בין רוב הטעמים, שבהם שיטת ההקפה המתוארת להלן

החלוקה"), ביחוד עמ' 31, שבו הוא מציין שנקדני בבל "דייקי אורך נחשבו בעיניהם יותר מדיוקי הטעמה", "לא הטעם היה עיקר אלא מידת התנועה".

8. בנרוד, מניין החלוקה, 21 ואילך. ועיי' E. Hommel, *Untersuchungen zur*

hebräischen Lautlehre, א, לייפציג 1917, 96 ואילך.

9. נ' אלוני, לשוננו כט (תשכ"ה), 148.

10. עיי' א' אלדר, לשוננו מה (תשמ"א), 111, 128 הערה 68, והספרות המובאת שם;

נ' אלוני, סיני צ (תשמ"ב), קיט ואילך.

11. החומר מובא כאן על פי עבודת גמר "הקפת התיבות הזעירות במקרא", שכתבתי

בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית, ירושלים, בשנת תשט"ז, בהדרכת ד' בן-חיים.

ועיי' מאמריי ב"ארץ-ישראל" ה (1958), 145–149; לשוננו כג (תשי"ט), 35–48.

("ההטעמה הרגילה"), ובין הטעמים ה"גבוהים" גרש, פור, ת"ג, לגרמיה, ובמקצת גם זרקא, שבהם שיטת ההקפה שונה ("ההטעמה המיוחדת").

וזו שיטת "ההטעמה הרגילה" בדיבור בן שתי תיבות שבסופו מפסיק: תיבה מטיפוס "כּי", אם התיבה שאחריה אין טעמה בראשה — מוטעמת בטעם מחבר, כגון: כּי מָלַךְ (מל"א א,יא); אם טעמה בראשה — "כּי" מוקפת, כגון: כּי־מָלַךְ (שמ"א יט), כנראה כדי למנוע סמיכות טעמים. תיבה מטיפוס "אֶת" מוקפת בשני המעמדים, כגון: אֶת־מָשָׁל (דה"א ו,נט), אֶת־קָדֵשׁ (ו,נו). בדיבור בן שלוש תיבות, אם לא רצה המטעים להוסיף מפסיקים, תיבות אלו מוקפות, כגון: כּי־סָגַר ה' (שמ"א א,ו), אֶת־דְּבָרֵי הַפְּלִשְׁתִּי (שמ"א יז,יא). אם ראו המטעמים להוסיף מפסיק, הוטעמו על פי רוב תיבות זעירות אלו דוקה במפסיק זה, כגון: כּי הִתַּחַת אֱלֹהִים (בר' נ,יט), וְאֵת יֵתֵר הָעָם (יר' לט,ט).

מה הסיבה שבדיבור בן שתי תיבות, "כּי" מוטעמת בטעם מחבר, ואילו "אֶת" מוקפת. לפי שהתנאים המוסיקליים שונים, ודאי הסיבה אינה מוסיקלית אלא תלויה במבנה התיבות והברותיהן. מסתבר שהברה פתוחה ראויה מעצם טבעה להארכה יותר מהברה סגורה. בשני הדיבורים המוטעמים בטפחא: כּי מָלַךְ, אֶת מָשָׁל, הברת "כּי" ראויה להארכה, לפיכך הוטעמה בטעם מחבר; הברת "אֶת" אינה ראויה להארכה, לפיכך הוקפה.

ה

מדוע הברה כגון "כּי" ראויה להארכה, והברה כגון "אֶת" אינה ראויה לכך? פעניין זה נוכל ללמוד הרבה מן המובא במאמרו החשוב של א' בנדויד "מניין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות?"¹¹. במאמר זה בנדויד מוכיח מציאותם של הפרשי אורך של תנועות בשלוש ממסורות הלשון העברית:

א. בניקוד הפבלי המורכב (המושפע הרבה מן הטברני), סימנים מורכבים (רובם עשויים סימנים פשוטים בתוספת קו מאוזן, היינו: שוא פבלי) מסמלים תנועות קטנות. בתיבות כגון: תִּשְׁמֹר, תִּקְרִיב, שִׁלַּח, סימני הניקוד בהברות הראשונות הם מורכבים, ומציינים לא תנועות בלתי־מוטעמות סגורות־שוא (כפי שהיה מקובל להניח), אלא תנועות קטנות; ואילו הסימנים הפשוטים משמשים לסימון תנועות גדולות וכן תנועות קטנות פשהן מוטעמות.

הסימנים המורכבים משמשים גם לציון תנועות חטופות (בהקבלה לסימני החטף הטברניים), כגון: אֱלֹהִים, אֵלֶּי, חֲרָבוֹת. ואילו תנועות קטנות בהברות פתוחות בתיבות כגון: מָהֵר, תַּעֲמֹד, תַּעֲמֹדְךָ, בִּרְכִּיָּה (ההברות הראשונות) מסומנות בסימנים פשוטים (כלומר: ארוכות הן).

¹¹. בנדויד, מניין החלוקה.

ב. תופעות אחדות בהטעמה הטברנית, ובעיקר שימוש של צירוף הטעמים מונח-זקף, בניגוד לצירוף מתיגה-זקף, עשויות ללמד על הבחנה בין תנועות ארוכות לקצרות. פעוד המתיגה באה בהברה סגורה מנוקדת בתנועה קטנה, הרי המונח בא בדרך כלל בתנועה ארוכה בהברה פתוחה או לפני שוא. המונח בא גם בהברות פתוחות מנוקדות בתנועות קטנות (פלומר: נחשבו ארוכות), פגון: אַנְחָמָכֶם (יש' סו,יג), בְּנִחְלָחוּ (במ' לו,ט)¹², לְמַעַנְכֶם (דב' ג,כו), בְּךָ בְּרַכְיָהוּ (זכ' א,ז).
ג. משיטת התעתיק בכתבי־יד (קראיים) של המקרא, הפתובים באותיות ערביות ובהם ניקוד וטעמים טברניים¹³, אפשר ללמוד אילו תנועות ראו כארוכות. בכ"ז זה נוספות אותיות א, ו, י הערביות אחר כל תנועה גדולה, לפני תנועה ולפני שוא, אחר כל תנועה קטנה מוטעמת, וכן אחר התנועות הקטנות בהברות פתוחות, פגון: באחול (שמ' ב,יב: בחול), יאעקוב (א,א: יַעֲקֹב), ויאעצמו (ז,א: וַיַּעֲצֻמוּ).

1

ההבחנות בין סוגי התנועות בשלוש המסורות הנזכרות דומות ברוב פרטיהן. אפשר להשוות להן את תורתן הידועה של חייג' על "הנח הנעלם" ("אלסאכן אללין")¹⁴. לפי תורה זו כל התנועות הגדולות, הן לפני תנועה הן לפני שוא, יש אחריהן נח נעלם, והוא הגורם לאורכן, כדברי ג' גולדנברג (291): "תנועה שאחריה סאכן לִין מימשה פתנועה ארוכה, משום שה'עיצור' הסוגר אותה הוא אפס פונטי אשר יש לו נפח ואין לו גוף, ונפחו נשמע כהארכת התנועה".

פרט לתנועות הגדולות, נח נעלם בא גם בכל הברה מוטעמת, אפילו תנועתה קטנה. לא מצאתי עדויות ברורות לגבי תנועה קטנה בהברה פתוחה, כלום יש אחריה נח נעלם אם אין. בנודיד ("מניין החלוקה", 135–136) מביא עדות רב סעדיה גאון, בפירושו ל"ספר יצירה", ולפיה יש הארכה בתנועות שלפני הגרוניות בתיבות פגון: אַנְחָם, נַעֲבֵר, הַאֲלֵהֶם? עדות נוספת מביא בנודיד מ"הורית הקורא": "צאר אלשין מן שְׁמָעוּ יכרג בשין ואלף ואלכף מן כְּדוּ יכרג בכף ויוד"¹⁵ (נהיה הש' מן "שמעו")

12. כאן ראוי להוסיף את כללו של מ' ברויאר, לשוננו מג (תשל"ט), 245: "אין מונח יכול לבוא בהברה הסמוכה לטעם לפני חטף שהוא מגון התנועה שלפניו, פגון: וְאֶהְיֶה (שמ' ז,ז)". המונח עשוי לבוא לפני חטף רק בתנועה שאינה מגון החטף, גדולה, פגון: וּמִחֲמַת (יש' יא,יא), או קטנה, פגון: וְנִאֲצֹנִי (דב' לא,כ), וכן במקום שבו חוצצת תנועה בין החטף ובין הטעם.

13. S. Hoerning, *Six Karaite Manuscripts*, אדינבורג 1889.

14. ר' יהודה חייג', שלשה ספרי דקדוק, תרגום משה בן ג'יקטילה, מהדורת י"ב נוט, לונדון וברלין תר"ל, ²ירושלים תשכ"ח (להלן: חייג'-נוט), 6–8, 120 ואילך, ועוד הרבה. ועיי' ג' גולדנברג, לשוננו מד (תש"ס), 281 ואילך.

15. כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי־יד עתיקים, ג, לונדון 1885, 246.

יֹצֵא בֶשׁ וְאֵ, וְהִכ' מִן "כַּחַדוֹ" יֹצֵא בֶכ' וְי'. עדות זו מנוסחת במונחים המקובלים בכתבי חיוג, ומסתבר שמשקפת את שיטתו, אך ספק אם גם דברי רס"ג מתאימים להשקפת חיוג. רמז לכך שלא גרס חיוג הארכה (נח נעלם) אחר התנועה הקטנה בתיבה כגון: תַּעֲמֹד, הוא "חוק שלוש התנועות"¹⁶, שניסח חיוג, והקובע שאין בעברית שלוש אותיות מונעות רצופות (היינו: בלי נח נראה או נח נעלם ביניהן), חוץ מתיבות שבהן גרזנית (כגון: יַעֲמֹד) או עיצורים דומים (כגון: קָלֵלָת). מכאן מסתבר, שבתיבה כגון: יַעֲמֹד, אין נח נעלם אחר הפתח, כלומר: התנועה קצרה. ר' יונה בן ג'נאח מביא אף דוגמה שבה ארבע תנועות רצופות: לְשִׁחָה (בר' יט, יג)¹⁷.

ז

אין זה המקום להידרש לבעיה הסבוכה של אורך התנועות בעברית; אך שמא ראוי להעלות סברה זו: בנדוד מזכיר שבניקוד הפבלי המורכב תנועות קצרות ותנועות חטופות מסומנות באותם סימנים (השוה, למשל: אִמְרָתָם, יַעֲבֹר, שבהן ההברות הראשונות, החטופות, והשניות, הסגורות, מנוקדות בסימנים דומים)¹⁸. בדומה לכך ראוי להוסיף, שו' החיבור השרוקה משמשת במסורת הטברנית כתנועה חטופה, מקבילה לשוא נע, לפני בומ"פ, כגון: וּמָלַךְ, וגם כתנועה קצרה בהברה סגורה, פשהיא באה לפני עיצור שווי, כגון: וּדְבַשׁ. ועוד: אותם כתיב היד במסורת הטברנית, המסמנים קמץ "קטן" בסימן חטף-קמץ, כגון חֲכָמָה — סימן זה משמש בהם כתנועה קצרה בהברה סגורה וגם כתנועה חטופה (כגון: חֲדָשִׁים). שמא שימוש זה בסימני התנועות עשוי לקרב את ההשערה, שאותן מסורות הבחינו רק בסוג אחד של תנועה: תנועה חטופה, פשוט נע או כחטף. כאשר בא שוא נח ("נח נראה") אחר תנועה זו, נוצרה הברה (סגורה). בתיבות כגון: תָּנוּ, תִּקְרִיב, העיצור הראשון, ת, מונע אפוא באותה תנועה, אלא שבראשונה התנועה באה לעצמה, ובשנייה אחריה נח נראה. הוא הדין תיבות כגון: עָנִי, עֲנִים, ואף: עֲזִי (שמ' טו, ב)¹⁹. היינו: התנועות הקטנות נחשבו שוות ערך לתנועות החטופות, ואין בין אלו לאלו אלא מציאות נח נראה או היעדרו. ושמא גם התנועות הגדולות אינן שונות מן הקטנות (והחטפים) אלא במציאותו של נח נעלם או בהיעדרו, היינו: החירק בתיבה כגון "מִשְׁפָּט" הוא החירק בתיבה כגון

16. עיין נ' אלוני, תורת המשקלים, ירושלים תשי"א, 142 ואילך.

17. ספר הקירוב והיישור, J. & H. Derenbourg, *Opusculs et traités d'Abou'l Walid Merwan ibn Djanah*, פריס 1880, 279.

18. בנדוד, מניין החלוקה, 18.

19. וכדברי בנדוד (שם, 19), הניקוד הפבלי מסמן תנועות, לפיכך סימן אחד משמש לסימון התנועה הקצרה בכל שלושת סוגי ההברות הללו (הברה פתוחה, הברה סגורה-שוא, הברה סגורה-דגש). ואילו הניקוד הטברני המקובל מסמן הברות, לפיכך לסימון התנועה הקצרה בהברה פתוחה משמש סימן החטף, ואילו לסימונה בהברה סגורה משמש סימן תנועה.

"שִׁירָה"; אלא שאַחר הראשון יש נח נראה, ואילו אחר האחרון נח נעלם; הוא הדין: עָנִי, עָנִים, עָנִי.

רמז להשקפה מעין זו בדברי ר' יהודה הלוי, הפזורי, ב, פ: "ואלשבא מתרכה בהדה כלהא בשראיט והי אלהרכה וחדהא דון זיאדה תקתצי סאכנה בעדהא" (בתרגום ר' יהודה אפן תפון: "והשוא מונעת באלה כלם בתנאים, והיא התנועה לבדה בלי תוספת, מביאה נח אחריה"). רמז נוסף גם ב"חוק שלוש התנועות" (למעלה, ו), שממנו משתמע שבתיבות כגון: קַעֲמָד, קַלְלָת, ראוי שלוש תנועות רצופות, היינו: התנועה הראשונה והחטף שאחריה נקראים תנועות, ואין רמז להבחנה ביניהם.

עוד עיין בדברי "מאמר השוא", עמ' כה-כו²⁰: "ותבת אן כל מכפף פלא בד לה מן שוא בתה אלא אן ימנעה אלהגש כמא מתלנא פי אול קולנא הַמְלֵךְ הַמְלֵךְ או ימנעה שוא יכון אלי גאנבה אעני בעדה כקולך אברהם אלאף כפיף ולולא אלשוא אלדי בעדה לגעלנא לה שוא גיר אנה לא יגוז אן יכון אתנין פי מקטע ואחד לעלם אלהרף אלאול פלא ימכן ינקטע ען אלתאני בשוא. ומן הדה אלגהה לא יוגד שואיין פי אול אלכלמה לעולם לאנהא לא ינקסמאן כמא ינקסמאן פי וסט אלכלמה. וכדלך אלקול פי גמיע הדה אלגנס מתל הַכָּאוֹת הַדְרִי אָשְׁמַע . . .". (ומוחזק, שפל מוקל אי אפשר לו אלא בשוא בלבד אלא אם כן מונע אותו הדגש, כפי שהדגמנו בתחילת דברינו [עמ' יא-יב] הַמְלֵךְ הַמְלֵךְ [שם: הַמְלֵךְ, הַמְלֵךְ] או מונע אותו שוא המצוי בצדו, היינו: אחריו, כגון: אַבְרָהָם, הא' קל, ולולא השוא שאחריו היינו עושים אותו שוא; אך זה אינו אפשר שיהיו שניים בהברה אחת לעולם. האות הראשונה אי-אפשר לקטעה מן השנייה בשוא. ומטעם זה אין נמצאים שני שואים בתחילת תיבה לעולם, פי אינם נחלקים כפי שהם נחלקים באמצע תיבה. והוא הדין בכל הסוג הזה, כגון: הַכָּאוֹת, הַדְרִי, אָשְׁמַע). נראה שמכאן משתמע, ששוא ותנועה קטנה בראש תיבה תנועה אחת הם במהותם; אם בא אחר תנועה זו דגש או עיצור שווי, מסמנים אותה בסימן התנועה, לפי שאין דגש בא אחר שוא, ואין שני שואים רצופים בראש תיבה (ובהברה אחת בכלל). היינו: התנועה הראשונה בתיבות: הַמְלֵךְ, הַמְלֵךְ, הַדְרִי, שוה היא. בראשונה סומנה בחטף, אך בשנייה ובשלישית סומנה כתנועה, לפי שאחריה דגש או שוא.

ועיין גם בדברים הבאים שם, עמ' כ²¹, בעניין חשיבות השוא לחלוקת התיבה להברותיה: "אלי תרי אן אלשוא אלאול אלדי תחת אלסמך פי תספרו ונראה (או: תראה) יפצל אלסמך מן אלפא חתי יכון אלסמך פי מקטע אלאול מן אלכלמה ואלפא פי אלמקטע אלתאני. פאנך אן גמעת בין אלסמך ואלפא וגעלתהמא פי מקטע

20. K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, שטוטגרט 1936; הנוסח לפי קטע

קמברג', Or. 1080, Box 13, 3².

21. הנוסח לפי קטע קמברג', Or. 1080, Box 13, 3¹.

ואחד אנתקל מעני אלכלמה ותגיר תפסירהא ותנקלב איצא פי זונהא חתי יציר אלמקטע אלאול מנהא תלתה אחרף ואלמקטע אלאתאני חרפין מתאל דלך תִּסְפְּרוּ. תגיר אלאתאליף בתגיר אלשווא ותגיר אלאתפסיר איצא" (פלוס אינך רואה, שהשווא הראשון אשר תחת הס' ב"תספרו" ונראהו?) מפריד את הס' מן הפ', עד שיהיה הס' בהברה הראשונה של התיבה והפ' בהברה השנייה. ואם הנך מחבר את הס' עם הפ' ושם אותם בהברה אחת, נעתקת משמעות המלה ומשתנה פירושה, וגם מתחלף משקלה, כך שבהברתה הראשונה יש שלוש אותיות ובשנייה שתיים, כגון זה: תִּסְפְּרוּ, תִּסְפְּרוּ²². משתנה ההרכב בהשתנות השוא, ומשתנית גם המשמעות). המחבר רוצה להראות את חשיבות השואים לחלוקת הברות התיבה. השואים מפרידים תיבת "תִּסְפְּרוּ" להברות: תִּסְפְּרוּ, פ מופרדת מן ס. אם נחברן בהברה אחת: תספ־רו, יתקלקלו מבנה התיבה ומשמעותה, ו"תִּסְפְּרוּ" תיהפך ל"תִּסְפְּרוּ". לפי שאי־אפשר לשני שואים בהברה אחת באמצע תיבה, שוא ס ייהפך לתנועה; ת הייתה תחילה חרוקה, שכן בא אחריה נח נראה (שוא נח בעיצור ס); עכשיו, כאשר ס פתוחה ואין אחר ת נח נראה, ת זו מנוקדת בתנועה חטופה: שוא. נראה ללמוד משינויים אלו, שההבדל בין תנועה חטופה לתנועה קצרה טמון אך במציאותו או אי מציאותו של הנח הנראה שאחריה.

ח

ר' יהודה הלוי ב"הפזורי", ב, פ, רואה שלוש בחינות בלשון: (א) האותיות וכל תיבה ותיבה בפני עצמה; (ב) הדקדוק ביפי חיבור התיבות; (ג) הדקדוק בנגינות ובטעמים²³. אם נלך בעקבותיו וננקוט בחלוקתו בשינוי־מה, הרי עד עכשיו נידונה בחינת התנועות וההברות לעצמן. נעבור עתה לדון בתיבה השלמה.

הארכת תנועות בתיבה מסומנת לעתים בגעיה. חיוג' קושר את מציאות הגעיה במציאות הנח הנעלם, היינו: הארכת התנועה; דרך משל: ויִיטבו דבריהם. הנח הנסתר אשר בין היוד והטית ב'וייטבו' הוא פא הפועל. ולכן עכבו והעמידו את היוד בגעיה ומשקלו: וישמרו²⁴. השוה "ספר טעמי המקרא" המתייחס לר' יהודה בן בלעם, פאריס שכ"ו (להלן: ספר טעמי המקרא), Ciii: "כי עיקר אֶשְׁבָּה אֲדַעָה יִשָּׁב קָדַע ויכול אדם להוציא מביניהם השב"א בהרבה עניין. לפיכך יתכן להיות נקד בציר"י ובגעיה להורות על האל"ף שהיא שוכנת". תלות בין אֶסְ-קריאה י למציאות געיה כבר אצל אלפאסי ("כתאב ג'אמע אלאלפאט", מהדורת ש"ל סקז, ניו הייוון א, 1936;

22. בקטע קמברגי' פ בתיבה זו שוואה; ב"מאמר השוא" צרויה.

23. ספר הפזורי, מהדורת א' צפרוני, תל־אביב תש"ח, 131. דבריו מובאים גם אצל ר' היידנהיים, ספר משפטי הטעמים, רעדעלהיים תקס"ח, בראש שער ד, הדין בגעיה, מתג ומקף.

24. חיוג'—נוט, 25; ועוד הרבה.

ב, כגון, בקשר לתיבת "יִקְצוּ" (חב' ב, ז): "לאן כל מא כאן אצלה יוד לא יכלו מן געיה כאן פיה יודין או ואחד אלגעה תקום מקאם אליוד" (פי כל מה ששורשו י אי אפשר לו בלי געיה, בין אם יש בו שתי יו"ד ודין ובין אם אחת. הגעיה עומדת במקום היו"ד; א, 497); "כי לא יִשְׁנו מן וישן לאכנה נאקץ יוד ואלגעה מקאם אליוד" (פי לא יִשְׁנו [מש' ד, טז] מן וישן [בר' ב, כא] אלא שהוא חסר י, והגעיה היא במקום הי'; ב, 688).

תיבה כגון: אָנְכִי, שבה לפני הטעם שתי תנועות גדולות, ראוייה אפוא לשתי געיות. ואכן, כך השיטה לעתים קרובות בכי"ו. אבל בספרינו המקובלים ההטעמה בדרך כלל: אָנְכִי, היינו: אין הארכה בתנועה הראשונה לפני הטעם, אך יש הארכה בשנייה לפניו. הטעמה זו משקפת את השיטה המקובלת במערכת ההטעמה הסברנית, ולפיה הארכה אינה באה לידי ביטוי כשהיא מצויה במישרים, בלי חציצה, לפני הארכה אחרת, גדולה (של טעם) או קטנה (של געיה); או, בניסוח אחר: הארכה בתנועה אחת מעכבת הארכה בתנועה הקודמת לה במישרים, אפילו ראוייה היא להארכה מעצם טבעה. אין ברור אם במקרה זה ההארכה הקרובה לטעם מתפטלת (מתקצרת) וההארכה הרחוקה נשארת בעינה; או שמא ההארכה הקרובה לטעם נשארת בעינה, ואילו זו הרחוקה מן הטעם גְּדֹלָה.

זו השיטה שבגללה "פי" מוטעמת בטעם מחבר בדיבורים כגון: קִי קָלָךְ, שבהם יש חציצה בין הטעמות שתי התיבות, ואילו בדיבורים כגון: פִּי-קָלָךְ, שבהם אין חציצה בין הטעמות שתי התיבות, "פי" אינה מוטעמת (מוקפת; למעלה, ד). שיטת הטעמה זו מתוארת בידי יוסף קמחי²⁵: "הגדולות יש להם עיכוב ואיחור בכל קריאתם חוץ אם טעם התיבה סמוך לה כמו שְׁמֵר הטעם במ"ם לא תאריך קמצות השי"ן. שְׁמֵרָךְ כמו כן. וְשִׁמְרָךְ מלרע הטעם בת"ו תאריך קמצות השי"ן . . . וכל זמן שתהיינה חמש גדולות אלה על שבא לעולם תאריכם כמו שְׁמֵרו ודומים לו יִשְׁבוּ וחבריו . . . והתנועות הקטנות לעולם תמהר בקריאתם וזלתי אם תהיין על אותיות אחה"ע או תאריך התנועות הקטנות שעליהם למען הרחיב גבולם כמו יַעֲשֶׂה יִהְיוּךְ . . . הידין הם תנועות קטנות ואתה מעמידן בעבור אות אחה"ע". אין ר' יוסף קמחי אומר דבר על צורות מעין: הַחֲלוֹן, תַּעֲמִדוּ, בְּרָכִיָה.

בדומה גם ר' דוד קמחי²⁶: "ואם תהיה בצד התנועה הגדולה תנועה אחרת קטנה או גדולה ובאות אשר לצדה טעם אתה משפיל התנועה הראשונה אע"פ שהיא גדולה כמו זְכַרְתִּי לך (יר' ב, ב) הנה הטעם בכ"ף והיא תנועה קטנה ואע"פ כן תעמידנה מפני הטעם שבה, ולפי שתעמידנה תשפיל קריאת הזי"ן אע"פ שהיא קמוצה. אבל אם יהי

25. ספר זכרון, מהדורת ב"ז באכער, פרלין תרמ"ח, ²ירושלים תשכ"ח (להלן: קמחי,

זכרון), 17-18.

26. ספר מכלול, מהדורת ר' ריטטענבערג, ליק תרכ"ב, קלוב-קלח, ב (העירני א'

אלדר).

הטעם רחוק לה ולא יהי' באות שבצדה אתה מעמיד האות הקמוצה כמשפטה ותשפיל האות שבצדה אם היא בתנועה קטנה כמשפטה כמו: וְשִׁמְרָתָּ (שמ' טז,כו) . . . וכן הצירי מְרִשִׁית השנה (דב' יא,יב) . . . לפי שהטעם בשי"ן שהוא רחוק מתנועת המ"ם תעמיד תנועת המ"ם כמשפט, אבל הצירי שברי"ש . . . תשפילנו אע"פ שהיא ת"ג מפני הטעם שבצדה, אבל כשהטעם ברי"ש אתה משפיל קריאת המ"ם כמו מְלֹאש (קה' ג,יא) . . . וכן בתנועה קטנה לפני חטף: "ועם אות גרונית תאריך התנועה הקטנה וישתתף פתח עם השו"א כמו ומכחכם שְׁחָדוּ (איוב ו,כב) . . . ואף בתנועה קטנה בהברה פתוחה לפני גרונית: "והתנועה הקטנה אף על פי שמשפטה להחטף אם תבוא על אות גרונית תעמידנה אם לא יהי' הטעם באות גרון כמו הַחֲלוּתִי תת לפניך (דב' ב,לא) אתה מעמיד הה"א אע"פ שהיא בפתח מפני החי"ת שהיא גרונית וכן הַחֲתָתָּ כיום מדין (יש' ט,ג) הַחֲטָאת הָעֶזְרָן הָאָמֹר בית יעקב (מי' ב,ז) והדומים להם".

ט

סיבה נוספת להארכת תנועה היא השאיפה לשמירה על חלוקה נאותה של ההברות בתיבה. חלוקה זו נקבעת על ידי השואים הנחים והנעים. שוא נח סוגר הברה, שוא נע פותח הברה²⁷. השוה, למשל, בקטע קמברג', ט"ש Ar. 31, 8: "עלאמה אלסאכן אנה יסכן אחרף אלדי הו תחתה ויגעלה פי חזב מא תקדמה נחו וְשִׁרְאָל . . . פצאר אחרף אלדי תחתה אלשווא סאכנא מנפצלא ממא בעדה ואנצאף אלי מא קבלה . . . וכמא צאר אלסאכן מתחיו אלי מא קבלה כדלף צאר אלמתחרף מתחיו אלי מא בעדה באלעכס מן אלסאכן מתל מְלִכְכֵם אלדי אללאם סאכן באלשווא אלסאכן ואוחאז אלי אלמים ואלכאף תחרף באלשווא אלמתחרף ואוחאז אלי אלכאף אלאכר". תרגום ב' ספר טעמי המקרא, Civ, מביא אלדר, שם, 186: "סימניו שלשוכן כשווא משכין ומניח האות אשר הוא תחתיו ויעשהו כאילו הוא דבוק לאות שלפניו כגון ישראל . . . ולכך יהיה האות שתחתיו השו"א שוכן ונתפרד ממה שלאחריו ונתחבר למה שלפניו . . . וכמו שנהיה השוכן מתאחז את שלמעלה הימנו כן המניע מתאחז את שלמטה הימנו כגון מְלִכְכֵם ויְשִׁכְבוּ שהלמ"ד והשי"ן שוכנים ונאחזים עם המ"ם והיו"ד והכ"ף פין שב השב"א מניעים ונאחזים עם הכ"ף השנית והבי"ת". השוה שאר המובאות שמביא אלדר, שם, 185 ואילך, פגון מן "המחברת העברית"²⁸, 369 [61]: "והשווא הנח נמשך עם האות שלפניו . . . והשווא הנד נמשך עם האותיות שלאחריו כמו: ויְשִׁכְבוּ. השוא שתחת השי"ן נח לפי כך הוא נמשך עם היו"ד והשווא שתחת הכ"ף הוא נד. לפיכך הוא נמשך עם שלאחריו. נמצאת המלה כאלו היא מחלקת ויְשִׁכְבוּ

27. עיין א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשפנונית, א (להלן: אלדר, מסורת), ירושלים תשל"ט, 125 ואילך, 185 ואילך; מאמרי, ספר בן-חיים, ירושלים תשמ"ב, 296 ואילך.

28. 309-550, 1870 *Journal asiatique*, J. Derenbourg, Manuel du lecteur.

ובספירת עמודים מיוחדת.

לבדה כְּנוּ לבדה". עוד השוה "מאמר השוא", ב²⁹: "ואן אתפק שואיין פי וסט אלכלמה פאלאול מנהא אבדא יפצל אלהרף ויקטעה ען אלדי בעדה ואלתאני יולף אלהרף אלדי הו תחתה ויצפה אלי מא בעדה מן אלהרף מתל קולך תשמרו. פאן אלשוא אלאול מנהמא יפצל אלשין מן אלמים ואלתאני יולף אלמם מע אלריש חתי תכרג אלכלמה במקטעין" (ואם באים שני שואים באמצע התיבה, הראשון מהם תמיד מפריד את האות וקוטע אותה מזו שאחריה והשני מחבר את האות אשר הוא תחתיה ומצרפה אל מה שאחריה מן האותיות, כגון: תשמרו, השוא הראשון מהם מפריד את הש' מן המ' והשני מחבר את המ' עם הר', כך שהתיבה יוצאת בשתי הברות).

במקום שבאים שני עיצורים שוואים רצופים באמצע תיבה, הורגש אפוא צורך להעמיד על כך, שהראשון נמשך אל מה שלפניו והשני אל מה שאחריו, היינו: בראשון יש מעין האטה, העמדה של הדיבור, ואילו בשני התחלה של הדיבור, שכן הדיבור נע תמיד קדימה, כדברי "עדת דבורים", כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב, 166, (להלן: עד"ד), 53 א: "לעולם לא יכרת הדבור בתחלת המלה כי אין מעצם הדבור להיות בתחלתו עמידה אלא להיותו רץ והולך". הצורך בהעמדה זו של הדיבור אחר העיצור השווי הראשון סומן בכתב־יד מרופים בדגש בעיצור השווי השני³⁰. כפי שניסיתי להוכיח³¹, דגש זה הוא דגש חזק, ומסמן שהשוא שלפניו נח, כלומר: שיש לפניו האטה בקריאה. פשם ששימש הדגש בעיצור השווי השני לציון האטה זו, עשויה הייתה לשמש לכך געיה לפני העיצור השווי הראשון. געיה כזו נדירה בספרינו, ומסומנת בתיבות יחידות בלבד, כגון: קְסָאָךְ (שמ"ב ז, טז), גְּנֻעָךְ (ש' יח, כב). אך בכתב־יד אחדים בניקוד "מורחב" (כגון כ"ו) מסומנת לעתים קרובות יותר (למעלה, ב). מסתבר שהארכה זו אינה מסומנת, שכן היא סמוכה להברה המוטעמת, וכפי שנאמר למעלה, ח, אין מסומנים הארכה הפאה במישרים לפני הארכה אחרת. יש תיבות שבהן הברה סגורה נוספת לפני שני העיצורים השוואים, ונוצר משקל "מְתַפְּלָלִים" ("המבנה הסדיר"). ואז באה בתיבה געיה, בהברתה הראשונה דוקה. היינו: תיבה במשקל זה ראוייה להארכה בהברתה השנייה: מְתַפְּלָלִים, כדי לשמור על החלוקה הנאותה של ההברות; אין מאריכים בקריאת הברה זו, שכן היא סמוכה להברה המוטעמת, אבל מאריכים בקריאת ההברה שלפניה, אף על פי שסגורה היא, ומטבעה אינה נוטה להארכה (למעלה, ה).

כדי להבין את הסיבה להארכה זו של ההברה הראשונה נשווה שוב את כללי הטעמת הגעיות לכללי ההקפה, והפעם להקפת צירופים כגון "אֶת כָּל", "עַל כָּל"³²,

29. הנוסח לפי קטע קמברג, Or. 1080, Box 13, 3¹.

30. עיין בפרטות אלה, מסורת א, 125 ואילך, המביא עדויות מרובות, חומר מסורה

דין.

31. מאמרי, ספר בן־חיים, ירושלים תשמ"ב, 304.

32. השוה גם מ' בריאר, פיסוק טעמים שבמקרא, ירושלים תשי"ח, 96.

העשויים שתי תיבות זעירות שהן הברות סגורות מנוקדות בתנועות קטנות, היינו: שאין להן נטייה להארכה. כאשר צירופים אלו באים בדיבור בן שלוש תיבות המוטעם בטפחא, הרי אם התיבה המוטעמת בטפחא קצרה, שתי התיבות הזעירות מוקפות, כגון: אֶת-כֹּה־יָרִי (י' כהיג), וְאֶת-כֹּל-יָגִיעָה (י' כה); אך אם היא ארוכה, "את" מוטעמת בטעם מחבר (מוארכת), כגון: אֶת כֹּל-הַמֵּצָאוֹת (י'הו' ב, כג), אֶת כֹּל-הַקְּצִיר (רות ב, כא), אֶת כֹּל-הַגְּדִלוֹת (מל"ב ח, ד). אמנם, אין ברור מהי תיבה ארוכה לעניין זה, ועתים תיבות ארוכות למדי מוקפות, כגון: אֶת-כֹּל-הַנְּבִיאִים (מל"א יט, א). אך בעצם קיומו של הכלל אין ספק, והוא מתאשר בעשרות דוגמות. אם המרחק בין "את" ובין ההברה המוטעמת בטפחא קצר, "את" מוקפת אפוא, אך אם התיבה המוטעמת בטפחא ארוכה, והמרחק בין "את" ובין הטפחא גדול, הורגש צורך בהארכה ובהאטת הקריאה, ולפיכך הוטעמה "את" בטעם מחבר.

נראה להניח, שכלל דומה פעל גם בתיבה אחת. בתיבה כגון "וְהַשְׁמַתְּם" אין המרחק בין ההברה הראשונה ובין ההברה המוטעמת גדול, ולפיכך לא הורגש צורך בהאטה בקריאת ההברה הראשונה. אבל בתיבה שמשקלה "מְתַפְּלָלִים" הואטה קריאת ההברה השנייה, בגלל הצורך בשמירה על מבנה ההברות של התיבה, כנזכר; לפיכך הוארכה קריאת הברה זו, וממילא המרחק בין ההברה הראשונה להברה המוטעמת גדל, לפיכך ראויה הברה ראשונה זו להארכה, היינו: לגעיה. כלומר: הגעיה הבאה בהברה הראשונה ב"מבנה הסדיר" (מְתַפְּלָלִים) מורה על הארכה בקריאת ההברה הראשונה, שנתרחקה מן הטעם מפיון שהאריכו בהברה השנייה להבלטת חלוקת התיבה להברותיה.

פידוע, בדרך כלל אין געיה בתיבה שמבנה סדיר אם היא מוטעמת בטעם מחבר, מוקפת לתיבה אחרת, כגון: וְיִקְרְאוּ-צוֹם (יונה ג, ה)³³, וכן במקום שהטעם אינו בהברה שאחר השוא השני, אלא בהברה שאחריה, כגון: מִנְחָלָתָם (י'הו' כא, ג), וַעֲבָרְכֶם (בר' לב, כד). בדומה לכך בצירוף "את כל"; אם התיבה שאחריה אינה מופסקת בעניינה (מוטעמת במפסיק), אלא מוטעמת בטעם מחבר, "את" מוקפת, כגון: אֶת-כֹּל-הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה (בר' כח), אֶת-כֹּל-הַמִּפְתִּים הָאֵלֶּה (שם' יא, י). עתים, אמנם, במקום שאפשר מבחינת הטעמים, "את" מוטעמת במסיבות אלה במפסיק, כגון: וְאֶת כֹּל-יִשְׁבֵּי יְרוּשָׁלַם (י' יגיג); אֶת כֹּל-הַתְּפִלָּה וְהַתְּחִנָּה (מל"א ח, נד); אך אפשרות מעין זו אינה כמובן, בתיבה אחת.

י

מכאן, ששתי סיבות לגעינות הנקראות "מוסיקליות": (א) ההארכה הנדרשת על ידי התנועות הגדולות; (ב) ההארכה הנדרשת לשם הדגשת חלוקת התיבה להברותיה.

³³ עיין א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז,

מסתבר שההארכה מן הסוג הראשון חזקה מזו שמן הסוג השני. השוה, למשל: כִּי עֵמֶךָ (שם' לג, יג), וְאֶת-עֵמֶךָ (שם' ט, טו). ההארכה הנדרשת על ידי ההברה הפתוחה המנוקדת בתנועה גדולה "כִּי", בדוגמה הראשונה, גרמה להטעמה בטעם מחבר, ואילו ההארכה הנדרשת להדגשת החלוקה הנאותה להברות, בדוגמה השנייה, גרמה אמנם לגעיה, אך לא להטעמה בטעם לעצמה, והתיבה מוקפת. ראייה נוספת להעדפת ההארכה מן הסוג הראשון היא בכללי ההעדפה של הגעיות ב"מבנה סדיר לא משופח" (להלן, יב).

מכאן מסתבר, שנכונה ההשקפה המקובלת³⁴, שאף על פי שהגעיה בהברה פתוחה מסומנת בלא קביעות בכתב-היד העתיקים, ומהם המסמנים אותה לעתים רחוקות, ודוקה הגעיה בהברה סגורה, במבנה סדיר ובמבנה לא סדיר, מסומנת בהם דרך קבע, ונוכרת בספרות המסורה (פגון בחילופי בן-אשר ובן-נפתלי), הרי הגעיה בהברה פתוחה היא המאוששת יותר, וגם במקום שאינה מסומנת יש לראותה כאילו סומנה. נראה שלא הקפידו בסימונה, כי ידעו שהקוראים מפירים אותה ולא יבואו לידי טעות. השוה, למשל, "ספר טעמי המקרא", Eiii: "והקורא יטעים הגעיא בפיו או כתובה או לא כתובה"; "המחברת העברית", 406 [98]: "ובמקצת ספרים כותבין הגעיה ובמקצת אין כותבין אלא סומכין על דעת הקורא. לפיכך אם נמצאת או לא נמצאת יטעם הקורא התיבה אם היא ראויה לגעיה או לא וידין כפי טעמו. גם הקורא רשאי להוציא הגעיה ורשאי לבטלה". אמנם ממקורות אחרים מסתבר כאילו אין בכלל חובה לקרוא את הגעיות, דרך משל: "כי הגעיא אינו חייב להיותו תחת האות כהלך וחזק המלכים שמן החוב להיותם תחת האותות. למה. בגלל שקריאת הגעיה מן הקוראים בנדבה ולא יואשם העוזב את קריאתה" (עד"ד, 254); "ודע כי הגעיא אין לה שיעור במקרא. כי יש קורא ויקרא במקום געיא ויש קורא אחר ולא יקרא אותה כל עקר ואין לה נגון מדרך געיא. ועל זה אינם מחשבים לה בטעמים ולא עם המשרתים" (שם, 260). נראה שהגעיה פחותה בחשיבותה פשמשוים אותה אל הניקוד או אל הטעמים; אך אלו הנוהגים לקרוא אותה, עושים זאת בכל מקום שדרושה הארכה, גם אם הגעיה אינה מסומנת.

יא

שתי הסיבות לגעיה שנמנו למעלה אינן מוסיקליות. הן קשורות למבנה התיבה; לפיכך אין לקרוא להן: געיות מוסיקליות, אלא: געיות מבניות. אמנם, אין לומר שהן חסרות כל קשר למוסיקה, היינו למערכת הטעמים; שכן לא בלבד יש הבחנה בסימונן בין תיבה מוטעמת בטעם מפסיק ובין תיבה מוטעמת במחבר, אלא גם בין הטעמים השונים שהתיבה מוטעמת בהם. אך אין משמעות הדבר שסיבת הגעיות היא מוסיקלית. הגעיות המבניות מותנות במבנה התיבה בלבד. יש תיבות שבהן הברות

34. עיין, למשל, בנודיד, ב"א וב"נ, 386; כא"צ, 139.

ראויות להארכה בקריאה בגלל שתי הסיבות שנמנו למעלה. לפי שמערכת התיבות מצויה בתוך המערכת המוסיקלית ומותאמת למסגרתה (השווה הבחינה השלישית בתורתו של ר' יהודה הלוי, למעלה, ח), הרי במקום שהמערכת המוסיקלית מאפשרת להביא את ההארכה לכלל ביטוי — יש געיה (ועתים טעם מחבר ואפילו מפסיק), במקום שהמערכת המוסיקלית אינה מאפשרת זאת — אין געיה. הגעיזות מותנות במבנה התיבה, אך סימונן בתיבה המצויה במסגרת הפסוק המקראי מותנה באפשרויות שמציע להן הפיצוע המוסיקלי של קריאת אותו פסוק.

יב

נעבור נא עתה על סוגי הגעיזות המבניות, לפי סיבותיהן: (א) הארכה בגלל תנועות גדולות; (ב) הארכה להדגשת חלוקת התיבה להברותיה.

א. געיה בהברה סגורה, מבנה סדיר ("מְתַפְּלָאִים"). הגעיה משקפת הארכה בקריאת ההברה הראשונה בגלל הסיבה השנייה. געיה באה גם במבנה "מְתַקְשָׁאִים", "כי כל נדגש הוא מקום ב' אותיות", פפי שאומר חיוג³⁵; השווה גם בכ"י "תוכן עזרא": "שני שבאים רצופים הראשון שוכן והשני מניע. ודע שיש שם שבא בניינו על הרציפה. ואין שם אלא אחד הוא מדגיש האות כג' מְעֻזֶּק מְתַלָּאִים . . . וסיבת זה שהאות יוצא כשתי אותות". הוא הדין מבנה "מְתַפְּעָאִים". במבנה זה הברת "פ" דורשת הארכה. כנראה לא מן הסיבה הראשונה, אלא מן השנייה: שמירה על חלוקת ההברות, היינו: הארכה הבאה להדגיש שהעיצור הפא מונע בתנועה חטופה (שייך להברה הפאה). אם ההברה שלפני הטעם מנוקדת בתנועה גדולה (משקל "מְתַפְּאָרִים"; "מבנה סדיר לא משובח"), עתים יש געיה, כגון: נִילְחָמוּ (יהו' כד, ח), עתים אין, כגון: הַפְּתָאִים (ד, ג). מסתבר שבתיבה האחרונה מועדפת ההארכה מן הסוג הראשון, והיא מאוששת עד פדי כך, שאין געיה בהברה הראשונה. אפשר להשוות לכך הקפה כגון: אֶת־לֹא רָחֵמָה (הו' א, ח), שבה ההארכה בתיבת "לא", העשויה הברה פתוחה, ולא בתיבת "את" ככהטעמת הצירוף "את כל". אין ברור מדוע לא חלה העדפה זו גם בתיבת "נִילְחָמוּ" ודומותיה. במקום שהתנועה גדולה ואחריה שוא פשוט (משקל "מְתַפְּאָרִים"), בדרך כלל אין געיה (פלומר: מועדפת ההארכה של התנועה הגדולה), כגון: וַיִּפְּלָמוּ (יח' מג, י), פרט לדוגמות יחידות, כגון: וַיִּלְכְּבֵן (דב' ליד).

אם מבנה התיבה אינו סדיר, געיה בהברה סגורה באה בלא קביעות. הטעמתה תלויה על פי רוב בטעם שהתיבה מוטעמת בו, והסיבות לה אינן ברורות. אכן, געיה זו באה לעתים קרובות בתיבות מוטעמות בטעמים שסלסולם המוסיקלי ארוך ("הטעמים הגבוהים"); פזר, כגון: קִמְשָׁפְחָם (שו' יח, ב); גרש, כגון: מִן־הַשִּׁיחָוּר (יהו' יג, ג); זרקא, כגון: הַנְּשָׂאִים (מל"ב ז, יג), וכיו"ב. מסתבר, שסלסול מוסיקלי זה גרם להארכת קריאת ההברות שלפני הטעם בתיבות אלו; לפיכך הברתן הראשונה,

שנתרחקה מהברת הטעם הראשי, ראוייה להטעמה לעצמה (השוה למעלה, סוף י), היינו לגעיה.

ב. געית שוא. געיה זו, הקובעת הארכת שוא לכדי תנועה מלאה³⁶, תובן טוב יותר אם נקבל את ההשערה (למעלה, ז), שראו בעלי המסורה את אורך השוא הנע כאורך התנועה הקטנה בהברה סגורה, היינו: אורך השוא במבנה "מְפֻלְּלִים" כאורך החירק במבנה "מְתֻפְּלִים", וכשם שבגלל הסיפה השנייה באה געיה בתיבה שמשקלה "מְתֻפְּלִים", כך גם במשקל "מְפֻלְּלִים", היינו: בשני המשקלים מוארכת תנועה חטופה לכדי תנועה ארופה; במשקל הראשון יש אחריה עיצור שווי, בשני אין. לפיכך געית שוא אינה תופעה מיוחדת במינה, אלא פגיעה בהברה סגורה, ואכן לעתים קרובות כללי שתי געיות אלו דומים³⁷.

ג. געיה בהברה פתוחה או בתנועה גדולה לפני שוא, על שלושת סוגיה:

1. הברה פתוחה לפני תנועה, פגון: אָנְכִלְ שתי התנועות הראשונות ראויות להארכה בגלל הסיפה הראשונה. געיה באה בהברה הראשונה, הרחוקה מן הטעם, ולא בשנייה, בגלל סמיכותה לטעם. געיה באה גם בהברה הראשונה של תיבה פגון: הַעֲמִיד (מל"א ז, טו), כי אינה סמוכה לטעם.

2. תנועה גדולה לפני שוא, פגון: שְׁמֵרוֹ. התנועה הראשונה ראוייה להארכה, ומסתבר שהשוא, אף על פי שנח הוא בפי נקדני טבריה, עושה חציצה בין התנועה ובין הטעם, ולפיכך יש געיה³⁸.

3. הברה פתוחה לפני חטף, פגון: תַּעֲמִד. מסתבר שההארכה אינה בגלל הסיפה הראשונה, שכן ראינו (למעלה, ה), שהיו שיטות שבהן תנועה קטנה לפני חטף נחשבה ארופה (הניקוד הפבלי המורפכ והתעתיקים הקראיים) והיו שבהן תנועה זו נחשבה קצרה (ההטעמה הטברנית, לא בקביעות). גם מציאות הגעיה בהברה הראשונה (הסגורה) בתיבה שמבנה "מְתֻפְּלִים", ואי-העדפת געיה בהברה השנייה במבנה זה (עיין בתחילת סעיף זה), מקרבים את ההנחה שתנועה קטנה לפני חטף לא נחשבה ראוייה להארכה. לפיכך מסתבר שההארכה במבנה זה מקורה בסיפה השנייה: הדגשת

36. על קריאת השוא שאין עמו געיה והשוא שעמו געיה לפי חיבורי הדקדוק עיין ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, 160 ואילך. והשוה עוד קמחי, זכרון, 19: "שְׁמֵנִים... כולם יקראו בפתח שלא בהעמדה, אך אם תצטרף געיה עמהם או תעמדה ותארכנה כמו: שְׁלָמִים..."; וכן עד"ה, 352: "אפס במדי מקרה געיה באות השואי ישבהו הגעיה ויכניע את כוח ממשלתו וימנעו ממרוצתו כמו ואם-יותר".

37. עיין כא"צ, 129.

38. לפי ששוא אחר תנועה גדולה נחשב לנקדני טבריה נח, הרי געיה בתיבה פגון: פֶּשַׁע, דומה לגעיה בתיבה פגון: פְּרָשִׁים; בשתייהן הגעיה בתנועה גדולה (אחריה נח נעלם), בשנייה התנועה לעצמה, בראשונה אחריה שוא נח (נח נראה); והשוה הדמיון בין געית שוא פגון: לְמִרְדָּי (אס' ז, ט), לגעיה בהברה סגורה, פגון: אֶת־קִרְדָּי (ד, ד), בשתייהן הגעיה בתנועה חטופה, בראשונה היא לעצמה, בשנייה אחריה שוא נח (נח נראה).

מבנה ההברות ונעות השוא (והורגש צורך בהדרגה זו אף על פי שכבר השוא מנוקד כחטף).

ד. הגעיה בהברה סגורה מנוקדת בתנועה גדולה אינה מוספרת פראוי על ידי סוגי ההארכה המתוארים כאן. לכאורה משפיעה הסיבה הראשונה, שהרי התנועה גדולה, אך לפי זה עשויים היינו לצפות שהברה זו תוטעם בגעיה תמיד. גם מבחינת כללי ההקפה, תיבה מעין זו (פגון: אֵין) בדרך כלל אינה מוקפת, אלא אם כן צורכי מערכת ההטעמה חובעים הקפתה. כפי שנוזכר למעלה, א, בכתבי-היד העתיקים יש געיה בהברה כזו כאשר היא הראשונה או השלישית לפני הטעם, אך לא השנייה לפניו. אפשר שדוקה השוא הנח (נח נראה) שאחר התנועה הגדולה מפחית במקצת מן הצורך להאריכה, ולפיכך הטעמתה בגעיה אינה כצפוי³⁹.

יג

כפי שצוין למעלה, א, הגציות הפונטיות מסמנות האטה בקריאה, שתכליתה לשמור על הגייתם הנאותה של עיצורים במסיבות שונות, שבהן נראתה לבעלי המסורה אפשרות שיהיה לא פראוי. הגציות הפונטיות מסוגי 2–4 מורות על האטה בקריאת הברות שבסופן גרזנית שוואה לפני י, ל, נ, או גרזנית אחרת; וכן בקריאת

39. לכאורה נראָה להשוות להטעמת געיה זו את ההקפה ה"מיוחדת" פגון של תיבה העשויה הברה פתוחה בדיבור בן שתי תיבות מוטעם בחלישא גדולה (ת"ג), שזו שיטתה: לפני תיבה שטעמה בראשה, תיבה כגון "כִּי" אינה מוקפת, דרך משל: כִּי־אֵז (דב' כט, ט), כִּי־בָח (יר' מו, י); לפני תיבה מוטעמת בהברתה השנייה "כִּי" מוקפת, פגון: כִּי־תִבְיָאוּ (דה"א כב, ד), כִּי־תִקְחוּ (במ' יח, כו), ואף: כִּי־אֶדְבָר (מל"א כא, ו); לפני תיבה שטעמה בהברתה השלישית שוב "כִּי" אינה מוקפת: כִּי־נֶאֱמַר (יש' כט, כג), וכן: כִּי־לֹא־אָתָן (דב' ב, יט). אך מסתבר שסיבת הקפה "מיוחדת" זו היא הסלסול המוסיקלי המיוחד של הטעם ת"ג ודומיו: בגלל סלסול זה ההברה הקודמת להברה המוטעמת בת"ג גם היא מנוגנת כחלק מהת"ג עצמו, ולפיכך "כִּי" הקודמת במישרים להברה המוטעמת בת"ג אינה מוקפת אלא מוטעמת בטעם מחבר. דין "כִּי" בהברה השנייה לפני הת"ג פרינה בהברה הראשונה לפני טעם אחר, ולפיכך מוקפת היא; דינה בהברה השלישית לפני הת"ג פרינה בהברה השנייה לפני טעם אחר, ולפיכך מוטעמת היא בטעם מחבר. אם אכן כך יש להסביר את ההקפה ה"מיוחדת" שלפני ת"ג, אין נראה שהסבר זה מתאים גם להטעמת הגעיה בהברה סגורה מנוקדת בתנועה גדולה, שכן אין מסתבר שיש סלסול מוסיקלי מיוחד לגעיה זו.

אם משוים לדיני הטעמת הגעיה בהברה סגורה מוקפת המנוקדת בתנועה גדולה (אין געיה לפני הברה שנייה לפני הטעם, פגון: אֵין־לָקֶם, דב' כז, יז; יש געיה לפני תיבה שטעמה בראשה, פגון: אֵין־לֹ, ו' יא, יב), את דיני ניקוד שמות פגון "שם" במעמדים אלו, שלפיהם הצירי משתמר לפני הברה שאין טעמה בראשה, פגון: שֵׁם־הָעִיר (בר' כו, לג), אבל מתקצר לסגול לפני הברה שטעמה בראשה, פגון: שֵׁם־עִיר (יח' לט, טז), מסתבר שבהברה הסמוכה לטעם נסבלו רק תנועה קצרה או תנועה ארוכה מוטעמת בגעיה, אבל לא תנועה ארוכה שאין עמה געיה; ואילו בהברה שאינה סמוכה לטעם נסבלו תנועה ארוכה כזו (שאינה מוטעמת בגעיה).

הברות שבסופן יִשְׁוואה לפני ה, ח. הגעיות הפונטיות מסוג 11 מורות על האטה בקריאת תנועה לפני שוא, במסיבות שונות, והאטה זו הופכת את השוא הנח לנוע. אם בוחנים את כל הגעיות הנאות לפני שוא מבחינת השפעתן עליו, הרי שרובן של הגעיות, היינו: כל הגעיות המבניות וכן הגעיות הפונטיות מסוגי 2–4, אמנם מאריכות את התנועה שלפני השוא, אך אינן הופכות שוא נח לנוע, והשוא שאחר הגעיה בנותחו עומד. דרך משל, הגעיה המבנית (סוג 1) בתיבת: יִשְׁפָּקְשָׁקוֹן (נח' ב,ה), מציינת הארכה של החירק, אך השוא נשאר נח, ואחריו דגש קל. הוא הדין הגעיה המבנית (סוג 3) בתיבה כגון: שְׁמָרָה; וכן געיות פונטיות כגון: שְׁמָעִיָּה, יְהִיָּה, יְהִיָּה (סוגי 2–4). ואילו הגעיה הפונטית שתכליתה להניע את השוא שאחריה (סוג 1), לא זו בלבד מאריכה את התנועה שלפניה, אלא גם הופכת שוא נח לנוע; דרך משל, הגעיה בתיבות: וְהִלְלוּ, שְׂבָעַת, הַמְדַּבֵּר, וְהִתְבַּחֵשׁ, ודומותיהן לא זו בלבד מורה על הארכת התנועה שהגעיה מסומנת בה, אלא גם על כך שהשוא, אף על פי שבא אחר תנועה קטנה, נע הוא. השווה, למשל, "המחברת העברית", 373 [65]: "וכל שוא באות שני מן התיבה הוא נח וסמוך לו דגש אלא אם כן נכבד האות הראשון והוארך בו יהיה השוא נד ויסמך לו רפה כמו: וְשָׁבָה, כאלו הוא"ו תיבה לבדה והשניה שָׁבָה לבדה ונמצא השוא בתחלת התיבה שהוא נד כמו שאמרנו ולכן נסמך לו רפי". "מאמר השוא", יג-טו: "פאנני ליס אקול אן כל לחן וכל געיה יתחרך אלשוא מן אגלהא כמו יקול אלנאס ממן למ יתלמד לאסתאדה פאן הוא אלקול כטא דלך אנהם יקרון אַבְחָר ויחרכון אלשוא פיה ויפתחונה ולא יקרון יִרְאָת ייי ולא יפתחון אלשוא פיה... ואנמא אלפרק בין הדה אלארבעה ובין סאיר אלקראן אלבאקיה אן אללחן יקטע פי תלך מן אלכלמה חרף ואחד פקט ופי הדה אלארבעה יקטע חרפין" (אינני אומר שבגלל כל טעם וכל געיה ינוע השוא, כפי שאומרים אנשים שאינם תלמידים של המורים. פי דבר זה טעות הוא. פי הם קוראים: אַבְחָר ומניעים את השוא בו ופותחים אותו, ואינם קוראים: יִרְאָת ייי ואינם פותחים את השוא בו... והנה ההבדל בין ארבע אלו ובין שאר המקרא הוא שהטעם מפריד באותן תיבות אות אחת בלבד, ואילו באלו הארבע הוא מפריד שתי אותיות). מפאן, שהטעם, וכמותו הגעיה, עתים מפרידים, פלומר מעמידים בהברה אחת, אות אחת בלבד, כגון: אַבְחָר, ובמקרה זה השוא שהיה נח נעשה נע; ועתים שתי אותיות: יִרְאָת, ואז השוא נשאר נח. שתי פנים הללו של הגעיה דומות לשתי הפנים של הדגש⁴⁰. הדגש מסמן הכפלת (הארכת) עיצור, ובדרך כלל שני העיצורים שנכפלו באים בשתי הברות, כגון: sal-ló (סלו), אך בהכפלה שתכליתה הפרדה, כגון בצירוף: יִרְאָמֶר / לָא (שו' יב,ה), שבו ל דגושה לדעת בן-נפתלי, חייבים אנו להניח שהעיצורים שנכפלו מצויים בהברה אחת, היינו: wayyómer lló. בכך צד של דמיון בין הגעיה והדגש, המשמשים לעתים קרובות לתכלית דומה.

חילופי ז/ד בייצוג /d/ במסמכי יב: הסבר חילוף*

(א)

אחד מקוי האבחנה הפונולוגיים הברורים בין חטיבת הלשונות העברית-פנענית מחד גיסא לבין הלשון הארמית מאידך גיסא הוא מעתק החוככים הפין-שיניים הקדומים: פלשונות העברית והפנענית התמזגו עיצורים אלה עם השורקים הקרובים אליהם¹, פידוע, ואילו פארמית נהגו בדרך שונה: $t < d$, $t < d$, $t < s$ (מיוזג עם העיצורים הפוצצים דוקא) וכן $d < c$. אך מעתק ארמי זה משקף את המציאות הטקסטואלית בחומר אשר זמן חיבורו אינו מוקדם מומן חיבורם של הפרקים הארמיים שבספר עזרא; בכתובות הקדומות יותר מיוצגים החוככים הפין-שיניים ע"י האותיות ש, ז, צ וכן ק, בהתאמה. להלן רשימה מקיפה של שרשים המופיעים בכתובות הקדומות והמייצגים את נוהג הכתיב הקדום:

השורש בצורתו הארמית	השורש השמי-כללי המקביל	כתובות-המוצא
אשר	ʾtr	נרב, זפר, פנמו ² , ספירה
ישב	yṭb	פנמו, ברכב, ספירה
שוב	twb	ספירה
שקל	ṭql	ברכב, ספירה ³
שלש	ṭlt	יארד ⁴
ירש	ʾyrt	פנמו

* עיבוד ראשון של החומר הכלול במאמר זה הוגש כעבודה סמינריונית לפרופ' משה גושן-גוטשטיין במסגרת לימודי באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשכ"ג.

1. $t < s$, $d < z$, $t < t$, $c < d$, $c < s$.
2. הידאלקט של יארד/שמאל אמנם ניצב מבחינות אחדות בין הלשונות הפנעניות והארמית. הוא נכלל כאן בזכות אופיו הארמי המכריע. לפרטים נוספים, עיין "קוטר, תולדות הארמית, חלק א', אקדמון (ירושלים תשל"ב), עמ' 49–63 ובייחוד עמ' 61–63.
3. המלה מופיעה בכתובת מקוטעת מימי נבוכדנצר, שנתגלתה פנראה באזור ספירה.
4. המלה מופיעה באחת הפכתובות היאדיות הזעירות, ולא בכתובות פנמו וברכב העיקריות.

5. יש לציין ששורש זה מופיע פעם אחת בכתובת ספירה בצורה ירת. כתיב זה משקף כפי הנראה הופעה ראשונה של הכתיב המאוחר יותר.

זי ⁶	dy	(פמעט פל הכתובות הידועות)
חזרך	hḏrk	זכר
זחל	ḏhl	זכר, ספירה
זנ(ה)	ḏn(h)	(פמעט פל הכתובות הידועות)
אחז	ḏ ² hḏ	פנמו, ברכב II, אשור, סקרא
זכר	ḏkr	פנמו, ברכב, ספירה
זבח	ḏbh	פנמו
אזי/ה	ḏy ³	ברכב, אשור
זהב	ḏhb	ברכב, ברכב II
זא	ḏ ⁴	ספירה, תימא, אשור
זקן	ḏqn	ספירה
זכ(ם)	ḏq(m)	ארבסון, סקרא
צ(ו)ר	ṭwr	ברכב
ר(ו)ץ	rwṭ	ברכב
צבי	ṭby	ספירה
ארק	ṭrḏ ⁵	זכר, פנמו, ברכב, ברכב II, ספירה ועוד
וקא	wḏ ⁶	ברכב
מרק	mrḏ	ספירה
קרק	ḏrq	ספירה, אשור
רק(ק)	rḏḏ	ספירה

העובדה שהשתנתה במועד מאוחר יותר דרך כתיבתן של הפונמות הללו מתפרשת בדרך כלל כעדות לשינוי הדרגתי שחל כביכול בהיגיון, שינוי שלא היה בעצם אלא התקרבותו (ולימים, התלכדותו) אל היגוי הפונמות /d, t, ṭ/. אך הסבר זה אינו הדרך היחידה שבה ניתן לפרש את הממצאים: הרי ייתכן לא פחות שהיגוי הפונמות /d, t, ṭ/ הוא אשר אפשר את מיוזגן עם הניין-שיניים.

פרופ' י' קוטשר ז"ל דן בהרחבה⁷ בפירושים האפשריים של המעתק <ḏ>, ואין זה מענייננו להעתיק כאן את דבריו. די בציון העובדה, שפכל הנראה אין לקשור מעתק זה עם שלושת האחרים, דבר הנראה בעליל גם בזכות סופו של התהליך: אין

6. בכתובת ספירה מופיעות שלוש צורות הנגזרות פכל הנראה מן השורש lwd, כשפתיבן של הצורות אהלד, להלדת, לדי(ת) — הופעה ראשונה של הפתיב המאוחר יותר של הפונמה /ḏ/. ועיין להלן.

7. קוטשר, שם, עמ' 16-18.

הפונמה /ʔ/ משתלבת בשום פנים במערך הפוצצים השיניים, אשר עמם התלכדו החוככים הבין-שניים האחרים.

די בעיין בשלוש הפונמות הפוצצות הנותרות כדי להיזכר בכך ששתיים מהן, /t/ ,/d/ , עתידות היו לפתח — במסגרת רחבה יותר הפוללת גם /p/, /g/, /b/ — אלופונים, מנושפים תחילה [d^h, t^h] ולאחר זמן — חוככים בין-שיניים [d, t]! מטרת מאמר זה לבחון אם קיים קשר בין שתי התופעות, מיווג הפונמות הבין-שיניות הקדומות עם הפוצצים השיניים מחד גיסא, והתפתחות האלופונים החוככים של בגדכפ"ת מאידך גיסא.

התופעה הטקסטואלית אשר תיבדק במסגרת המאמר היא חילופי אותיות ז, ד, המצויים במסמכים הארמיים שמוצאם מיב⁷ אשר במצרים ואשר תאריך חיבורם מצוי בשנים הראשונות לשלטון הפרסי, בראשית המאה החמישית לפני סה"נ. מקובלת התזה אשר לפיה משקפים חילופי האותיות ז/ד במסמכי יב את המעבר <d > d, או לכל הפחות שלב במעבר זה. התזה החלופה הנבדקת להלן היא, שחילופים אלה משקפים את הספק, העולה מתוך האפשרות שנוצרה לכתוב את ההגה [d] בשתי דרכים שונות: באות ז, כפי שהיה נהוג עד אז, או באות ד, כפי שהתאפשר לאחרונה בעקבות התפתחותו של אלופון חוכך, [d].

(ב)

הנחות היסוד אשר מחקר זה מושתת עליהן הן שלוש:

- א. חילופי האותיות ז/ד בטקסטים מיב משקפים "טעויות" של הסופרים שחיברו את המסמכים (הנחה זו סמוכה על העובדה, שהפונמה /d/ מובעת בטקסטים אלה 57 פעמים על ידי האות ד, לעומת יותר מ-1000 פעמים שבהן אותה פונמה עצמה נכתבת באות ז — ז"א, ה"טעויות" מהוות כ-5% בלבד מן המצאי כולו).
- ב. טעויות כתיבה מעין אלו, כאשר מומרת אות אחת שוב ושוב באות מסוימת אחרת, מצביעות על מצב פונטי שבו דומים זה לזה ההגאים הנכתבים באמצעות שתי אותיות אלה.
- ג. מנהגי הכתיב בכל תקופה שמרנים ממנהגי ההיגוי של בני אותה תקופה, כך

7. בהקשר זה יש לציין כי חילופי ז/ד אינם הדוגמה היחידה לשינויי כתיב הניפרים בטקסטים מיב: תופעה דומה נראית בחילופי ק/ע שישנם שם (השוה ירמיהו י, יא). המלה קמר (=צמר) המופיעה בכתיב זה בשלושה מסמכים, ובכתיב עמר בשני מסמכים אחרים; המלה מועה/מועא מופיעה בכתיב זה (הכתיב ה"חדש") במסמכים רבים, ולא נותר זכר שם לכתיב הקודם; לעומתה, עק (=עץ) מופיעה בכתיב זה בשישה מסמכים, ואין רמז לשינוי בכתיבה (השוה אע בארמית המקרא). ארק(א) נכתבת בשלושה מסמכים, וארעא בארבעה מסמכים נוספים. אם אמנם ניתוחו של קיטשר (ראה הערה 7 לעיל) קולע, אין לקשור תופעה אורתוגרפית זו עם זו המשתקפת בחילופי ז/ד והנדונה במאמר זה. כתיבן של יתר הפונמות בלשון (ובכללן כתיב /t/ באות ת) יציב, ואינו מגלה שום סימנים של חוסר יציבות.

שהטעויות השיטתיות שהן נשוא דיוננו מצביעות על כך שההתפתחות הפונטית שביסודן נמצאה בעת כתיבתן כבר במצב מתקדם ואולי אפילו הושלמה. במישור העובדתי פחינת השתקפות התהליך הפונטי, שהביא בארמית המקרא לפיתוח האלופונים החוככים של /b, g, d, k, p, t/, בטקסט הארמי־מקראי מוליכה לידי המסקנות הבאות:

”נישוף עיצורי בגדכפ”ת . . . מתרחש אחרי תנועות וכן אחרי תנועות חטופות ושואים נחים שנוצרו בעקבות היעלמה של התנועה המקורית . . . מתרחש גם אחרי הדו־תנועה *-ay-* . . . בתוך המשפט, בגדכפ”ת (בראש המלה, כאשר המלה הקודמת מסתיימת בתנועה) מנושפות כאשר המלים הנדונות נחשבות צמודות. למעשה, מופעת צמידות זו ע”י מקף המחבר את האותיות בראשן . . . או ע”י השימוש בטעם מחבר . . . בדרך כלל, קל להבין מדוע במקרה מסוים נחשבות המלים צמודות . . . אך אי אפשר לקבוע כללים . . .”⁸

הנחות־יסוד ועובדות אלה מציבות לפנינו מספר בעיות מתודולוגיות: קודם כול, פיצד לומדים את המבנה התנועתי של הטקסטים מיב, טקסטים אשר אינם מנוקדים ואשר אין כתיבם מבהיר באופן חד־משמעי את מהותו של המבנה התנועתי הזה? לדעתי, סמיכותם הפרו־נולוגית של מסמכי יב מחד גיסא ושל הטקסט המקראי־ארמי מאידך גיסא מאפשרת להניח כי המבנים התנועתיים שלהם זהים. שנית, בהיעדר כל סימן המקביל למקף או לטעם מחבר, פיצד מאתרים ויגות מלים “צמודות”⁹, כהגדרתו של רוזנטל?

כאן היו שתי דרכים פתוחות לפניי: מצד אחד, ניתן גם פה ללכת בעקבות הטקסט המקראי; אפשר להניח כי ביטויים מקראיים המורכבים ממלים “צמודות” היו מורכבים גם בלשון הארמית של יב ממלים צמודות — גם הם וגם ביטויים אשר המבנה התחבירי־סימנטי שלהם זהה לזה של הביטויים המקראיים. אך קנה מידה נוסף עומד לרשותנו בבואנו לטפל במסמכי יב: אפשר להניח כי ביטויים הנכתבים כתיבה אחת, למרות שהם מורכבים משתי מלים, מבטאים מלים צמודות, ולא רק בכתיבתן; דבר זה תקף גם כאשר ביטוי כזה, שנכתב במקום אחד כתיבה יחידה, נכתב במקום אחר בשתי מלים — אפשר גם שם להניח כי המדובר במלים צמודות.

(א)

על בסיס הנחת היסוד השנייה הנ”ל ניתן לנסח ניסוח מעשי את ציפיותינו מן החומר אשר לפנינו. אם התזה הנבדקת להלן היא אמנם נכונה, ז”א, אם אמנם כבר

8. הניסוח הוא של פראנץ רוזנטל: F. Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, Otto Harrassowitz — Wiesbaden (1961), p. 13–14.
9. הניסוח המקורי של רוזנטל: closely connected.

פיתחו הפונמות /b, g, d, k, p, t/ את האלופונים [v, ġ, d, k, f, t] ואם התפתחות פונטית זו היא אשר גרמה לטעויות הכתיב הנדונות, יש לצפות לחילופי ז/ד בראש ובראשונה באותם הקשרים פונטיים המחייבים את הופעת האלופון החוכך של ד (d). במלים אחרות, לטעויות הנדונות התניה פונטית ברורה: יש לצפות להן אחרי תנועות באיזו שיטה יש למיין את חילופי האותיות? לגבי חילופים המתרחשים בתוך גבולות המלה, נמיין אותם על פי הקשרם הפונטי: חילופים המבוצעים אחרי תנועה וכן חילופים המבוצעים אחרי עיצור. באשר לחילופים המתרחשים בתחילת המלה, נמיין אותם הן על פי מידת צמידותן של שתי המלים אשר החילוף נמצא ביניהן, והן על פי הקשרם הפונטי של החילופים המופיעים באמצע דבק מלים צמודות: אחרי תנועה וכן אחרי עיצור. בסך הכול חמש קטגוריות:

- א. לא־תחילתי, אחרי תנועה (להלן: ל"ת)
- ב. לא־תחילתי, אחרי עיצור (להלן: ל"ע)
- ג. תחילתי, המלים לא־צמודות (להלן: ת"ל)
- ד. תחילתי, המלים צמודות, אחרי תנועה (להלן: תצ"ת)
- ה. תחילתי, המלים צמודות, אחרי עיצור (להלן: תצ"ע)

(ד)

א. ל"ת

ארבעים ושלשה חילופים (מתוך מספרם הכולל של 57, כאמור) משתייכים לקטגוריה זו, והרי פירוטם:

המקור ¹⁰	הצורה על-פי ניקודה המשוער	הצורה
C2:17	לְמֶאֱחַד	למֶאֱחַד
C8:7; K10:16	כְּדָב/כְּדָב	כְּדָב
C10:9	וּדְהָב	וּדְהָב
C14:4; 20:1; 25:1; 35:1; 43:1; 68:#2, #4; K5:1 (spelling!); 6:1; 8:1; 9:1; 10:1; 11:1; 12:1,10; 16A; D5:1; 7:1	אֲדִין	אֲדִין
K3:3; 4:8; 6:4; 9:13; 10:2; 12:13; D5:7	אֶחָד	אֶחָד
K9:13	אֶחָד	אֶחָד
K5:3	כְּדָנָה	כְּדָנָה
K6:7	מְדָנַח	מְדָנַח

10. המסמכים לקוטים מתוך ארבעה ספרים: C = A. Cowley, *Fifth Century Aramaic Papyri* (London, 1923); K = E.G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri* (New Haven, 1953); D = G.R. Driver, *Aramaic Documents...* (London, 1957).

K 7:2	לְדָבַר	לדבכם
C30:26; 31:25; 32:3,10	מִדְבָּרָא	מדבחה
C30:28; 31:27	וְדָבַחַן	ודבחן
C34:4	וְאַתְחַד(ו)	ואתחד(ו)
K10:3	וְדָנָה	ודנה
K12:30,31	וְדִי	ודי

קיימים שבעים ושישה מקרים של האות ז במצב זה. פירוש הדבר, שפ-36% מהופעות הפונמה הבין-שינית /d/ (ל"ת) מופעות באמצעות האות ד ("שגיאה"). הדבר מהווה כלל בליעבור במלה אדין, וכן במלים הגזורות מן השרשים כדב, אחד, דבח, ואילו השימוש ב-ז עודנו מקובל בכינויי הרמז ונה, זך, זכס ובעיקר במלת הזיקה זי.

ב. ל"ע

אין בנמצא חילופים המשתייכים לקטגוריה זו, אך אין תופעה זו יכולה להיחשב משום ראייה: אין בכל הטקסטים הנבדקים בהקשר זה אפילו מקרה בטוח אחד שבו מופיעה הפונמה /d/ אחרי עיצור בתוך גבולות המלה. במלים אחרות, אין קטגוריה זו מספקת כל מידע שניתן היה להשתמש בו לצורך דיוננו זה.

ג. ת"ל

/d/ מיוצגת בדרך כלל במצב זה ע"י האות ז. הערכה זהירה של מספר מקרי הופעת האות ז קובעת, שמדובר בכ-900 מקרים. מולם ניצבים שמונה מקרים שבהם מייצגת האות ד את הפונמה /d/ (ישנם עוד שני מקרים אפשריים, אך הקשרם הפונטי מעורפל), והרי פרטיהם:

המקור	הקשר והמפוסק	הצורה
C13:7	זנה ביתא — יהבתה לכי ורחקת מנה; דילכי הו	דילכי
C13:11	ובעל קריה ינתן לכי כסף כרשן כ, וביתאם דילכי.	
C13:16	זך ביתא יהבתה לך ורחקת מנה; דילכי הו עד עלם.	
C15:17,20	... ובר — דכר ונקבה — לא איתי לה	דכר
C27:12	אנתנה דכין ...	דכין
C34:6	... להן דכרו למרא ...	דכרו
C10:23	ספר כסף דנה זי כתבת ...	דנה

המקרים המסופקים

C21:6	... אנתם] דכין הוו	דכין
K16:G	[... דבחי	דבחי

חילופי ד/ז מהווים בקטגוריה זו פחות מן אחוז אחד (1%!) מהופעותיה של הפונמה /d/ במצב המוגדר, וכ-14% ממספרם הפולל של חילופים אלה במסמכים הנבדקים.

ד. תצ"ת

/d/ מיוצגת כאן ארבע פעמים בלבד באמצעות האות ד, לעומת יותר ממאה מקרים אשר בהם מופיעה האות ז בתפקיד מקביל.

הצורה	הקשרה המנוקד	המקור
דכא	... וטיב לכבי במומָאָה דְּכָא ...	C14:6
דכי	... ברלי ובראלי בשם מומָאָה דְּכִי ...	C14:9
דך	דבק לְדִרְגָא דְךָ ...	K9:10
דילך	שליטא אנתי בתחית, הוא תרבצא, שליטא למסמך דחה, ומדשה בְּפִלְגָא דִילְךָ; אף שליטא אנת למנפק ...	K9:14

ה. תצ"ע

למרות הימצאם של כ-40 מקרים שבהם מופיעה /d/ בתנאים אלה, אין אפילו חילוף אחד של ז ב־ד ביניהם; בכל מקרה מיוצגת הפונמה הבין־שינית באות ז.

(ה)

לשם הערכת הממצאים, הם מרוכזים בלוח הבא:

קטגוריה	ל"ת	ל"ע	ת"ל	תצ"ת	תצ"ע	סה"כ
מספר מקרי						
/d/ < ד	43	—	9	4	0	1156
אחוז מקרי						
ד מכלל מספר						
חילופי ז/ד	76.8%	—	16.1%	7.1%	0	100%
אחוז מקרי ד מכלל הופעות /d/						
בקטגוריה זו	36.1%	—	±1%	±3.5%	0	—

מה פירושם של ממצאים אלה? למעשה, אין הם אלא מאשרים את התזה אשר נכונותה נבדקה במחקר זה, שהרי (א) כ־84% מחילופי ז/ד אמנם מופיעים אחרי תנועה ("ל"ת + תצ"ת); (ב) 84% אלה הם קרוב ל־25% מהופעות הפונמה /d/ אחרי

11. השמטתי כאן את המקרה אשר הקשרו חסר לחלוטין: דבחי (K16:G).

תנועה בתנאים שהוגדרו (47 מקרים מתוך כ־200), ובמלים מסוימות (אדין, כדב, וכדו') הפך הכתיב באות ד להיות כלל — עיבודות המצביעות על מצבה המתקדם של התופעה; (ג) אף מקרה אחד של חילוף ד/ז אינו מופיע במקום אשר לפי התזה שלנו הוא מנוע מלהופיע (ל"ע, תצ"ע); (ד) תשעת המקרים של ד במקום ז בראש מלה (ת"ל, פשהמלה הקודמת אינה "צמודה") מהווים כ־1% בלבד מכלל הופעות הפונמה /d/ במצב זה, ומצביעים ככל הנראה על "שגיאות" של ממש, ז"א, ראשית הרחבת התהליך גם אל הקשרים אשר לא בהם צמח.

קשה עד מאוד להסביר תוצאות אלה, אשר חוסר ההמקריות בולט בהן, עפ"י הגישה הקודמת הרואה בחילופי האותיות ז/ד, יחד עם חילופי ק/ע (ר' הערה 7 לעיל), ראשית החלפת מנהגי הכתיב הנובעת מהתקרבות הפונמות הבין־שיניות /d/ ו /d̥/ אל /d/ ו /γ/ ו /d/ הנכתבות באותיות ד ו־ע, הפול בהתאמה, שהרי תפוצה מקריית של חילופי ז/ד הייתה בודאי כוללת אחוז ניכר אחרי עיצור (מצב תצ"ע לעיל), דבר אשר איננו, פפי שהתוצאות מעידות.

בהקשר זה כדאי לשוב ולעייין במצב שנתגלה בכתובות הארמיות העתיקות. שם מצאנו מקרה בודד של כתיבת הפונמה /t/ באות ת (במלה ירת המופיעה פעם אחת בכתובת ספירה) ועוד שלושה מקרים של כתיבת הפונמה /d/ באות ד (בצורות אהלד, להלדת, לד[ת], אף הן מאותה כתובת). עיון מעמיק בארבע צורות אלה, שהן פפי הנראה המקרים הקדומים ביותר של חילופי ש/ת ו־ז/ד, מראה כי אף הם מופיעים בתוך גבולות המלה ואחרי תנועה. דבר זה יש בו משום אישור לתזה שלפיה החלו החילופים דוקא בקטגוריה ל"ת, שם קבוע יחסית הקשרה הפונטי של הפונמה הבין־שינית.

נראה אפוא, שמסמכי יב מאפשרים להציץ אל תוך הלשון הארמית ברגע שבו כבר פותחו האלופונים החוככים של אותיות בגדכפ"ת בלשון זו וחלים שיפוישי כתיב בעיקר במקומות אשר בהם אפשר היה לייצג גרפית את ההגה [d] בשתי דרכים, באותיות ז ו־ד, ז"א, אחרי תנועות. העדות המסייעת בספירה מצביעה על קדמותה של התופעה, ומאלצת אותנו לשקול מחדש את דעתו של רוזנטל, לפיה "נישוף אותיות בגדכפ"ת הוא התפתחות ארמית אשר סביר להניח, כי החלה כבר במאה השישית לפני הספירה"¹².

12. פ' רוזנטל, שם, עמ' 13.

על הזוגי בשמות-העצם באוגריתית*

כבר עמדו חוקרים על כך, שהזוגי משמש באוגריתית בצורה דחבה ביותר הן בשמות-העצם, הן בפועל והן בכינויי הקניין¹. צינן הזוגי בשמות-העצם באוגריתית בא לידי ביטוי באמצעות m. במקרים רבים (במיוחד בשמות-העצם בזכר) קשה לקבוע אם אכן צורות זוגי לפנינו, או שמא צורות ריבוי רגילות. כלומר, פעמים מלה כגון dbhm² יכולה להתפרש כצורת זוגי (=שני זכרים) או כצורת רבים (=זכרים). באשר לצורות הנקבה ברור, שמלאכת זיהוי הזוגי קלה יותר, שהרי בהן מצטרפת הסיומת m (שאיננה אֶנקליטית) לסיומת הנקבה. כלומר, צורה כגון mrkbtm³ לא תיתכן כצורת ריבוי, אלא יש לראותה כצורת זוגי, ונתרגם "שתי מרפכות". כך גם באשר לצורות אחרות: qštm⁴ "שתי קשתות"; šntm⁵ "שתי שנים"; qrtm⁶ "שתי ערים"; rbtm⁷ "שתי רבבות" (צורת הרבים היא rbbt⁸).

א. דרכי זיהוי צורות הזוגי של הזכר

בעית זיהוי צורות הזוגי של הזכר דורשת מעמנו שני דברים: האחד —

* רשימת הקיצורים המשמשים במאמר

AfO	Archiv für Orientforschung
AHw	W. von Soden, <i>Akkadisches Handwörterbuch</i> , Wiesbaden, 1958 ff.
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
CAD	<i>The Assyrian Dicitonary of the Oriental Institute of the University of Chicago</i> , Chicago, 1956 ff.
JCS	Journal of Cuneiform Studies.
KTU	M. Dietrich, O. Loretz and J. Sanmartin, <i>Die Keilalphabetischen Texte aus Ugarit</i> , Neukirchen-Vluyn, 1976.
UF	Ugarit Forschungen
UT	C.H. Gordon, <i>Ugaritic Textbook</i> , Rome, 1965.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie

1. ראה UT §8.5. עוד ראה, Ch. Fontinoy, *Le Duel dans les langues sémitiques*, Paris, 1969, pp. 87–88, ושם ביבליוגרפיה מתאימה. להלן יכונה הספר לפי שם המחבר, פונטינוי.

2. KTU 1.4 III,17.
3. KTU 4.145,6.
4. KTU 4.63 I,2,26,27.
5. KTU 2.39,16.
6. KTU 1.3 II,20.
7. KTU 1.4 I,30.
8. KTU 1.4 I,28,43.

לבדוק את ההקשר הטקסטואלי, שהצורות השונות מצויות בו, ולקבוע על פיו, אם אכן צורות זוגי הן. דוגמאות לכך הן ⁹kdm "שני כדים" (לפי הקשרה יש לראות בה צורת זוגי) וכן ¹⁰kkrm "שתי פיכרים"; ¹¹yymm "יומיים"; ¹²alpm "אלפיים"; ¹³ḥtḥbm "שני חוטבים". והדבר ה ש נ י — להשוות את המלים השונות למלים מקבילות בלשונות אחרות (במיוחד לעברית). כך למשל ¹⁴mšltm האוגריתית היא בעברית מְצֻלָּתִים; ¹⁵mznm היא בעברית מאֲזִנִּים.

פעמים צורות בעלות הצורן m תיחשבה כצורות זוגי, מאחר שריבויין הוא בעל סיומת t; כך ¹⁶ḥlḥnm "שני שולחנות", ובריבוי ¹⁷ḥlḥnt; ¹⁸lšnm "שתי לשונות", והשוה אל הריבויי לְשׁוֹנוֹת בעברית lišānātu באפדית ¹⁹; ²⁰cnm "שתי עיניים" — לצד הריבויי ²¹nt "מעיינות".

פעמים הצורות עצמן הן זוגיות מעצם טבען (למשל אברי גוף זוגיים וכד'); כך ²²ydm "שתי ידיים"; ²³nm "שתי עיניים"; ²⁴mtnm "מוֹתניים"; ²⁵qrnm "שתי קרניים".

גורדון (בעקבות וירלוף), ליונשטם וכן פונטינוי מעלים אפשרות נוספת, והיא שצורות זכר, המסתיימות ב־m ואשר לפניהן מצוי המספר 2 ב ה כ ר ח הן צורות זוגי! ²⁶ כך למשל ²⁷ḥn.dbḥm "שני זבחים"; ²⁸ḥn.alpm "אלפיים"; ²⁹ḥn.mqbm "שתי מקבות"; ³⁰ḥn.m.sḥdm "שני מעצדים", ועוד ³¹. בכל שמות העצם הם צורות זוגי אליבא דגורדון ואחרים. קביעה זו יכולה לקבל משנה תוקף מצורות נקבה, אשר

9. KTU 4.41,8,9
10. KTU 4.91,6; 4.280,2
11. KTU 1.6 II,26
12. KTU 2.33,24,32,38
13. KTU 4.609,20
14. KTU 1.3 I,19
15. KTU 1.24,34; 4.385,5
16. KTU 1.3 II,30
17. KTU 1.3 II,36; 1.4 IV,36
18. KTU 1.83,5
19. ראה 37 p, BASOR 150 (1958), W.F. Albright; וכן ראה M. Dahood
20. Ugaritic-Hebrew Philology, Rome, 1965, p. 12, להלן יכונה לפי מחברו, דהוד.
21. KTU 1.2 IV,22,25
22. KTU 1.2 IV,14,16
23. KTU 1.12 II,38
24. KTU 1.2 IV,22,25
25. KTU 1.12 I,30
26. UT 87.9 וב־UT 88.5, פותב גורדון בזה הלשון: "With this numeral (2) the noun must be in the dual" ראה פונטינוי, עמ' 81. ושם ביבליוגרפיה מתאימה. כן ראה S.E. Loewenstamm, *Comparative Studies in Biblical and Ancient Oriental Literatures*, Neukirchen-Vluyn, 1980, pp. 317–318. להלן יכונה שם הספר לפי מחברו, ליונשטם.
27. KTU 1.4 III,17
28. KTU 4.295,13
29. KTU 4.625,5
30. KTU 4.625,5
31. דוגמאות אחרות ראה ב־UT 87.9 וב־UT 88.5.

מצוי לפנייהן המספר 2; כך למשל $^{32}\text{ft.mrkbtm}$ "שתי מרכבות"; $^{33}\text{ft.} \text{atm}$ "שתי נשים"; $^{34}\text{ft.qštm}$ "שתי קשתות", ועוד. אך האם נסיק מכך, שכל צורות הזכר הבאות אחרי המספר 2 אכן משקפות את הזוגי, פפי שחוקרים רוצים לראות? הדברים דורשים בדיקה.

סיוע להבנת צורות פגון אלה ניתן למצוא בטקסטים האפדיים מאוגרית שב-PRU III³⁵, ובמיוחד באלה שב-PRU VI³⁶. בחלקם אלה טקסטים פלפליים, המביאים רשימות של מצרכים (בדים, אריגים, פלי עבודה, פלים חקלאיים ועוד). טקסטים אפדיים אלו נכתבו בידי סופרים, שאין האפדיה הלשון שבה דיברו. לא כל הכותבים שלטו בה במידה מספקת, ולכן יש שהכניסו לטקסט מלים אוגריתיות במקום מלים אפדיות, אם בלא יודעים, ואם בכונה תחילה במקום מלה אפדית שחסרה להם. עניין זה חשוב לחקר האוגריתית, שהרי הוא מלמד על מערכת התנועות, משקלי שמות העצם האוגריתיים, יחסות, התנהגות צורות הריבוי והזוגי ועוד. כמו כן יש שמלים זרות שימשו באוגריתית, וככול הנראה נעשו חלק מן הלקסיקון המקומי (קיבלו סיומת ריבוי אוגריתית, סיומת זוגי וכו')³⁶. אני נבדוק מן המצאי הזה את שמות-העצם הקשורים לדיוננו.

מן הטקסטים ההברתיים עולה, שאין הכרח להשתמש בצורות הזוגי אחרי המספר 2, ובמקום זאת אנו רואים ששמות-העצם באים בצורת הריבוי (בין בזכר ובין בנקבה). והרי דוגמאות מן המצאי הזה.

בטקסט משפטי מ-PRU III מוצאים: $^{372} \text{ka}_4\text{-ka}_4\text{-r[u-m]a KÜ.BABBAR}$ "שתי כיפרי כסף"; זו צורת ריבוי בזכר, ולא זוגי³⁸.

טקסט מס' 126 מ-PRU VI מביא רשימת מצרכים העשויים בד. אנו מוצאים בין השאר כתיב: $^{392} \text{TÚG.MEŠ mu-ru-ú-ma}$. אמנם אין לדעת את פירושו המלה, אך ברור לנו, שהיא מסתיימת בצורן הריבוי של הזכר, ולא בצורן הזוגי. באותו טקסט ניתן למצוא: $^{402} \text{TÚG.MEŠ ma-za-r[u]-ma}^{\text{MEŠ}}$ "2 (סוג של בגד)"⁴¹. אף במקרה זה זו צורת ריבוי.

32. KTU 4.145,6.

33. KTU 4.102,7,11,18,20.

35. J. Nougayrol, *Le Palais royal d'Ugarit* III, Paris, 1955.

36. J. Nougayrol, *Le Palais royal d'Ugarit* VI, Paris, 1970.

36א. ראה ד' סיון, דקדוק וגלוסר של המלים השמיות

הצפוניות-מערביות שבטקסטים האפדיים מארץ-ישראל וסוריה מהמאות ה-15 עד ה-13 לפנה"ס (דיסרטציה), תל-אביב, 1978, עמ' 10-7, 106-16.

37. PRU III p. 51 (15.86,23).

38. פאן אנו מתקנים את תעתיקו של נוגירול; הוא קורא qa-qa-r[u-m]a .

39. PRU VI 126,3.

40. PRU VI 126,4.

41. ואולי יש להשוות ל- mi^{rtm} (KTU 1.5 VI,17) וליאזור בעברית.

בטקסט כלכלי אחר (מס' 157) ב-PRU VI ניתן למצוא ברשימת הפלים המובאת שם את הצירוף ⁴²2 ma-qa-bu-ma "שתי מקבות". המלה maqqabūma היא צורת ריבוי ל-⁴³ma-qáb-bu (והשוה ל-in.mqbm מן התיעוד העיצורי שהובא לעיל).

בטקסט מס' 158 ב-PRU VI אנו מוצאים את הצירוף ⁴²2 qā-da-ru-ma^{MES} "שתי קדרות?"⁴⁵. אמנם משמעות המלה אינה ברורה דייה, אך ברור אף כאן, שלפנינו שימוש בסימט הריבוי, ולא בסימט הווגי.

מן הממצא ההברתי שלפנינו עולה, שאין הכרח לראות בצורות שבתיעוד העיצורי, הבאות אחרי המספר 2 צורות ווגי. אין זה מן הנמנע, שקצתן אכן צורות ווגי הן, אבל גם ייתכן, שצורות רבות אינן צורות ווגי, אלא צורות ריבוי.

נראה, שהשימוש בצורות ריבוי במקום בוגי היה נהוג אף בצורות הנקבה, כפי שניתן ללמוד מן הממצאים ההברתיים של מלים אוגריות. כך, למשל, בטקסט הכלכלי מס' 157 ב-PRU VI הצורה ⁴⁶ku-ri-ku ("סוג של כלי חקלאי")⁴⁷ (ובתיעוד עיצורי ⁴⁸krk) באה בצורת הריבוי אחרי המספר 2; כך ⁴⁹2 ku-ri-ka-at. נראה, שתופעה זו משתקפת גם מן הממצא העיצורי. כך הדבר, למשל, במלה ⁵⁰kw, שפירושה אינו מובן כל צורפו, אך ריבוייה ⁵¹kwt משמש עם המספר 2; כך ⁵²tt.kwt.yn.

ויש שאין לדעת, אם אכן שם-העצם הבא אחרי המספר 2 הוא בצורת יחיד, או שמא זו צורת הריבוי. כך, למשל, ⁵³2 URUDU ḥa-ar-mi-ša-tu "שני חרמשים". התיעוד העיצורי של מלה זו הוא ḥrmīt (ליחיד ולריבוי)⁵⁴. הוא הדין באשר

42. PRU VI 157,12.

43. PRU VI 168,9. השוה ל-⁵⁴ma-qī-bu (EA 120,11), המשקפת משקל שונה. חן דעתך לכן שהצורה שלפנינו היא בזכר בניגוד אל מקבת בעברית, שהיא בנקבה. ראה דהוד, עמ' 17, ושם דוגמאות נוספות.

44. PRU VI 158,12.

45. אנו מתקנים את תחתיקו של נוגירול, הקורא ²ka-da-ru-ma.

46. PRU VI 157,12.

47. על הצעות לפרוש מלה זו ראה M. Dietrich and O. Loretz, "Zur ugaritischen Lexikographie (I). SO 23 (1966), p. 130. J.C. Greenfield, וכן ראה AHw p. 446; "Ugaritic Lexicographical Notes", JCS 21 (1967), p. 92.

48. PRU VI 157,2. 49. KTU 4.625,2,6,10.

50. KTU 2.47,6. 51. KTU 4.691,6.

52. ליונשטם מביא דוגמא נוספת לתופעה — ⁵²tt.kst "2 כוסות", אך בדיקת הטקסט מעלה שיש לקרוא ⁵²tn.ksm. ראה KTU 4.385,1 וכן ראה ליונשטם, עמ' 318.

53. PRU VI 141,3.

54. KTU 4.632,4,8. על המלה בנקבה לעומת חקמש בעברית (בזכר), ראה דהוד, עמ' 17.

ל-" $ku-ku-ba-tu$ 52" (סוג של כלי). מלה זו סתומה, ולמעשה אין לדעת, אם לפנינו צורת יחיד בנקבה, או שמא זוהי צורת ריבוי⁵⁶.

ב. תצורת הזוגי בנקבה

כפי שאמרנו בתחילה, את צורות הזוגי של הנקבה ניתן לגלות בקלות במצאי העיצורי. לפי הממצא עולה, שצורות הזוגי נבנו גם בהוספת צורן הזוגי על צורות היחיד וגם בהוספתו על צורות הריבוי, ואביא דוגמאות.

צורות זוגי הבנויות על היחיד: $m'itm$ 57 "מאתיים" (צורת הריבוי היא $m'at$ 58
 $(=mipatu)$; $r'btm$ 59 "שתי רבבות" (לעומת הריבוי $r'bbt$ 60); $6 \times 2 = 12$ 61 ttm ; (מקביל אל tt 62 ואל tn 63); $3 \times 2 = 6$ 64 ttm 65.

צורות זוגי הבנויות על הרבים: $thmtm$ 66 "שתי תהומות" (צורת היחיד היא thm 68, והריבוי $thmt$ 69); $dnbtm$ 70 "שני זנבות" 71 (צורת היחיד היא dnb 72, ומכאן, שהצורה שלפנינו בנויה על הריבוי $dnbt$ * שאינו מתועד 73); $qrytm$ 74 "שתי ערים/קריית" (צורת היחיד היא qrt 75, והיא מתועדת במילון הרב-לשוני ב- $Ugaritica V$ — $qa-ri-tu_4$ 76 [$*qariytu > qaritu$] במשקל שונה מן קריה או קרח

55. PRU VI 158,2.

56. ליונשטם הראה שהחל מהמספר 3 שם-העצם יכול להופיע בצורת היחיד. ראה ליונשטם, עמ' 318. צורות ברורות לשימוש בצורת היחיד אחרי המספר 2 לא מצאנו, ובספק רב אפשר לציין את הצורות שלפנינו כדוגמאות לכך.

57. KTU 4.247,28; 4.30,12.

58. KTU 1.14 II,36; 4.91,4.

59. KTU 1.4 I,30.

60. KTU 1.4 I,28,43.

61. KTU 4.141 III,7,9.

62. KTU 4.158,5.

63. KTU 4.274,1.

64. KTU 4.360,6,7.

65. UT 87.22. ראה ליונשטם רוצה לראות בצורות ttm ו- ttm שרידים קדומים

לשיטת מספור שונה. ראה ליונשטם, עמ' 311. גם E. Weidner, "Der Königspalast von Ugarit", *A/O* 16 (1952), p. 116.

66. דרך זו מופרת היטב בעברית. ראה פונטינוי, עמ' 94. בדרך כלל, בעברית נבנות

צורות הזוגי בנקבה על דרך היחיד, אך ישנן צורות בודדות בלבד המעידות על תצורה על דרך הרבים. כך לחותמים (יחז' כו, ה), חלומותים (ירמ' נב, ז), גדרותים (יהו' טו, לו). ראה Gesenius

Hebrew Grammar, E. Kautsch, ed., trans. A.E. Cowley, Oxford, 1910, 887s; 950.

67. Ktu 1.4 IV,22; 1.19,45.

68. KTU 1.23,30.

69. KTU 1.92,5. ראה גם מ"ד קאסוטו, האלה ענת, ירושלים, 1965, עמ' 86–87.

70. KTU 1.83,7.

71. UT 88.5. ראה 72.

73. השוה וְנָב לצד וְנָבוֹת בעברית. ליונשטם מציע לראות ב- m פאן אוקליטית ואת הצורה $dnbt$ כצורת יחיד העומדת לצד dnb שאף היא צורת יחיד. נראה שיש לייחס דעה זו, שהרי נוח יותר לראות בצורה $dnbt$ שלפנינו ריבוי ולא יחיד. ראה ליונשטם, עמ' 469.

74. KTU 1.3,7.

75. KTU 1.46,12; ובסימט המגמה KTU 1.4 VIII,11.

76. *Ugaritica V* 130 III,18'.

בעברית. צורת הרבים היא qryt⁷⁷ [=qariyātu*]. יש לציין, שצורת הזוגי נכנתה גם על צורת היחיד, כפי שניתן ללמוד מן התיעוד qrtm⁷⁸ "שתי ערים/קריות"⁷⁹.
יש צורות זוגי בנקבה, שאין לדעת, אם הן בנויות על היחיד או על הריבוי כך
; "שתי נשים" t.pétm⁸¹ "שתי נערות" ; t.mrkbtm⁸² "שתי מרכבות";
sntm⁸³ "שנתיים"⁸⁴.

ג. תיעודים הברתיים לצורות זוגי באוגריתית

1. זכר

סיומת הזוגי לזכר היא āma(i) ליחסת הנושא, כפי שאפשר ללמוד מן התעתיקים
ההברתיים שב-PRU VI. כך ma-aš-la-ḥa-ma⁸⁵. פירוש המלה אינו ברור, אך יש
להניח על פי ההקשר בטקסט, שזהו סוג של בגד או בד⁸⁶. אין בידינו תיעוד הברתי
לסיומת הזוגי ליחסת הקניין והמושא, אך נראה שזו הייתה ēma(i)⁸⁷.

77. KTU 1.14 II,28; IV,9.

78. KTU 1.3,20.

79. נראה שבלאו וליונשטם טועים, כאשר הם רוצים לראות בצורה qryt צורת יחיד
במשקל המקביל למשקל קרָקָה בעברית. אפשרות אחרת לדעתם היא לראות ב־y אם קריאה,
אך קשה לקבל זאת. ראה J. Blau and S. Loewenstamm, "Zur Frage der Scriptio plena
im Ugaritischen und Verwandtes", *UF* 2(1970), p. 27.

80. KTU 4.102,7,11,18,20.

81. KTU 4.102,19. 82. KTU 4.145,6. 83. KTU 2.39,16.

84. הצורה mrḥqtm (KTU 2.11,6; 2.12,10) "מרחוק" אינה מתאימה מבחינת
הטקסט להיות צורת זוגי. נראה שה-m היא סיומת אדברביאלית למלה mrḥqt, שיכולה
להיחשב מבחינה דקדוקית כריבוי לצד היחיד mrḥqm (בסיומת אנקליטית) (KTU 2.33,3).
ברור שה-m התחילית אינה מלת יחס, שהרי זו אינה משמשת באוגריתית. עוד ראה ליונשטם,
עמ' 246, הערה 2. ושם ביבליוגרפיה.

85. PRU VI 123,3.

86. אין לקשור מלה זו למלה האכדית mašlahu, שהיא סוג של כלי חקלאי. ראה
CAD M₁ p. 379. אין לקבל את דעת ה-CAD כאלו המלה האוגריתית שלפנינו היא שם
תואר.

87. סיומת זו מצויה בתיעודים הברתיים אחרים מארץ-ישראל. כך למשל במכתב
מתענן מס' 8 שורה 2 — ma-ga re-ma "2 גלגלים". המלה magarru "גלגל" היא מלה
אכדית, אך הסיומת פאן היא שמית-מערבית לזוגי. ראה W.F. Albright, *BASOR* 94 p. 20.
n. 55

צורות אחרות הן ממכתבי אל-עמארנה KUR na-aḥ-re-ma (EA 288,35) KUR na-re-ma (EA 140,30) וכן KUR na-'aḥ'-re-mi (EA 194,23) "2 נהרות". נראה שצורות אלה הן
צורות זוגי ולא ריבוי. ראה R. Youngblood, *The Amarna Correspondence of Rib-Haddi, Prince of Byblos*, Unpublished Dis., Dropsie College, Philadelphia, 1961, p. 166.

2. נקבה

אין תיעודים הברתיים לצורות הנקבה בזוגי.

3. זכר בסמיכות

כבר לפי הממצא העיצורי מאוגרית ניתן לראות, כי m אינה באה לידי ביטוי בצורות הזוגי בנסמך. כך, למשל, ח'קל "לרגלי", ועוד⁸⁸. הממצא ההברתי מביא לפנינו כמה צורות זכר על תנועותיהן.

ביחסת הנושא: ⁸⁹1 ma-qa-ḥa išati (IZI.MEŠ) "זוג מקחות של (עבור) אש", וכן ⁹⁰1 ma-qa-ḥa me-e "זוג מקחות של (עבור) מים". הצורה *maqqaḥā (מן השורש LQH "לקחת") היא צורת זוגי⁹¹. המספר 1 הקודם לשמות הללו מתכון, ככל הנראה, להביע את המושג "זוג"⁹².

יש שהנסמך אינו מקבל את סיומת הזוגי. כך URUDU ma-am-ša- בן URUDU ma-am-ša- "שני פגיונות/סכינים של (עבור) בהמות"⁹⁴. ברור שהמלה *mamsar היא מלה אוגריתית, ולא אכדית, שהרי הצורה המקבילה באכדית היא namšaru, בהתאם לחילופי התחילית m ב-n⁹⁵. בדוגמה שלפנינו שם-העצם בא אחרי המספר 2, ובכל זאת אינו מקבל את סיומת הזוגי, והדבר מוזר. יתר על כן, גם אילו ראינו בשם-עצם זה צורת יחיד, הייתה צריכה להופיע תנועת היחסה, כיאה לצורות הנסמך באוגריתית. עניין זה יש בו, כנראה, השפעה מן האכדית, שבה אין תנועת יחסה בצורות הנסמך.

4. נקבה בסמיכות

ביחסת הקניין: ⁹⁶2 mi-te kaspu (KÛ.BABBAR) "מאתיים כסף". הצורה *miṭe באה אחרי המספר 2 והיא צורת זוגי.

נראה שלמלה ša-me-ma (EA 264,16) "שמים" אין להתייחס כבעלת סיומת זוגית, שהרי לפחות מן הצורה ša-mu-ma (EA 211,17 Ugaritica V 137,13) ניתן להסיק שזוהי סיומת בריבוי. אם אכן הצדק עמנו, יש לתעתק את הצורה מאל-עמארנה כך — ša-mi-ma (ריבוי ביחסת הקניין או המושא).

88. ראה UT 88.6 וראה גם S. Moscati et al., *An Introduction to the*

Comparative Grammar of the Semitic Languages, Wiesbaden, 1964, p. 93.

89. PRU VI 157,13.

90. PRU VI 157,14.

91. ראה AHW p. 607b ו-CAD M₁ p. 253.

92. ראה CAD M₁ p. 253. השווה ל-istēnūtu האכדי שמשמעו זוג. ראה CAD I/J

p. 282 וכן ל-ahḏm באוגריתית ולי-אֲחָדִים בעברית. על כך ראה = אחדים, C.H. Gordon,

"Iltēnūtu 'Pair,'" *Studies in the Bible Presented to M.H. Segal*, Jerusalem, 1964, p.

5*-9*. את יחסת הנושא לזוגי אפשר למצוא גם בחיבורים מחוץ לאוגרית. כך בצורה ḥe-na-

Ph. Dhorme, "La langue de Canaan", *RB* 11 (1914), ראה, (EA 144,1) ia

p. 354. וכן ראה פונטינוי, עמ' 47.

93. PRU VI 141,2.

94. ראה CAD M₁ p. 202 ו-AHW p. 729 (תחת הערך namšaru).

95. ראה J. Barth, "Das Nominalpräfix NA im Assyrischen", *ZA* 2 (1887), p.

111-117.

96. PRU III p. 169 (16.145,14).

הגיית העי"ן בקהילות הספרדים המזרחיות

העיון בהגייתם העברית של דוברי הספרדית-היהודית (מפאן ולהבא: ס"י)¹ מעלה, כי כמוהם כאשכנזים: העי"ן נשמטת ופעמים היא נחתכת כאל"ף, כסותם סדקי. באיטליה, בהולנד ובאנגליה הוגים בני העדה הספרדית והפורטוגזית את העי"ן כעיצור אפי וילוני, כצירוף הנו"ן והגימ"ל במלים כמו פינג-פונג².

ברם מתברר, כי בקרב דוברי הס"י המזרחיים, שמושבם היה בתחומי האימפריה העות'מאנית הרחבה, יש עדויות להגיית עי"ן כחי"ת (או ככ"ף; אין בס"י חוכך לועי אטום וכל החי"תין הגויות ככ"ף). העדויות מבוססות בעיקר על יהדות סלוניקי, אך אישור לכך נמצא גם בקרב יוצאי טורקיה ויושבי ארץ-ישראל. הגייה זו אינה נמצאת בקריאת המקרא. בקריאת המקרא העי"ן הגויה במזרח (וגם בסלוניקי) כחוסר עיצור או כאל"ף, כפי שציננו לעיל³. בתפילה העברית ובמלים עבריות שנשתקעו בתוך הס"י בולטת תופעה זו של הגיית עי"ן כחי"ת. להלן מפורטות הדוגמות בסדר האלף-בית של המלים, שע"ן הגויה בהן כחי"ת:

1. אלישע [elišax] — שם עצם פרטי³.
2. הושענא [ošaxna] — הפיוט לחג הסוכות⁴.

1. הספרדית-היהודית קרויה גם לאדינו, ספאניולית, ג'ודזמו, יהודית (ג'ידי) בפי דובריה ועוד. לא אוסיף כאן על היופחים הסמאנטיים בדבר שמות הלשון. דיון מפורט בשמות הלשון ימצא הקורא אצל בוניס, עמ' 4-6. ראה: David M. Bunis. Problems in Judezmo Linguistics. *Working Papers in Sephardic and Oriental Jewish Studies* 1 (1975), pp. 1-38.

2. בדומה ליהדות אשכנז, שמקורה ממזרח אירופה. ראה: א"ש הרטום, מבטא העברית אצל יהודי איטליה, "לשוננו" טו (תש"ז), עמ' 52-61; H. Hirschfeld. The Pronunciation of the letter Ayn. *JQR* 4 (1892), pp. 499-502; A.S. Corre. The Anglo-Sephardic Pronunciation of Hebrew. *JJS* 7 (1956), pp. 85-90.

3. רק אצל בני היישוב הישן דוברי הספרדית בארץ ישראל, בירושלים ובטבריה למשל, מצויה הגיית עי"ן וחי"ת לועיות; כנראה, בהשפעת הערבית המדוברת. ואף על פי כן הם מפירים בתופעה הנידונה כאן.

4. יוסף נחמה במילונו המעולה, המתעד את מסורת סלוניקי, מציין שאלישע הוא שם-עצם פרטי, אך כדרכו אין ציון מקור עברי לשמות פרטיים. שם העצם הפרטי היחיד שנזכר מקורו העברי הוא אהרן, סמוך ל-Aaron (אבל לא סמוך לפתח Aron, המופיע פערך נפרד). ראה: Joseph Nehama. *Dictionnaire du Judeo-Espagnol*. Madrid 1977.

4. אין בנחמה. ביטויים השייכים ללשון התפילה העברית אינם נכללים במילון

3. זרע [zerax]⁵ — גרעין או צאצא, וכן בצירוף זרע לבטלה [zerax levatala] — מעשה אוננות, או בכינוי הגנאי זרע די פירן, זרע די אָזנן, זרע די בובין, שתרגומם המילולי "בן פלב, בן חמור, בן של טיפש", ופירושים: כפוי טובה, טיפש (שני האחרונים), וכולם הגויים בחי"ת.
  4. יודע לשון [yoðeax lašon]⁶ — כינוי לדובר ספרדית שאינו יהודי, שיש להיזהר בעת השיחה אתו או בנוכחותו.
  5. ישעיה [yeša'yya]⁷ או [yeša'yya] — שם עצם פרטי.
  6. מעלה מטה [maxla mata]⁸ — בערך, פחות או יותר; תלוי ועומד.
  7. מזה פורים [maxpurim]⁹ — דמי פורים, מטבעות הכסף הניתנות לילדים לכבוד חג הפורים.
  8. נע [nax] — בצירוף שוא נע¹⁰.
  9. רע [rax]¹¹ בצירופים יצר הרע [yeser arax], עין הרע [ayn arax] לשון הרע [lašon arax] רפל מום רע [kol mum rax], שפירושו: בעל מום הוא אדם רע.
  10. רעיון [raxyon]¹² — בפיוט "יודוך רעיוני".
  11. רשע [rašax]¹³, וכן בצירוף טיטוס הרשע [titos arašax].
-
- הספרדית-היהודית, וראה להלן דוגמות 10 ו-14. בהדמנות זו אני מבקשת להודות לדוברים שסיפקו לי דוגמות, במיוחד לאינג' אהרן רוסו ולמר שמואל עוזיאל על הדוגמות העבריות הרבות שהעלו לפניי בכלל, ועל הדוגמות המפורטות כאן בפרט.
5. נחמה (ושמא העורך Jesus Cantera) מציין, שהמקור האטימולוגי העברי הוא נַחַח. גם בצירוף זרע לבטלה הוא רושם את המקור האטימולוגי נַחַח לבטלה בפתח ובניקוד הזה. למרות מעלותיו של המילון, דרכי הכתיב והניקוד העבריות במילון הזה לוקות, ומן הראוי לעמוד עליהן בהרחבה ואכמ"ל. להלן נציין את דרכי רישומי רק באשר למלים שבדיוננו.
  6. נחמה: יודיע לשון.
  7. הי' אינה אלא מקבילתה הקולית של ה־x. נחמה מסמנה ב־g, בניגוד ל־j, המציינת אצלו x/. הדוברים מעדיפים כאן את הגיית x.
  8. נחמה: מַעֲלָה מַעֲטָה.
  9. רק אצל יהודי טורקיה. יהודי סלוניקי וירושלים אינם מכירים את הביטוי המקובל עליי מזקניי. ראה: שלמה רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, כרך א, תל-אביב תר"ץ, עמ' 284.
  10. המלה שוא נזכרת בנחמה: ševa (שְׁנָה). אך לא נע ונח. וסיפר לי אינג' רוסו, יו"ר המכון לחקר יהדות סלוניקי, שאביו ע"ה נהג לתקן את קריאתו באמרו לו: "נו איס שוא נח, איס שוא נח" — שתרגומו: אין זה שוא נח, זה שוא נע; אך בגלל הגיית העי"ן כחי"ת, כל שוא הוא "נח" גם אם הגייתו כסגול.
  11. רע ולשון הרע אינם רשומים כערכים במילון נחמה. יצר הרע נרשם כערך עצמאי: yeser araj (יצר הרע), אבל עין הרע נרשם בהגייו aynara (עין הרע), אם כי דוברים, הן מסלוניקי, הן מטורקיה ומישראל הוגים [aynarax]. כל מום רע נרשם בנחמה: kol mum raj (כל מום רע). כל מום רע ולשון הרע הגויים בחי"ת רק בסלוניקי.
  12. אין בנחמה. ראה הערה 4 לעיל.
  13. נחמה: נַחַח, אבל טיטוס הרשע כערך נפרד: טיטוס הרשע.

12. **שבוע טוב (ומבורך)** [šavuax tov (umevorax)]¹⁴ — ברכה.
13. **שמע** [šemax], שפירושה **קריאת שמע** [keriat šemax]¹⁵ — חלק מן התפילה וכן קריאת שמע שעל המיטה.
14. תפילת **שמעתי** [šamaxti]¹⁶ — פיוט הפותח במלים: ה' שמעתי שמעך יראתי ה'. הוא נאמר בקהילות הספרדים בתפילת שחרית של ראש השנה.
- לעומת הדוגמות האלו מצויות עשרות דוגמות לעי"ן שאינה הגויה, כגון **ותודיענו** [vatodienun] — תפילת הבדלה ביום טוב שחל במוצאי שבת, בצירוף ק ו ן ל י ט ר א ס ד י ו ת ו ד י ע נ ו ש ת ר ג נ מ ו : ב א ו ת ו ת ש ל ו ת ו ד י ע נ ו , ו פ י ר ו ש ו : ב א ו ת ו ת ג ד ו ל ו ת (כמו באותיות של קידוש לבנה). **ארבעה ועשרים** [arba(a) veestrim]¹⁷ — התנ"ך, **גן עדן** [ganeden/m], **צער** [sar] ועוד. בכולן העי"ן קודמת לתנועה, היא נשמטת ורק שרידי תנועתה נשמרים.
- הדוגמות 1–14 שנמנו כאן מעידות על כלל עקבי של הגיית עי"ן כחי"ת בהברה סגורה בתוך חיבה או בסופה. העי"ן בפתח גנובה הגויה כחי"ת בהיותה חלק מצירוף, כאשר בעקבותיה מלה הפותחת בעיצור כמו: "יודע לשון", "שבוע טוב". שמות כגון **יהושע** [yešua', yošua] או **קמע** [kemea]¹⁸, הבאים בהפסק, אין הגייתם כחי"ת. העי"ן בצירוף **ארבע** אמז לא הפכה לחי"ת בגלל סמיכותה לתנועת האל"ף, שהרי האל"ף על פי רוב נשמטת. וחריגה המלה **אצבע** בצירוף **כמה לקו באצבע** [kam(a) laku bezba], שפירושו: בכמה זה עולה? מה המחיר? כאן העי"ן שבהברה הסגורה אינה הופכת לחי"ת.

קרוס¹⁹ דנה במבטא ההמוני של המלים העבריות בסלוניקי, וקובעת שהעי"ן אינה הגויה. היא מעלה את הדוגמות **שמע**²⁰ ו**רע** מפי המודיעה האנאלפאביתית שלה

14. אין בנחמה. מפי רוסו.
15. נחמה: שָמַע, אבל קריאת שמע: קְרִיאַת שְמַח. ואף על פי שנכללות בקריאת שמע פרשיות מן המקרא, אין היא נחשבת כקריאה במקרא ממש, בתורה או בהפטרה, אלא כלשון תפילה, ולכן נשתנחה בה ההגייה.
16. אין בנחמה, ראה הערה 4 לעיל.
17. **ועשרים** הגוי [veestrim]. תוספת התי"ו מצויה גם במלים אחרות כמו **חסרון** [xastron] ו**מצרנות** [mastranut] 'שכנות' ועוד. תוספת t בן s ויבין עיצורי השטף סיבתה פונטית: מגע הלשון עם החיך מתארע קודם שמסתיים חוסר הקוליות ב־s. תופעה זו ידועה בשם תוספת צלילים פאראזיטיים, והיא מצויה גם בין האפיים לעיצורי השטף. ראה: B. Malmberg. *Phonetics*. New York 1963, pp. 59–60.
18. נחמה: קָמִיעַ.
19. ראה: C.M. Crews. *The Vulgar Pronunciation of Hebrew in the Judeo-Spanish of Salonica*. JJS 13 (1962), pp. 83–95.
20. מן העיתונות בסלוניקי היא מביאה כתיבי שימאח ו־אדונואיי שאמאחטי שהם לדידה דוגמה אחת.

בסלוניקי, את יצר הרע מתושב חברון, ואת טבע מבוסניה — כולם בהגיית חיי"ת. היא סוברת שזו תופעה אקראית (והמונית), החלה בסוף תיבה בלבד, שכן בדרך כלל העי"ן אינה הגויה, ואפילו לא ב-עין הרע²¹; אך דוגמת מעלה מטה, הפתובה "מאחלאמאטה" רומזת לה, שהגיית העי"ן כחיי"ת אינה תופעה המוגבלת לסוף תיבה בלבד.

הדוגמות שהועלו לעיל מבוססות על המילון ומאוששות מפי יהודים משפילים שנתחנכו חינוך יהודי מסורתי, והם שולטים בעברית, בצרפתית ובס"י. מתוך אוסף של מאות מלים עבריות שנקלטו בס"י, רק בהן הופכת עי"ן לחיי"ת בהברות סגורות דוקא דרך שיטה. קיימים אמנם הבדלים אידיולקטיים דיאלקטיים-גיאוגרפיים בתפוצת התופעה, ברם התופעה מאפיינת ללא ספק את דוברי הס"י המזרחיים, במיוחד בסלוניקי, ותפוצתה אינה מקרית בלבד.

מקורה של התופעה וסיבתה אינן ידועות. ייתכן, שהרצון לחתוך את העי"ן בבירור, לבל תיבלע לחלוטין בהברות הסגורות הביא להיגוי [x], שהיה קרוב מסתמא, לפי תפיסת הדוברים, לעי"ן המקורית. ניסיון זה לא נעשה בעי"ן הקודמת לתנועה. תופעה זו מזכירה בתפוצתה את הגיית העי"ן כמו נג באיטליה ובקהילות אשכנז אחדות, שראשיתה בהברות סגורות בלבד^{22,23}.

21. ראה הערה 11 לעיל.

22. ראה הרטום, לעיל הערה 2, עמ' 55-56.

23. חובה נעימה היא לי להודות לרשות המחקר באוניברסיטת ברא"ל על תמיכתה

במחקר.

אֶתְרוֹג, אֶתְרוֹגִים, וכיצא בו שמות מן החלומים

כל המילונים מביאים אֶתְרוֹג, אֶתְרוֹגִים וכו', ובארמית: אֶתְרוֹגָא, והרי זה בניין-אב לשמות ולתארים (כיצא בו: א) אֶתְרוֹגִי — "שתנו אֶתְרוֹגִי זך" (ר"י ישראל, קדחת; הביא ראשון מילון בן-יהודה), "והיתה השקיעה אֶתְרוֹגִית" (שלונסקי, שירים ב 238; לפי מילון אבן-שושן). ב) אֶתְרוֹגִיות — "הצבע נוטה אל הָאֶתְרוֹגִיות" (קאנון, הביא ראשון מילון בן-יהודה). ג) אֶתְרוֹגֶר — "ורץ אצל הָאֶתְרוֹגֶר לקח לו אתרוג" (עגנון, האש קטז; לפי מילון אבן-שושן).

המשנה¹ אכסניה ראשונה לשם אתרוג היא, ובה עדות הראשונה לניקודו. מעשרות א, ד (ב"פ): הָאֶתְרוֹגִים; סופה ד, ז; ט: אֶתְרוֹגִיהֶם. והביא פורת, לשון חכמים, עמ' 128, ניקוד בבלי לאותה המשנה: הָאֶתְרוֹגִין.

את מוצא. ניקוד אֶתְרוֹגִים לאו שיגיון שאין לו פתרון של מסורת לשון הוא. שפך שנינו בפבלי, קיד', ע, ע"א: "א"ל (רב נחמן לרב יהודה. — יב"ד) 'ליכול מר אתרוגא'. אמר ליה (רב יהודה לרב נחמן. — יב"ד) 'הכי אמר שמואל: כל האומר א ת ר ו נ ג א תילתא ברמות רוחא. או א ת ר ו ג כדקריה רבנן, או א ת ר ו ג דאמרי אינשי'".

רב נחמן, שהיה דיין בנהרדעא, היה הוגה אתרוגא, פהגייתו המקורית של השם בפרסית. וחש רב יהודה משום התנשאות בדיבור הזה שדיבר רב נחמן. משל לדובר עברית היום המקפיד לומר "הייתי בלִנְדֶן", פדרך שבני הפרך הזה הוגים את השם, ואין אומר "לונדון", שהיא הגייתו של השם המקובלת היום בדיבור העברי.

פרסית: تَرُوج. ממנה עשו הערבים: اُتْرُج (ר' פליישר במילון התרגומים של לוי, עמ' 77ב). מפאן את למד, שניקוד אֶתְרוֹג, אֶתְרוֹגִים וכו', וארמית אֶתְרוֹגָא, שתי יתדות נאמנות לו: א) ניקוד המשנה גם בכ"י קאופמן, גם במסורת בבלי; ב) צורת השם במקור הפרסי וגם בערבית ובארמית.

חילוף הדברים. אֶתְרוֹג, אֶתְרוֹגִים, בביטול הכפלתה של גימ"ל ובתנועת o ארופה, אף אתה מוצא סיוע לניקוד הזה. תר' עץ הָדָר, וי' כג, מ: אֶתְרוֹגִין; וקריאתם של בני תימן: אֶתְרוֹג (לפי אוצר לשון הקודש שלבני תימן לי' רצהבי², עמ' 25ב),

1. משנה סתם, משמע מכ"י קאופמן העתקתי.

2. להלן: אלה"ק.

אתרונא (בר' מג, ע"ב; שבת קט, ע"ב; לפי תלמוד בבלי שניקד על פי מסורת יהודי תימן י' הלוי, ירושלים תש"ם)³.

בכלל א של "כללים בנטיית השם, פרק שלישי: החולם", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, כרך יט-כ, ירושלים תשל"ה, עמ' 8, כתוב לאמור: "חולם המתקיים בנטייה, ואינו תשלום דגש, נכתב מלא . . . כגון: . . . הדום . . . גבעול . . . יהלום . . . בכורה . . . פדפוד . . . חרגול" וכו', משל קיומו של חולם בשמות הללו שריר ובריר. ולא היא.

שמות הללו שייחדנו מתוך כלל א צד שוה להם: לא ידענו, אם חולם שלהם מתקיים בנטייה, שלא מצינו להם במקרא נטיים; והשם בכורה לא ידענו, אם חל בו תשלום דגש אם לאו. הוי, הפלל בנוי על ספק, על הנחה הטעונה ראייה, ואפשר, על הנחת שוא. בואו ונראה את השמות הללו, ראשון ראשון ואחרון אחרון:

ה ד ו ם . לא מצאתי בספרותנו העתיקה אלא יחידו הנסמך של הדום. לפיכך לא ידעתי טבה של תנועת ם מהו, ספק ארופה ונטייתו הדומים, ספק קצרה ונטייתו הדומים, והוא על דרך לאם, לאמים⁴. נוסף, לא סוף דבר שאין תנועה השנייה ברורה, אלא אפילו ראשונה מפוקפקת. שפשהשם מוכרת אפשר ה"א חטופה, כדרך שניקדו המילונים, אפשר ה"א קמוצה. תיקו.

ג ב ע ל שבמקרא (שמ' ט, לא), ממנו הפליא קולמוסו של שלונסקי "גלדות גבעולית" (שירים ב 232, לפי מילון אבן-שושן). אבל לא כן תמצא במקורותינו: במשנה פרה יא, ט: גבעולין. וזו הקריאה גם במסורת יהודי תימן⁵.

י ה ל ם . כבר כתב לאגארד⁶ בפרק Yaf'ulu, עמ' 125, סמוך לשם יעקב: "אפשר אף שמה של האבן היקרה יהלם פאן מקומה". אם כן, הפתיב הדקדוקי יהלם הוא, חסר וי"ו, ונטייתו יהלמים, על דרך אגרה, אגריפים. — בכ"י לנינגראד של המקרא ובכ"י אחרים יו"ד קמוצה: יהלם.

ב כ ו ר ה תמצא במקרא עשר פעמים, וכולן פתיבן בכרה, חסר וי"ו. הוי, אפשר משקלה קטלה, ולא בא חולם החסר אלא לתשלום דגש. קטלה הרי משקלם של שמות מופשטים, כגון ירשה, כהנה, גאלה, גדלה. שתי בכורות הן: א) במקרא ובלשון חכמים משמעה זכויותיו של הבן הבכור⁷; ב) בספרות העברית החדשה בעיקר, משמעה פת

3. להלן: מתה"ל.

4. ר' י' בן-דוד, קבל, לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 236, הערה 8, דיבור המתחיל "להבדיל".

5. סדרי המשנה נזיקין קדשים טהרות, כ"י בניקד לפי מסורת תימן, ירושלים. Heb. 1336 4°, הוצ' מקור, ירושלים תש"ל; בבלי שבת קט, ע"ב, מתה"ל; אלה"ק.

6. Paul de Lagarde, *Übersicht über die im Aramäischen, Arabischen und Hebräischen übliche Bildung der Nomina*, Göttingen 1889.

7. מה שהביא בן-יהודה במילונו, בכורה, עמ' 541: "ד" אשה שנולדה ראשונה לאבותיה: הבכורה והיורש את אשתו וכו' אין נוטלין בראוי כבמוחזק (תוספתא בכורות ו, יט).

שנולדה ראשונה להוריה. בכורה הראשונה נוח לה⁸ שתיפתב בְּכָרָה, בחולם חסר, בדרך פתיבה במקרא, ויפה לה משקל קְטָלָה, שהוא משקלם של שמות מופשטים. בכורה השנייה, היא בְּכִיָּה במקרא, פתיבה הראוי בכֹּרָה, מלא וי"ו, והלוא היא נקבת בְּכֹרָה⁹ בלשון ימינו. סתמו כללי החולם ולא פירשו, איזו בכורה נתכוננו.

פיוצא בדבר ס ח ר ה. אין סְחָרָה מצויה אלא ביח' כז, טו: סְחָרָה יָדָה, ולא ידענו מה טבו של חולם חסר, אפשר סימן לתנועה ארוכה הוא, והפתיב הדקדוקי סְחָרָה, ואפשר לא בא אלא לתשלום דגש, ואין הפתיב הדקדוקי אלא סְחָרָה, על דרך בְּבָדָה, עֲבָדָה, רְבָלָה. כללי האקדמיה לא הוציאו מידי ספקם לא משקלה של סחורה ולא פתיבה הדקדוקי.

פ ד כ ו ד. שתי פעמים כדכוד כתוב במקרא, שתיהן חסרות וי"ו. יש' נד, יב: כְּדָד; יח' כז, טז: וְכָדָד. אף ערבית كَذَكَد (משמעה אדם חזק) אין לה אלא תנועות קצרות. וכתב אולסהאוזן בדקדוקו¹⁰, עמ' 357: "בתנועת ס קצרה בהברה השנייה תמצא כְּדָד, ושורשו כדד". אם כן, ראוי כְּדָד שלא לקיים תנועה ארוכה בנטייה, ונאמר: כְּדָדִים.

ח ר ג ל. אין מצוי במקרא אלא וי' יא, כב: חֲרָגָל, חסר וי"ו. א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית וכו', פרך ב, ענייני תצורה, ירושלים תשל"ט, עמ' 243, הביא מן הפיוט חֲרָגוּלִי. אבל תר' חֲרָגָל: חֲרָגָלָא, סורית: חֲרָגָלָא, ערבית: حَرَجَل, מוציאים ס ארוכה וכופים ס קצרה. הא למדת, דעת הדקדוק נותנת חֲרָגָלִים או מוטב חֲרָגָלִים. חֲרָגָלִים לאו דוקא.

בכללי החולם ג, 1, כתוב: "חֲרָטִם, חֲרָטִים", ולא פירש הפתיב למה נתפון, אם לחרטומי מצרים, או לחרטום לשון חוטים, או לשניהם כאחד. לשון חרטומי מצרים אין במקרא אלא בריבוי: חֲרָטִים. ולשון חוטים מצינו: חֲרָטִם (טה' א, ב), חֲרָטִם (ספרא¹¹ שרצים, עמ' ריא), חֲרָטִם (תמיד ד, ג. גם כ"י פארמה 138 מנוקד שורק. כ"י ירושלים¹²: חוטים). משמע, לא הפרישו מקורותינו בין החרטומים, ועשו לשון חוטים חֲרָטִם, חֲרָטִים, כחרטומי מצרים.

לשון ימינו הבדילה בין השניים הבדלה של משקל: חרטומי מצרים יחידם חֲרָטִם. ולשון חוטים עשתה חֲרָטִם, חֲרָטִים, וממנו תולדות: חֲרָטִם, חֲרָטִים, חֲרָטִים.

ראויה היתה בכורה לצאת מרחל (ב"ב כג.). — כבר העיד א' גליק וא' וייסברג עליו (פעל פה), פי שגגה שיצאה מלפני בעל המילון הגדול היא, ואין משמע בכורה באותה תוספתא ובאותה גמרא אלא זכויותיו של הבן הבכור.

8. "נוח לה", ולא בהכרח, שלא יצא משקלה מגדר ספק. דעה שפנגר ר' בלשוננו מג, עמ' 236 (למעלה, הערה 4), בסופו של דיבור המתחיל "להבדיל".

9. על משקלו של בְּכֹרָה ר' למעלה, הערה 4.

10. J. Olshausen, *Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Braunschweig 1861.

11. משמע תורת כוהנים, על פי כתב-יד רומי מנוקד (אסמאני 66), הוצ' בית המדרש

לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשי"ז.

חֲרָטוּמִית, ועוד, ר' המילונים. וגם בערבית תנועה שנייה ארוכה היא: **خَرَطُوم**. ראוי הוא עניין זה שיידון ושיושלם בכללי החולם.

ונוסיף שלושה שמות חלומים שלא נזכרו בכללי החולם, ואין נטייתם של שני הראשונים בלשון היום פנטייתם במקורותינו.

א. **אָגְרָף** (במקרא ליתא בנטיית) עשו ממנו אנשי לשון, עדים המילונים: **אָגְרֹפֹן**, **אָגְרֹפִית**, **אָגְרֹפֶן**, **אָגְרֹפְנוֹת**, **אָגְרֹפְנִי**. אבל בכ"י קאופמן של משנה פ"א שלו דגושה בנטייה: **אָגְרֹפֹו** (כלים יז, יב), הוי **אָגְרֹפֹו** (ניקודו של כ"י ירוש⁵: **אָגְרֹפֹו**)¹².

ב. **חֲשָׁמוֹנִי** (מידות א, ו). כך, שורק ונו"ן דגושה, גם כ"י פארמה 138, גם כ"י ירושלים. ובשורק, **חֲשָׁמוֹנֶאֱ**, **חֲשָׁמוֹנִי**, **חֲשָׁמוֹנִים**, הביא גם אלדר, עדה ולשון ה, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית וכו', פרך ב, ענייני תצורה, ירושלים תשל"ט, עמ' 297.

ג. אתה מוצא בכ"י וינה לתוספתא שביעית ד, יט: מביאין שתלים וק ר מ ל ים מחוצה לארץ לארץ (כ"י ערפורט: וקרומנין). ובתוספתא נגעים א, ה: כשעוה וכקורמל. ובירושלמי שביעית ב, י; לד, ע"ב: קרמולין פטורין מן¹³ המעשר. ובירושלמי נדרים ז, א; מ, ע"ב, על הגיליון: קרמולין הן כירק; ובגופו של ירושלמי: קרמולין מהו שיהו חייבין במעשרות... קרמולין פטורין מן המעשרות. מילון התלמודים של לוי, מילונו של יאסטרוב ושל דאלמאן, שלושתם פאחד הביאו: קרמולין. מילונו של בן-יהודה, של פנעני ושל אבן-שושן (יבלח"א) לא ראו להביא לשם הזה (משמעו פנראה מין מלפפון). נוטה אני לשקול אף את השם הזה במשקל חֲגָל, היינו קרמל, קרמלים. אשר לחילוף קרמל-קרמל השוה קרדם-קרדם, תרמיל-תורמל.

12. בארט (J. Barth, *Die Nominalbildung in den semitischen Sprachen*), 1894

(Leipzig 1894) הביא אגרוף בתנועה ארוכה, בסעיף 153 שעניינו 'uqtûl, 'aqtûl.

13. פאן כתוב בכ"י לייזן העש ונמחק. מן הסתם ביקש הסופר לכתוב המעשר, נשמטה

מ"ם, הטיל קוים קטנים מעל הכתוב המוטעה, סימן למחיקה, וחזר וכתב המעשר.

אגב קריאה

(ל"לשוננו" פרך מה, חוברת שנייה)

לעמ' 99. ואמר רבנו בחיי ב'שלחן של ארבע', השער הראשון, ד"ה וכבר ידעת: "ברא שבעה אקלימים ובהם בשביעי שהוא ארץ ישראל, שנאמר כי בחר ה' בציון (תהלים קלב, יג)". ועיין שם על ה'שביעיות'.

לעמ' 100. לפיט יניי על "דגלי חצובי חצבה שבעה", יש לומר עוד, שאף על פי שכתב יניי פסוק במשלי, הכונה היא למקום אחר: "אומללה יולדת השבעה", ירמיה טו, ט, הכונה לעם ישראל, כפשוטו. אמנם חז"ל ראו פאן ביטוי של גנאי ודרשוהו על שבעה רשעים, גיטין פח ע"א, פסיקתא רבתי, מהדורת איש-שלום, דף קלא ע"ב ועוד, מכל מקום אין מקרא יוצא מידי פשוטו. וכן הבינו הפייטן ר' דניאל ב"ר יעקב, בפיוט "שמיני אשפוך לב ונפש כמים" למעריב שמיני עצרת, ואמר: "שמיני חקר לאספו עם שבעה, מפני טורח יולדת השבעה", כלומר מפני טורח עם ישראל לא הרחיק ה' את החג הזה מן חג הסוכות, וכמו שהסבירו חז"ל.

לעמ' 158. 'מה שקנה'. השימוש הזה ידוע כבר זה כמאה שנים. תחילה ידענוהו ממאמרו של א"א הרפכי 'תולדות רב שמואל בן חפני וספריו', הערה 76 ברשימת פעולות על ספר של רב שמואל בן חפני: "מה שקנה שמואל הלוי ב"ר סעדיה נ"ע" = מאן, Texts & Studies, ח"א עמ' 670. רב שמואל ב"ר סעדיה היה בעל אוצר ספרים, וכך היה נוהג לרשום על ספריו. פגז על פירוש רבנו חננאל ליומא, 'סעדינה' של שעכטער עמ' 116: "מה שקנה שמואל הלוי ביר' סעדיה נ"ע". וכך הוא חותם על פעולות פירוש רב שמואל בן חפני לפרשת במדבר-נשא, כתב-יד וסטמינסטר קולג', החלק הערבי כ"א סימן 389: "מה שקנה שמואל הלוי ביר' סעדיה נ"ע שרח בן חפני" וכו', וכך אף בפירוש (רב סעדיה?) לויקרא, כתב-יד אוקספורד 2862, 28. ועל פירוש של רב נסים גאון לפרק הרואה, גאוניקה ח"ב עמ' 272 חתום: "מק' שקנה שמואל הלוי ביר' סעדיה". ותיקן גינצבורג: מה שקנה. ואפשר שאין צורך בתיקון וצריך לקרוא: מקנה שקנה, עיין 'קריית ספר' שנה כו עמ' 90 הע' 96 = ספר 'רב נסים גאון' עמ' 93.

ולא עוד אלא שמצאנו שפבר צורפו שתי התיבות אלה והיו לאחת, בהבלעה:

משקנה, עיין מאן, The Jews etc, ח"ב עמ' 214 הע' 11.

— במאמרי בחוברת הנ"ל נפלו כמה טעויות מצערות והנני מתקן כאן אחדות

מהן.

בעמ' 96 שורה 4 מלמטה — יש למחוק "הבהיר". שורה 3 מלמטה צ"ל:

פ שאר. בעמ' 104 ד"ה רב סעדיה, צ"ל: ומשחק לארק.

LÈSONÉNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XLVI, No. 1, Tišri 5782/Oct. 1981

ENGLISH SUMMARIES

**Maya Agmon-Fruchtman: וּמִרְעָם אֶהְלִים – A LINGUISTIC STUDY OF A PHRASE
APPEARING IN A POEM BY DUNASH IBN LABRAT (pp. 3–8)**

The article deals mainly with a single word appearing in a poem by Dunash Ibn Labrat, וּמִרְעָם אֶהְלִים, the word אֶהְלִים. The usual vocalization of the word in the phrase וּמִרְעָם אֶהְלִים is אֶהְלִים ('ahalim). The article attempts to show that אֶהְלִים must be read for the right prosody. For this purpose the article discusses the phrase וְנִשְׁעָה ה' בְּאֶהְלִים (Num. 24), where the word אֶהְלִים was explained by Sa'adia Ga'on as אֶהְלִים. The conclusion drawn from this discussion of the word is that אֶהְלִים, i.e., וּמִרְעָם אֶהְלִים, is a legitimate reading. This conclusion is based on the following analogy: if אֶהְלִים equals אֶהְלִים, then אֶהְלִים (could be) equivalent to אֶהְלִים. Thus we remain within the limits defined by the laws of the Hebrew language when reading וּמִרְעָם אֶהְלִים.

Simḥa Kogut: THE EXTRA PRONOMINAL ELEMENT IN THE BIBLE (pp. 9–26)

The first part of this article is published in this edition. Its English summary will be published together with the second part.

Elisha Qimron: וְאֵשׁ, שׁ INTRODUCING A MAIN CLAUSE (pp. 27–38)

In Hebrew and Aramaic sources from the Second Temple period and onwards, one can find cases where the words וְאֵשׁ, שׁ (Aramaic) introduces main clauses. In most of the cases these words are followed by the imperfect denoting commands, prohibitions or wishes, e.g. וְאֵשׁ לֹא יֵלֶךְ אִישׁ בְּשִׁרְרוֹתָ לְבֹו "No one shall walk in the stubbornness of his heart" (The Manual of Discipline V 4), וְאֵשׁ חֲשֵׁלָה חֲבִי "Send to bring" (A letter of Bar Kokhba – Lèsonénu, 26, 11).

Israel Yeivin: THE GA'YOT AND THEIR FUNCTION (pp. 39–56)

The *ga'oyt* (*methegs*) are used in the Tiberian Bible text in addition to the vocalization and accentuation signs. It has been customary to regard them as denoting secondary accents in words of certain constructions accented with certain accents. Their function was thus supposed to be mainly musical. Such a musical function may be ascribed mainly to the *ga'ya*s in words such as שְׁמִרָה, אֲנִכִּי but it fails to explain the *ga'ya* in words of the structure מְהַפְּלִים etc.

On the basis of a comparison of the rules of the *ga'ya* with those of the hyphenating (*maqṣef*) of short words in the Tiberian accentuation, it may be concluded that the conditions for the appearance of the *ga'yas* are inherent only in the structure of the words. Though they are conditioned by the possibilities of the accentuation of the verse, the *ga'yas* themselves have no musical function. Their function is rather to indicate the slowing down of the flow of the reading for any of three reasons: (a) slowing down caused by long vowels; (b) slowing down before vocal *sheva* (and *ḥatef*); (c) slowing down in order to emphasize that when two consecutive *shewas* appear in the middle of a word, the first of them is drawn to the previous vowel, while the second is drawn to the following vowel.

Yoel Lerner: THE ZAYIN/DALETH INTERCHANGE IN THE ELEPHANTINE DOCUMENTS: AN ALTERNATE EXPLANATION (pp. 57–64)

In the ancient Aramaic inscriptions, dating from a period preceding the Elephantine Documents or the Biblical Aramaic text, the interdental fricatives /t, d/ are almost always represented graphically by the letters *shin* and *zayin* respectively, as they are in the Hebrew and Canaanite inscriptions of the same (or of a later) period. In the Biblical Aramaic text, however, and in all subsequent literature as well, these phonemes are represented by the letters *taw* and *daleth* respectively. The Elephantine documents contain fifty-seven cases where the /d/-phoneme is represented by *daleth*, as opposed to the very large number (approximately one thousand) of cases where the same phoneme is written with a *zayin*. The generally accepted explanation of these scribal errors, as they are to be considered, is that they represent the development whereby the /d/-phoneme comes to be pronounced [d], and is subsequently absorbed by the *daleth*.

This paper suggests that the actual phonetic development was different: it is possible that the *daleth* developed a second allophone [q] (as it actually did, as part of the *b^əḡadk^əfaṭ* phenomenon) while the /d/-phoneme was still pronounced [d]. In this case scribal errors of the kind found in the Elephantine documents would occur specifically following vowels, for in this phonetic context the [q]-sound could be expressed graphically either by *daleth* or by *zayin*, and so scribal uncertainty could develop.

After a phonetic analysis (based on the vocalization of Biblical Aramaic) of the fifty-seven cases involved, the conclusion drawn is that these scribal errors do actually result from the *b^əḡadk^əfaṭ* phonetic development.

D. Siwan: CONCERNING THE DUAL OF NOUNS IN UGARITIC (pp. 65–71)

Scholars have long noticed that the dual plays a much wider role in Ugaritic. The dual morpheme for nouns in Ugaritic is expressed by means of a consonantal *m*. In many instances it is difficult to establish whether the forms under consideration are really dual forms or perhaps simple plurals. Scholars have

pointed out that masculine forms ending in *m* preceded by the numeral 2 must be duals. However, from syllabic texts from Ugarit it appears that there is no necessity to use dual forms after the numeral 2. Instead we see that such nouns appear in the plural.

The feminine dual can be easily indentified. It may be seen that these dual forms are built by the addition of the dual morpheme to the singular or to the plural.

It would be noted that we have syllabic documentation for dual forms in Ugaritic, such as *mašlahāma*, *maqqaḥā*, 2 *mi'tē kaspu*.

Ora (Rodrigue) Schwarzwald: THE PRONUNCIATION OF 'AYIN IN THE EAST-LADINO SPEAKING COMMUNITIES (pp. 72–75)

The oral tradition of Hebrew in the eastern communities of Judeo-Spanish speakers varies with respect to the letter 'Ayin. The 'Ayin is dropped while reading the Bible, whereas in prayers or in Hebrew words fused in Judeo-Spanish, the 'Ayin is pronounced as *Hét*, e.g., [yeser arax] 'the Evil Will,' [maxla mata] 'more or less.' This pronunciation of 'Ayin as *Hét* is restricted to closed syllables. The phenomenon is especially common in Salonica, however, Ladino speakers of Asia Minor, Yugoslavia, Israel, or other areas in Greece are also familiar with it. This pronunciation does not typify only vulgar or uneducated speech, but rather it is widespread among all kinds of speakers, educated as well as uneducated.

I. Ben-David: ETROG, PL. ETRUGGIM, AND OTHER NOUNS EXHIBITING A *ḤOLEM* (pp. 76–79)

All Hebrew dictionaries have אֶתְרוֹג, pl. אֶתְרוּגִים. But ancient and reliable sources show אֶתְרוּגִין, אֶתְרוּגִין. The noun originates in Persian تَرَنَج, Arabic اَتْرَج.

זיכרונות האקדמיה ללשון העברית (Memoirs of the Academy of the Hebrew Language), Vol. 19–20, Jerusalem 1975, in Rule One of *Declension Rules*, Chapter Three, the *Ḥolem*, reads: A *ḥolem* remaining in declension and not the result of compensating for a non-existent *dagés* is written with the letter *w*, e.g., הדום, גבעול, יהלום, בכורה, כדור, חרגול, forms גִבְעוּלִין, חֲרָגוּלִין in the plural. In the case of חָרְגוּל the *ḥolem* does not seem to represent a long vowel, as we see from the Targum חֲרָגְלָא, from the Syriac חֲרָגְלָא, and from Arabic حَرَجَل. Its plural should be: חֲרָגְלִים (or חֲרָגְלִים). There is no proof of a long *Ḥolem* in any of the other nouns mentioned either.

לשוננו כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה כרך ארבעים ושישה, חוברת ב — טבת תשמ"ב

התוכן:

	דב רפל	הצד הפרשני של הסטיות הדקדוקיות בתרגום
85	אונקלוס	
97	שמחה קוגוט	הפינוי היתר בלשון המקרא (סיום)
	יונה צבר	על טיבם של התרגומים למקרא (ספר בראשית)
124		בניבים של ארמית חדשה יהודית
141	מאיר רוטנברג	המלים אחד ואחת ככינויי זהות
143	ישראל בן-דוד	תנועת a בשמות-פעולה
	ביקורת	
150	יהושע בלאו	ספר כולל על ההיסטוריה של הלשון העברית
153	יהושע בלאו	על עברית ואנגלית ועל שפות יהודיות
158	יהודה רדאי	דקדוק השפה העברית בפולנית
	הערות	
159	מרדכי מישור	על "מה שלא נאמר"
159	מ"ע פרידמן	תיקון
159	מערי פרץ	תיקון
160	ספרים שנתקבלו	

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

פרופ' דב רפל, קבוצת יבנה, ד"נ אבטח, 79 233
ד"ר שמחה קוגוט, רח' הרב עזיאל 76, בית וגן, ירושלים, 96 424
Prof. Y. Sabar, Near Eastern Languages, 405 Hilgard Avenue, Los Angeles
California 90024, U.S.A.

מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, 50 297
ישראל בן-דוד, רח' אלקלעי 11ד', ירושלים, 92 223
פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים, 92 542
מרדכי מישור, רח' התומר 6א', בית הכרם, ירושלים, 96 189
פרופ' מרדכי ע' פרידמן, רח' שטרן 95א', קרית אונו, 55 000

בהתקנת החוברת לדפוס ובהגהתה סייעה

ע פ ר ה פ ה ן

דפוס רפאל חיים הכהן בע"מ, ירושלים
מִצְבּוֹ בְּנֵי מִשָּׁה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירת חברה הדגול המסור והנאמן
למימי ועד הלשון ולמן ייסוד האקדמיה ועד אחרית ימיו

החוקר

פרופ' שמואל ייבין ז"ל

— ה' באדר תשמ"ב —

הצד הפרשני של הסטיות הדקדוקיות בתרגום אונקלוס*

ניתן לחלק את הסטיות הדקדוקיות של ת"א לשלוש קבוצות עיקריות:
 א. סטיות שנגרמו ע"י שלשון המקרא היא לפעמים בניגוד לדקדוק הנורמטיבי, ואונקלוס מתרגם בהתאם לדקדוק הנורמטיבי.
 ב. לשון המקרא, גם כשהיא תקינה, אינה ברורה כל צורפה, ואונקלוס מבהיר את פונת הכתוב ע"י שינוי דקדוקי.
 ג. הצורה המקראית היא גם תקינה וגם מובנה, אולם המלה הארמית, שהיא תרגום המלה העברית, אינה זהה עמה מצדה המבני.
 לכאורה, הקבוצה היחידה שעמד בה המתרגם לפני הכרעה פרשנית הייתה קבוצה ב. אולם בפני שיובהר בהמשך, גם פשטי הקבוצות האחרות עמד המתרגם לפני פעילות, שתבעו את הכרעתו פפרשן. בדברים דלקמן יידונו בעיקר הסטיות הדקדוקיות, שהן בעלות אופי פרשני.
 א. הפועל הסתמי. העיקרון של הפועל הסתמי מסביר את התופעה השכיחה במקרא, של שימוש בצורת זכר במקום נקבה ובצורת יחיד במקום רבים. אונקלוס מתאים בתרגומו את צורת הפועל אל צורת העצם, בגוף ובמספר¹. כך הוא עושה גם בתרגום "לא ישבו בארצך פן יחטיאו אתך לי כי תעבד את אלהיהם כי יהיה לך למוקש (שמ' כג, לג). את סוף הפסוק הוא מתרגם "ארי יהון לך לתקלא". לפי

* רשימת ראשי תיבות וסימוני כ"י ודפוסים נתונה בסוף המאמר.

1. הפועל הסתמי הוא תמיד בצורת זכר יחיד. הצורה המתחייבת ע"י השם יכולה להיות צורת נקבה, כגון ולא נשא אותם הארץ (בראשית יג, ו) — "ולא סוברת...". ויהי חתת אלהים (שם לה, ה) — "והות דחלא" (ב, ל, נ, — "והוה"). אבל ויהי ברכת ה' (שם לט, ה) — "והוה ברכתא", בצורת פועל סתמי ורק יק — "והות". תורה אחת יהיה (שמות יב, מט) — "אורייתא חדא תהי", יהיה החלה האחת (ויק' כד, ה) — "תהי גריצתא חדא" או "הויא גריצתא חדא", ונחשב לכם תרומתכם (במד' יח, כז) — "ותתחשיב...". (י ו — "ויתחשיב"), יתן נחלתו (שם כז, נד) — "תתחשיב". יחלק את הארץ (שם שם, נה) — "תתפלג...". יגרע נחלתן (שם לו, ד) — "תתמנע...". או צורת רבים כגון יהי מארת (ברא' א, יד) — "יהון נהורין", והיה העטופים (שם ל, מב) — "והון...". גוי וקהל גוים יהיה (שם לה, יא) — "יהון", בני יעקב אשר ילדילו (שם שם, כז) — "... דאתילידו", וימלא (שמות ז, כה) — "ושלימו", מי נדה לא זרק (במד' יט, כ) — "... אודריקו", כל נדריה לא יקום (שם לו, ו) — "לא יקומין".

התרגום יהיה מכיוון אל יושבי הארץ (פס' לא). אולם לדעת רמב"ן פונת הכתוב היא לשיבת הגוים בארץ, וצורת היחיד חייבת להישאר².

ב. זכר ונקבה. כבר עמדו מדקדקים ראשונים על כך, שישנם שמות-עצם במקרא, הנחשבים הן לשמות ממין זכר והן ממין נקבה, וראב"ע אף ראה בזה אחת מתכונות לשון המקרא "משפט הלשון להפריש בין זכרים לנקבות בלשון יחיד, רק בלשון רבים לא יחוש" (ברא' ל, לט). ת"א אינו מעביר את התכונה האנדרוגינית לארמית, כגון אל-המחנה האחת והפנהו (שם לב, ח) = "...וימחינה".

סוג אחר של עירובי מינים הם שמות-עצם, הנמצאים בתורה בשתי צורות — צורת זכר וצורת נקבה. כאן ת"א מבחין הבחנה סמנטית ברורה, יותר מתרגומים אחרים.

1. סיר (שמות טז, ג) — "דוד", סירה (שמות כז, ג) — "פסכתר". כדי להבחין בין שני המשמעים הסתייע אונקלוס במלה יונית, שהייתה מקובלת גם בלשון הפהנים בבית המקדש (תמיד ה, ה). תרגום יב"ע אינו מבחין בין שני המשמעים.

2. אפוד (שם כח, ו) — "אפודא", אפדה (שם שם, ח) — "תיקן". גם רש"י מבחין בין שני המשמעים, אבל ת"ע מזהה אותם.

3. ירך (ויק' א, יא) — "שידא", ירכה (שמות כו, כב) — "סיפא". כאן כל התרגומים מבחינים בהבדלי המשמע.

ג. יחיד ורבים. בהשגות נוסח ת"א לנוסח הכתוב מונה שפָּרָךְ³ 126 מלים, הכתובות בתורה בצורת יחיד, ובת"א — בצורת רבים. פדרפו, אין הוא מבחין בין מקום שצורת רבים נמצאת בכתב-יד ודפוסים רבים, ובין מקום שצורה זאת נמצאת בכ"י בודד, ואפשר לשער שהיא שיבוש המעתיק⁴. אין הוא מבחין בין שינוי שמטעמים דקדוקיים ובין שינוי מטעמים פרשניים⁵. סוג אחד של שמות, המופיע בעברית ביחיד ובארמית ברבים הוא השם, שהוא מושג מופשט (או קיבוצי) של עצם חומרי כגון אהל (ברא' ד, כ) — "משכנין", בבקעה (דבר' ח, ז) — "בבקען" — שהרי אין במלים אלה פְּנִיָּה לאוהל מסוים או לבקעה מסוימת, וגם לא למכלול

2. וכן בתרגום פופר-רוזנצוייג תרגם "es" פדעת רמב"ן, ולא "er" פדעת אונקלוס. בשמות כג, לג כמעט כל פתב-היד מספיקים, שהתרגום הוא "יהון". אולם בפסוק דומה ולא תעבד את אלהיהם פי מוקש הוא לך (דבר' ז, טז) נתפלגו נוסחאות התרגום. ליד "ארי לתקלא יהון לך" יש גם "אינון לך" (ב, ד) וגם "הוא לך" (ק, ג).

3. A. Sperber, *The Bible in Aramaic*, Vol. IV b, Leiden 1973, p. 233–239.

4. כגון ורע (ברא' טו, ג) — "ולד", ורק ל-"בנין". פלי (במד' לא, ג) — "מן", ורק י — "מני".

5. מאחר שביקש שפרפר למצוא את ה-Vorlage של ת"א, היה עליו להבחין בין צורת הרבים, המתחייבת מן הדקדוק הארמי או מתוכנו של הכתוב ובין מקומות, שצורת הרבים שבתרגום נובעת רק מצורת הרבים של המקור.

האזהלים או הפקעות, אלא לכל אזהל שבעולם ולכל בקעה בפני עצמה⁶. סוג שני המופיע בארמית תמיד ברבים הם שמות-עצם, שאין להם צורת יחיד בארמית, או שהיא נדירה ביותר, כגון מזון (בר' מה, כג) או צדה (שם מב, כה); שניהם מתורגמים "זנדין" בכל המקרא. וכן גדיש (שמות כב, ה) — "גדישין" הוא תמיד ברבים. על שני סוגים אלה יש להוסיף את שמות-העצם הקיפוצים, ששם-העצם מתורגם בצורת יחיד, אולם התארים והפעלים השייכים לו — בצורת רבים⁷.

במקראות דלעיל ובאחרים פיוצא בהם אין התרגום בצורת רבים ממלא תפקיד פרשני. לא כן בתרגומים דלקמן, שבהם שינוי הצורה הדקדוקית קשור בשיקולים שאינם דקדוקיים טהורים. במקומות אחדים הופך אונקלוס את היחיד לרבים — לשם הדגשה חיובית או שלילית.

ח י ו ב י ת — כגון: פרך (במד' כג, כ) — "ברכין", לכבוד ישראל; צדקת (דב' לג, כא) — "זכון", לכבוד משה; ברפת (שם שם, כג) — "ברכין", לכבוד השבטים. ש ל י ל י ת — כגון: והסירותי מחלה מקרבך (שמות כג, כה) — "ואעדי מרעין בישין מבינך", הפצעתה (ברא' יח, כא) — "הכקבילתהוין". ע"י תרגום קברות התאווה (במד' יא, לד) — "קברי דמשאלי" מלמד אונקלוס שתאווה היא צורה מופלגת של "מתאנה", כמו תועבה (ישע' מא, כד) של "נתעב". וכן לדעת אונקלוס הברכה... הקללה (דב' יא, כט) — "מברכיא... מלטטיא" — מציין את האנשים, ולא את הברכות עצמן, בניגוד לראב"ע ורמב"ן. מקל (ברא' ל, לו) — "חוטריין". אלמלא פיסוק הטעמים בתורה, היה אפשר לחשוב, שיעקב לקח לו מקל אחד שהיה עשוי מלבנה ולוו וערמון. מאחר שאין בת"א טעמים, חייב העניין להיתרגם בלשון רבים.

במקומות אחדים מתרגם אונקלוס בלשון יחיד במקום לשון רבים, והסיבה לכך פרשנית. את חטאי (שם מא, ט) — "יית סורחני". לדעת שד"ל היה אונקלוס סבור, שאין לשור המשקים כל עניין להזכיר את עולותיו בלשון רבים, והסתפק ברמזיה בלשון יחיד. התרגום של מבחריו (במד' יא, כח) — "מעולימותיה" (לפי רוב כה"י ודפוסים. אבל ו, א, צ, ד, ל, ג, ה — "מעולימהי") מלמד שהמתרגם הבין את מבחריו "מימי בחרותו", כמו ראב"ע ורשב"ם בניגוד לת"ע. ואת פדויי השלשה... (שם ג, מו) — "וית פורקן...". לפי אונקלוס צורת הרבים היא, plurale tantum, ואינה מציינת ריבוי, כמו ענושים (עמוס ב, ח). פירוש של אונקלוס מנוגד לפי רש"י,

6. בהתאם לעיקרון זה מתרגם אונקלוס מאת בכור בני ישראל (במד' ג, ג) — "... בכריא". אבל קדש לי על בכור (שמות יג, ב) — "בוכרא"; הדגה (במד' יא, ה) — "נוניא".

7. כגון עם בני ישראל רב ועצום (שמות א, ט) — "... סגן ותקיפין". אין אונקלוס עקיב בשיטה זאת: וילן העם על משה ויאמר (שמות יז, ג) תורגם ביחיד: "ואתרעם עמא על משה ואמר".

הסובר שפדויי מכון לאנשים. וכן תרגם אונקלוס ופדיו (במד' יח, טז) — "ופורקניה", וראב"ע פירש שהמלה מכוונת לאדם. **ביום משחו אתם** (ויק' ז, לו) — "דירבון יתהון" (רק ל, נ — ביחיד "דרבי"). לכאורה צורת הריבוי מתמיהה. שהרי נושא המשפט הוא ה', והקישור של המלים במשפט הוא "אשר צוה ה' ביום משחו אתם — לתת להם". אולם לפי אונקלוס יש לקשור את המלים בדרך אחרת: "אשר צוה ה' — לתת להם ביום משחו אתם", כלומר, כל פעם שייכנס פהן לעבודה, יהיה זה חלקו. והסיפא של הפסוק מסייעת: **ח ק ת ע ו ל מ ל ד ל ת מ**.

במקראות אחדים ישנו חילוף מיחיד לרבים וגם להפך. וסיבת השינוי אינה ברורה. כגון: 1. ידו (בר' מו, ד) — "ידוהי". זהו הנוסח בכל כה"י והדפוסים חוץ מן נ. צורת הרבים נמצאת גם בת"ע, פ, נ"ש, ת"ש (J), ת"ר. אבל המדרשים לפסוקנו מבוססים על צורת היחיד. 2. **אם יהיה נביאכם ה'** (במד' יב, ו) — "אם יהוה לכוך נביין". לצורת הרבים אין סיוע מתרגומים ומנ"ש. אפשר לשער, שעורכים מאוחרים של ת"א, בתקופת האסלאם, חששו, שמא הפסוק פלשונו ישמש טענה בפני המוסלמים למעמדו הייחודי של מוחמד כנביא. אולם להשערה זאת אין כל ראיה. 3. **ובקשתם משם** (דבר' ד, כט) — "ותתבע...". זהו הנוסח ברוב כתבי-היד. בדפוסים, הן בומברגי והן ספרד, הנוסח הוא "ותתבעון". צורת היחיד נמצאת גם בת"ר, אבל לא בת"ע.

תקראנה מלחמה (שמות א, י) — "יערעיננא...". אונקלוס מתרגם, כאילו כתוב **תִּקְרְאוּ** וכן תרגמו ת"ע ות"ר. משמני הארץ יהיה (ברא' כז, לט) "מטובא דארעא יהי". ייתכן שסבר אונקלוס, ש"משמנים" אינו דבר שבמניין אלא — למרות קיומה של צורת יחיד "משמן" (ישע' יז, ד) — יש למלה מובן של יחיד כמו **ממתקים** ... **מחמדים** (שה"ש ה, טז⁷). **מצותיו** ... **הפתובה** (דבר' ל, י) — "דכתיבין".

ד. ז מ נ י מ. אין כל סימן לתאוריה דקדוקית בדבר הזמנים (tenses) בדקדוק המקראי, אשר על פיה תרגם אונקלוס⁸. בדרך כלל הוא נוהג לפי שני כללים בעלי חשיבות פרשנית מוגבלת: אחדות הזמנים והתאמה לעניין. בשירת הים, למשל, לשון הכתוב היא: **יכסימו ... ירזו ... תרעץ ... תהרס ... תשלח ... יאכלמו ... נערמו ... נצבו ... קפאו ... נטית ... תבלעמו ... שמעו ... ירגזון ... נבהלו ... יאחזמו ... נמוגו** ... (שמות טו, ה-טו). אונקלוס מתרגם את כל הפעלים

7א. [ואולי סבר כי מ"ם של משמני היא מ"ם בכל"ם = "מן שמני", ועל כן תרגם "מטובא"; ועל כל פנים יהיה מוסב על מושבך, שהוא הנושא במשפט. — מ"מ.]

8. הויכוח במס' ברכות ל"ח אם המוציא שבמקרא מובנו לשעבר, "דאפיק", או הוזה תדיר "דמפיק", מעידה על מודעות לחוסר בהירות של צורות הפועל הזמניות. ואכן תרגם אונקלוס את המלה **הִיָּצָא** בשלוש צורות זמניות: **הִיָּצָא ממצרים** (במד' כב, יא) — "דנפק..."; **הִיָּצָא מגבול האמרי** (שם כא, יג) — "דנפיק..."; **הִיָּצָא מפיו יעשה** (שם ל, ג) — "דיפוק...".

בלשון עבר. אולם אין זאת דעת רש"י, הסבור, שתרגום ותהרס הן צורות פועל תדירי, ואינו מן הראוי לתרגם את המלים בלשון עבר. דוגמה אחרת לאחידות בתרגום פעלים לעומת חוסר אחידות בכתוב הוא התרגום של ויק' יא, ד-ו. בתורה פתוב: מפריס... יפריס... הפריסה. אבל בתרגום בשלשת הפסוקים: "ופרסחיה לא סדיקא"⁹. ההתאמה לעניין ניפרת מתרגום שני פסוקים כמעט זהים "ורחצו (תרג': ויקדשו) אהרן ובניו ממנו את ידיהם ואת רגליהם" (שמות ל, יט) "ורחצו (תרג': ומקדשו) ממנו משה ואהרן ובניו את ידיהם ואת רגליהם" (שם מ, לא). בפסוק הראשון נקבעת הלכה לדורות, ובשני מסופר על מעשה חד-פעמי הקשור בחנוכת אוהל מועד. וכן ב י ו ש ח א ו ת ו (ויק' ו, יג) — "ביוםא דירבון יתיה", בזמן עתיד, כי הפונה למצוה הנוהגת לדורות. אבל ב י ו ש ח א ו ת ו (במד' ז, י) — "ביוםא דרבינו יתיה" כי מדובר במעשה חד-פעמי של חנוכת המזבח.

שיקולים פרשניים מחייבים את תרגום עשה (ברא' מא, כה) — "עתיד למעבד". התרגום לא היתה (שם לח, כא) — "לית הכא" מתחייב מן העובדה, שביחס לעבר אין ספק ליהודה, שייתה שם קדשה. אשר הולדת (שם מח, ו) — "די תוליד" מתחייב מן הפתוב, שהרי עד אותה שעה לא היו ליוסף אלא שני בנים בלבד. מתמיה, שאונקלוס תרגם הישב (שמות יא, ה) "דעתיד למיתב", שהרי הפתוב אומר, שימות במכת בכורות ולא יֵשב, ופירושו של ראב"ע נראה יותר.

ה. פ ע ו ל ה מ ת מ ד ת א ו ח ו ר ת. אין בלשון המקרא צורה, המציינת פעולה מתמדת או חזרת. הפתוב משתמש פרגיל בצורת האימפרפקט. אונקלוס מציין את האופי המתמיד או החוזר של הפעולה ע"י פועל העוזר הוה¹⁰. תרגומו מלמדים על גישתו הפרשנית. ואם נה יאמר (ברא' לא, ח) — "... הוה אמר", מלמד שלא פעם אחת קבע לכן, שעקודים או נקודים יהיו שכרו של יעקב, וזה בהתאם לפסוק ז, המדבר על עשרת מזונם¹¹. בתיאור מעשה גן עדן מתרגם אונקלוס פעמיים בעזרת הוה. ואד יעלה (שם ב, ו) — "ועננא הוה סליק"; ונהר יצא (שם שם, י) — "ונהרא הוה נפיק". לפי תרגום זה האד אינו מוסיף לעלות (ר' בר"ר יג), והנהר אינו מוסיף לצאת מעדן, אע"פ שארבעת הנהרות מוסיפים למשוך מימיהם. בתרגום התוכחה שבערבות מואב מדגיש אונקלוס את הפורענות הממושכת ע"י שימושים אחדים בצורת הפעולה המתמדת. "הגר אשר בקרבך יעלה עליך מעלה מעלה ואתה תרד מטה מטה" (דב' כח, מג) — "... יהי סליק... תהי נחית..."; ופחדת (שם שם, סו) — "ותהי תוה". "ומשה יקח את האהל ונסה לו מחוץ למחנה" (שמות לג, ז) — "ומשה

9. וכן גברו... תהיינה (ברא' מט, כו) — "יתוספן... יהון".

10. לא תמיד. לא יעשה כן במקומו (ברא' כט, כו) — "... מתעבד..."; זכרנו את

הדגה (במד' יא, ה) — "דכירין אנחנא...".

11. וכן תוקד בו (ויק' ו, ב) — "תהא מוקדא... בגלל פס'; ויבא (שם טז,

ב) — "יהא עליל" בגלל פס' לה.

נסיב ית משכנא ופרסיה ליה מיברא למשריתא". לפי ת"א הפעולה הייתה חד-פעמית, וכן דעת ראב"ע. אבל רש"י פירש את כל העניין על דרך ההווה התדירי. ובשמו"ר פר' מה נמצאים שני הפירושים לפרשה, החד-פעמי והתדירי.

ו. מִן לִי וְת. המודליות מציינת את מדת הנדאות של הפעולה, הן הנדאות האובייקטיבית — אם, לולא, פן וכדומה — והן הודאות הסובייקטיבית — רצון, משאלה, יכולת וכדומה. היבטים הגיוניים ופסיכולוגיים אלה זכו לתשומת לב רבה של המתרגם, והתרגום משלים את החסר בפתוב.

הפתוב מציינ לפעמים ע"י לו או לולא את *irrealis*: מה היה קורה, אי לו לא קרה מה שקרה. כגון פי לולא התמהמהנו (ברא' מג, י) — "ארי אילולפון אתעכבנא", והרי כבר התמהמהנו; לו יש חרב (במד' כב, כט) — "אילו פון אית...". והרי אין לו. לפעמים ה-*irrealis* אינו אמור, ואונקלוס מוסיף אותו: ואשלחך (ברא' לא, כז) — "ואשלחך פון", שהרי יעקב כבר הלך, ואי אפשר לשלחו עתה. אונקלוס מבחין בין לא יעשה כן במקומנו (שם כט, כו) — "לא מתעבד כין באתרנא" ובין וכן לא יעשה (שם לד, ז) — "וכן לא כשר דיתעבד". הוא מבחין בין מעשה דינה, הפסול מצד המוסר, ובין טענתו של לבן, שהיא מצד הנימוס המקומי.

פעמים אחדות אונקלוס מתרגם על דרך האפשרות את מה שהפתוב מבטא על דרך הנדאות. כגון המה יעלו (שמות יט, יג) — "... מרשן למיסק...". אבל אינם חייבים. דור שלישי יבא להם (דבר' כג, ט) — "... ידכה להון למיעל".

הבחנה אחרת של התרגום היא בין העובדה שבפועל ובין היכולת שבפוח. ארץ מקנה (במד' לב, א) — "ארע דכשר לבית בעיר"; מקום זרע (שם כ, ה) — "אתר כשר לבית זרע". הפשירות לתפקיד היא לפי אונקלוס התוכן העיקרי של הפסוקים הפאים: שלח נא פיד תשלח (שמות ד, יג) — "שלח כען ביד מן דכשר למשלח", יורו משפטיך (דבר' לג, י) — "כשרין אלה דילפון דינק". פאן לא הוסיף "עתידין" כמו בשמות טז, כג, אלא "כשרין". פי עתידין היה עושה את דברי משה לנבואה, וכשרין — לברכה. אונקלוס מציינ גם את הצד האינטנציונלי שבמשפטים, כגון "המלך תמלך עלינו אם משול תמשל בנו" (ברא' לו, ח) — "המלכו את מדמי לממלך עלנא או שלטן את סביר לממשל בנא". אי אפשר לתרגם את הפסוק פעתיד רגיל, שכן אם נגזרה גזירה שיוסף ימלוך, אין לאחים סיבה להתרעם. וכן וטחנו... (במד' יא, ח) — "דצבי טחין... דצבי דאיך". כלומר, לא היה הכרח לא בטחינה ולא בדיכה, ואפשר היה לאכלו כמות שהוא, ולא כמשתמע מפשוטו של הפתוב. גם ארמי אבד אבי (דבר' כו, ה) הוא לדעת אונקלוס משפט אינטנציונלי, והוא מתרגמו "לבן ארמאה בעא לאובדא ית אבא".

אונקלוס מפרש גם את התנאי הפמוס בפתוב, כגון ודפקום... נמתו (ברא' לג, יג) — "אם אדחוקינן... וימותן"; ועוב את אביו נמת (שם מד, כב) — "ואם ישבוק... ומית", אשר יעשה אתם האדם וחי בהם (ויק' יח, ה) — "דאם יעבד יתהון אנשא ייה בהון". אונקלוס הופך לתנאי גם את משאלתו של יעקב אמותה הפעם

אחרי ראיתי את פניך (ברא' מו, ל) — "אילו אנא מאית זימנא הדא, מנחם אנא...".

למרות ריבוי צורות המודליות אין בארמית של אונקלוס צורת הוירוז (cohortativus) — נל כה וכד'.

ז. בניינים. למעלה מעשרים מקראות בתורה באים בצורת בניין סביל, אע"פ שמובנם פעיל. לפעמים בשל הימצאה של המלית את הוא מתרגם את הכתוב לפי מובנו הפעיל, כגון ויגד לרבקה את דברי עשו (ברא' כז, מב). לפעמים המובן האמיתי של הפועל ניכר בחוסר ההתאמה בין הפועל-הנשוא, ובין העצם שהוא מתייחס אליו כגון המנחה אשר יַעֲשֶׂה מאלה (ויק' ב, ח). אולם לפעמים חסרים סימני היפר אלה, וקשה להכריע, אם הצורה היא סתמית או צורה חריגה של פועל-נשוא, כגון ושמתי ה' לא נודעתי להם (שמות ו, ג)¹².

למשפט הסביל יש תפקיד ספרותי. צורה זאת מצויה במספר כתובים, שבהם הנושא הדקדוקי חשוב פחות מן המושא. במשפט כגון ויגד לרבקה את דברי עשו (ברא' כז, מב), וישוב את משה (שמות י, ח) אישיות של המגיד והמשיב חסרה כל חשיבות, והנושאים האמיתיים הם דברי עשו ומשה ואהרן. בכגון אלה אונקלוס מתרגם ע"י צורת הסביל הסתמי. דוגמה בעלת חשיבות הלכית מצאנו בפתוח מצות יֵאָכֵל את שבעת הימים (שם יג, ז). לפי לשון הכתוב לא האדם האוכל עומד במרכז הפסוק, אלא הדבר הנאכל, המצה. כלומר, אין אדם חייב לאכול מצות במשך שבעה ימים, אולם אם בא לאכול לחם, הריהו מותר רק בלחם מצה. וכן למדו במכילתא: "לפי שלא למדנו על חמץ שהוא אסור משש שעות ומעלה".

במשפטים דלעיל תורגמה צורת הסביל ע"י סביל — "ואתחזה לרבקה...". "ואתחב (ית) משה ואהרן", "פטירא יתאכיל...". — משום חשיבותו של המושא. ונשא בהם את השלחן (שם כה, כח) "ויהון נטלין בהון ית פתורא" — התרגום הוא ע"י בניין פעיל; וכן והובא את בדיו (שם כז, ז) "ותעיל אריחיה" — התרגום הוא ע"י בניין פעיל. נוסחאות התרגום של והובא אינם זהים בכתבי-היד ובדפוסים ישנים¹³ — וזו עדות על מבוכתם של המעתיקים והעורכים. ונראה, שבשני המקראות סיבת השימוש בבניין סביל היא, כבדוגמאות שצוינו למעלה — במיעוט חשיבותו של הנושא. שני הכתובים נתונים בתיאורי בניין פלי המשפך: השולחן והמזבח. כל הפעולות הנופרות בפרשיות ההן הן פעולות חד-פעמיות (שמות כה, כג-כח; כז, א-ו), ואישיותו של העושה חשובה היא. אולם נשיאת השלחן וקביעת הבדים בדפנות המזבח הן שתי פעולות, החוזרות ונשנות והמתבצעות ע"י אנשים שונים¹⁴.

12. GK 121 a-b.

13. והובא — "ויעיל ית" — י, א, ג, ה, ס; "ויתעל" — ק; "ויתעל ית" — ל, ב, ד;

"ויתעלון ית" — נ; "ותעיל ית" — ו, ד.

14. וכן בפס' כט שם יסך בבניין סביל, פי הפעולה חוזרת, ושאר הפעלים בבניין פעיל.

במקומות אחדים — ויק' י, יח; טז, כז — אונקלוס מתרגם את חיבת את ע"י "מן" ומסלק בזה את האנומליה הדקדוקית. זוהי דרכו גם במקומות אחרים, ללא קשר לצורת הסביל (ר' למשל שמות כ, כא). מתמיה תרגומו של אונקלוס ליום הולדת את פרעה (ברא' מ, כ) — "יום בית ולדא דפרעה". זהו הנוסח בכל כ"י ובדפוסים ישנים, ולכן אין ספק בנכונותו, והניסיונות להמירו בנוסח אחר אין להם בסיס. נראה, שהצדק עם ספר יא"ר, הסבור שבית ולדא היא סעודת יום הולדת, והמלה בית מציינת גם סעודה¹⁵.

ייתכן שסבר אונקלוס, שפשם שהבניין הרפלקסיבי קיים בשתי צורות — התפעל ונתפעל — כך קיימות גם שתי צורות זהות מובן: נפעל והפעיל, ולכן לא התקשה כלל לתרגם את נודעתי (שמות ו, ג) — "הודעית", ועל ידי תרגומו השתחרר מן הצורך להזדקק לפירושים תיאולוגיים. לפי כלל זה מתפרש גם התרגום השאיר (במד' כא, לה = דבר' ג, ג) — "אשתאר"; ההפעיל הופך לנפעל.

בשורה של מקראות אונקלוס הולך בדרך הפוכה מזו שתוארה עד כה: הוא מכניס שיקולים תיאולוגיים לתרגום, והוא הופך בניין פעיל לסביל¹⁶.

המלים יטמא (ויק' יא, לב), אָגַדַל (ברא' מא, מ), כבד (שמות ז, יד) הן לפי צורתן — פעלים¹⁷, אולם לפי עניינן הן מציינות מצבים שנתהוו או שיתהוו כתוצאה של תהליך. באלה אונקלוס מתרגם ע"י צורה סבילה "יהא מטואב", "אהא יקיר", "אתיקר". הבדל זה בין תיאור מצב — פלשון עברית ע"י פועל בבניין פעיל, ובארמית ע"י בניין סביל — מתבטא גם בתרגומים של מזריע זרע (ברא' א, יא) — "דבר זרעיה מזדרע", פרשי כנפים (שמות כה, כ) — "פריסין גדפיהון"; פרסה לא יפריס (וקי' יא, ד) — "ופרסתיא לא סדיקא".

גם בתרגום אשר יבא באש (במד' לא, כג), "דמתעל . . .", אונקלוס הופך בניין פעיל לסביל. הסיבה כאן — הרחקת המליצה, שהרי הפלי אינו בא באש בכוונות עצמו, אלא הוא מובא.

את מלא (דבר' לד, ט) היה יכול לתרגם הן ע"י שם-תואר, הן ע"י פועל סביל. ואכן בשני דפוסים ק, ג, הנוסח הוא "מלי", אולם שאר הדפוסים וכתבי-יד רושמים "אתמלי", וזהו בלי ספק הנוסח העדיף מצד התוכן, כי הוא מדגיש את הקשר בין משה ליהושע.

ח. ס מ י כ ו ת . — ס מ י כ ו ת א ט ר י ב ו ט י ב י ת . פסוג זה של סמיכות,

15. "הלוא" (עירובין נד ע"א) ו"בי הלוא" (המקבילה ב"עין יעקב") מובנן אחד —

סעודה.

16. על הפיכת בניין פעיל לסביל משיקולים תיאולוגיים ר' מאמרי "התיאולוגיה של

תרגום אונקלוס", בית מקרא, תשמ"א, ע' 34.

17. כבד הוא, לפי עניינו, פועל בזמן עבר, ולא שם-תואר, שהרי לב פרעה היה כבד,

מפני שה' הכבידו.

לעתים האטרופיט נהפך בתרגום לשם־תואר: שרי מסים (שמות א, יא) — "שולטנין מבאשין"; ליל שמורים (שם יב, מב) — "ליל נטיר"; ממלכת פהנים (שם יט, ו) — "מלכין כהנין"; אנשי קדש (שם כב, ל) — "אנשין קדישין"¹⁸; רקועי פחים (במד' יז, ג) — "טסין רדידין". הפתוב האחרון הוא גם דוגמה להיפוך סדר המלים בתרגום. גם במלים סמוכות מובן מתרגם אונקלוס כבסמיכות אטרופיטיבית, כגון מצור החלמיש (דבר' ח, טו) — "מטינרא תקיפא".

סמיכות מטריאלית. כאשר הסומך מציין את החומר שממנו עשוי הנסמך, מוסיף אונקלוס "ד", כגון פלי חרס (במד' ה, יז) — "מן דחסף", משפצות זהב (שמות כח, יג) — "מרמצן דדהב". יוצאת מן הכלל הוזה היא הסמיכות אל אבן, שבה אין תוספת "ד" כגון מצבת אבן (ברא' לה, יד) — "קמת אבנא"¹⁹. שני הפללים נפגשים בתרגום לוחות אבנים ... ארון עץ (דב' י, א) — "לוחי אבניא ... ארונא דאעא".

השימוש ב"ד" לציון החומר שהנסמך עשוי ממנו, אינו מתחשב בטעמים, והוא מתרגם עשירייעות שש משור (שמות כו, א) — "עסר יריעין דבוץ שזיר" למרות האתנח שביריעות. אבל כאשר הסומך מציין את המוצר של הנסמך, מוסיף התרגום פועל ומפרק את הסמיכות, כגון עץ פרי (ברא' א, יב) — "אילן עביד פירין"; בארות חמר (שם יד, י) — "בירין מסקן חומרא"; ארץ זית שמן (דבר' ח, ח) — "ארע דזיתאה עבדין משחא"; ארץ נחלי מים (שם י, ז) — "ארע נגדא נחלין דמיא"; ארץ מקנה (במד' לב, ד) — "ארע כשרא לבית בעיר"; ארץ דגן ותירוש (דבר' לג, כח) — "ארע עבדא עיבור וחמר".

בסמיכות מטריאלית אונקלוס מתרגם לפעמים על דרך הסמיכות גם פתובים, שבמקורם אינם בצורת סמיכות, כגון שלחן עצי שטים (שמות כה, כג) — "פתורא דאעי שטיין"; ושפצת הפתנות שש (שם כח, לט) — "ותרמיץ כתונא דבוצא"; ויעש בצלאל את הארון עצי שטים (שם לו, א) — "... ארונא דאעי שטיין".

פירוק הסמיכות. פירוק הסמיכות שצוין לעיל אינו מיוחד למקרים, שבהם הסומך הוא מוצר של הנסמך. הוא מצוי גם בסמיכויות אחרות, בפרט באלה המכוונות למעמדו של אדם, כגון עבד עבדים (ברא' ט, כה) — "עבד פלח"; עבד עולם (דבר' טו, יז) — "עבד פלח לעולם"²⁰; ונשיא נשיאי (במד' ג, לב) —

18. בכל מקום שיש למלה קדש המובן של תואר, היא מתורגמת "קדיש": אדמת קדש (שמות ג, ה), מקרא קדש (שם, יב, טז).

19. מספר הסמיכויות המטריאליות בתורה הוא רב, ולכן אפשר לקבוע את הפללים הנ"ל בעזרת הרוב המכריע של הפתובים. אולם בכתבי־יד שונים חסרה לפעמים האות "ד" במקום שהייתה צריכה להיות — "אידי דוטר מירכס". אולם לפעמים קיימים, כנראה, חילוקי דעות בין העורכים, כגון מקשה זהב (במד' ח, ד). ברוך כ"י הנוסח הוא "נגידא דהב" כי אין המקשה עשויה זהב, כי אם המנורה. אולם ל, נ, מביאים "נגידא דדהב".

20. ור' גם שמות כא, ו.

"ואמרכלא דממני על רברבי"; איש האדמה (ברא' ט, כ) — "גברא פלח בארעא"; איש שדה (ברא' כה, כז) — "גבר דנפיק חקל"; ארץ ארבע מאות שקל (שם כג, טו) — "ארעא דשוויא ארבע מאה סלעין".

עצי עלה (שם כב, ג) — "אעי דעלחא"; אונקלוס רואה בסמיכות לשון קצרה של "עצים לעולה", שהרי הפתוב אומר, שאברהם בקע עצים ויעד אותם לעולה, ואינו אומר, שהייתה לאברהם עצמת עצים המיועדים לעולה, וממנה לקח. אבל עצי העלה (שם שם, ו) — "אעי דעלחא" — שהעצים כבר היו מיועדים לעולה.²¹ פיזצא בזה במקום אחר, ללא השמטת למ"ד היעד: **בפר בן בקר לחטאת** (ויק' טז ג), ואח"כ **פר החטאת** (שם שם, ו)²¹, ה"א הידיעה רומזת לפס' ג.

ט. שאלה, שלילה, חווי. היעדר סימני פיסוק בתרגום הצדיק במקרים מסוימים את הפיכת השאלה הרטורית לצורת החיווי. להלן תתואר תופעה זאת לגופה ולצורותיה.²²

הפיכת שאלה לשלילה. ומפניך אֶסְתֵּר (ברא' ד, יד) — "ומן קדמך לית אפשר לאטמרא". תיב"ע מתרגם בצורת שאלה, וראב"ע סבור, שיש כאן חיווי. מי ה' (שמות ה, ב) — "שמא דה' לא אתגלי לי"; מי כמוך באלים ה' מי כמוך נאדר בקדש (שם טו, יא) — "לית בר מינך. אנת הוא אלהא ה', לית אלא את, אדיר בקודשא", אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורתיך (דבר' ג, כד) — "דאת הוא אלהא דשכינתך בשמיא מלעילא ושלית בארעא ולית דיעביד כעובדך וכגבורתך". בשלושת המקראות דלעיל השינוי משאלה לשלילה הוא מטעמים תיאולוגיים. מי יקימנו (ברא' מט, ט) — "ולית מלכו דתזעזענינה". אונקלוס ראה להפוך את השאלה לשלילה למרות העובדה, שפגלל מי אין מקום להבנה מסולפת.²³ הפיכת שאלה לחיווי. השפט פל הארץ לא יעשה משפט (ברא' יח, כה) — "דיין כל ארעא ברם יעביד דינא". גם כאן השינוי בא מטעמים תיאולוגיים. וכן היפוך השאלה מה תצק אלי (שמות יד, טו) — לחיווי — "קבילית צלותך".

21. בדומה לת"א מתרגמים גם ת"ע ותר: *καὶ σχίσας ξύλα εἰς ὄλοκαρπώσιν*.

(ג) *concidisset ligna in holocaustum*; (ו) *τὰ ξύλα τῆς ὀλοκαρπώσεως* (ו) *ligna holocausti*.

22. על תופעה זאת בתנ"ך עמד L.M. Klein, "Converse Translation – A Targumic Technique" *Biblica*, Vol. 57 (1976), p. 515–537. קליין מראה בעזרת שורה של דוגמאות, שהתרגומים הא"י נהגים להפוך חיווי לשלילה (ולהפך) יותר מאשר ת"א, ושיש לתרגומים אלה הקבלות מדרשיות. R.P. Cazzoli, "Translation and attribution in the Targumim", *The Bible Translator*, Vol. 31 (1981), p. 126–134. מברר את מקום הגרשיים בישע' ח, יט–כ. K. Romaniuk, "Exégèse du N.T. et ponctuation", *Nov. Test.* Vol. 23 (1981), ע' 195–209, מראה בעזרת שלוש דוגמאות, שהפעיה קיימת גם באנגליונים.

23. דוגמאות נוספות: האם תמנו לגוע (במד' יו, כח) — "הא אנן סיפין לממת", ההוא אמר ולא יעשה (שם כג, יט) — "הוא אמר ועבד".

ה פ י כ ת ח י ו ו י ל ש ל י ל ה . פ י א י ש ה ר ג ת י (ב ר א ' ד , כ ג) — " ל א ג ב ר א ק ט י ל י ת " . א ו נ ק ל ו ס ק ו ר א א ת ד ב ר י ל מ כ פ ש א ל ה , ו ה ו א ה ו פ כ א ת ה ש א ל ה ל ש ל י ל ה . ב מ ד ר ש ב " ר ה ד ב ר י מ פ ו ר ש י מ י ו ת ר : " כ י א י ש ה ר ג ת י ל פ צ ע י , ש י ב ו א ו ל י פ צ ע י מ ב ש ב י ל , ו י ל ד ל ח ב ו ר ת י — ש י ב ו א ו ל י ח ב ו ר ו ת ב ש ב י ל ו ? א ת מ ה ה ?

א ש ר א מ י ו כ ל א י ש (ש מ י ג , ט ז) — " כ מ א ד ל י ת א פ ש ר ל ג ב ר ל מ מ נ י " . מ נ ה פ ת ו ב א פ ש ר ל ס ב ו ר , ש ה ד ב ר ק ש ה , א ב ל א פ ש ר י . ו ה ש ' ת " א ל ב מ ד ב ר כ ג , י . פ י ח ר ב כ ה נ פ ת ע ל י ה ו ת ח ל ל י ה (ש מ ו ת כ , כ ב) — " ל א ת ר י מ ח ר ב כ ע ל ה ו ת ח ל י נ ה " . ה ק ש ר ב י נ ש נ י ח ל ק י ה פ ס ו ק א י נ ו ב ר ו ר . ר ש " י מ ק ש ר א ו ת מ ע " י פ י ר ו ש פ י — " ש מ א " . א ו נ ק ל ו ס ע ר כ א ת ת ר ג ו מ פ ס ' כ כ ב מ ת פ ו נ ת פ ס ' כ ג .

פ י ה א ד מ ע י ה ש ד ה (ד ב ר ' כ , י ט) — " א ר י ל א כ א נ ש א א י ל נ ח ק ל א " . ל פ י ח ז " ל (ב ס פ ר י , ו ב ע ק ב ו ת י ה מ ר ש " י) י ש פ א נ ש א ל ה . ל ד ע ת ר א ב " ע י ש פ א נ ח י ו ו י . א ו נ ק ל ו ס מ ק ב ל , כ נ ר א ה , א ת ה ד ע ה , ש י ש פ א נ ש א ל ה , א ב ל מ א ח ר ש א י נ ה ב ר ו ר ה , ה ו א נ ו ת נ ב מ ק ו מ ה א ת ה ת ש ו ב ה . ב ד ר כ ז ו ה ל כ ג מ ת י ב " ע .

ב מ ק ר א ו ת א ח ד י מ א י נ ת " א מ ס ת פ ק ב ה פ י כ ת ה ש א ל ה ל ח י ו ו י . כ ד י ש ת ו ב נ פ ו נ ת ה פ ת ו ב ה י ט ב , ה ו א מ ו ס י פ מ ל י מ מ ש ל ו . מ י מ ל ל ל א ב ר ה מ (ב ר א ' כ א , ז) — " מ ה י מ נ ד א מ ר ל א ב ר ה מ ו ק י י מ " . י י ת כ נ ש א ו נ ק ל ו ס ר א ה ב פ ס ו ק ז ה מ ק ר א ק צ ר , ו ל א ש א ל ה ר ט ו ר י ת . ה כ י ק ר א ש מ ו י ע ק ב (ש מ כ ז , ל ו) — " י א ו ת ק ר א ש מ י ה י ע ק ב " . א ו נ ק ל ו ס ס ב ו ר , ש ה מ ל ה ה כ י ה י א מ ל ת ש א ל ה , ו כ כ ת ר ג מ ג מ ה כ י א ח י א ת ה (ש מ כ ט , ט ו) . א ו ל מ ר א ב " ע ס ב ו ר ש א י נ ז א ת מ ל ת ש א ל ה . ה ת ח ת א ל ה י מ א נ י (ש מ נ , י ט) ע ו ר ר ק ש י י מ א צ ל ה מ פ ר ש י מ ו ה מ ת ר ג מ י מ , י ו ת ר מ א ש ר ר ע ה ו ב ר א ' ל , ג . צ ו ר ת ה ש א ל ה א י נ ה מ ו ט ל ת ב ס פ ק , א ו ל מ ת " ר מ נ ס ח א ת ה ש א ל ה num Dei possumus resistere voluntati (= הנוכל להתנגד לרצון האל) . א ב ל ת " ע ה פ כ א ת ה ש א ל ה ל ח י ו ו י ו ת ר ג מ כ א י ל ו כ ת ו ב " ה ר י ת ח ת א ל ה י מ א נ י " (τοῦ γὰρ Θεοῦ εἰμι ἐγώ) . ת " א ו ת י ב " ע פ י ר ש ו ש נ י ה מ ה ת ח ת , כ א י ל ו ה ו א מ ש ו ר ש ח ת ת . ת " א : " ד ח ל א ד ה ' א נ א " (ה ש ' ת " א ל ב ר א ש י ת מ ב , י ח) ; ת י ב " ע : " ד ח י ל ו ת ב ר מ נ ק ד מ ד ה ' א נ א " .

רשימת ראשי התיבות וסימוני כתב-יד ודפוסים של ת"א

ת"ש — תרגום שומרוני (כתב-יד J במהד' א' טל), ת"ע — תרגום השבעים, פ — פשיטתא, נ"ש — הנוסח השומרוני העברי של התורה, ת"ר — תרגום רומי, וולגטה, תיב"ע — תרגום יונתן בן עוזיאל. GK — דקדוק לשון המקרא מאת א' גוניוס, מהד' א' קאוצש, 1909.

הסימון

במהדורת

שפרבר

a	א	כ"י מס' 282 ספריית ששון, ניקוד טברני
b	ב	תנ"ך מקראות גדולות, דפוס בומברגי רע"ה-רע"ז (1515-1517)
g	ג	תנ"ך מקראות גדולות, דפוס בומברגי רפ"ד-רפ"ה (1524-1525)
d	ד	כ"י סולגר מס' 2, ספרייה עירונית נירנברג, ניקוד טברני
h	ה	תנ"ך דפוס, ס' 1363/9, אוניברסיטת פרייבורג, גרמניה
v	ו	כ"י סוצין מס' 84, בספריית החברה המזרחנית הגרמנית, ניקוד בבלי
i	י	כ"י תימני, ספ' המוזיאון הבריטי, 2228-2230 ניקוד בבלי
l	ל	תנ"ך ללא ניקוד, דפוס איחאר (ספרד) משנת 1490
n	נ	תנ"ך Complutensis, ספרד, דפוס 1516-1517
s	ס	חומש דפוס סאביונטה, ש"ז 1557
c	צ	כ"י ספריית המוזיאון הבריטי 9400, ניקוד טברני
k	ק	תנ"ך, דפוס ליסבון 1491

הפינוי היתר בלשון המקרא

(הסיום)

2.2.1.5 פינוי פרולפטי דבוק, לפני מכוּנה הצמוד ללמ"ד אקוזאטיבית שימוש בלמ"ד אקוזאטיבית לפני מושא מיוּדע אפשרי, כידוע, בלשון המקרא. יש ליתן את הדעת לכך, שאף פינוי פרולפטי מושאי אפשר שיקדים שימוש כזה. כך למשל:

(62) "ויגלם לראובני ולגדי ולחצי שבט מנשה... (דה"א, ה, כו)⁴².

(63) "ויבדילם אמציהו להגדוד אשר בא-אליו מאפרים..." (דה"ב כה, י)^{43 42}.

דוגמאות אלו באות בתרגום השבעים ללא הפינוי הפרולפטי: "ויגל..."; "ויבדל...". דוגמאות נוספות: (64) נח' ט, לב⁴²; (65) דה"ב כח, טו⁴².

בדוגמאות שלעיל מהוה המכוּנה תמורה מפרטת לפינוי הפרולפטי. עקרונית, אין הבדל בין המבנה שלעיל לבין מקרים של תמורה מפרטת לאחר שם-עצם מושאי. תמורה כזאת עשויה אף היא להיצמד ללמ"ד אקוזאטיבית, גם אם הגרעין צמוד ל"את". הוי אומר: החזרה על מלת היחס שקדמה לגרעין גם לפני תמורתו אפשר שתיעשה ע"י מלה אחרת, שות ערך מבחינה סמנטית. כך למשל:

(66) "ויקח את שרי המאות לעזריהו בן-ירחם וישמעאל בן-יהוחנן..." (דה"ב כג, א). פיו"ב:

(67) "רק אם ישמרו לעשות את כל-אשר צויתים לכל-התורה והחקים..." (דה"ב לג, ח).

אין להתעלם מן האפשרות לראות בדוגמאות שלעיל "למ"ד מבארת", זו המוגדרת במילונים (כך, למשל, במילונם של קהר-באומגרטנר⁴⁴): "namely", ובכל זאת, כיון שלמ"ד אקוזאטיבית תופעה ידועה היא גם שלא לפני פירוט, עדיף בעינינו

42. Arno Kropat, Die Syntax des Autors des Chronik, BZAW XVI, ראה

Giessen 1909, S. 49

43. ראה גם י' ג'נאח, לפי הע' 15.

44. Lexicon in Veteris Testamenti Libros, Edited by L. Koehler-W.

Baumgartner, Leiden 1958. ראה שם, ערך "ל", הוראה 20, עמ' 465 טור 1.

לראות גם כאן למ"ד זו. בין כך ובין כך פינוי פרולפטי ודאי שיש בדוגמות דלעיל. השימוש בלמ"ד אקזוטיבית, עם שהוא נפוץ יותר בספרי המקרא המאוחרים, בהשפעת הארמית, בכל-זאת אין הוא ייחודי להם בלבד. כך למשל: (68) "ואהבת לרעך כמוך" (וי' יט, יח); (69) "... הרגו לאבנר" (ש"ב ג, ל) ועוד. עם זאת נראה, שהקדמת פינוי פרולפטי למכונה הצמוד ללמ"ד אקזוטיבית מיוחדת היא לעברית המקראית המאוחרת.⁴⁵

2.2.2 פִּינוּי פְּרוֹלֶפְטִי (= נושא) דְּבוּק לִ"ש" / "אֵיָה" (= נושא)

לִ"ש" ו־"אֵיָה" המשמשים כנושאים, עשוי להיצמד פינוי פרולפטי דבוק, שמכונה הוא הנושא.

(70) "ישנו עם אחד" (אס' ג, ח). ללא הפינוי הפרולפטי יופיע המשפט "יש עם אחד". השווה: (71) "אם-יש אחינו הקטן אתנו" (בר' מד, כו). מן הראוי לציין, כי "ישנו" משמש גם כשאין מכונה אחריו, ואז אין לראות בו, כמובן, פינוי פרולפטי. כך: (72) "את אשר ישנו פה עמנו ואת אשר איננו פה עמנו היום" (דב' כט, יד); וכיו"ב: (73) ש"א יד, לט; (74) ש"א כג, כט. יושם אל לב, כי לא הרי "אין" כהרי "יש" לעניין הפינוי הפרולפטי. "אין" משמשת במקרא בשלושה מצבים תחביריים: "אין" הקודמת לנושא, כגון: (75) "אין המלך נושע...". "תה' לג, טז"; "איננו" השולל את הנושא שקדם לו, כגון: (76) "הילד איננו" (בר' לו, ל); ו־"איננו" השולל משפט שמני. במקרה זה, הפינוי שב־"איננו" אינו אלא הפינוי המוסב במשפט ייחוד, כגון: (77) "... הים איננו מלא" (קה' א, ז). אך לא מצינו במקרא במקביל ל־"ישנו עם אחד" משפט שבו הפינוי שב־"איננו" הוא פרולפטי, כגון: *איננו הילד. אפשר שהיה שימוש כזה, שכן בלשון חז"ל מוצאים את המבנה "אינו דין ש...". ואף בעברית הספרותית החדשה מצוי השימוש ב־"אינו", כשהפינוי מכון לצירוף-שמני הבא אחריו.⁴⁶

45. מן הראוי לציין, כי התופעה הנידונה בסעיף זה שכיחה בסורית. ראה T.H. Robinson, *Syriac Grammar*, Oxford 1962, §20, p. 82; פן שכיחה התופעה גם בחבשית, המרבה להשתמש בקונסטרוקציה qatalo la-negus (=הרגו למלך = הרג אותו, את-המלך). בצד השימוש באקזוטיב רגיל. כשמשמשים בפינוי הפרולפטי בא המכונה בצורה הלא-אקזוטיבית לאחר למ"ד אקזוטיבית. ראה Thomas O. Lambdin, *Introduction to Classical Ethiopic (Ge'ez)*, Harvard Semitic Series, V. 24, 1978, §10.2, pp. 44–45; §15.3, p. 64. בחבשית מועדף השימוש ב־qatalo la-negus כשהאופייט מוגדר וידוע, ובאקזוטיב הפשוט — לכל מושא ישיר בלי קשר למידת הגדרתו. לא מצינו הבחנה שימושית כזאת בעברית המקראית.

46. כך למשל בלשוננו של י' קנטשר: "לי אינה ידועה כל דוגמה ודאית...". (לשוננו, כ"ב, עמ' 92). ראה ח' רבין, "לחקר העברית הספרותית החדשה", לשוננו כ"ב (תשי"ח), עמ' 255–256.

(78) "אֵיִם אפוא חכמִיךְ . . ." (יש' יט, יב).

(79) "אִיו ה' אלהיך" (מי' ז, י).

(80) "אִיו מלך חמת ומלך ארפד . . ." (מ"ב יט, יג). במקבילה, ביש' לו, יג,

הגרסה היא: "אִיה מלך חמת . . .". לדעתנו, עדיפה הגרסה המקיימת את הפינוי הפרולפטי, במיוחד לאור הדוגמות 78–79. אפשר גם שהפתיב "איה" הצביע על קרי 'אִיה', שכן אין פתיב היסטורי זה, המשקף קיומה של ה"א עיצורית בכינוי הנסתר בשלב קדום של הלשון, נדיר במקרא. התחושה — הבלתי מוצדקת — שאין כביכול מקום לכינוי פרולפטי בלשון המקרא הולידה את ה"תיקון", המשתקף בניקוד שבגרסת ישיעיהו, וכן את הצעת התיקון של ה-BH ושל טור-סיני⁴⁷, לגרוס גם בדוגמה 79 — "אִיה".

2.2.3 פינוי פרולפטי דבוק למלת-יחס

2.2.3.0 כידוע, צירופי גרעין ותמורה הבאים לאחר מלת-יחס עשויים לבוא הן בהופעה אחת של מלת היחס לפני הגרעין בלבד, והן בהופעה כפולה של מלת היחס, היינו: לפני הגרעין ולפני התמורה. נכון יותר לומר, כי ההופעה הבודדת של מלת היחס איננה לפני הגרעין דוקא, אלא לפני הצירוף השלם של הגרעין והתמורה הנחונים כביכול בסוגריים, ונתפשים כיחידה תחבירית אחת — סינטגמת איחוי מבארת. פירוט הסינטגמה למרפיביה אינו אלא פתיחת הסוגריים, המחייבת הכפלת מלת היחס לפני כל אחד מן המרפיבים שהיו בתוך הסוגריים. מה מתנה את פתיחת הסוגריים או את אי-פתיחתם, וממילא את הופעתה הבודדת או הכפולה של מלת היחס? — שאלה זו אינה מוכרעת. עם זאת, ניתן להצביע על נטייה לחזור על מלת היחס כאשר הצירוף בנוי משם-עצם כללי, שאחריו בא שם-עצם פרטי המשמש לו תמורה. כגון: (81) "באנו אל אחיך אל עשו" (בר' לב, ו); (82) "לנער לאבשלום" (ש"ב יח, ה), בהשוואה לסדר ההפוך, המאפשר גם הופעה חד-פעמית של מלת היחס, כגון: (83) "וישלח יעקב מלאכים לפניו אל עשו אחיו (בר' לב, ג); (84) "בברחו מפני אבשלום בנו" (תה' ג, א).

היחס שבין שם-עצם כללי לשם-עצם פרטי המשמש לו תמורה דומה ליחס שבין פינוי פרולפטי למכונה שאחריו. בשני המקרים תורם האבר השני להגדרה מדויקת יותר של האבר הראשון. יש אפוא מקום לבדוק, אם מלת יחס שקדמה לכינוי פרולפטי חוזרת גם לפני המכונה שאחריו. רוב הדוגמות מצביעות לכיוון זה, אך כיון שמצאנו גם מקרים של אי-חזרה כזאת, יש לראות את החזרה כפאקולטטיבית.

2.2.3.1 הופעת מלת היחס לפני הפינוי הפרולפטי בלבד, מבלי הופעתה החוזרת לפני המכונה — נדירה היא במקרא.

47. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ג2, עמ' 502.

(85) "דודי לי ואני לו הרעה בשושנים" (שיה"ש ב, טז) = 'דודי לי ואני לו לרועה בשושנים'⁴⁸.

(86) "ואי לו האחד . . ." (קה' ד, י) = 'אי לו לאחד'.

בגלל אי-הכפלת מלת היחס לפני התמורה — הכפלה שהיא פאקולטטיבית — לא ניכר בדוגמות הנ"ל הפיניי הפרולפטי. נראה, שמפאן ההתלפטות בנוסח של דוגמה 86. בנוסח המסורה "אלו" — מלה אחת, אך למעשה היא מחולקת ע"י שני טעמים. ואמנם בכתבי-יד רבים החלוקה מושלמת גם בכתיב וגם בקרי: "אֵי לו", ולדעתנו זוהי הגרסה הנכונה. ב-BH מוצע לקרוא, לפי תרגומים מסוימים "אֵלוֹ". טור-סיני⁴⁹ מצביע על אפשרות קריאה "אֵי לו". אין צורך בשינוי קרי זה, שכן "אֵי" מתפרשת כ"אוי" ע"י רש"י וראב"ע, והשוה: "אֵי לך ארץ שמלפך נער" (קה' י, טז). בין כך ובין כך, להוציא קריאת "אֵלוֹ" מקיימות כל שאר הקריאות את הפיניי הפרולפטי כאן.

(87) "ועמהם הימן וידותון חצצרות ומצלחים למשמיעים" (דה"א טז, מב) = 'ועמהם, ע'ם הימן וידותון, חצצרות . . .'. ב-BH מוצע — בהסתמך על השבועים — להשמיט "הימן וידותון", אך היטיב לראות את מבנה הפתוב ר' יונה ך' ג' נאח ב"הרקמה"⁵⁰: "והסתיר בתחילה, ואחר כן המיר הנראה מהנסתר, אלא שכבר זכרם בפסוק הראשון" (= בפסוק הקודם, מ"א). מלכתחילה הפיניי מוסב אחורה, אך בדיעבד הופך הוא להיות פרולפטי, שכן הפתוב חוזר על "הימן וידותון" גם אחרי הפיניי.

נעיר, כי גם בארמית המקראית יש שמלת יחס המופיעה לפני פיניי פרולפטי אינה חוזרת לפני המכונה. כך:

(88) "מִנָּה מלכותה" (דנ' ז, כד) (= מִנָּה ממלכותה).

(89) "כֶּה שעתא" (דנ' ג, ו; טו; ד, ל; ה, ה)⁵¹.

(90) "כֶּה זמנא" (דנ' ג, ז; ח; ד, לג; עו' ה, ג)⁵¹.

מן הדוגמות שהובאו עולה, כי אי-החזרה על מלת היחס אפשרית, כשהמכונה סמוך לפיניי הפרולפטי ללא חציצה. יצוין, כי תנאי זה אינו מונע את אפשרות החזרה על מלת היחס, כפי שנראה להלן. עם זאת נראה, כי ניתוק בין הפיניי הפרולפטי לבין המכונה מחייב חזרה על מלת היחס.

48. ראה דיוני בדוגמה זו ובאחרות במאמרי "לדרכי החשיפה . . ." (הנוכח בסוף הע' 6), עמ' 15.

49. נ"ה טור-סיני, פשוט של מקרא, ד, עמ' 161.

50. ראה הע' 15, שם.

51. צירופים 89–90 נידונו לעיל (סוף סע' 1.7). בהשוואה לצירופים המקבילים שבהם חוזרת מלת היחס גם לפני המכונה — "כֶּה בליליא" (דנ' ה, ל); "כֶּה בדניאל" (דנ' ה, יב), ובהשוואה לצירופים המקראיים שבהם בא פיניי פרויד המוסב לאחור בצמוד למכונה, כגון: "בלילה הוא" (דוגמות 25–28 לעיל, ראה שם).

2.2.3.2 מלת היחס שלפני הפינוי הפרולפטי נשנית גם לפני המכונה

2.2.3.2.1 א. המכונה סמוך לפינוי

החזרה על מלת היחס אינה משמשת תריס בפני המתכחשים לקיומו של פינוי פרולפטי בעברית המקראית. כך נמצא לעתים הצעות למחיקת המכונה ולעתים למחיקת הפינוי הפרולפטי.

ל — (91) "אשר אנכי נתן להם לבני ישראל" (יה' א, ב).

(92) "מה נעשה להם לנותרים לנשים" (ש' כא, ז).

ב- BH מוצע למחוק בדוגמה 91 "לבני ישראל" (לפי השבעים) ובדוגמה 92 "להם" (לפי השבעים בקודקס אלכסנדרינוס).

על — (93) "פי בא עליה על-בבל שווד . . ." (ירמ' נא, נו).

בהסתמך על השבעים והפשיטתא מוצע ב- BH למחוק "עליה". על אף שקודם לכן נזכרה "בבל", בדיעבד יש פאן פינוי פרולפטי המוסב ל"בבל" שאח"כ.

עם — (94) "ויצא ונלחם עמו עם-מלך הצפון" (דנ' יא, יא).

לפי ה- BH "עם מלך הצפון" — פנראה תוספת. חוקרים אחרים מוחקים את "עמו". בהסתמך על כחבייד מימי הביניים. בין כך ובין כך מבטלים אלה ואלה את הפינוי הפרולפטי. ניתן להוסיף לאלה השערה נוספת בדבר הפלוגרפיה אפשרית, ולגרס 'ונלחם עמו ועם מלך הצפון'. אך דומה שיותר מפולס צדק ראב"ע בראותו את הפינוי הפרולפטי כאן: "ונלחם עמו" — פירוש שהוא עם מלך הצפון, כמו 'ותראהו את הילד'.

מ/מן — (95) "פי יוכלו (פתיב) / יאכלו (קרי) אַתִּיקים מִהֶנָּה מֵהַתַּחֲנוֹת וּמֵהַתַּכְנוֹת בְּנִין" (יח' מב, ה).

שלוש המלים האחרונות חסרות בנוסח הסורי. אך רד"ק היטיב לפרש: "ואמר מִהֶנָּה ואחר כך פי' מהתחנות ומהתיכנות. אמר הכינוי קודם הידיעה, וכן 'ותראהו את הילד' והדומים לו". הישנות "מ/מן" תמצא גם ב-(96) — דה"א ד, מב.

ב — (97) "לשלח איש את-עבדו ואיש את-שפחתו העברי והעבריה חפשים, לבלתי עֲבַד-בָּם ביהודי אחיהו איש" (יר' לד, ט).

יש להודות, פי מבנה המחצית השנייה של הפסוק הוא קשה. BH וכן טור-סיני⁵² מציעים לקרוא "לבלתי עֲבַד-בָּם (א): עֲבַד) איש ביהודי אחיהו". יש פאן לא רק שינוי סדר המלים, אלא אף ביטול הפינוי הפרולפטי. אך למרות ש"בם" חוזר אל "העברי והעבריה" שנוכרו קודם, בכל זאת בדיעבד משמש "ביהודי" מכונה לכינוי שב"בם". ונראים דברי רד"ק: "לבלתי עבד בם — בעברי ובעבריה, ואחר כך הוסיף באור ואמר 'ביהודי אחיהו איש', והוא כמו הפוך: 'לבלתי עבד איש ביהודי אחיהו'".

(98) "אני ה' נענית לו בה (פתיב) / בא (קרי) ברב גלוליו" (יח' יד, ד).

הנוסח מוקשה. לפי הפתיב הפיניו שב"בה" הוא פרולפטי, והמכונה הוא "ברב גלוליו". בנוסח הקרי — "בא" — נעלם הפיניו הפרולפטי, המוקשה כאן במיוחד, כיון שאינו מתאים במין או במספר למכונה. G.A. Cooke בפירושו ליחזקאל⁵³ דוחה הן את הפתיב והן את הקרי, ומציע לגרוס 'נעניתי לו בי', כמו בפס' ז: "אני ה' נענה לו בי".

(99) "ובשר כִּי־יִהְיֶה בֹּר־בְּעוֹרוֹ שְׁחִין . . ." (וי' יג, יח).

רד"צ הופמן בפירושו לויקרא⁵⁴ מסביר: "בו בעורו" — "בו, כלומר בעורו". היחס בין "בו" ל"בעורו" הוא כיחס שבין פיניו פרולפטי לבין המכונה. עם זאת, לפיניו משפט ייחודי, והפיניו שב"בו" פיניו חוזר הוא לחלק הייחודי "ובשר".

אל — (100) "כי אביא אליה אל-מואב שנת פקדים" (יר' מח, מד).

בעקבות השבעים והסורי מוצע ב-BH לקרוא 'כי אביא אֵלָה (=הצרות שנוכרו לפני כן) אל-מואב'. טורסיני⁵⁵ מציע: "כי אביא אֵלָה (=קינה) . . .". אך אין צורך בתיקונים אלה, וטובה מהם קביעתו של רד"ק בפירושו: "אליה אל מואב — הכינוי קודם הידיעה, כמו 'ותראהו את הילד'". הישנות "אל" תמצא גם ב-(101) — יח' מא, כה.

אליל — (102) "הַנֶּבֶךְ וְאִמְרָתָא אֵלֵיהֶם לְרַעִים כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהִים . . ." (יח' לד,

ב).

דוגמה זו מיוחדת בכך, שהחזרה על מלת היחס איננה מדויקת: "אל" מומרת ב"ל". בקודקס ואטיקאנוס של השבעים חסרה "אליהם". כך מציע לקרוא גם טורסיני⁵⁶. לעומת זאת בקודקס אלפסנדריוס של השבעים חסר "לְרַעִים". ב-BH מוצע לקרוא עם הסורי: 'ואמרת אליהם: הָרַעִים, כֹּה אָמַר ה' . . .'. הצד השווה לכל ההצעות הללו: ביטול הפיניו הפרולפטי, ללא הצדקה. אף טעמי המקרא קושרים כאן "אליהם לרעים", ודומה שראו כאן פיניו פרולפטי.

שימוש בכינויים פרולפטיים שכיח בארמית ובעברית של חז"ל. אין תמה, שאף בארמית המקראית מצאנוהו:

(103) "דנה פרשגן אגרתא די שלחו עלוהי על-ארתחששתא מלכא . . ." (עז'

ד, יא).

2.2.3.2.2 ב. המכונה מנותק מן הפיניו

כאמור, במקרים אלו חוזרת תמיד מלת היחס שקדמה לפיניו הפרולפטי, גם לפני המכונה. דוגמות:

⁵³ G.A. Cooke, *The Book of Ezekiel*², 1970 (ICC), p. 155.

⁵⁴ ספר ויקרא, מפורש בידי רד"צ הופמן (תורגם מגרמנית ע"י צ' הר שפר וד"ר א'

ליברמן), א, ירושלים תשל"ב, עמ' רס"ב.

⁵⁵ נ"ה טורסיני, פשוטו של מקרא ג, עמ' 250.

⁵⁶ שם ג, עמ' 352-353.

ל — (104) "ויתן להם משה לבני גד ולבני ראובן ולחצי שבט מנשה בן-יוסף את ממלכת סיחון" (במ' לב, לג).

תן דעתך לכך, שלפני כן נזכרו בני גד ובני ראובן אך לא חצי שבט מנשה. הזפרתם — ובפרט כשישנה חציצה של הנושא בינה לבין הפינוי הפרולפטי — באה כמחשבת משה. המספר בא להוסיף אינפורמציה הידועה לו, שרק בהמשך הסיפור תתברר. מן הראוי להביא את דברי שד"ל⁵⁷ לעניין זה: "עד כאן לא נזכרו בני מנשה, ונראה כי אחר שהספיק משה עם בני ראובן וגד לתת את שאלתם, הלכו בני מכיר ולכדו הגלעד (פס' לט), ואז הספיק משה גם עם חצי מטה מנשה שיתיישבו בעבר הירדן, ומלות 'ולחצי שבט מנשה בן יוסף' הכתובות כאן נכתבו על שם סוף המאורע, ואין מוקדם ומאוחר בתורה".

(105) "ויתן לבן לה את-זלפה שפחתו ללאה בתו שפחה" (בר' כט, כד). הנוסח השומרוני אינו מקיים את "לה". ב-BH מוצע למחוק "ללאה בתו". הצד השווה: ביטול הפינוי הפרולפטי. אך המבנה הזה של פינוי יתר מופיע בשלוש אפשרויות גיוון, בסמוך זה לזה, ודומה, כי אין לערער עליו. פאן הסדר הוא: פינוי פרולפטי ואחריו המכונה. בפס' כט הסדר הוא: המכונה ואחריו פינוי מאחר: (106) "ויתן לבן לרחל בתו את-בלהה שפחתו לה לשפחה". ומעניין, כי פאן מסכים הנוסח השומרוני עם נוסח המסורה, שכן אין בפינוי מאחר אותה מידה של זרות. בפס' כח חוזר הפינוי פעמיים: (107) "ויתן לו את-רחל בתו לו לאשה". אף פאן מסכים השומרוני עם המסורה, שכן בתחילת הפסוק נזכר יעקב, ושני הפינויים מאחרים הם. אולם היחס בין שני הפינויים בינם לבין עצמם אומר דרשני, ושמה הפינוי הנוסף בא להדגיש: לו — ולא לאחרים, שאין ליעקב רשות להעבירה לאחר. והשווה דאגתו של לבן לבנותיו, שתהיינה נשותיו הפלעדיות של יעקב: "ואם-תקח נשים על-בנתי" (בר' לא, נ). בדומה לזה, אפשר שבדוגמה 105 בא המכונה להדגיש, שעל אף שלא ניתנת פאן תחת רחל, הרי שפחתה, זלפה, מיועדת אמנם לה ולא לרחל⁵⁸.

(108) "ויחבש-לו החמור לנביא אשר השיבו" (מ"א יג, כג). ב-BH מוצע לקרוא, בדומה לשבעים ולסורי, במקום "לנביא אשר השיבו" — 'ויחבש' או: 'ויחבש לו'. אך הצדק עם רד"ק, הרואה כאן פינוי פרולפטי, וז"ל: "ויחבש לו החמור — הנביא הזקן חבש החמור לנביא ה' אשר השיבו מן הדרך, ואמר הידיעה אחר הכינוי, כמו 'ותראהו את הילד' והדומים לו". ראה גם (109) — דה"ב כו, יד.

מן-מ — (110) "והרים ממנו בקמצו מסלת המנחה ומשמנה...". (וי' ו, ח). גרסת השומרוני, וכך גם מוצע ב-BH: "והרים ממנה... מסלת...". אך שאלת התאם המין אינה מעלה או מורידה לגבי העובדה שפינוי פרולפטי כאן.

57. ראה הע' 21, שם עמ' 492.

58. ראה גם דיוגנו בדוגמות 105-107 להלן סע' 3.4.2 (שם דוגמות 229-231), במסגרת הדיון בפינוי הפפול פששני הפינויים דבוקים.

ב — (111) "ונשאר-בו עוללות כנקה זית, שנים שלשה גרגרים בראש אמיר" (יש' יז, ו).

התקבולת מלמדת, כי כנגד "בו" בא בצלע השנייה — "בראש אמיר". ואם כך — כינוי פרולפטי כאן.

את — (112) "ויצא מלך-סדם ומלך עמרה ומלך אדמה ומלך צבונים ומלך בלע הוא-צער, ויערכו אָתָם מלחמה בעמק השָׁקִים: את כדורלעמר מלך עילם ותדעל מלך גוים ואמרפל מלך שנער ואריון מלך אלסר...". (בר' יד, ח-ט).
אין ספק, כי הפירוט בפס' ט מתייחס לפינוי הפרולפטי שבפס' ח: "ויערכו אָתָם (דהיינו) את א, ב, ג...". הסורי התקשה "לעפל" את הפינוי הפרולפטי ו"תיקן" את הנוסח. תחת "ויערכו אָתָם מלחמה בעמק השדים" גרס: "כל-אלה עשו מלחמה בעמק השדים את כדורלעמר...".

2.3 כינוי פרולפטי פרויד

כינוי פרולפטי פרויד נדיר הוא בהשוואה לִדְבוּק. בדרך כלל הוא סמוך למכונה, אך יש שאבר אחר חוצץ ביניהם.

2.3.1 א. בסמוך למכונה

(113) "הוא-הלילה הזה לה' שְׁמֵרִים לכל בני ישראל לדוֹחֵם" (שמ' יב, מב).

תן דעתך לכך, שאין הבדל עקרוני בין המבנה "הוא הלילה" לבין "בו בלילה" השכיח בלשון חז"ל, וכיו"ב בארמית המקראית "גַּה בליליא" (דני' ה, ל) או: "גַּה זמנא" (דני' ג, ז). יש מן העניין גם להשוות לפסוקנו את המקרים של "בלילה הוא", שבהם כינוי פרויד מוסב לאחור בצמוד למכונה. ניתן אפוא לשנות את סדר המרפיעים "הוא הלילה" < "הלילה הוא", ובתוספת מלת יחס: ב + [הלילה הוא] < "בלילה הוא"; ב + [הוא הלילה] < "בו בלילה" או "גַּה בליליא"⁵⁹.

(114) "הוא רשע בעונו ימות..." (יח' ג, יח; לג, ח).

G.A. Cooke בפירושו ליחזקאל⁶⁰ רואה במבנה "הוא רשע" "a questionable piece of grammar". ותמוה הדבר! שכן אין הבדל עקרוני בין "הוא רשע" המשמש פנושא בפסוקנו, לבין "עוונותיו ילכְדְּנוּ את-הרשע" (מש' ה, כב), שם עומד בתשתית "הוא רשע" כפשוטו⁶¹. ההפך בקיומו של פינוי פרולפטי בפסוקנו מסלקת את הצורך לראות ב"הוא רשע" מבנה ארמי על דרך "הוא צלמא" (דני' ב, לב) = 'הצלם ההוא'. "הוא רשע" איננו 'הרשע ההוא'. הוי אומר: אין כאן פינוי רומז, אלא תמורה יש כאן: "הוא, רשע, בעונו ימות".

59. ראה דיונונו לעיל בסוף סע' 1.7.

60. ראה הע' 53, שם עמ' 46.

61. ראה דיונונו לעיל, סע' 2.2.1, דוגמות 40, 42.

בדוגמות 115–120 המכונה הוא שם-עצם פרטי:

- (115) "הוא עזרא עלה מבבל..." (עז' ז, ו). וכיו"ב בשמות אחרים:
 (116) — דה"א כז, ו; (117) — דה"א כז, כו; (118) — דה"ב כח, כב; (119) —
 דה"ב לג, כג; (120) — דה"ב לב, ל.

בדוגמות 121–123 הפינוי הפרולפטי בא בגוף שלישי רבים:

- (121) "ויעשו גם הם חרטומי מצרים..." (שמ' ז, יא).
 השוה לדוגמה זו את הפינוי המאחר בפסוק "והבל הביא גם הוא..." (בר' ד, ד).
 (122) "והם הלכו המעשרים בכל ערי עבדתנו" (נח' י, לח).
 (123) "...והקהל לא ידעו הקין..." (יש' נו, יא).
 תן דעתך לנוסח במגילת ישעיהו א': "והמה הרעים לא ידעו..." נראה שיש להעדיף
 כאן את גרסת המגילה, ולהניח הפלוגרפיה בנוסח המסורה. אפשר גם, שהנוסח
 המקורי היה 'והם הרעים'... 'והה"א של "הרעים" נדדה אחורה. בין כך ובין כך, אין
 "רועים" נשוא של "המה" ו"לא ידעו הבין" פסוק-זיקה ל"רועים", אלא "המה" —
 פינוי פרולפטי פרוד הוא, ו"רועים" הוא המכונה, ושניהם מהוים סינטגמה נושאית.

2.3.2 ב. במנותק מן המכונה

- (124) "לנו היא נתנה הארץ למורשה" (יח' יא, טו).

בתרגום השבעים חסר הפינוי הפרולפטי. רד"ק בפירושו עמד על המבנה. וז"ל:
 "ואמר 'היא' ואח"כ אמר 'הארץ' — הכינוי קודם הידיעה". מאיר רוטנברג התקשה,
 כנראה, אף הוא במציאותו של הפינוי הפרולפטי בפסוקנו. הוא מציע לפרש את
 פסוקנו על פי כלל שהוא מכנה "השמטת נשנה", שאינו אלא הכלל של "מושך עצמו
 ואחר עמו", כך: "לנו היא, [לנו] נתנה הארץ למורשה"⁶². לדעתנו, עד שבאים לראות
 בפסוק "חסר", מוטב לראות בו פינוי יָתֵר⁶³.

- (125) "והוא יכוננה עליון" (תה' פז, ה).

ה-BH וכן טור-סיני⁶⁴ מציעים לקרוא "לעולם" במקום "עליון". באופן כזה מסולק
 למעשה הפינוי הפרולפטי. אך הצדק עם ראב"ע, שפירש: "והנה: והוא, עליון,
 יכוננה". וכיו"ב פירש גם רד"ק.

- (126) "והוא צוה לי אחי" (ש"א כ, כט).

רבו הצעות התיקונים לפסוק זה. מכמה מהדורות של השבעים עולה הגרסה 'והנה צוה
 לי אחי'. כך מוצע לגרוס גם ב-BH. טור-סיני הציע תחילה לראות ב"אחי" פועל
 בציווי, או מלת זיריו, במשמעות "רוץ, מהר", כמו "אוחי" בארמית שבתרגומים⁶⁵.

62. ראה מ' רוטנברג, כללי תחביר נעלמים של לשון המקרא, ת"א תשל"ט, עמ' 89.

63. ראה מה שכתבתי במאמרי "לדרכי החשיפה..." (הנוצר בסוף הע' 6), עמ' 110.

64. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ד, עמ' 185.

65. ראה נ"ה טור-סיני, הלשון והספר — פרך הספר, ירושלים תש"ך, עמ' 415.

וכיו"ב ראה בהערותיו למילון בן-יהודה, עמ' 5416.

מאוחר יותר הצייע⁶⁶ לתקן את הטקסט ולקרוא: 'והאצו לי אחי'. לדעתו נשתבש 'והאצו' ע"י מעתיקים, כך: וה[ו]א צו[ה]. הצעות אלו נדחות מפני הקביעה הפשוטה של רלב"ג בפירושו: "הוא על דרך אמרו 'ותפתח ותראהו את הילד' שבאר אחר הכינוי הנושא". קל יותר היה להבחין בכינוי הפרולפטי אלמלא היה מנותק מן המכונה, כך: 'והוא, אחי, צוה לי'.

2.4 כינוי רומז פרולפטי

בלשון חכמים משמש, פידוע, טיפוס מיוחד של כינוי רומז לרחוק: "אותו היום", "אותה שעה". אין ספק, כי צמיחתו של טיפוס זה מתאפשרת על רקע שימושים שכיחים בכינויים פרולפטיים בלשון חכמים, שכן גם כאן קיים בתשתית כינוי פרולפטי. כך היטיב להסביר את המבנה מ"צ סגל⁶⁷: "באותה שעה" = בזו, כלומר שעה.

טיפוס זה של כינוי רומז אינו מצוי במקרא. אך כינוי רומז לקרוב, אף שבדר"כ מקומו לאחר השם הנרמז (וזאת הן בלשון מקרא והן בלשון חכמים), יש שהוא מקדימו. כך עומד השם הנרמז שאחריו כתמורה לכינוי הרומז. אפשר שהכינוי הפרולפטי הרומז לרחוק בלשון חכמים מרחיב את מסגרת התופעה, שראשיתה בלשון המקרא, שבה היא מצומצמת לכינוי רומז לקרוב, ואף כאן אין היא רגילה ביותר. מכל מקום, בשל אי שכיחותה עוררה לעתים אף תופעה זו קשיים אצל המתרגמים ופרשני המקרא, ויש שהציעו — לפחות בקצת הכתובים שלהלן — לראות ב"זה" מלת רמיזה קרובה ל"הנה". לְיָדֵינוּ — כינוי רומז פרולפטי כאן, שכן אין בין "זה" בדוגמות אלו לבין "אלה" בדוגמות 132–133 שלהלן, אלא התאם של מספר, בין הכינוי למכונה.

(127) "... כִּי זֶה מֶשֶׁה הָאֵשׁ ... לֹא יִדְעֵנוּ מִה־הִיָּה לוֹ" (שם' לב, א). במסכת "שבת", פ"ט ע"א, נדרש "זה משה האיש" כלשון רמיזה בהצבעה ממש. השטן משכנע את ישראל שמשה לא יָרַד מן ההר, על ידי כך ש"הראה להם דמות מטתו. והיינו דקאמרי ליה לאהרן 'כי זה משה האיש' וגו'". כך גם רש"י על פי המדרש הזה: "כי זה משה האיש — כעין דמות משה הראה להם השטן, שנושאי אותו באויר רקיע השמים". המדרש מנתק אפוא את המלים "זה משה האיש" מההמשך, ורואה בהן משפט שמני שלם, שבו "זה" = נושא, ו"משה האיש" = נושא. אין ספק, כי הוצאת מלים אלו מפשוטן נובעת מתחושת ה"זרות" שבשימוש בכינוי רומז פרולפטי במקרא.

בפסוקים שלהלן נראה לנו, כי לפי ההקשר עדיף לראות ב־זֶה / זֹאת /

66. ראה נ"ה טורסיני, פשוטו של מקרא, ב', עמ' 171.

67. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ח"א תרצ"ו, סע' 80, עמ' 52. ראה גם שם סע'

365, עמ' 195 ואילך.

א ל ה פינוי רומז פרולפטי, המשמש עם הצירוף השמני שאחריו פסינטגמה נושאת (ובכלל זה כחלק ייחודי, שאינו אלא הנושא ה"גדול" במשפט), על אף שעקרונית אפשר שצירופים אלה יהיו משפט שלם, שבו הפינוי הרומז = נושא, והצירוף השמני = נושא:

(128) "זוהים גדול ורחב ידיים" (תה' קד, כה); וכיו"ב: (129) — תה' מח,

טו.

(130) "זה לחמנו חם הצטידנו אתו מבתינו..." (יה' ט, יב).

(131) "זאת ירושלים בתוך הגוים שמתיה..." (יח' ה, ה).

(132) ואלה נאדות היין... והנה התבקעו, ואלה שלמותינו

ונעלינו בל... (יה' ט, יג); ובדומה: (133) — ש"ב כד, יז.

מספר פסוקים, המכילים אף הם, לדעתנו, פינוי רומז פרולפטי, נתקשו בהם פרשנים ומלומדים, עד שסירסו את פונתם, או את נוסחם — ע"י הצעות "תיקון" או מחיקה:

(134) "ורבים מהפהנים והלויים... אשר ראו את-הבית הראשון ביסדו זה

הבית בעיניהם, פכים בקול גדול..." (עז' ג, יב).

השאלה, לאן מוסב הפינוי שב"יסדו", נידונה בסע' 2.2.1.3 לעיל, דוגמה 53. כאן ענייננו בצירוף "זה הבית", שלדעתנו מכיל פינוי פרולפטי. כמו בדוגמות הקודמות, קשה אף כאן לפרנס את הצירוף כמשפט שלם. פירושו של Batten⁶⁸, ש"זה" = נושא ו"הבית" = נושא, מותיר את הבנת שארית הפסוק פגומה. גנויס בדקדוקו, סע' 126aa, מתייחס לקונסטרוקציה כאל טעות, במקום "הבית הזה", וזאת, כנראה, בשל הדעה המוקדמת, שפינוי פרולפטי לא יבוא בקהל המבנים הפשרים בלשון המקרא.

(135) "הן ארץ כשדים זה העם לא היה אשור יסדה לציים..." (יש' כג,

יג).

שד"ל בפירושו⁶⁹ רואה קושי עקרוני בעצם קיומו של פינוי פרולפטי, ובשל כך נדחק לפרש את הפסוק באופן שיבטל את הפרולפטיס. וז"ל: "זה העם לא היה — אשר העם שלה לא היה לפנים עם, או לא היה פלום, לא היה נחשב לכלום (זה כמו אשר, כמו "אל מקום זה יסדת להם" ולפי זה לא תקשה קדימת הפינוי אל השם, שלא אמר העם הזה)". לדידנו, קדימת הפינוי אל השם לא תקשה מעיקרא. (136) "והקים ה' לו מלך על ישראל אשר יכרית את-בית ירבעם זה

היום" (מ"א יד, יד). כאן נוסף ל"קושי" העקרוני של עצם קיומו של פינוי רומז פרולפטי, גם קושי בתפיסת הזמן. אם "זה היום" = 'היום הזה', הרי מכון הפינוי

Loring W. Batten, *The Books of Ezra and Nehemiah*², (ICC), New

York 1972, p. 123

69. ראה הע' 9.

הרומז לקרוב לזמן הווה, והרי ההקשר מדבר על אירועים שבעתיד. על כן מוצע ב-BH — על יסוד השוואה עם השבועים — לקרוא "ביום ההוא". בעלי הצעות תיקון כאלה בוררים להם דרך קלה. אם עולה מתרגום השבעים המשמעות "ביום ההוא", אין זאת אומרת, שזהו הנוסח שהיה ב-Vorlage שלפניהם, אלא שפך הבינו, בצדק, את הצירוף. אמור מעתה: הופעה פרולפטית של "זה" כשהמכונה מביע זמן עשויה להעניק ל"זה" משמעות של כינוי רומז לרחוק.

(137) "הרים נזלו מפני ה' זה סיני מפני ה' אלהי ישראל" (ש' ה, ה);

וכיו"ב: (138) — תה' סח, ט. הצירוף "זה סיני" בדוגמות 137–138 אינו משתלב בהקשר. יש הרואים כאן "זה" בהוראת נ = בעל. היינו: '... מפני ה' / אלהים בעל סיני'. יש התופסים כאן את "זה" בהוראת "הנה". יש המציעים להשמיט "זה סיני" מן הטקסט. ב-BH מוצע לגרוס 'זע סיני'. טור-סיני מציע לגרוס 'זח סיני'⁷⁰. יש להודות, כי ספק אם כינוי רומז פרולפטי כאן, ואפשר ש"זה סיני" הוא משפט מוסגר.

(139) "זאת קומתך דמתה לתמר" (שיה"ש ז, ח).

(140) "וידבר אלי: זה הלשפה אשר פניה דרך הדרום ללהנים שמרי משמרת הבית" (יח' מ, מה). לכאורה: "זה" = נושא; "הלשפה אשר..." = נושא. אך במקביל לפס' מה בנוי פס' מו: "והלשפה אשר פניה דרך הצפון ללהנים שמרי משמרת המזבח...".

הקבלה זו מלמדת שאף בפס' מו "זה הלשפה אשר פניה דרך הדרום" = נושא, וממילא "זה הלשפה" = סינטגמה, המכילה כינוי רומז פרולפטי.

מסופקת ביותר היא הדוגמה הבאה:

(141) "והנה כבר עפרת נשאת וזאת אשה אחת יושבת בתוך האיפה"

(זכ' ה, ז).

אפשר שכאן כינוי רומז פרולפטי. עם זאת, ההקשר מקשה לקבל אינטרפרטציה זאת. בשל כך קראו השבועים: "והנה אשה אחת", ושמא לא קראו כך, אלא כך נתפרשה להם "זאת" בהקשר, מעין מה שהבין גם רש"י: "וזאת — וראיתי עוד זאת" = עוד דבר.

תן דעתך לך, שגם בארמית המקראית, כמו בעברית, בא הכינוי הרומז בדרך כלל אחרי השם הנרמז. אך יש גם דוגמות לכינוי רומז פרולפטי⁷¹: (142) — עז' ה, ד; (143) — עז' ה, טו: (144) — דנ' ב, לב. נראה לנו, שיש להוסיף לאלה אף את הדוגמה הבאה:

(145) "דנה חלמא חזית אנה מלפא נבוכדנצר..." (דנ' ד, טו).

⁷⁰ ראה נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא, ב', עמ' 139–140; וכיו"ב ב"לשוננו" כ"ו

(תשכ"ב), עמ' 189.

⁷¹ ראה F. Rosenthal, *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1968, 71.

דוגמה זו מתפרשת אמנם לפי טעמי המקרא כך: 'זה [הוא] החלום [ש]ראיתי', ואם כך "דנה" = נושא; "חלמא" = נושא. אולם נראה לנו, כי "דנה חלמא" = נושא, הקודם לנושא (תופעה שכיחה בארמית המקראית, המאפיינת מאוחר יותר את הארמית המזרחית), ושיעור הפתוב: 'את] החלום הזה ראיתי'. לפי פירוש זה בא פאן כינוי רומז פרולפטי.

2.5 כינוי פרולפטי צמוד לנסמך בסמיכות מופרדת

2.5.1 המבנה נסמך צמוד לכינוי פרולפטי + של + סומך (= מכונה) שכיח, כידוע, בלשון חז"ל: "רבונו של עולם" (ברכות ט, ע"ב, ועוד); "ידו של בעלה" (שבת א, א). מבנה זה שכיח גם בארמית, והוא מצוי כבר בכתובת בהיסטון: "ברה זי כרש", וכך גם בנוסח האפרי המקביל: māruš ša kuraš⁷². במקרא מצויה דוגמה אחת של מבנה זה: (146) "הנה מטתו שלש למח" (שיה"ש ג, ז).

כנגד דוגמה בודדת זו תמצא במקרא מספר לא מבוטל של דוגמות, שבהן משתמשים בכינוי פרולפטי במקום במבנה של סמיכות.

2.5.2 כינוי פרולפטי במקום סמיכות

מבנה מיוחד במינו הוא שימוש בכינוי פרולפטי כחוצץ בין מה שיכול היה להיחשב נסמך וסומך. הכינוי הפרולפטי דבוק אז ל"נסמך" וה"סומך" אינו אלא תמורה לכינוי. אף מבנה זה נתקשו בו פרשנים ומתרגמים ומתוך כך נולדו לעתים "תיקונים" מיותרים.

(147) "ויקח את לוט ואת רכישו בן-אחיו אברם וילכו" (בר' יד, יב). ב-BH מוצע לראות במלים "בן-אחיו אברם" תוספת. תרמה לראייה זו העובדה שמלים אלו מנותקות מ"לוט". אך אם תוספת מאוחרת היא, מדוע לא השפיל המוסיף להכניסה למקום הנכון במשפט? מאולצת היא הסברה שהעלה ארליך ב"מקרא פפשוט", שיש פאן שיבוש מכוון של הסדר, על-מנת למנוע ייחוס "רכישו" ל"אברם". נראה יותר להניח, שמיקום התמורה "בן-אחיו אברם" במנותק מגרעינה "לוט", אחרי "ואת רכישו", הוא תוצאה של מחשבת משנה. אך יש לשקול שתי אפשרויות נוספות, המעמידות את "רכישו בן-אחיו אברם" ביחס של סמיכות. אע"פ שאין הטקסט שירי, אפשר שיש פאן שימוש ביחסה (=קאזוס), היינו: "רכישו בן-אחיו אברם" = "רכישו בן-אחיו אברם"⁷³. אפשרות נוספת היא לראות כאן כינוי

⁷² לדעת י' קוטשר, תולדות הארמית, ירושלים תשל"ב, עמ' 106-109, מוצא של מבנה זה — פמו גם של הסמיכות המופרדת — הוא אפדי.

⁷³ לפי סברה זו, דין אחד ל"רכישו בן-אחיו אברם" ולמקרים פמו "בנו בעור" (במ' כד, יג, טו); "חיתו ארץ" (בר' א, כד); "מעינו מים" (תה' קיד, ח) ועוד כיו"ב, ואין ביניהם אלא מספר האברים בסמיכות.

פרולפטי במקום סמיכות⁷⁴, כלומר: 'רכושו [של] בן-אחי אברם'.

(148) "מתאנה נאין נפשו עצל, ונפש חרצים תדשן" (מש' יג, ד)⁷⁵.

אף כאן אפשר לראות בדוחק שריד של יחסה קדומה ב"נפשו", אך סביר יותר לראות כאן כינוי פרולפטי במקום סמיכות: 'נפשו [של] עצל'.

(149) "גם בשחק יכאב לב ואחריתה שמה תוגה" (מש' יד, יג)⁷⁶.

(150) "כלם הברורים לשערים נפסים מאתים ושנים עשר" (דה"א ט,

כב).

בעל "מצודת דוד" מפרש, בצדק: "ר"ל מספר כולם של הנבחרים להיות שוערים לשמור בספים היו מאתים וי"ב". הפינוי הפרולפטי שובר כאן את הסמיכות: "כלם הברורים" = 'פל הברורים'. בדומה לכך: (151) — דה"א כה, א. כיו"ב:

(152) "לא היה משקל לנחשתם כל ה כלים האלה" (יר' נב, כ).

בגרסת השבעים חסר "כל הכלים האלה". פנגד זאת, במ"ב כה, טז, חסר הפינוי הפרולפטי, כך: "לא היה משקל לנחשת כל הכלים האלה". רד"ק הבחין בפינוי הפרולפטי כאן: "בא הכינוי קודם הידיעה", אך לא עמד על ייחודם של המקרים, שבהם כינוי פרולפטי בא במקום סמיכות.

(153) "אלה בקשו כתבם המתחשים ולא נמצאו" (עז' ב, סב).

(154) "אלה בקשו כתבם המתחשים ולא נמצאו" (נח' ז, סד).

מ' רטנברג מפרש דוגמות אלה לפי הפלל שהוא קורא לו "התאמה לבעלים במכונה"⁷⁷. לשיטתו, מתאים הריבוי "המתחשים" וב"נמצאו" לפינוי הדבוק שב"כתבם", אך עדיף בעינינו להניח כאן, כמו בדוגמות האחרות שהובאו לעיל, קונסטרוקציה של כינוי פרולפטי במקום סמיכות, דהיינו: 'כתבם [של] המתחשים'. את הריבוי שב"לא נמצאו" ניתן לתלות ב־constructio ad sensum, שכן 'כתב המתחשים' = ספרי ייחוסין.

(155) "כי עד־סירים סגכים וכסבאם סבואים אפלו פקש יבש מלא"

(נחום א, י).

פסוק מוקשה זה, נואשו רובי הפרשנים מלפרשו כולו, או אף מלשחזר את נוסחו המקורי⁷⁸. Reider אף הציע לראות ב"סבאם" מ"ם אנקליטית⁷⁹. דומה אני, כי פשוט

74. ראה גם מה שכתבתי על פסוק זה במאמרי "לדרכי החשיפה..." (הנופר בסוף

הע' 6), עמ' 16.

75. אחרת נ"ה טור־סיני, פשוטו של מקרא ד, עמ' 300.

76. אחרת טור־סיני, ראה שם, עמ' 305.

77. ראה הספר הנופר בהע' 62, שם עמ' 99–100.

78. לפרטים — ראה הדין בפסוקנו בפירושו לנחום של John M.P. Smith, *Micah*

Zephaniah and Nahum (ICC), Edinburgh 1911.

79. ראה ב־79, *Journal of Jewish Studies*, III (1952), p.

מפול להניח כאן פינוי פרולפטי במקום סמיכות: 'וכסבאם [של] סבואים', או — פיו שבמקור עסקין — "וכסבא סבואים".

כשם שהוצע לגבי דוגמה 155, ניתן לכאורה להסביר את הסיומת "ם" כמ"ם אנקליטית גם בדוגמות 150–154. אך פיו שהקונסטרוקציה מצויה עקרונית גם עם סיומות אחרות, המתאימות תמיד לכינוי גוף, יש לדחות הסבר זה, ולהניח שגם מקרי הסיומת "ם" מקרים של פינויים פרולפטיים הם.

(156) "והתיחשם לתלדותם ראשי בית אבותם גבורי חיל...". (דה"א

ז, ט).

שיעור הכתוב: 'ההתייחסות שלהם לתלדותם, היינו: התייחסותם של ראשי בית אבותם...'. כאן הוצעו שני פינויים פרולפטיים המכבידים על תפיסת משמעות הכתוב. זו תופר יותר לאחר העתקת "לתלדותם" אל אחר המכונה, כן: 'התיחשם [של] ראשי בית אבותם לתלדותם'. אין כל מקום לספק, כי אכן פינוי פרולפטי במקום סמיכות כאן⁸⁰.

(157) "בְּבָאָם הַפָּנִים וְלֹא־יָצְאוּ מִהֶקְדָּשׁ...". (יח' מב, יד).

טור-סיני⁸¹ מצביע על גרסה המשתקפת מהשבעים: 'ולא יבואו שמה כי אם הפהנים'. לדידו, עדיף לראות כאן פינוי פרולפטי במקום סמיכות. "הנסמך" כאן — כמו בדוגמות 155–156 — הוא מקור. במיוחד מאששת את הנחתנו הדוגמה הבאה, שאף היא מיחזקת, המונעת גם את האפשרות לראות בדוגמה זו מ"ם אנקליטית.

(158) "והפרכים עמדים מימין לבית בבוא האיש" (יח' י, ג).

ב-*BH* מועלית אפשרות, שארמאזם כאן⁸², ומוצע לקרוא 'בבוא האיש'. גם טור-סיני רואה "כאן שרידי שתי נוסחאות, או 'בבוא' או 'בבוא האיש'⁸³. לשיטתנו, לא ערוב שתי נוסחאות כאן, אלא "בבוא האיש" = בבוא האיש.

(159) "ושניהם המלכים לבכם למַרְעָה" (דנ' יא, כז).

הפינוי שב"שניהם" פרולפטי הוא, ו"המלכים" משמש לו תמורה. הפינוי חוצץ כאן בין שני אברי סמיכות.

שימוש דומה, אם כי לא במבנה זהה, תמצא גם בדוגמה הבאה:

(160) "ויחלמו חלום שניהם איש חלומו בלילה אחד, איש פתרון חלומו,

המשקה והאפה אשר למלך מצרים, אשר אסורים בבית הסהר" (בר' מ, ה).

כאן אין אמנם סמיכות ממש בין "שני" לבין "המשקה והאפה...", אך דומה פי המרה לגיטימית של "המשקה והאפה" (=סינטגמה של איחוי) ב"השרים" (=אבר

80. ראה בספר הנזכר בהע' 67, שם סע' 374, עמ' 202.

81. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא ג2, עמ' 376.

82. גם גזיוס בדקדוקו, עמ' 426 הע' 2, מעלה אפשרות, שהפרולפטיס של הגנטיב באמצעות סופיקס מצביע על השפעה ארמית, שכן בארמית זהו מבנה שכיח.

83. ראה נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא ג2, עמ' 288.

רגיל) תראה, פי עקרונית דומה המבנה של "ושניהם המלכים...". (דוגמה 159) למבנה של 'ויחלמו חלום שניהם... השרים אשר למלך מצרים'. מפל מקום, אין ספק ש"שניהם" מכיל כינוי פרולפטי, והמכונה — הבא פאן בניתוק מהפינוי — הוא "המשקה והאפה...". כמו בהרבה מקרים אחרים, הופעת המכונה בניתוק מהפינוי הפרולפטי מחזקת את התחושה, שהמכונה בא פמחשבת משנה. נראה, שמחשבת משנה זו נתרשה פאן, לאחר שבפס' ד נזכרו גם יוסף ושר-הטבחים, והיה מקום לדייק לאחר הזכרת "שניהם" מי בדיוק חלם.

2.5.3 כינוי פרולפטי + ל במקום סמיכות
דוגמות אחדות במקרא מלמדות ש"ל" עשויה לבוא לפני שם עצם בהוראת "של", היינו: פתחליף לסמיכות. כך: "דברי הימים למלכי ישראל" (מ"א טו, לא); "פתח הבית לאלישע" (מ"ב ה, ט); "תפלה למשה איש-האלהים" (תה' צ, א). משראינו שפינויים פרולפטיים עשויים לעמוד במקרא במקום קשר של סמיכות, טבעי הוא שפינוי פרולפטי יוכל לבוא גם בצירוף ל"ל" במקום סמיכות. כך בדוגמות הבאות:

(161) "פקדיהם למטה ראובן" (במ' א, כא, ועוד פעם פועלים בפרק

זה).

(162) "פקדיהם למשפחותם" (במ' ד, לו, מ, מד).

הוראת הצירופים: (161) = 'פקודי מטה ראובן'; (162) = 'פקודי משפחותם'. תן דעתך לכך, שאם אמנם מלכתחילה ניתן לפרש בדוגמה 162 "ל" = "לפי", לא יפרנס פירוש זה את ל שבדוגמה 161, ומוטב לכלול את שתי הדוגמות הדומות זו לזו בקטגוריה אחת. עוד נעיר, כי אי-ההתאם במספר בין הפינוי הפרולפטי בדוגמה 161 "פקדיהם" (רבים) לבין המכונה "מטה ראובן" (יחיד), אינו מעורר קושי, שכן "מטה ראובן" יובן לפי constructio ad sensum פפרטים הנכללים במטה. (163) "לא נבדלו העם ישראל... מעמי הארצות, כהעבתיהם לפנעני

החתי... והאמרי" (עז' ט, א).

גם אם נקבל את גרסת השבעים, המומלצת ע"י ה-BH: 'העבתיהם' תחת "העבתיהם", לא יוסבר עדיין הצירוף "תועבתיהם לפנעני". האפשרות שהעלינו לעיל לגבי דוגמות 62-67, ניתן להעלותה גם פאן, היינו: לראות פאן "למ"ד מבארת", שכן אחריה בא פירוט. אולם בין כך ובין כך — שם וכאן — אין מה שיזיז את הפינוי הפרולפטי ממקומו. מ"צ סגל ראה פאן מעין סמיכות⁸⁴, ולשיטתנו אכן בא פאן כינוי פרולפטי+ל במקום סמיכות.

3. כפל פינוי

3.0 כפל פינוי אף הוא בגדר פינוי יתר. יש בו מן הפינוי המאחר —

84. ראה בספר הנזכר בהע' 67, שם סע' 374, עמ' 201-202.

פשמתייחסים לפינוי השני, ומן הפינוי הפרולפטי — פשמתייחסים לראשון שבין הפינויים. במרבית המקרים של כפל פינוי בא הראשון שבפינויים כפינוי דבוק, והשני כפרוד. בכל זאת מצאנו גם את שלוש האפשרויות האחרות: פינוי פרוד ואחריו פינוי דבוק; שני הפינויים פרודים ושני הפינויים דבוקים.

3.1 פינוי דבוק ואחריו פינוי פרוד

טיפוס זה של כפל פינוי ידוע גם משפות שמיות אחרות, ואכמ"ל. במסגרת קבוצה זו יש שהפינוי דבוק לפועל ומעמדו התחפירי מושא. ברוב המקרים הוא דבוק לצירוף שמני. יש שהוא דבוק למלת יחס, ולעתים לתואר-הפועל "הָגָה".

3.1.1 הפינוי דבוק לפועל

(164) "זבדני אלהים אותי" (בר' ל, כ).

כבר מנחם במחברתו ציין: "והיה די ב'זבדני' (כלי מלת 'אתי')"⁸⁵. אף טור-סיני⁸⁶ דוחה את הצורך במלה "אתי" בפסוק לאחר הפינוי שב"זבדני". הוא מצביע על העובדה, ש"אתי" מתורגם ב"יונתן" — "יתיה", דהיינו: 'אתו' (ולא 'אתי'), אך אף גרסת 'אתו' אינה הולמת את ההקשר. הצעתו של טור-סיני היא לחלק את התיבות כך: 'זבדני אלהי מֵאתו'. אך פשוט מכול הוא לראות כאן פינוי פרולפטי, כפי שהובחן כבר ע"י רד"ק: "ומה שאמר 'אתי' אחר שאמר 'זבדני' — כפל הכינוי הוא לתוספת ביאור".

(165) "ברכני גם-אני" (בר' כ"ז, לד, לח).

(166) "הודעתך היום אף-אתה" (מש' כב, יט).

בדוגמה 165 משמש הפינוי הפרוד "אני" תחת הפינוי הפועל "אוחי" (השוה דוגמה 164). בדוגמאות 165–166 מושגת הדגשת הפינוי הפועל הן ע"י הפינוי היתר והן ע"י "גם/אף". ב-BH מומלץ לקרוא ב-166 — עפ"י השבועים — 'הודעתך היום אַרְחֻתִּיךְ'. טור-סיני⁸⁷ מצביע על קריאת חוקרים: 'הודעתך היום אף אתמול', ובפסוק הבא (כ') "הלא כתבתי לך שלשום (פתיב) / שְׁלֹשִׁים (קרי) . . .". יוצע לקרוא עם הפתיב, ולא עם הקרי. יש גם שהציעו לקרוא 'כתבתי לך שלוששים' (הוראות או עצות)⁸⁸. טור-סיני דוחה קריאה זו, והצעתו אינה משכנעת יותר, אלא נראית מאולצת. נוסח המסורה, המכיל כפל פינוי, נראה הפשוט והטבעי מכול.

(167) "הצום צמֻתְּנִי אני" (זכ' ז, ה).

דומה, כי כאן מנוע הכותב מלכתחילה מלהשתמש ב"אוחי", שכן הפינוי הפועל

85. ראה הע' 17 לעיל, שם.

86. נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא א, עמ' 55.

87. ראה נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא ד, עמ' 343.

88. על פי משלי אמנמאופה המצריים, הקרובים מצד עניינם למש' כב, כ-כד, והם

ערוכים בשלושים פסקאות.

–גי איננו אקוואטיבי כאן אלא דאטיבי, כמו "ארץ הנגב נחתני" (יה' טו, יט). ויפה עמד על כך מנחם במחברתו⁸⁹: "עניינו צמתם לי אני". בדומה לכך העיר ראב"ע בפירושו: "ומלת צום מהפעלים העומדים, על כן 'צמתוני' – צמתם בעבורי או לכבודי". מפל מקום, כפל כינוי כאן.

(168) "... ויבדל אהרן להקדישו קדש קדשים הו א-יבניו עד-עולם..."

(דה"א כג, יג).

בדוגמה זו הפינוי דבוק למקור. אך אין בכך שוני עקרוני מן הדוגמות שלעיל, בהן הפינוי הפעול דבוק לפועל נטוי. דומה, כי הפינוי הפרוד "הוא" מוסף כאן כמחשבת משנה, כיון שהפז' ראה להוסיף אובייקט נוסף – "פניו" (השוה לכך: "ויתן א ו ת י במשמר... א ו ת י ואת שר האפים" – בר' מא, י). בכתב-יד מימי הפיניים ידועה גם נוסחה, שביקשה להיפטר מפל הפינוי וגרסה 'להקדיש' או 'להקריב' תחת "להקדישו".

3.1.2 הפינוי דבוק לשם

3.1.2.1 הקונסטרוקציה שם- עצם + פינוי דבוק + "גם" +

פינוי פרוד באה להדגשת הפינוי, במקום "גם" + שם עצם + פינוי דבוק. הפינוי עשוי לבוא בגופים שונים.

(169) "... ישמח לפי גם אני" (מש' כג, טו).

טור-סיני⁹⁰ מניח, שמלכתחילה היה הנוסח 'ישמח לפי בקרבי' או משפט פיוצא בו, ונשתבשו המעתיקים בהעתקתו. אך הדוגמות שלהלן מצביעות על מבנה ידוע, ולא על חוסר דיוק מקרי:

(170) "... ילקו הפלבים את-דמך גם-אתה" (מ"א כא, יט).

(171) "... ונשמעה מה-פפיו גם-הוא" (ש"ב יז, ה).

(172) "... עד בא-עת ארצו גם-הוא..." (יר' כז, ז)⁹¹.

(173) "ואור-עיני גם-הם אין אתי" (תה' לח, יא).

בנוסח השבעים חסרות המלים "גם-הם", ואין ספק כי חסר זה נובע מתפיסת הייתור שבמלים אלו, ולא בשל הקושי של אי-ההתאם בין "אור" לבין "הם". על קושי זה של גרירת התאם אחר הסומך ("עיני" – "הם") במקום אחר הנוסמך עמד רד"ק בפירושו: "ובאמרו 'גם הם' ולא אמר 'גם הוא' – כן מנהג הלשון בהרבה

89. ראה הע' 17 לעיל, שם טור ב'.

90. ראה נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא ד, עמ' 348.

91. פסוק זה חסר בנוסח השבעים. לדעת ע' טוב נוסף הפסוק בנוסח המסורה. ראה מאמרו "תרומתה של ביקורת הנוסח לביקורת הספרותית של ספר ירמיהו ולפרשנותו", שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום, א', ת"א תשל"ו, עמ' 173. כיון שהקונסטרוקציה מצויה בדוגמות נוספות, אין קיומה מותנה בפסוקנו, וממילא אין בקבלת הנחתו של טוב כדי לערער על קיום הקונסטרוקציה.

מקומות, כמו 'קשת גבורים חתים' (ש"א ב, ד); 'קול נגידיים נחבאו' (איוב כט, י) והדומים להם". דוגמה זו יש בכוחה לשפוך אור גם על מעמד הפינוי היתר בדוגמאות האחרות שהבאנו כאן. הפינוי הפרוד היתר אינו אלא חזרה אוטומטית על הפינוי הדבוק שקדם לו. בין ש"אור עיני" מביע "[אור העיניים שלי]" ובין שהוא מביע "[אור (העיניים שלי)]" הפינוי הדבוק מותאם ל"עיניים" ולא ל"אור", וממילא גם הפינוי הפרוד היתר הבא בעקבותיו יבוא באותו התאם. כך יובנו גם ההתאמים "לבי אני" (דוגמה 169); "דמך אתה" (דוגמה 170); "ארצו הוא" (דוגמה 172), במקום 'ישמח לבי גם הוא'; 'ילקו הכלבים את-דמך גם-הוא'; 'עד בא-עת ארצו גם-היא'. הא למדת, שהוראת הקונסטרוקציה — הדגשת הפינוי, ושיעורם של הצירופים הנ"ל הוא: 'לבי שלי'; 'דמך שלך'; 'פיו שלו'; 'ארצו שלו'; 'עיני שלי'.

3.1.2.2 הופעת פינוי יתר פרוד לאחר פינוי דבוק לשם אינה מותנית בקונסטרוקציה המכילה "גם" דוקא, כפי שמראות הדוגמאות שלהלן:

(174) "... מי יתן מותי אני תחתך..." (ש"ב יט, א).

וכיו"ב — בגוף ראשון — בארמית המקראית: (175) — דנ' ז, טו. ובגוף שלישי:

(176) "כִּי-פִי הוּא⁹² צוה ורוחו הוא קִבְּצָן" (יש' לה, טז).

(177) "והגדול דָּבָר הֵנָּה נִפְשׁוֹ הוּא וְיַעֲבֹתוֹהָ" (מיכה ז, ג).

יהיה אשר יהיה פירוש "ויעבתוהו", שנחלקו בו רבים, מכל מקום בצירוף "נפשו הוא" יש כפל פינוי, והוראתו 'נפשו שלו'. J.M.P. Smith בפירושו למיכה מעלה את האפשרות לייחס לצירוף "נפשו הוא" את המשמע "his own soul". אך דוחה אפשרות זו בטענה "but this is un-Hebraic"⁹³. לטענתו זו אין כל יסוד, כפי שמראות הדוגמאות שנאספו בסעיף זה. בשל טענה מוטעית זו הוא נדחק להציע חֶסֶר במשפט דמיוני, המנגד גוף שלישי יחיד ("הוא") לגוף שלישי רבים ("ויעבתוהו"), מעין: 'הוא' [...]. (ואילו הם) ויעבתוהו. אין אנו סבורים שבשל "ויעבתוהו" יש הצדקה לעֲנֹת גם את הצירוף הכשר "נפשו הוא", לא פהצעה זו ולא פהצעת ה-BH, הממליצה לגרוס: '... הוּת נִפְשׁוֹ, הוּי יַעֲבֹת טוֹכָם'.

(178) "משגה ישרים בדרך רע בִּשְׁחֹתוֹ הוּא יִפְּלוּ" (מש' כח, י).

סבורים אנו, כי — בניגוד לטעמים — "הוא" קשור ל"בשחתו", היינו: "בשחתו הוא" = 'בשחתו שלו'. כך תורגם פסוקנו לאנגלית ב־Revised Standard Version: "He who misleads the upright into an evil way, will fall into his own pit." (179) "ולְהוֹרֹת נִתֵּן בִּלְבּוֹ הוּא וְאֶהְיָא בֶּן־אֲחִיסָמֶךְ לַמִּטְהַדֵּן" (שם' לה, לד).

92. על "פי הוא" בחלקו הראשון של הפסוק ראה דיוננו לעיל על הפינוי המאחר, סעי' 1.7, דוגמה 23.

93. ראה בפירוש למיכה של J.M.P. Smith, הנזכר בהע' 78 לעיל, שם עמ' 142.

יש מקום לשקול, אם אין לתפוס את הפסוק — בניגוד לטעמים — כך: 'ולהורות נתן בלבד' הוא, ו[בלב] אהליאב...'.⁹⁴

(180) "... לפלה נאופים עת יונה (פתיב) / יונן (קרי) תִּנְוִתָּהּ יָהּ יָא " (יח' כג, מג).

אף דוגמה זו מסופקת היא. במיוחד מסופק מעמדה התחבירי של "והיא" שבסוף הפסוק. ההצעות השונות להבינה מוקשות פולן. אפשר שצודק G.A. Cooke בפירושו ליחזקאל⁹⁴, הרואה את הו"ו של "והיא" כדיטוגרפיה של "ויבוא" הסמוכה (בראש פס' מד). לפיכך, שמא יש להתעלם מו"ו החיבור ומטעמי המקרא ולגרוס 'תזנותיה היא'. אם כך הוא — לפנינו כפל כינוי.

בגוף ראשון רבים:

(181) "ויש אשר אמרים בנינו ובנותינו אנחנו נרבים...". (נח' ה, ב).

יש שהטילו ספק בנוסח כפי שהוא לפנינו. ב-BH מוצעת הגרסה 'אנחנו עֲרִיבִים', כפי שהיא בפס' ג: "שדחינו וכרמינו ובתינו אנחנו עֲרִיבִים". לדעתנו, אפשר גם שנוסחתנו תוצר של הפלוגרפיה היא, ומלכתחילה היה כתוב: 'בנינו ובנותינו ואנחנו רבים'. אך יותר מכול נראה, שיש לקיים את הנוסח כפי שהוא, ולחבר — בניגוד לטעמים — את "אנחנו" ל"בנינו ובנותינו". "בנינו ובנותינו אנחנו" = 'בנינו ובנותינו שלנו', והרי כאן כפל כינוי.

(182) "אשר נשבענו שנינו אנחנו נרבים...". (ש"ב כ, מב).

כאן הכינוי דבוק לשם מספר, והוא מודגש על ידי כינוי פרוד נוסף.

בגוף שני רבים:

(183) "ופגריכם אתם יפלו במדבר הזה" (במ' יד, לב).

כפל הכינוי בא כאן לחזק את הכינוי הדבוק שבמלה "ופגריכם". ההקשר מחייב הדגשה זו, על מנת לנגד את גורל דור המדבר בהשוואה לגורל הבנים הנופרים בפסוק שלפני-כן (ל"א) ובפסוק שלאחר-מכן (ל"ג). וכך מעיר רש"י: "כתרגומו: דילכון, לפי שדבר על הבנים להכניסם לארץ, ובקש לומר ואתם תמותו, נופל לשון זה כאז לומר 'אתם'". והשוה רד"ק בפס' "השרשים"⁹⁵ וכן אבן עזרא בפירושו. נמצאת למד, ש"פגריכם אתם" = 'פגריכם שלכם', היינו: גויותיכם⁹⁶, בעוד ש"פגריכם" דו משמעי הוא: (1) גויותיכם (כנ"ל); (2) פגרים פלשהם השייכים לכם, למשל: פגרי בניכם.

94. ראה הע' 53 לעיל, שם עמ' 263.

95. ר' דוד קמחי, ספר השרשים, ברוליני 1847 (נדפס מחדש ירושלים תשכ"ז), ערך

"פגר", עמ' 287.

96. מעניין הוא התרגום האנגלי ב-Revised Standard Version הגורס: "But as for

you, your dead bodies shall fall..." הוא אומר: בעיני המתרגם "ופגריכם אתם יפלו..." = 'ואתם — פגריכם יפלו'.

בגוף שלישי רבים:

(184) "וערים נתשת אבד זכרם המה" (תה' ט, ז).

גרסת השבעים נמלטה מן הפינוי הפפול על ידי שינוי הניקוד של "המה" ל'המה'. נקל לחוש עד כמה אין הלשון סובלת סינטגמה כ'זכרם המה', בה הגרעין מיועד על ידי פינוי והלואי בלתי מיועד. טור-סיני, שחש באי-סבירותה של גרסת השבעים, העדיף — כאחרים — להעתיק את מקומה של "המה" לתחילת הפסוק הבא (ח), ולקיימה שם בשינוי "המה" ל'המה'⁹⁷. תמוה ביותר, מדוע לא העלה על דעתו אפשרות לקיים את נוסח המסורה, הנראה פשוט מכול, משמפירים — על פי אוסף הדוגמות האחרות — בעצם האפשרות של כפל פינוי במקרא. כך ציין רד"ק בפשטות: "פרוש זכרם המה" — כפל הכינוי, כי היה די במ"ם 'זכרם'. הוא מעלה אמנם אפשרות אחרת: "או פרושו: אבד זכרם עד שיאמרו הרואים: לא המה אלה הערים שהיו בנויות. ולזה הפרוש יהיה פרוש "המה" בתמיהה". הפרוש השני, המחפש הסבר לכפל הפינוי, פאילו אין תופעה זו מופרת, מעלה למעשה חסר בפתוב, כך: 'וערים נתשת אבד זכרם [עד כי ישאלו אודותיהן:] המה? (=האם אלו אותן ערים?)'. סבורים אנו, כי חסר כזה קשה לאישוש יותר מן הייתור שבכינוי פפול, הנתמך על ידי דוגמות רבות במקרא.

3.1.3 הפינוי דבוק למלת יחס

על — (185) "מה לי ולך מלך יהודה, לא-עליך אתה היום...". (דה"ב לה, כא).

הטקסט אמנם בעייתי, אך לא בשל הפינוי הפפול. אדרבא, דומה כי ההקשר קונד לגוף השני (עליך, אתה) את הגוף הראשון: "כי אל בית מלחמתי, ואלהים אמר לבהלני". וכן בהמשך הפסוק: "חדל-לך מאלהים אשר עמי...". על כן אינה נראית לנו הצעת הקריאה של BH: 'לא עליך אני אתה היום...'. שכן, עד שאתה מוסיף "אני" החסר, כביכול, בפתוב, שמא תוסיף פועל, כגון 'באתי', ויתקיים הפינוי הפפול: 'לא עליך אתה [באתי] היום...'.⁹⁸

(186) "ותהי עליו גסה ורוח אלהים" (ש"א יט, כג).

פשוט שמצויה הקונסטרוקציה שם-עצם + פינוי דבוק + "גם" + פינוי פרוד, כך מצויה גם הקונסטרוקציה מלת יחס + פינוי דבוק + "גם" + פינוי פרוד.

ל — (187) "ולי אני עבדך... לא קרא" (מ"א א, כו).

(188) "מה-לכם אתם מושלים את-המשל הזה...". (יח' יח, ב).

השבעים הופרעו מפפל הפינוי, ונוסחתם מקוצרת: 'מה לכם המשל הזה'.

"לכם אתם" בא גם ב-(189) — חגי א, ד.

(190) "... להם הם אמרים זבחי אדם עגלים ישקון" (הו' יג, ב).

"להם" = עליהם, אודותם [פמו: "ואמר פרעה לבני ישראל (=על בני ישראל) נבכים

97. ראה נ"ה טור-סיני, פשוטו של מקרא ד, עמ' 17.

הם בארץ... (שמ' יד, ג). הפיננוי הפרוד "הם" אפשר שהוא משמש בנושא סתמי, אך נראה יותר, שהוא מדגיש את הפיננוי הדבוק שלפניו, ולפניו כפל פיננוי. שיעור הכתוב לפי זה: "להם הם (=עליהם-הם) אמרים (האומרים = הפהנים, או בני אדם כלשהם): זכחי אדם...".

אל — (191) "חזון נראה אלי אני דניאל..." (דנ' א, ח).

ב — (192) "פי עבדוכם גמיה מה גוים רבים..." (יר' כה, יד).

ארליך ב' מקרא פשוטו" היטיב לציין: "גם המה — מחזק פיננוי של "בם", והחזיון לרבות, והריבוי כנגד יהודה ושאר העמים, שהיו עבדים לבלל". נעיר, כי פסוק זה חסר בנוסח השבעים.

(193) "ביאני אלני העון" (ש"א כה, כד).

ראיית הפיננוי הכפול כתופעה "מזורה" מונחת ביסוד ההצעה של BH למחוק את "אני", מה גם שניתן להסביר את הוספתה פדיטוגרפיה של "אדני" שבסמוך. על אף העובדה שזהו המקרה היחיד של הופעת "ביאני אלני", כנגד מקרים רבים של "בי אלני", ניתן לקיים את הנוסח כפי שהוא, משמפירים בעצם התופעה של פיננוי כפול במקרא. יושם אל לב, כי דוקא בפסוק זה נושא הפיננוי משמעות, שכן במקרים הרבים של "בי אדוני", שהוא ביטוי אליפטי של 'בי אדוני [העון]' (כפי שהוא אצלנו, וכך פירש ראב"ע, בצדק, את הביטוי), קפאה "בי" והוראתה — מלת בקשה, כמו "נא". מעניין, כי בתרגום "יונתן" — "בבעו, עלי דילי ריבוני חובא" — נעשה שימוש כפול ב"בי". תחילה הוא מתורגם "בבעו" — לשון בקשה, כאילו אין "בי" צירוף יחס המשמש בנושא לנושא "העון" שבהמשך; ואחר כך "עלי דילי" — צירוף יחס המכיל פיננוי כפול!

את (=עם) — (194) "... כי אֶתְּנוּ אֶנְחָנוּ אֱלֹהֵי הַיּוֹם כִּלְנוּ חַיִּים" (דב' ה,

ג). ובארמית המקראית: מן — (195) — "עז, ז, כא.

בדוגמות 191, 194, 195 עומד הפיננוי הכפול כפיננוי פרולפטי לצירוף שמני שבהמשך.

3.1.4 הפיננוי דבוק ל"הנה"

הצירוף "הנני אני", המכיל פיננוי כפול, מצוי ארבע פעמים ביחזקאל:

(196) "הנני אני מביא עליכם חרב..." (יח' ו, ג); וכיו"ב: (197) — יח'

לד, יא; ו(198) — יח' לד, כ. פעם נוספת בא הצירוף, כשחציצה קיימת בין מרפיביו:

(199) "הנני עליך גם אני" (יח' ה, ח).

תן דעתך לכך, שלא הרי המבנה "הנני אני קוטל / וקטלתי..." המכיל פיננוי כפול בתחומי סינטקסמה אחת, פהרי המבנה "ואני הנני קוטל" (פגון: בר' ו, יז; ט, ט, ט), שבו "אני" הוא חלקי ייחוד, כלומר: נושא, ו"הנני" שייך לפסוק-הנושא. מקרים אלו יידונו בסעיף הבא.

פעם אחת נמצא פיננוי גוף שלישי דבוק ל"הנה" + פיננוי פרוד:

(200) "מן-השלישים הנו נכבד הוא" (דה"א יא, כה).

3.2 פינוי פרוד ואחריו פינוי דבוק

3.2.1 כאשר פינוי פרוד משמש כחלק ייחוד, ממילא מופיע בהמשך המשפט

פינוי מוסב, והמשפט מכיל פינוי כפול. כאלה הם המקרים הבאים:

(201) "אני ידי נטו שמים" (יש' מה, יב).

(202) "ואני הנני מביא את-המבול" (בר' ו, יז); וכיו"ב: (203) — בר' ט,

ט.

(204) "גם אנכי חלילה לי מחטוא לה" . . . " (ש"א יב, כג).

(205) "אתה ידך גוים הורשת" (תה' מד, ג).

דוגמה זו מיוחדת בכך שהפועל "הורשת" מתאים לחלק הייחוד "אתה", ולא לנושא הפועל — "ידך" — המצריך פועל בגוף שלישי ("הוריש"). דומה, שפסוק זה מהווה מקרה גבול בין משפט ייחוד לבין משפט פשוט, שבו הנושא, שהוא פינוי פרוד — "אתה" — זוכה לתמורה המכילה פינוי דבוק. שיעור הפתוב: 'אתה, היינו: ידך, גוים הורשת'.

(206) "ואתה אדוני המלך, עיני כל-ישראל עליך" (מ"א א, כ).

(207) "ואתה בית-לחם אפרתה . . . ממך לי יצא להיות מושל בישראל"

(מיכה ה, א).

(208) "הלא הוא יחזקיהו הסיר את במותיו" (דה"ב לב, יב).

על אף שמצאנו פינוי פרולפטי פרוד שהמכונה שאחריו הוא שם-עצם פרטי (ראה לעיל דוגמאות 115–120), לא נראה לנו לתפוס כאן את "יחזקיהו" כמכונה של "הוא". מאלפת ההשוואה למ"ב יח, כב ויש' לו, ז: " . . . אל ה' אלהינו בטחנו, הלא הוא אשר הסיר חזקיהו את-במותיו . . .". הא למדת, ש"הוא" = חלק ייחוד, והפינוי המוסב לו מצוי ב"במותיו".

(209) "הלא רק אתם עמכם אֲשָׁמוֹת לה' אלהיכם" (דה"ב כח, י).

(210) "והמה דרפם לא יתכן" (יח' לג, יז).

יש להודות, כפי המקרים הנ"ל של חלק-ייחוד-פינוי אינם יכולים להיחשב למקרים רגילים של כפל פינוי, שכן, במקרים הנידונים כאן אין בין שני הפינויים יחס סינטגמטי, כיון שהאחד מצוי בתחום הנושא והשני בתחום הנשוא. מובן גם פן, שאין אחד הפינויים תמורה לשני. ובכל זאת, אפשר שמקרים כאלה סללו דרך לפני מקרים אחרים של כפל פינוי, שהראשון בין הפינויים הוא פרוד.

3.2.2 שכיחה למדיי הופעת תואר הפועל "לבד" צמוד פינוי גוף, המתאים

לכינוי פרוד שקדם לו:

(211) "לא אוכל אנכי לבדי לשאת . . ." (במ' יא, יד) (השוה: "לא אוכל

לבדי שאת אתכם" — דב' א, ט).

(212) "אֲנֹתָר אני לבדי" (מ"א יט, י; יד); וכיו"ב: (213) — איוב א, טו.

(214) " . . . ולא תשא אתה לבדך" (במ' יא, יז); וכיו"ב: (215) — מ"ב יט,

טו = יש' לו, טז.

(216) "המה לבדם יִצְצֵלוּ" (יח' יד, טז); וכיו"ב: (217) — יח' יד, יח. בדוגמות 211–217 מצויים שני הפינייים בסינטגמה אחת, ועל פן הם בגדר פיניי כפול. לא כך הוא בדוגמה הבאה, שם שני הפינייים יוצרים יחס פרדיקטיבי: "מדוע אתה לבדך ואין איש אתך" (ש"א כא, ב). כך יש לראות את מבנה המשפט מבחינה נושא נשוא

סינפראזית. עם זאת, קרוב לודאי, שמלכתחילה נבנו משפטים כאלה כמשפטי-קיום חד-אבריים, מעין: 'מדוע אתה לבדך [נותרת / נמצא / קיים]', ומכאן — בשלב שני — הועמס על "לבדך" מעמד של פרדיקט שלם. בשלב זה, אפשר שניתן לנגד 'אתה לבד' (כמו 'אני לבד'; 'הוא לבד' וכיו"ב) ל'אתה לבדך' (כמו 'אני לבד'; 'הוא לבד' נשוא

לבד' וכיו"ב), ולקבוע שהמבנה השני מכיל פיניי כפול, על אף שהפיניי השני, הדבוק, נצמד לנשוא האדברביאלי: "אתה לבדך" = 'אתה עצמך לבד'. אולם דומה, שבמישור הסינפראזי הפכה "לבד" — כמו תוארי פועל אחרים — ממלה חסרת גוף ומספר, למלה בת התאם אוטומטי, ובתור שפזו ("לבד" + פיניי דבוק) היא יוצרת יחס פרדיקטיבי עם פיניי פרוד שקדם לה.

3.2.3 פיניי גוף פרוד ואחריו פיניי מושא דבוק

במקרים אלה תואמת הוראת הפיניי הפרוד את הוראת פיניי המושא:

(218) "... גם אני יקרני" (קה' ב, טו) = 'גם אותי / לי יקרני'.

(219) "אנכי בדרך נחני ה'" (בר' כד, כז) = 'אותי בדרך נחני...'

אינטרפרטציה זו של משפטי ייחוד אלה נראית לנו יותר מן האפשרות לראות כאן פסוק זיקה אסינדרטי, כך: 'אנכי [הייתי] בדרך [אשר] נחני ה'.'

(220) "יהודה אתה יודוך אחיך..." (בר' מט, ח) = '... אותך יודוך אחיך'.

אף כאן נראית לנו יותר הוראה זו מהאפשרות לראות כאן פסוק-זיקה אסינדרטי⁹⁸, כך: '... אתה [אשר] יודוך אחיך'. יצוין, כי בנוסח השבעים חסרה המלה "אתה", ולהרגשתנו גרמה לכך פאן, כמו במקרים רבים אחרים שהבאנו, תחושת הזרות של קיומו של פיניי כפול, והרצון לברוח ממנו. ציון העובדה, שלשון המקרא מאפשרת שימוש בכינוי כפול, אין בו כדי לשלול את הלגיטימיות של חיפוש הסבר לבחירת דרך זו במקום שנבחרה. כך למשל הסביר שד"ל בדוגמה שלנו את הדגשת "אתה" להנגדת יהודה לעומת אחיו שנזכרו לפניו. וז"ל⁹⁹: "אתה" — אבל אתה, כלומר: אינך כראובן שמעון ולוי". ובדומה לכך ר' שלמה דובנא בעל "הביאור" בפירושו לפסוקנו: "מלת 'אתה' או 'אתם' או 'אני' וכדומה, הבאה קודם הפועל או השם המחובר עם הפיניי ההוא עצמו או אחריו, איננו כמו שחשבוהו המדקדקים לזר ושפת

98. כך, למשל, גזנייס בדקדוקו, סע' 135e.

99. בפירושו לתורה — ראה הע' 21 לעיל — שם, עמ' 193.

יתר, רק יורה על היפך העניין הקודם לו, וביאורו כמו 'אבל', או על היפך העניין שאחרי זה...".

3.3 שני הפינויים פרודים

3.3.1 (221) "הלא הוא אמר-לי אחתי הוא, והיא-גם-היא אמרה אחי

הוא" (בר' כ, ה).

דוגמה זו מראה, כי הבלטת פינוי על ידי הוספת "גם" וחזרה על הפינוי אפשרית לא רק כשהפינוי הראשון דבוק והשני פרוד, אלא אף כששניהם פרודים. בכל זאת, הנוסח השומרוני והתרגום הסורי חסרים את הפינוי השני, ואף ב- BH מוצע לגרוס 'והיא גם אמרה...'. נקל לראות, כי בריחה מן הפינוי היתר יש כאן, ועל כן נמחק, או מוצע למחיקה, הפינוי השני דוקא, כביכול עד שאין אתה נתקל בפינוי השני אין כפל פינוי כאן. והרי לו נוסף כאן אחד הפינויים, סביר שהיה זה דוקא הראשון, שכן לאחר הרישה "הלא הוא אמר-לי אחתי הוא" מתבקשת סיפה בנוסח 'וגם היא אמרה לי אחי הוא' יותר מהנוסח 'והיא גם אמרה לי אחי הוא'. ההקשר מראה, ש"גם" באה לרבות את "היא" ל"הוא" שנזכר קודם לכן, ואין היא באה לרבות את "אמרה", כיון שלא נזכרה קודם לכן כל פעולה נוספת המיוחסת ל"היא". והשווה: "לא ידעתי מי עשה את-הדבר הזה, וגם-אתה לא-הגדת לי, וגם אנכי לא שמעתי...". (בר' כא, כו) ולא: *... ואתה גם לא-הגדת לי ואנכי גם לא שמעתי...". ואמנם, דרך היוצרות הקונסטרוקציה הזאת היא כשל משפטי ייחוד: *וגם היא אמרה לי... < (על ידי ייחוד הנושא) 'ו'   גם היא

אמרה... = 'והיא — גם פינוי מסב אמרה... = "והיא-גם-היא אמרה...". זהו אם-כן משפט ייחוד היסטורי, שבו ייחוד הנושא. אך במישור הסינכרוני יש לראות הצירוף "והיא-גם-היא" כסינטגמה אחת, וכך אמנם ראוי בעלי הטעמים, שהקיפו את שלוש המלים, וקבעו להן טעם אחד.

(222) "... ולראות שהם-בהמה הַמָּה להם" (קה' ג, יח).

ב- BH מוצע להשמיט את "המה" ולראות בה דיטוגרפיה של סוף "בהמה". אך אין כל מניעה לראות ב"הם... המה" כפל פינוי, על אף החציעה ביניהן.

3.3.2 שני פינויי מושא פרודים

(223) "פרעה קצף על-עבדיו ויתן אתי במשמר בית שר הטבחים אתי

ואת שר האפים" (בר' מא, י). ב- BH מוצע לקרוא — בהסתמך על הנוסח השומרוני והתרגום הא"י — "... ויתן אִתָּם במשמר...". גרסה זו מושפעת הן מהרצון להימנע מהפינוי הפסול, והן מהרצון להתאים את הפינוי הראשון ל"עבדיו" שקדם לו. כפל הפינוי כאן מצוין ב"מחברת מנחם"¹⁰⁰: "הכפיל 'אותי' פעמים". ורד"ק

¹⁰⁰. ראה הע' 17 לעיל, שם.

בפירושו תלה תוספת זו בחציצה שבין אברי המושא — "אתי . . . ואת שר האפים", וז"ל: "אע"פ שאמר 'אותי', שנה עוד מפני הדברים (שביניהם), כי כן דרך הלשון". רד"ק צודק ללא ספק, אך מוטב לראות תוספת זו באור אחר: לא "במשמר בית שר הטבחים" היא התוספת, על אף שמלים אלו אכן חוצצות בין שני אברי המושא, אלא מלכתחילה נתכון הפתוב לומר: "ויתן אתי במשמר בית שר הטבחים" ואחר כך הוסיף הפתוב אובייקט נוסף "ואת שר האפים" כמחשבת משנה, ובשל החציצה האמורה נאלץ הפתוב לחזור על הפינוי ולקשרו לאובייקט הנוסף.

3.4 שני הפינויים דבוקים

3.4.1 הדגשת פינוי דבוק אפשר שתיעשה על ידי חזרה על הפינוי כשהוא צמוד ל"של" או ל"ל", כך:

(224) "כרמי שלי לא נטרתי" (שיה"ש א, ו).

(225) "ה' סלעי ומצודתי, משגבי ומפלטי ליי" (ש"ב כב, ב); ובדומה: (226)

— תה' קמדה, ב.

(227) "צרי ואיבי לי המה פשלו ונפלו" (תה' כז, ב).

בכל הדוגמאות הללו בא "לי" להדגשת הפינוי הדבוק שקדם לו, וכך גם בדוגמה הבאה:

(228) "... ולא שפחתי איבי לי" (תה' ל, ב).

דוגמה זו אינה שונה עקרונית מקודמותיה, ועל כן אין נראה לנו לקבל את פירושו של רד"ק, המתאים גם לטעמי המקרא, "לי — בעבורי", שיכול אמנם להלוו פסוק זה, אך לא את הפסוקים הקודמים.

3.4.2 מקרה מיוחד במינו הוא הופעה כפולה של פינוי דבוק למלת יחס,

כבדוגמה הבאה:

(229) "ויתן לו את רחל בתו לו לאשה" (בר' כט, כח).

גרסת השבעים מסלקת את הפינוי הפפול, על ידי המרת הפינוי הראשון שמעמדו מושא בשם-עצם שמעמדו נושא: "ויתן לבן את רחל בתו לו לאשה". מאידך גיסא בתרגום הא"י ובתרגום הסורי וכן בכמה כתבי יד של ימי הביניים חסר הפינוי השני דוקא, ובעקבות אלו מוצע ב-BH לגרוס: "ויתן לו את רחל בתו לאשה". ארליך, ב"מקרא כפשוטו" יוצא פנגד שימוט הפינוי השני: "לו לאשה" — יש ספרים שאין בהם 'לו' זה, וחסרון טעות (ההדגשה שלי. — ש"ק), ובאה הטעות מפני שפבר נאמר לפניו 'לו' פנגד הנתינה". נראה, פי נתינת פלוגית לאלמוני לאשה אפשר שחובע בפתוב בהזכרה בודדת של אלמוני — המקבל, או בהזכרה כפולה. בהזכרה בודדת אתה מוצא: (230) "ותתן אתה ליעקב לאשה" (בר' ל, ט). בהזכרה כפולה אתה מוצא שימוש בפינוי מאחר, פגון: (231) "ותתן אתה לאברהם אישה לו לאשה" (בר' טז, ג); או שימוש בפינוי כפול, כמו בפסוקנו: "ויתן לו את רחל בתו

ל 1 לאשה". דוגמה 231 מלמדת על דוגמה 229 שנוסחה מהימן, ויש בה פדי לדחות את נוסח השבעים¹⁰¹.

יתר על כן: לא רק בנתינת פלונית לאלמוני לאשה נוהגת הזכרה כפולה של המקבל, אלא אף בנתינת פלונית לאלמונית לשפחה נוהגת הזכרה כפולה של מקבלת השפחה. כך בא פינוי פרולפטי בפסוק: (232) "ויתן לבן ל ה את־זולפה שפחתו ל ל א ה ב ת ו שפחה" (בר' כט, כד), וכינוי מאחר בפסוק: (233) "ויתן לבן ל ר ח ל ב ת ו את־בלהה שפחתו ל ה לשפחה" (בר' כט, כט). עתה יש בידינו להסביר גם את הצורך שהוליד את ההזכרה הכפולה של המקבל וגם את הצורך להזכיר במפורש את המעמד המיועד לאשה הניתנת. אשה — אפשר שתינתן לאשה לפלוני, או לשפחה בין לפלוני בין לפלונית, ומכאן הציון המפורש "... לאשה" או "... (ל)שפחה". דומה, כי המציאות החברתית והמשפטית אפשרה בימי קדם מסירת אשה לפלוני, פנכס שהמקבל יכול לייעדו לעצמו לאישות או לשפחות, כמו גם להעבירו לגבר אחר — לפחות לבנו — למטרות אלו¹⁰². ומכאן הצורך בהזכרה כפולה של המקבל, כשהנותן רוצה למנוע את ההעברה האפשרית של האשה למקבל אחר, בנוסחה מעין: 'ויתן ... את ... לפלוני ל ו (לעצמו ולא להעברה) לאשה (ולא לשפחה)'. מכאן יובן גם היעדר ההזכרה הכפולה הזו בדוגמה 230. שם אשה נותנת את שפחתה לבעלה, ואפשר שאין בכוחה להכתיב לו מניעת העברתה לגבר אחר. אך סביר יותר שמניעה כזו מעוגנת הייתה במציאות החברתית והמשפטית. עם זאת, יש צורך לציין, אם מטרת הנתינה היא יחסי אישות או שפחות.

נמצאת למד, שהופעת פינוי יתר איננה רק אפשרית בלשון המקרא, ואי אתה ראשי ליפטר הימנה על ידי מחיקות ו"חיקונים", אלא יש שהופעתה עשויה להצביע על דקויות ענייניות, שאי־ראייתן פוגמת בהבנה מלאה של הכתוב. והניתוח האחרון לא ללמד על עצמו בלבד יצא, אלא על השיטה בכללותה.

101. ראה גם דיוגנו לעיל בסעי' 2.2.3.2 (שם דוגמות 105–107), במסגרת הדיון בפינוי הפרולפטי הרבוק למלת יחס, כשהמכונה מנותק מן הפינוי.

102. והשוה בדיני אמה עבריה, שמ' כא, ז–ט.

על טיבם של התרגומים למקרא (ספר בראשית) בניבים של ארמית חדשה יהודית*

מבוא.

א. כנהוג בעדות יהודיות אחרות¹, גם ליהודי כורדיסטאן היו תרגומים עממיים מסורתיים של המקרא בניבים הארמיים שבפיהם. תרגומים אלה שימשו בעיקר את מלמדי התינוקות, שהיו משננים אותם לתלמידיהם בנוסח קבוע פחות או יותר. לאחר שהיה התלמיד מסיים את קריאת הנוסח העברי של המקרא היה מתחיל, בגיל עשר בערך, לשנן את ה"שָׁרַע" (מערכת שָׁרַח), היינו הפירוש בלשון המדוברת. לתרגומים לא היה מחבר קבוע, ולא הועלו בכתב, אלא היו נמסרים בעל-פה מדור לדור². יצוין, שהתרגומים הארמיים הקדומים ("אונקלוס", "יונתן") למרות שנקראו בבית הפנסת כחלק מן התפילה (בספר "חוק לישראל"), לא יכלו לשמש את מלמדי התינוקות בפירוש הנוסח העברי, משום שהארמית שלהם הייתה חתומה בפני התלמידים אפילו יותר מן העברית.

ב. אפשר לדבר לפחות על תרגומים בשלושה ניבים ראשיים, עפ"י הערים המרפזות: (1) זאכו-עֲמָדִיָּה-דְּהוֹפ, ערים בכורדיסטאן העיראקית, סמוכות לגבול טורקיה; (2) אורמיה, בכורדיסטאן הפרסית (אזרבייג'אן); (3) ארפיל-כְּרֹפֹּ-כְּנַנְדוּז בכורדיסטאן העיראקית, סמוכות לגבול פרס³. ההבדלים שבין שני הניבים הראשונים ייפרים למדי, ואילו הניב השלישי הוא ניב ביניים. ביזמתו של פרופ' ריבלין המנוח נמה מחכמי העדה העלו בכתב, כל אחד בניב שלו, את התרגומים למקרא בשלמותו

---

* עיקרו של מאמר זה שימש בסיס להרצאתי בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים, תשמ"א. ועי' ברשימה הביבליוגרפית, הפוללת את הקיצורים, הבאה בסוף המאמר. מהדורה מורחבת של מאמר זה תצא בספרי ספר בראשית (עיין לקמן, סעיף ה.).

1. פרטים עיין א"י, כרך 4, עמ' 863-868 (על תרגומי התנ"ך בפרסית-יהודית, תחרית-יהודית, לשונות רומאניות-יהודיות, לדינו, יידיש); מוסקוביץ-טוקן, עמ' 89; וויינרייך, עמ' 746 (אינדקס: תרגומי המקרא).

2. ריבלין (תשי"ט), עמ' 69. פרטים על שיטת לימוד התורה בכורדיסטאן עיין בראואר, עמ' 202-204.

3. פרטים על תולדות היהודים בערים אלה עיין בן-יעקב.

או בחלקו⁴. חכם אליהו אברהם דהוכי, שלא היה בר־סמכא במיוחד, רשם בניב של עמדיה-דהוכ (ניב־משנה של זאכו)⁵ את התרגום לתורה, לנביאים ראשונים, לחמש המגילות ולספר איוב. חכם ישי, שהיה מלמד חינוקות ולמדן, רשם בניב של אורמיה את התרגום לכל התנ"ך, חכם ששון ברזאני רשם בניב של רננדוז את התרגום לנביאים האחרונים ולפתובים. חכם יצחק נוח רשם בניב מחוז ארפיל את התרגום לתורה. חכם יוסף עלואן, שהיה יליד זאכו, וחכם אליהו מזרחי מנירווה הוסיפו בשולי תרגומו של חכם אליהו דהוכי שינויי גרסה בניבים שלהם. בארכיון מפעל מסורות הלשון מצויות הקלטות של כל המקרא או חלקים ממנו בניבים שונים של ארמית חדשה: אורמיה (בראשית, כב), קאנה (ניב־משנה של אורמיה, כל החומש), תלצצה (ניב־משנה של ארפיל, בראשית, מט), סולימאנייה (חלקים מבראשית, שמות, שמ"א), צ'אלה (שמ"א, א)⁶.

ג. לפי פרופ' ריבלין, "חילופי הגרסות שבין עמדיה לזאכו, ואפילו בינם לבין רננדוז וארפיל, קלים ביותר"⁷. התרגומים "כמעט ששפה אחת ודברים אחדים להם, והוא שמוכיח על מסורת מוצקה"⁸. נראה שדברים אלה נכונים רק בחלקם לגבי אוצר המלים והשרשים, ובודאי שאין הדבר כך לגבי הדקדוק, שכן כל ניב שונה מחברו בהרבה או במעט. אפילו מתוך השוואת שני תרגומים בניבים סמוכים, אלו של זאכו (הקלטה) ושל עמדיה-דהוכ (פתב־יד), מצאתי שינויים רבים לא רק באוצר המלים וצורות דקדוקיות, כמוכן מאליו, אלא גם שינויים "אישיים" לא־מעטים בין המסרנים השונים, כפי שאדגים בהמשך. יצוין שהרבה תלוי במידת למדנותו של המסרן ובמידת הבנתו את הנוסח העברי של המקרא. כל מסרן משתדל לא רק לשמש כלי להעברת המסורת המקומית, אלא גם משקף את מידת הבנתו וידיעותיו האישיות.

ד. אמנם יש לראות בתרגומים למקרא חלק מן העיסוק הלמדני של החכמים

4. פרטים עיין ריבלין (תשי"ט), עמ' 69–70; ריבלין (1958), עמ' 1 (הקדמה); ריבלין (תשי"ז), עמ' 309. שניים מפתב־יד אלה נמצאים בבית הספרים הלאומי בירושלים, וסימנם: 581 8° (בניב אורמיה), 712 8° (בניב עמדיה). בכ"י השני חסרים הפרקים א–יב של ספר בראשית. מבחר מתרגומים אלה, הפולל פרשת נוח בניב עמדיה, מגילת רות וספר יונה בניב רננדוז, ופרשת שופטים בניב אורמיה, יצאו במהדורה צילומית; עיין ריבלין (1958).

5. ריבלין (עיין מ"מ בהע' 4 לעיל) מכנה אותו "נוסח זאכו" אך אפילו עיון קל בפתב־יגלה שאין זה נוסח זאכו אלא אחד מנוסחים של עמדיה-דהוכ-נירווה, ניבים שבהם, כמו בכ"י זה, ד רת רפות נכתבות ד' ($q=d$), ז' (t), ת' ($f=t$), ט' (θ), בעוד שבניב זאכו הן השתנו לז' (z), רס (s), בהתאם, שלא לדבר על הבדלים מסוימים גם במורפולוגיה ובאוצר המלים; עיין דוגמאות בפרק ד, סעיף 1, לקמן.

6. פרטים נוספים עיין פלמן, עמ' 87–91.

7. ריבלין (תשי"ט), עמ' 69.

8. שם, עמ' 68, הע' 7; מדובר בתרגומים שונים לספר רות בניבי מחוז אורמיה, כולל אחד שמצוי בבית הספרים הלאומי בירושלים בתוך כ"י שסימנו 495 8°, שהועתק ע"י הסופר פנחס שמואל בשנת תקע"ח (1818); פרטים אחרים עיין צבר (תשכ"ו), עמ' שמ"ז.

בכורדיסטאן, אך, לדעתי, חלק זה היה הפחות יצירתי והפחות מעניין בהשוואה לסוגים האחרים של הספרות המתורגמת שיסודה במקרא. ספרות זו כללה עוד שלושה סוגים עיקריים: (1) ביאורים מדרשיים נרחבים לפרשיות מיוחדות בתורה, המצטיינים בשילוב דברי אגדה בתוספת נופך מקומי⁹; (2) ביאורים מדרשיים קצרים יותר להפטרות מיוחדות¹⁰; (3) עיבודים אפיים-שיריים של סיפורי עלילה מקראיים, הפוללים הרבה יסודות אגדיים, ריאליה ופולקלור מקומיים¹¹. שני הסוגים הראשונים נשתמרו בכתב-יד מן המאה ה"ז, שהועתקו ע"י חכמי העדה ושימשו אותם לצרכים למדניים ולצורכי דרשות בציבור בבית הפנסה, בעוד שאת הסוג השלישי היו שרים בעיקר בבית בפני נשים וילדים, ונחשב לספרות עממית גרידא. כללית, בניגוד לתרגומי המקרא, שלשונם בדרך כלל מלאכותית, קפואה וצמודה ממש לנוסח העברי, הסוגים האחרים מצטיינים לרוב בלשון גמישה ועסיסית ובהרחבה יוצרת ומקורית¹². הקשר בין תרגומי המקרא לסוגי היצירה האחרים הוא די רופף, והוא יונק מהם, במישרין או בעקיפין, רק כאשר הוא נזקק לפירוש מלים ופסוקים קשים.

ה. להלן ברצוני לדון בעיקר בשני תרגומים לספר בראשית, האחד בכתב-יד מאת החכם אליהו דהופי הנ"ל בנבי עמדיה-דהופ, והשני מתוך הקלטה של ארכיון מפעל מסורות הלשון מאת החכם לוי עמרם בניב זאכו¹³. עבודה זו מבוססת על ספרי, ספר בראשית בארמית חדשה, העומד לצאת בסדרה "עדה ולשון" של מפעל מסורות הלשון בעריכת פרופסור שלמה מורג. כאמור, המגמה הפלילית היא לתרגם את נוסח המקרא מלה במלה ככל שאפשר, ולכן התוצאה היא לשון קפואה ובלתי טבעית¹⁴. אין מתרגמים את גוני המשמע השונים עפ"י ההקשר, אלא את המשמע "המילוני" הפלילי באופן חדגוני ביותר. חוסר הטבעיות של הסגנון ניכר בהשמטת מלות קישור חיוניות בארמית חדשה, ומאידך, בגיבוב יתר של מלים ריקות שצירופן הפולל הוא בעל משמע מעורפל או חסר משמעות לחלוטין בלשון

9. המדרש לפרשת בשלח יצא במקור ובתרגום אנגלי; עיין צבר (1976). כל המדרשים יצאו בקרוב ובתרגום עברי; עיין צבר, מדרשים.

10. הביאור להפטרות ב' דשבועות (חבקוק ב, כ—ג, יט) התפרסם; עיין צבר (תשכ"ו), עמ' שפ"א—ש"ז; האחרים עומדים להתפרסם; עיין ביבליוגרפיה, צבר.

11. התפרסמו; עיין ריבלין (תשי"ט). על ספרות דומה ביידיש עיין א"י, פרק 4, עמ' 866—867.

12. עיין מש"כ בעניין זה בהרחבה, צבר (1980). מבחר מסוגי יצירה אלה וסוגים אחרים של ספרות דתית ועממית של יהודי כורדיסטאן יתפרסם באנגלית בספרי "אנתולוגיה". על ניגוד דומה בלדינו עיין וויינרייך, עמ' 151; ביידיש, א"י, פרק 4, עמ' 866; בקראית, מוסקוביץ-טוקן, עמ' 89 (שפת התרגומים שונה מלשון הדיבור; הראשונה ארכאית וצמודה לתחביר העברי).

13. עיין פלמן, עמ' 88—89.

14. דומה, למשל, בלדינו; עיין וויינרייך, עמ' 150: *aguas* = מים (ברבים), במקום *agua* (ביחיד), הרגיל בלשון הדיבור.

המתורגמת. מאפיין אחר הוא, שמלים ושרשים מסוימים הם בעלי אופי ארכאי מובהק, ואינם משמשים בדרך כלל בלשון הדיבור היום-יומית¹⁵. נראה, שלפחות חלק מאלה מעולם לא שימשו בלשון הדיבור, אלא הימצאו לצורך תרגומי המקרא, וזאת למרות שהיו הרבה קוים מקבילים בין אורח החיים והריאליה בכורדיסטאן ובארץ-ישראל, כגון עבודת אדמה, מרעה, וכיו"ב. מלים ושרשים מיוחדים אלה הם שמעניקים לתרגום את אופיו המסורתי-ההיסטורי, מצד אחד, ואת כלליותו ביחס לניבים היהודיים השונים, מצד אחר.

ו. ברם בדיקה והשוואה מדויקת של התרגומים מראה גם סטיות מתרגום מילולי וייחודים אחרים. נראה שהסיבות לשינויים ולסטיות אלה תלויות בכמה גורמים, ובעיקר בחכמתו ולמדנותו של המסרן. למשל, בתרגומו של חכם אליהו דהוּכִי, שלא היה בר-סמכא, יש הרבה יותר סטיות מתרגום מילולי, משום שהוא לא הפיר את דקויות הנוסח העברי, ולכן, לפעמים הוא תרגם באופן חפשי לפי מידת הבנתו ולפי השכל הישר שלו, לרבות שגיאות גלויות. מאידך, חכם לוי, שהיה למדן ומלמד תינוקות שנים רבות (גם אני זכיתי להיות ביניהם), זehir הרבה יותר בתרגומו, ורק לעתים רחוקות נכשל בסטיות מתרגום מילולי בגלל חוסר הבנה¹⁶. ברם, חכם לוי אינו מהסס לסטות מתרגום מילולי כאשר יש צורך בלשון נקייה. סטיות אחרות משקפות פירושים שמקורם במדרשים, במפרשים (בעיקר רש"י) ובתרגומי אונקלוס ויונתן. המסורת המקומית משתקפת בעיקר בתרגום שמות של מקומות או עממים בצורה אנאכרוניסטית, כגון: "לכן הארמי" = לכן הארמני. בפרקים דלקמן אפרט את הקאטגוריות השונות של תרגום מילולי וסטיות ממנו, ואביא דוגמאות ממשיות משני התרגומים, של חכם לוי מזאכו (=ז', או בלי סימון) ושל חכם אליהו מעמדיה (=ע'), ולפעמים גם מתרגום חכם ישי מאורמיה (=א'), כולם מספר בראשית.

פרק א: נאמנות יתרה ותרגום מילולי משועבד

1. השמטת האוגד במשפט שמני כמו בעברית, כמעט בקביעות, למרות שרק

15. למשל, המלה הרגילה בלשון דיבור בשביל "זונה" היא קחבא (ערבית), אך בתרגום, כנראה מטעמי לשון נקייה, מופיעות המלים העבריות זונה (ז'), קדישא (ע'), או המלה הפורדית ברדאיי, שמשמעה הוא מעין "יצאנית". ובדומה, "לענות (אשה)" (במשמע "לאנוס") מתורגם תמיד ע"י מצדואה (מערבית צדע "לבקע", "להכאיב"), אך אין השורש הזה מצוי בלשון הדיבור, ובמקומו משמשים כמה פעלים אחרים שמשמעותם גסה. ועיין גם להלן בדוגמאות שבפרק א. סוף סעיף 6, והע' 12 לעיל. השוה בקראית, מוסקוביץ-טוקן, עמ' 102, על מערכת כפולה של מלים המציגות "קדוש" לעומת "חילוני", למשל: sefer = "ספר קדוש", kitab = "ספר חילוני". על צמיחת לשון תרגום מיוחדת שאינה משקפת את לשון הדיבור, עיין וויינרייך, עמ' 119.

16. ייתכן שגורם נוסף לתרגום המוכני של חכם לוי הוא אופן המסירה, דהיינו הקלטה ברשם קול, כשהוא קורא פסוק עברי ותיכף אחרי מוסיף את תרגומו בעל-פה.

במקרים מיוחדים הוא מושמט בלשון הדיבור¹⁷, למשל:

ועיני לאה רפות (כט, יז) ואינד לאה תוירה;

וירא ה' פי שנואה לאה (כט, לא) ג'זילה אסתו-עולם דיד סניסא לאה;

ורחל עקרה (שם) ורחל סטויר;

הנה אביך חולה (מת, א) הונא באבוך' נא-צך';

אך לפעמים המתרגם מוסיף את האוגד:

מה משקרתך (כט, טו) מילא כרה דידוך';

טוב תחי אותה לך (כט, יט) בשטופי-ילא . . .

המעט קחתך (ל, טו) מו צ'וצ'א-לא . . .

עוד יוסף חי (מה, כו) היש יוסף צאכ'ילה.

2. הצמידות למקור משתקפת גם בשימור המין של שם-עצם עברי, גם כאשר

המין בארמית חדשה שונה¹⁸, למשל:

דפתם רעה (לז, ב) עיבא (זכר) דוהון כ'רותא (נקבה); אך ע': אכ'ריוא (זכר);

ארור אפם פי עז ועברתם פי קשתה (מט, ז) מצוערא (זכר) סאמיתו (נקבה) דיד קויא

(זכר), גגרא (זכר) דוהון דיד קויסא (נקבה);

גוי גדול (כא, יח) מלתא (נקבה) רוא (זכר);

אך גם כאן יש יוצאים מן הכלל:

פן אראה ברע אשר ימצא את אבי (מד, לד) . . . בכ'ריווסא (נקבה) אוד תפ'קא

(נקבה);

את אשר יקרא אתכם (מט, א) אוד תפ'קא (נקבה), אך ע': תאפ'ק (זכר).

יש גם כמה מקרים תמוהים, שאין התאמה במין בין השם ותיאורו, אפילו כאשר המין

זהה בעברית ובארמית חדשה:

פי חזק עליהם הרעב (מז, כ) דיד חזקלא (נקבה) אלוהון כפנא (זכר); אך ע': אחזיקלי

(זכר);

וכלה הרעב (מא, ל) בתימא (נקבה) כפנא, אך ע': בתאיים;

והפור ריק (לז, כד) בהרא (זכר) ספקתא (נקבה), אך ע': אספיקא.

3. שימור חלקי או מלא של הסדר המקראי במספרים מורכבים ופירוקם

עפ"י העברית:

שתיים ושמונים שנה ושבע מאות שנה (ה, כו) טמאנה ותרה שנה, שואא אמאיה שנה

(במקום שואמא טמאנה ותרה שנה)

שבע שנים וארבעים ומאת שנה (מז, כח) שואא שנה, אמא וארבי שנה, אך ע': וארבי

ואימה שנה (במקום אמא וארבי ושואא)

17. השוה וויינרייך, עמ' 120: המשפט "זאת בריתי" מתורגם באיטלקית-יהודית

18. questa lo patto mio, בהשמטת האוגד é שהוא הכרחי בלשון הדיבור; ועיי' גם הע' 18.

18. השוה וויינרייך, שם: בדוגמה שהבאנו בהערה 17 לעיל patto (השוה אנגלית pact)

"ברית" היא זכר, אך questa "זאת" היא נקבה, בהתאם לעברית, והיה צריך questo "זה".

יצוין שהמסרן, מתוך שגרה, מפרק אפילו כשהמספר העברי מחובר: עזים מאתים . . . רחלים מאתים (לב, ז) אזה תרה אמאהה . . . איואנה תרה אמאיה, אך ע': תירתיאמה;

וגם כאן יש יוצאים מן הכלל, דהיינו כנהוג בלשון הדיבור: חמש שנים ומאתים שנה (יא, לב) תרתאמא וכ'משא שנה.

4. תרגום מילולי של ביטויים וצירופי לשון בעברית, אפילו כשהתוצאה היא מבעים חסרי משמעות, או בעלי משמע שונה:

היש לכם אח (מג, ז) מו איס אלוכ'ון אכ'ונא = היש עליכם, רצ"ל: אתלוכ'ון. אחד העם (כו, י) כ'א קום = עם אחד¹⁹, רצ"ל: כ'א נאשא, או: כ'א מן קום. אל אחד ההרים (כב, ב) אל כ'א טוראנה, רצ"ל: אל כ'א טורא. ויבקש לבכות (מג, ל) טאילה לבכ'איה = חיפש לבכות, רצ"ל: גביוא, או כמו ע': ואינ'בלי = רצה.

ויברך ה' אותך לרגלי (ל, ל) . . . אלא אקלי = על רגלי (תיאור מקום), רצ"ל: סבכ'אטרי = בעבורי.

ויצא לבם (מב, כח) מפקלה לבוהון, רצ"ל: כ'רולה = תָּרַב, או כמו ע': וגריפלי = תָּרַד, פָּתַד פתאום²⁰.

כימים אחדים (כט, כ) מוך' יומאסא כ'כמא, רצ"ל: מוך' כ'כמא יומאסא (בסדר הפוך). ויתן אותנו כמרגלים (מב, ל) הולה אליני מוך' מגססאנה, רצ"ל: קם כ'אשולן = חשב אותנו, והשוה ע': ומיכ'ושבני = חשבן.

לך לך (כב, ב) סי אלוך', רצ"ל: סי תא גיאנוך'. שבו לכם (כב, ה) תון אלוכ'ון, רצ"ל כמו ע': יתולוכ'ון, או: תון תא גיאנוכ'ון = שבו לעצמכם.

5. תרגומים מוכננים של מלים מודליות או מלות קישור: "נא" בכל מקום מתורגמת אתא = עתה, שהוא משמעה הנדיר יותר²¹, אפילו במקרים כאלה:

ועתה ישב-נא (מד, לג) אתא יאתו אתא; ועתה שא-נא (כו, ג) אתא טאון אתא. "לו" מתורגמת בכל מקום כ'זוי = הלואי, אפילו כאשר משמעה "אולי", כגון: לו ישתמנו יוסף (ב, טו) כ'זוי מדז'מנואלן יוסף²², אך ע': ליכון = שמא.

19. אונקלוס מתרגמו בלשון של סגנון: דמיחד בעמא; ובדומה במקורות אחרים: עיין קומלוש, עמ' 213.

20. אונקלוס מפשט את הביטוי הצירוי ע"י תוספת: ונפק מדע לבהון; קומלוש, עמ' 232.

21. עיין ערך נא בקונקורדאנציה של מאנדלקרן.
22. ברם, מצויים מקורות שונים שמפרשים גם "לו" זה במשמע "הלואי"; עיין ג'א.

מילית המושא המיועד "את" מתורגמת בכל מקום אאל(ד), בעוד שבלשון הדיבור היא מיותרת לרוב²².

"אשר" מתורגמת בכל מקום אוד = "זה ש—" , בלי התאמה גזין ובמספר הדרושים בלשון הדיבור, למשל:

בין המים אשר (א, ז) מאיא אוד, וצ"ל: אנד = אלה ש—;

האשה אשר נתתה עמדי (ג, יב) בכ'תא אוד, וצ"ל: איד = זו ש—.

"כאשר" מתורגמת בכל מקום מוך' אוד = כזה ש—, אפילו כאשר המשמע הוא "בשעה ש—" , למשל:

ויהי כאשר הקריב לבוא (יב, יא) וילה מוך' אוד, וצ"ל: אי דמד, או כמו ע': כודך'. ובדומה "באשר":

באשר ה' אתו (לט, כג) בד אוד, וצ"ל: צ'וכן.

"כי" מתורגמת בכל מקום דיד = ש—, של, אפילו כאשר המשמע הדרוש הוא "אלא, אעפ"י", למשל:

פי האלהים (מה, ח) דיד אילאהא = של, וצ"ל: אלא;

לא ... כי אם אשר (טו, ד) דיד אנכן אוד, וצ"ל כמו ע': אילא;

פי מנשה הבכור (מח, יד) דיד מנשה או בוכ'רא, וצ"ל: שואיגא = אעפ"י ש—. 6. הצמידות המשוועדת משתקפת גם במקרים דלקמן:

מקור נטוי: ויהי פראתה (לט, יג) וילה מוך' ג'זאיא דידא, וצ"ל: אי דמד ג'זילא = כאשר ראתה;

ויהי כשמעו (לט, טו) וילה מוך' שמאאא דידה, וצ"ל: אי דמד שמאלה.

תוארי פועל נטויים: עודך (מו, ל) הישתן דידוך', אך ע': אהית = אתה; מעודי (מח, טו) מן הישתן דיד, אך ע': מן זירות'י = מקטנותי; אתנהלה לאטי (לג, יד) לניכ'ות'י (ע') = למנוחת'י, וצ"ל: הידיהידי = לאט לאט.

מבטא שמות בצורת הפסק אינו משתנה: באר ש'בע (כח, י), ל'מך (ד, יח); אך שמות עם הא המגמה בדרך כלל מפורקים:

דוּתִינָה (לז, יז) אל דותן; שכמה (לז, יד) אל שכם; אך:

וילך פְּדָנָה ארם (כח, ה) ולה פְּדָנָה ארם; ואפילו: סדומה (יט, א) אל סדומה (ע').

צורות פועל ושרשים גזורים משם לצורך התרגום בלבד ועפ"י העברית: שרית

(לב, כח) מסודרדון > סרדר = שר; התחתנו (לד, ט) מ'כ'תנו > כ'תנא = חתן, אך ע':

פושון כ'זמי דיני = הו קרובי'משפחה שלנו; רמייתי (כט, כה) קמחילתי (ע'), אך ז':

אוזלוך' חילה אלי = עשית מרמה עליי; בענני ענן (ט, יד) בד מאויה ידי איוא;

המטיר (ב, ה) מומטרה²³, וצ"ל: מוסילה מטרא = הביא גשם; עשר אעשרנו (כח, כב)

ברין, "עיוניים לשוניים בפירוש ר' יהודה החסיד לתורה", לשוננו מד/ד (תמוז התש"ס), עמ'

314-315.

22. ובדומה בתרגום אונקלוס, עיין א"י, כרך 4, עמ' 844.

23. אין פעלים אלה בלשון הדיבור, אך במילון של מקליין מצוי מעיבן "לענן, להעיב"

מעשר פרשינא מעשר, אך ע': עושר מיעשרין (ערבית); וסחרוה (לד, י) מתיגדולא > תאגר / תגארא = תגר, סוחר.

פרק ב: סטיות קטנות וגדולות מתרגום מילולי וסיבותיהן
1. בתרגום חכם לוי (זאכו) ו' החיבור מושמטת הרבה פעמים בראש פסוק ובתוכו, ובמקומה יש לרוב אתנחתא קצרה: והארץ היתה (א, ב) אראא וילא; ויאמר אלהים (א, ו) מרה אילאהא; פרו ורבו ומלאו (א, כח) פ'רוהון, ודון, מלאון; כנור ועוגב (ד, כא) טמבור כמנצ'א.²⁴

2. בשמות נטויים אין הקפדה לשמור על הצורה הסינתטית המקראית, למשל: דמו (מב, כב) דמא ידיה, ואפשר היה גם: דמה (פמו בעברית); בניו (מו, ז) בנונה ידיה; עבדיך (מו, ד) אודה ידיך; אך גם: אחיו (מו, יא) אכ'ואסה; ידיה (כד, כב) איזאסא; ולפעמים גם זה וגם זה: אחינו בשרנו (לו, כז) אכ'וניני פסרא דיני (=אחינו בשר שלנו). ויש שמות שתמיד נטויים: אביו (ב, כד) באבה; אמו (שם) ימה; בני (מה, כח) ברוני; אחותי (יב, יג) כ'אסי^{24א}.

3. לעתים יש התעלמות מן היידוע, משום שאין יידוע צורני אחיד בארמית חדשה, ובמקומו משמשים פניווי רמו, או, במקרה של מושא מידוע, משלים פרילימנרי (פגון: לקח את האשה קם שאקלא בכ'תא (בלשון הדיבור) = לקח אותה אשה); או שאיננו כלל:

הנהר (לא, כא) כ'וורא; הר הגלעד (שם) טור גלעד; ביום השלישי (לא, כב) בד יומד טלאהא; המחנה האחת (לב, ט) אורדי כ'א; ותגנב רחל את התרפים (לא, יט) גנולא רחל אאל צנאמה, ובלשון הדיבור צ"ל: רחל קם גנולא צנאמה = גנבה אותם תרפים; עפרון החתי (כג, י) עפרון חתי; עץ הדעת (ב, ט) ציוד עאקל²⁵. אך יש מקרים רבים של יידוע ע"י פניווי רמו: המחנה הנשאר (לב, ט) אי אורדי איד פישא; כל ההולכים (לב, יט) כולו אן דיד גיוז; והבריאות (מא, ד) ואן שמינה; מן המקום (יט, יב) מן דיהא דוכא (ע').

לפעמים המתרגם מוסיף גם תוית אייידוע, פנהוג בלשון הדיבור:
נער עברי (מא, יב) כ'א יאלא הוזאיא = אחד ילד יהודי; עגלה ... עז ... איל

(מלשון עיבא "עב, ענן" בתוספת נ; השוה צבר, שורשים רבעיים, סעיף 8.2), ממטר "להמטר".

24. גם בתרגום רס"ג היא מושמטת לעתים משום "שהיא ללא תועלת"; על השמטה זו ואחרות עיי' צוקר, עמ' 265–269.

24א. השוה בעברית ישראלית: אשתי, אשתו, וכו', בדרך כלל בלי פירוק הסמיכות לפינוי (חוץ מאשר בחיקויים של לשון תת-תקנית), בניגוד לשמות אחרים שסמיכותם בדרך כלל ניתנת לפירוק (בני = הבן שלי).

25. במקרים בודדים, כאשר המלה העברית משמשת בלשון הדיבור, ה' היידוע העברית נשמרת, פגון: המזבח (כב, ט) = המזבח (א'); השוה ריבלין (תשי"ז), עמ' 311.

(טו, ט) כ'א גולכסא . . . כ'א אזא . . . כ'א בראנא; שפחה מצרית (טז, א) כ'א ג'ירייה

מצריסא; אין איש (לא, נ) ל'ס צ'ו גורא = אין שום גבר.

4. שם סוגי או קיבוצי מתורגם לפעמים ע"י רבים:

שור וחמור, צאן ועבד ושפחה (לב, ה) תורה וכ'מארה, ארבא, אודה וג'יריית;

ובדומה אחרי מספרים: ארבע מאות איש (לב, ו) ארבא אמאיה גורה.

5. צורות הפועל מותאמות לעתים לזמנים או לאספקטים בארמית חדשה:

רוח אלהים מרחפת (א, ב) פוכ'ד אילאהא גמהבוא = הייתה מרחפת; עולים

ויורדים (כח, יב) אג'סקיווא וג'יכושווא (ע') = היו עולים ויורדים; ויעקב רועה את

צאן לבן (ל, לו) גמראיוא = היה רועה; ופרעה חולם (מא, א) כ'למלה = חלם; ואתן

ידעתן (לא, ו) אכ'תון כיאתון = אתן ידעות; אך ע': ידלוכ'ון = ידעתן; צדקה ממני

(לח, כו) בש חקנתא מני = יותר צודקת ממני; פאשר שכלתי שכלתי (מג, יד) מוך' אוד

מסופ'לי (עבר) במספ'לינא (עתיד); אנכי מת (ג, כד) אאנא מיסינא = אמות; לו יהי

כדבר'ך (ל, לד) כ'ווי הויאוא = "Would it might be"; נמצא חן (מז, כה) כ'וילן חסן

(עבר, כי קודם לו פועל בעבר: החייתנו); הידוע נדע (מג, ז) מו יואאא כיאכ'וא (הווה);

אשר הולדת (מח, ו) אוד מויוולוך' / מיווליתן (תרגם בעבר, חזר ותיקן לעתיד, כי

בהמשך יש פועל בעתיד: לך יהיו); ותגנב אותי (לא, כז) גניואלוך' גיאנוך' מני You

had stolen yourself.

6. סטיות שמקורן בפירוש מוטעה של המשמע או הצורה הדקדוקית. אלה

נפוצות בתרגומו של חכם אליהו דהופי (ע'), אך גם חכם לוי (ז'), שהיה בר סמכא, לא

ניצל מהן:

פי יען אשר (כב, טו) אמגובילי (ע') = ענה; והבקר ע'לות עלי (לג, יג) איסקא

(ע') = עולות; פן תשיב את בני שמה (כד, ו) מאתויתין (ע') = תושיב; הלא אצלת לי

ברכה (כו, לו) מוכ'לצלוך' (ז') = הצלת²⁶; המצבה אשר יריתי (לא, נא) מולפלי (ז') =

הוריתי; ואירא (ג, י) וג'וילי (ז') = וראיתי; וייראו (מג, יח) כ'וילו (ז') = ראו; וישתחו

(לג, ג) כפלו (ז') = השתחוו (רבים במקום יחיד); בני אתונו (מט, יא) בנוך כ'מרתא

דידה = בני אתונו^{26א}; אבן ישראל (מט, כד) בר ישראל = בן ישראל²⁷; על פן קרא

שמו לוי (כט, לד) צרכ'לה = קרא; הפועל הסתמי מתורגם תמיד ע"י הפעיל במקום

הסביל.

7. סטיות מטעמי לשון נקיה, במיוחד פדי להימנע מהאנשת הבורא²⁸:

26. אך ייתכן שיש כאן הסתמכות על פירוש רש"י לפסוק: "אצלת, לשון הפרשה כמו

ויאצל (ס"א) ויצל"; פרטים ומקורות על הקשר האטימולוגי בין "אצל" ו"נצל" עיין קומלוש,

עמ' 125; אונקלוס מתרגם: שבקת; רס"ג: אבקית (=השארת).

26א. והשוה רס"ג: בני אתניה (ברבים).

27. אך ייתכן שמבוסס על אונקלוס: אבהן ובנין; ורש"י: "אבן, לשון נוטריקון אב

ובן"; ועיין קומלוש, עמ' 191.

28. השוה קומלוש, עמ' 103 ואילך; א"י, פרך 4, עמ' 844 (לגבי אונקלוס), 863 (לגבי

רס"ג).

והייתם פאלהים (ג, ה) מוך' מלאכין^{28א}; בני האלהים (ו, ב) בנן מלאכים; נגלו אליו האלהים (לה, ז) מגולילה (יחיד); ויתהלך חנוך את האלהים (ה, כב) אמד אורכ'ד אילאהא = בדרך אלהים²⁹; אלוהי אברהם ואלוהי נחור (לא, נג) אילאהא אברהם ומעבוד נחור (ע') = אלוהי . . . ואליל . . .³⁰, ותלך לדרש את ה' (כה, כב) אאל כ'בר אסתז'עולם = את דבר ה'; גנוב (ל, לג) נטירא = שגור (פדברי יעקב אל לבן)³¹; הקדשה (לח, כא) מוחצרתא (ו') = מזומנת³²; אסתירתא (ע') = נסתרת, צנועה (פיחס לתמר פלתו של יהודה)³³.

8. הוספות או שינויים קטנים בתרגום לצורך הבהרה³⁴:
תשמע חלום לפתור אותו (מא, טו) כאן אשמיאלוך' כ'ולמא אבייאתין אמחפ'סיריתי (ע') = אם שומע אתה חלום תדע לפתור^{34א}; וכל הארץ באו (מא, נו) כולו נאש אראא סילו = כל אנשי הארץ באו³⁵; ויפתח יוסף את כל אשר בהם (מא, נו) בד עמבארה = באוצרות³⁶; רך (יח, ז) שמינא = שמן; והבריאות (מא, ד) ואן שמינה = והשמנות; וידברו אליו פתח הבית (מג, יט) גו דרגד ביסא = בפתח הבית³⁷; וישמע יעקב אל אביו (כח, ז) אלד כ'אברית באבה (ע') = אל דברי אביו; חי פרעה (מב, טו) בכ'ודריש פרעה = בחיי ראש פרעה, כמקובל בנוסח השבועות שבלשון הדיבור; ותלה אותך על עץ (מ, יט) מתלתה אאלוך' אל קאזוך' = יתלה אותך על גרדום³⁸.

- 28א. השוה רס"ג: כאלמלאיכה; ראב"ע: כמלאכים.
29. השוה אונקלוס: ברחלתא דה'; ועיין קומלוש, עמ' 107; רס"ג: פי טאע'ה אללה.
30. השוה רש"י: אלוהי אברהם, קודש, אלוהי נחור, חול; על הבחנה דומה אצל אונקלוס במקומות אחרים, עיין קומלוש, עמ' 117-119.
31. אך אונקלוס: גנובא; רס"ג: מסרוק (=גנוב); ברם, הפועל "גנב" בקשר ליעקב ולרחל במקומות אחרים תרגמו אונקלוס ורס"ג לרוב בפעלים, שמשמעותם מתונה יותר; למשל: גנבתי יום (לא, לט), אונקלוס: נטרית; פרטים, כולל ייחוס רקע פילולוגי לפירוש זה, עיין קומלוש, עמ' 210-211; ויגנב יעקב את לב לבן הארמי (לא, כ), רס"ג: וכתם סרה ען לבן אלארמני (=הסחיר את סודו מלבן); דוגמאות אחרות עיין צוקר, עמ' 270 ואילך.
32. השוה רש"י: קדשה, מקודשת ומזומנת לנונת.
33. תרגומים אחרים למלה זו בע' הם: אטשיתא = נחבאת; קדישא = קדשה; השוה ריבלין (תשי"ז), עמ' 312. רס"ג מתרגם: אלממתע'ה (=המענט).
34. השוה צוקר, עמ' 269, ואילך; א"י, כרך 4, עמ' 863 (לגבי רס"ג); קומלוש, עמ' 244 ואילך.
- 34א. השוה רס"ג: אד'א סמעת אלרואי פסרתהא (אם תשמע חלום תפתרנו).
35. השוה אונקלוס: וכל דירי ארעא; רס"ג: וכתייר מן אהל אלבלדאן.
36. השוה אונקלוס: כל (אוצריא) די בהון עיבורא; רס"ג: מא פיה אלטעאם.
37. השוה אונקלוס: בתרע ביתא; רס"ג: ענד באב אלבית.
38. השוה אונקלוס: ויצלוב יתך על צליבא.

9. הוספות ופירושים מדרשיים³⁹ עפ"י המפרשים המסורתיים (רש"י, אונקלוס) או עפ"י מסורת מקומית:

למה תתראו (מב, א) גמכ'ויתון גיאנוכ'ין סויהא = אתם מראים את עצמכם (שבעים (עפ"י רש"י); צפנת פענח (מא, מה) כשאפ"ד צורה = מגלה נסתרות (רש"י ואונקלוס)⁴⁰; אברך (מא, מג) באבד חכומא = אבי המלך (אונקלוס ומדרשים)⁴¹; ופתילך (לח, יח) טליס דידוך' = טליתך⁴²; כתונת פסים (לו, ג) צודר אבריסם (ז) = שמלת משי; פ'רגיית כיתאן (ע') = שמלת (?) כותנה (רש"י: לשון פלי מילת); חגורות (ג, ז) צודראסא = שמלות (אונקלוס: זָרְזִין); איש האדמה (ט, כ) רוד אראא = אדון הארץ (רש"י); לשוח (כד, סג) למצלויה = להתפלל (אונקלוס, רש"י)⁴³; תְּלִיךְ (כו, ג) סיפוך = חרבך (אונקלוס); ימים או עשור (כד, נה) כ'א שאתא יאן אצרא ירכ'ה = שנה אחת או עשרה חודשים (רש"י, אונקלוס); עלה זית טָךְף (ח, יא) גָזִיוא = טָרָף, חטוף (רש"י, אונקלוס); וישתחוו לו אפים (מב, ו) תרה נקלה = שתי פעמים⁴⁴; ועיני לאה רפות (כט, יז) תוירה = שבורות (עפ"י רש"י)⁴⁵; פסות עינים (כ, טז) בקשיש = מתנה, שוחד⁴⁶; שלש מאות פסף (מה, כב) טלסמא מג'דייה = שם מטבע נהוג בכורדיסטאן בתקופת הטורקים; היאור (מא, א) בחר = ים⁴⁷; ערמון (ל, לו) ערמותא (ע') = רימון (דמיון במלים, אך ז': כרצ'ינא = אגס); פעת חיה (יח, י) מוך' דו ועדא, האות צאך' = כמועד זה, תהיה בריא! (ברכה מקובלת בארמית חדשה, אך בדומה גם רש"י ואונקלוס)⁴⁸; להתגולל עלינו ולהתנפל עלינו (מג, יח) למחגוגה אליני ולמפולה אליני חושתא = להעליל עלינו ולהפיל עלינו עלילה (ביטוי קבוע ומקובל בארמית חדשה)⁴⁹; כאריה, וכלביא (מט, ט) מוך' אריא, מוך' אריוסא = כאריה,

39. על תרגומים מילוליים בהשפעת פירושי חז"ל אצל אונקלוס עיין קומלוש, עמ'

248 ואילך.

40. מדרש קדום; פרטים ומקורות עיין קומלוש, עמ' 175; ובדומה רס"ג: מוצח

אלכ'פאיא.

41. פרטים עיין צבר, מדרשים, הע' 148 למדרש על ויחי; קומלוש, עמ' 152.

רס"ג מתרגם: אלטריק "פנו הדרך!", כנראה עפ"י העניין; עיין צוקר, עמ' 271.

42. פרטים ומקורות מדרשיים עיין צבר, מדרשים, הערות 103–104 למדרש על ויחי;

ריבלין (תשי"ז), עמ' 310; קומלוש, עמ' 126.

43. פרטים ומקורות עיין קומלוש, עמ' 208. השוה רס"ג: ליצלי.

44. כנראה שהסתמך על שני חלומותיו של יוסף שבהם נרמו שאחיו ישתחוו לו

פעמיים.

45. עיין לקמן, פרק ד, סעיף 2, והע' 66.

46. שמא עפ"י אונקלוס: כסות דיקר; עיין קומלוש, עמ' 174.

47. וכך במסורת יהודי כורדיסטאן בכלל, היאור = בחר "ים"; השוה צבר, אנתולוגיה,

הע' 8 לפרק 4; ריבלין (תשי"ט), עמ' 154 ואילך. רס"ג מתרגמו: אלניל (הנילוס).

48. פרטים עיין קומלוש, עמ' 231.

49. אך עיין קומלוש, עמ' 143–144; השוה רס"ג: ליחסבב עלינא, ולפי הערת המהדיר:

"ר"ל לבקש סיבה ועלילות דברים עלינו".

פלביאה (כי אין בארמית חדשה שתי מלים נדרפות ל"אריה"^{49א}, אך אונקלוס: כאריא, וכליתא); נפתולי אלהים נפתלתי (ל, ח) מברהונד אילאהא מבורהני = נפלאות אלוהים הפלאתי^{49ב} (אונקלוס גזורו מלשון תפילה, רש"י מלשון פתלתול והפצרה בפוארא). תרגום פרק מט (ברכת יעקב) במיוחד מכיל פירושים מדרשיים רבים⁵⁰, לפעמים בתוספת ריאליה מקומית, כגון: לישועתך קויתי ה' (מט, יח) דמד מנקברי פלשתאיה אאל אין שמשון, באמר: אל כ'ולאצי דידוך ספרי, אסתו-עולם, ממפלל איתא דוהון ברישוהון = בשעה שינקרו הפלשתים את עיני שמשון, יאמר: לישועתך קויתי, אדון העולם, הפל את הפנסייה שלהם על ראשם!⁵¹.

10. שמות של מקומות או עממים מסוימים מתורגמים עפ"י המסורת המקומית, אשר מזהה אותם עם שמות של מקומות ועמים שכנים⁵²:
לכן הארמי (כה, ה) ארמנאיה = ארמני (דמיון במלים)^{52א}; קמאל אבי ארם (כב, כא) באבד ארמן = אבי הארמנים; הרי אררט (ח, ד) טוראנד כורדיסטאן (אונקלוס: טורי קרדו)⁵³; בכל (י, י), וכן: שנער (יא, ב) בגידד (פירת עיראק); פשדים (טו, ז) דהנאיי (ע') = פיגוי לנוצרים, אשורים, ע"ש דהה, פפר מוצאם); אשורים (כה, ג) מוצלנאיה = תושבי מוצל (עיר רבתי בצפון עיראק, סמוכה לנינוה); לטושים (שם) כרכונאיה = תושבי כרכופ; לאומים (שם) בגדנאיה = תושבי בגד^{53א}; ישמעאלים (לט, א) ערבאיה = ערביים^{53ב}; דמשק (יד, טו) שאם; דמשק אליעזר (טו, ב) שאמנאיה אליעזר = הדמשקאי אליעזר; מעניין לציין ש-אברם העברי (יד, יג) מתורגם הוואיא

- 49א. וכך אצל רס"ג: כאסד ולבוה (פאריה וכלביאה).
49ב. לא ידוע לי מניין פירוש זה; רס"ג: עטפא מן ענד אללה אנעטפת, ולפי הערת המהדיר: "חבורים מאת המקום נתחברתי".
50. וכך אצל אונקלוס: עיין קומלוש, עמ' 177 ואילך.
51. השוה קומלוש, עמ' 187-188 (אונקלוס לנסוקים טו-טז).
52. כך כבר עשו אונקלוס (עיין קומלוש, עמ' 217 ואילך), רס"ג (א"י, פרק 4, עמ' 863); והשוה וויינרייך, עמ' 151 (לגבי לדינו). מסורת זו של זיהוי שמות מצויה גם במדרשים ישנים מפורדיסטאן; עיין צבר, מדרשים, הע' 56 למדרש על יוחי; צבר, תפסיר להפטרה של ח' דפסח, הע' 61, 62; ריבלין (תשי"ז), עמ' 312.
52א. וכך רס"ג: אלארמני (והשוה גם הע' 31 לעיל).
53. פרטים ומקורות אחרים למסורת קדומה זו עיין קומלוש, עמ' 222. השוה גם רס"ג: גבאל קרדא.

53א. לא ידוע לי מניין למסרן זיהויים אלה, שאינם בנוסחים האחרים. רס"ג מתרגם את אשור (י, יא) אלמוצל, אך אין הוא מתרגם את השמות שבפסוק זה (כה, ג); מאידך, בפרק י' הוא מזהה שמות אחדים עם שמות מתקופתו, כגון: לודים (י, יג) אלתניסיין (=הטוניסיים); ענמים (שם) אלאסכנדראניין (האלכסנדרונים), וכיו"ב. על פירושי אונקלוס לפסוק זה (כה, ג) עיין קומלוש, עמ' 219.

53ב. השוה רס"ג: אלאעראב.

= יהודי, ולא עבראִיא = העברי, למרות שהאחרון מצוי בלשון הדיבור, אך רק פכינוי סתרים.⁵⁴

פרק ג: היסודות העבריים שבתרגום

כמו בכל לשון יהודית, גם בארמית חדשה יהודית שימשו מלים וביטויים עבריים, לא רק בלשון החכמים, אלא גם בפי הדיוטות ונשים.⁵⁵ אין ספק שאלה חדרו ללשון הדיבור מתרגומים למקרא ולמדרש, ומשיחות חכמים בדברי תורה והלכה. מאחר שדנתי ביסודות אלה במקום אחר,⁵⁶ אזכיר להלן רק דוגמאות מיוחדות לתרגומי המקרא.

1. אם המלה המקראית מצויה גם בלשון הדיבור, היא נשארת כמובן ללא תרגום, למשל: תהום, בהמה, צפון, דרום,⁵⁷ מעשר, קרבן, זקנים, צדיק.
2. יש מלים שפעמים מתורגמות ופעמים אינן:⁵⁸
 שר ~ סרדר; נשיאים ~ סרדארה; זונה (לח, טו) ~ בִּרְדְּאִי^{58א} (לד, לא); מערת המכפלה ~ מג'ארד מכפלה; מעשים (מו, לג) ~ צנאטא (מו, ג).
3. מלה עברית מוחלפת במלה עברית אחרת, מצויה בלשון הדיבור, או ידועה יותר:⁵⁹

ארצה הנגב (כ, א) אראד דרום; חֲקוֹתִי (כו, ה) מנהגים ידיד; חוק (מו, כב) מנהג; נפשי (כו, ד) נשאמי; ונפשו קשורה בנפשו (מד, ל) ונשאמה קסרתא בד נשאמה; פהן און (מא, מה) פוּמָר = פוהן נכרי⁶⁰; פהנים (מו, כב) כוּמָרים; אך: פהן לאל עליון (יד, יח) כוהן; עלה השחר (לב, כו) יסקלא עמוז (=עמוד) השחר; מתי מספר (לד, ל) נאשד מנין; רוח אלהים (מא, לח) נבואד אילאהא; במחזה (טו, א) בנבואה; קטנתי מפל החסדים (לב, י) אנקצלו זאכיות ידידי (ע').

54. עיין צבר (תשל"ד), עמ' 216, הע' 46.
55. פרטים ומקורות עיין צבר (תשל"ד), (תשל"ה).
56. עיין הערה 55.
57. על תחום סמנטי זה (ד' רוחות השמיים) ואחרים שנשתמרו בעברית בלשונות היהודים, השווה ריבלין (תשי"ז), עמ' 310; וויינרייך, עמ' 111, 120, 121: מוסקוביץ-טוקן, עמ' 92; צבר (תשל"ה), עמ' 289.
58. השווה ריבלין (תשי"ז), עמ' 310.
- 58א. עיין הע' 15 לעיל.
59. בדומה בתרגומים בלשונות היהודים בכלל; עיין וויינרייך, עמ' 111, 120, 121 (תימן < דרום; קדם < מזרח; הים < מערב); ריבלין (תשי"ז), עמ' 310 (חבל < עולם; משל ומליצה < משל ונמשל; תושיה < תורה; אספסוף < ערברב; קדם < מזרח, וכיו"ב).
60. על מבטא המלה ומשמעיה עיין צבר (תשל"ד), עמ' 210, 216. השווה אונקלוס: רבא דאון; דוגמאות אחרות בעניין זה עיין קומלוש, עמ' 118; בדומה וויינרייך, עמ' 151: פהני מצרים מתורגמים בלאדינו monaxos (השוה אנגלית monks); ריבלין (תשי"ז), עמ' 311 (פהני עכו"ם = כשישי, דהיינו כמרים, פהנים נוצריים, השווה ערבית קסיס, עברית קשיש); רס"ג מתרגם כאן ובהמשך: אמאם (=מנהיג רוחני באסלאם). השווה גם לעיל, פרק ב, סעיף 7.

4. מלה במשקל עברי שאינו מצוי בלשון הדיבור משתנה למלה מאותו שורש במשקל ידוע מלשון הדיבור:

עָנִי (מא, נג) עָנִיִּים (=עניות) דידי; עָנָה (כד, לו) עָנִיִּים (=עניות) דידא; כבדו מזָן (מח, י) יקרו מן עָנִיִּים.

5. יש כמה פעלים שנראים בכירור פשאוילים מעברית⁶¹, אך אחרים מסופקים בגלל הדמיון בין השרשים:

חללָה (מט, ד) אוֹזְלוֹךְ חול = עשיתה חול; יָבֵם (לח, ח) אוֹזְלוֹ = עָשָׂה ייבום; עָשָׂר אַעֲשֶׂנוּ (כח, כב) מַעֲשֶׂר פֶּרְשִׁינָא מַעֲשֶׂר = מַעֲשֶׂר אֶפְרִישׁ מַעֲשֶׂר; מַצְלִיחַ (לט, ב) כַּעֲלֹחָא (אפשר גם מערבית); חָזַק (מו, כ) חֻזְלָא (אפשר גם מארמית); וְנִקִּיתָ מַשְׁבֻּעֲתִי (כד, ח) נִאֲקִיתָ (ד'), הַאֲוִיתִין נִיקִיָּא (ע'); צִיד לִי צִידָה (כו, ד) צוֹ טַאֲלִי צִיזָא; מַהֲרָה (כב, יט) מַאֲהֲרָה, אֲךָ בְּמֻקְמוֹת אַחֲרִים (יח, ו); מַאֲלוֹ, וְהִרְאֲשׁוֹן נִרְאָה כְּטַעוֹת מִקְרִית.

6. נראה לי שהמלים העבריות דלקמן הן בהשפעת העברית הישראלית: יום הולדת (מ, כ) יוֹמֵד הוֹלֶדֶת (המושג אינו ידוע בכורדיסטאן); מתנות (כה, ו) מַתְנֹת (וצ"ל: כ'לאִיאִסָא, א' דִּיאִירִי)⁶²; יונה (ח, ח) יוֹנָה (וצ"ל: כוֹתֶרְכָא); שרי מקנה (מו, ו) סֶרְדָּאֶר פִּקִּידִים⁶³.

7. פתיבים בהשפעת העברית:

שָׂר (לט, כא) שֶׁרְדָּאֶר (ע'), וצ"ל: סֶרְדָּאֶר; שֶׁפֶת הַיָּם (כב, יז) שֶׁפֶתִיַּת בַּחַר (ע'), וצ"ל סֶפֶתִיַּת; עַתָּה (כב, יב) עֵתָא (א'), וצ"ל: אַתָּא; זֶרַעַךְ (כב, יז) זֶרַעוֹךְ (א'), וצ"ל: זֶרְאוֹךְ⁶⁴.

פרק ד: דוגמאות להבדלים מיוחדים בין המסרנים - המתרגמים

מלבד ההבדלים הדיאלקטיים, ולמרות מידה מסוימת של מסורת משותפת, קיימים, כמצופה, גם הבדלים מיוחדים בין המסרנים השונים. כאמור לעיל, הבדלים אלה תלויים במידה רבה במידת הלמדנות של המתרגם, אך יש גם פאלה שיונקים ממסורות פירוש שונות, או מקריים לגמרי.

1. דוגמאות להבדלים דיאלקטיים מיוחדים:

61. השוה ריבלין (תשי"ז), עמ' 313; צבר (תשל"ד), עמ' 213; צבר (תשל"ה), עמ' 287-288; ווינירייך, עמ' 120.

62. אך "מתנות" נופרת גם אצל ריבלין (תשי"ז), עמ' 312.

63. מבוטא k-pakidim כמו בעברית ישראלית. נדמה שרצה לתרגם סרדאר צוד = שרי מקנה, אך חזר בו והסתפק ב"פיקידים" כתרגום כולל לשתי המלים.

64. השפעת העברית הישראלית משתקפת אצל חכם לוי במבטא פּוֹצֵץ של ד רת רפות, אשר בזאכו נהגו כִּז־ס, בהתאם, הן בקריאת הנוסח העברי והן במבטא רוב השמות העבריים בנוסח המתורגם; והשוה לעיל, הע' 5, 63.

"לקרוא" במשמע to name, call = צראכ'א (ז'), קראיא (ע', א'); השורש השני מצוי בו', אך פירושו מוגבל למשמע to read; "גויים" במשמע nations = מלחיאסא (ז'), אומתיא'א (ע'); "עץ" במשמע tree = דארא (ז'), אילאנא (ע'); בוד'רא (א'); "מאוד" = ראבא (ז'), קוי (ע'); "עיר" = באז'ר (ז'), מדיתא (אין בו') או מאת'א (= "פפר" בו') (ע'); "פיי" = דיד (ז'), גאח (ע'), גיד (א'); הנני (כב, א) נעם (ז', ע'), ל'פי (א'); "זקנים" = זקנים (ז'), סאוי (ע'); היטב איטיב (לב, יב) הווסא בוזן הווסא (ז') = טובה אעשה טובה (אין פועל מקביל), אך ע': משפורי אכמשפרינא = שפר אשפר (נדיר בו'); ללון = דמאכ'א (ז'), ביאת'א (ע')⁶⁵.

2. דוגמאות לתרגומים שנובעים ממסורות פירוש שונות:

ויתרצצו (כה, כב) ומבורכטלו (ז') = הניעו אברים (כמו דג במים), אך ע': ומואקלו = העיקו, דחקו; הראשון מבוסס על רש"י, השני על אונקלוס: ודחקין^{65א}. שכל את ידיו (מח, יד) מוכ'לפ'ילה (ז') = הסיר, החליף, לפי פשוטו של פסוק ותרגום יונתן: פרג (=החליף), אך ע': ופי'הימלי = השפיל, הבין, בדומה לאונקלוס: אחכימנין^{65ב}. ועיני לאה רפות (כט, יז) תוירה (ז') = שבורות, עגומות, עפ"י רש"י ויונתן, וכפשוטו של פסוק, משום שכונתו להדגיש את הניגוד בין עגמימות פניה של לאה ובין יופיה של רחל, אך ע': רכיכ'ה = רפות, עדינות, ובדומה לאונקלוס: יאן⁶⁶. קשיטה (לג, יט) ברנדירכת (ז') = טלאים, פכשים, עפ"י אונקלוס: חורפן (השוה ערבית خروف)⁶⁷, אך ע': מגידיי = מטבעות (שהיו נהוגים בכורדיסטאן בתקופת התורכים), עפ"י רש"י: מעה.

ועל פ'ך ישק כל עמי (מא, מ) נאשק (ז') = נושק, כפשוטו, אך ע': ד'פרי = ניזונים, עפ"י אונקלוס: יתון⁶⁸.

ואחוזת מרעהו (כו, כו) אחוזת כ'ורה (ז'), שם פרטי, כפשוטו, אך ע': גוקתא = סיעה, כנפיה, עפ"י אונקלוס: וסיעת מרחמוהי, ורש"י: אחוזת... קביצה ואגודה שנאחזין יחד⁶⁹.

אברך (מא, מג) באבד חכומא (ז') = אבי המלך (מדרש)⁷⁰, אך ע': אברך, הפניני נשאר בלי תרגום.

65. שורש קדום זה (עברית "בית", ארמית בַּת, ערבית بَات) מצוי בזאכו בבניין גורם בלבד: מבוסה, במשמע "לבשל חמין לשבת, או לבשל במשך הלילה".

65א. השוה גם רס"ג: אודחם (נדחקו).

65ב. השוה רס"ג: אחכם.

66. פירושים ומקורות אחרים עיין קולמוש, עמ' 214; השוה גם רס"ג: חסנתאן (יאות).

67. פרטים עיין קולמוש, עמ' 150; השוה רס"ג: נעג'ה (ככשה).

68. פרטים אטימולוגיים (ישק מלשון זין, נשק) ופירושים אחרים עיין קולמוש, עמ' 127; רס"ג: ינקאד (יונהג).

69. פרטים ומקורות אחרים עיין קולמוש, עמ' 174; אך רס"ג מבין את אחוזת פשם פרטי.

70. עיין לעיל, הע' 41.

אלוני ממרא (יג, יח) דשתד ממרא (ז) = שדה ממרא, עפ"י אונקלוס: במישרי ממרא⁷⁰, אך בע' ללא תרגום.

אלהי אברהם ואלהי נחור (לא, נג) אילאהד אברהם ואילאהד נחור (ז), אך ע': אילאהד אברהם ומעבוד נחור = ואליל נחור, שמא עפ"י רש"י: אלהי אברהם — קדש, ואלהי נחור, — חול⁷¹.

קטנתי מכל החסדים (לב, יא) זארי מן כולו הוויאסא (ז), תרגום מילולי, אך חסר משמעות ברורה, אך ע': אנקצלו זאכיות ידי = פחתו זכויותי, עפ"י רש"י: נתמעטו זכויותי.

תקח לה (לח, כג) שקלא תא גיאנא (ז) = היא (תמר) תקח לעצמה! עפ"י רש"י: יהיה שלה מה שבידה, אך ע': שקליתן אילה = אתה תקח לה.

3. דוגמאות לשינויים מקריים, שעשויים להתחלף זה בזה גם אצל אותו מסרן: ערל (יו, יד) מרה צ'רמכסא (ז) = בעל ערלה, סוראיא (ע') = נוצרי-אשורי⁷²; באים בימים (יח, יח) אסיה בד שנה (ז)⁷³ = באים בשנים, אח"ה בד יומאת'א (ע') = באים בימים; ברית עולם (יו, ז) שרט אבד (ז), שרט עולם (ע'); לדורותם (שם) דורות (ז), גילי (ע'); הפכירה (יט, לו) אי רבסא (ז), = הגדולה, בוכירת'א (ע') = הבכורה.

ביבליוגרפיה (כוללת קיצורים)

- א"י = אנציקלופדיה יודאיקה (אנגלית, 1972).
 בן-יעקב, א', קהילות יהודי פורדיסטאן, ירושלים, תשכ"א.
 בראור, א', יהודי פורדיסטאן, מחקר אתנולוגי, ירושלים, תש"ח.
 Weinreich, Max, *History of the Yiddish Language*, Chicago, 1980.
 מוסקוביץ, ור-טוקן, ב', "לשון קדר, נתונים לשוניים על מוצא הקראים ותולדותיהם בקרים ובמזרח אירופה", פעמים 6 (תשמ"א), עמ' 79–106.
 Maclean, A.J., *A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac*, Oxford, 1901 (reprint, Amsterdam, 1972).
 פלמן, ק', קטלוג התיעוד המוקלט (עדה ולשון ג'), ירושלים, תשל"ח.
 צבר, י', "תפסירים למקרא ופיוטים פלשונים הארמית של יהודי פורדיסטאן", ספונות י (תשכ"ו), עמ' של"ה–תי"ב.
 —, —, "היסודות העבריים בניב הארמי שבפי יהודי זאכו בפורדיסטאן", לשוננו ל"ח (תשל"ד), עמ' 206–219.
 —, —, "היסודות העבריים בניבים הארמיים של יהודי אורפיג'אן", לשוננו ל"ט (תשל"ה), עמ' 272–294.

70. השוה רס"ג: מרג ממרא.

71. עיין הע' 30 לעיל.

72. השוה וויינרייך, עמ' 151; הע' 52 לעיל.

73. הביטוי המקובל פלשון הדיבור הוא: אורה בשנה = עברים בשנים.

Sabar, Y., *Peṣaṭ Wayhi Bešallah, A Neo-Aramaic Midrash on Beshallah* (Exodus), Wiesbaden, 1976.

, "Kurdistani Realia and Attitudes as Reflected in the Midrashic-Aggadic Literature of the Kurdish Jews," *Studies in Jewish Folklore*, edited by F. Talmage, Cambridge, 1980, pp. 287–296.

צבר, י', מדרשים בארמית יהודי פורדיסטאן לפרשיות ויחי, בשלח, ויתרו (יצא בקרוב בהוצאת האקדמיה הישראלית למדעים).

—, "פירוש דרשני לספר יונה בארמית חדשה של יהודי פורדיסטאן", הגות עברית בארצות האסלאם, ערך מ' זהרי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 130–143.

—, "תפסיר להפטרה של שמיני דפסח (ישעיה י, לב–יב, ו) בארמית חדשה של יהודי פורדיסטאן", נוי לרב (ספר דב נוי), (יצא בקרוב).

—, "שני פירושים דרשיים להפטרת אסוף אסיפם (ירמיה ח, יג–ט, כג) לתשעה באב בניבים הארמיים שבפי יהודי פורדיסטאן", ארמים וארמית והמסורת הספרותית הארמית, ערך מ' סוקולוף (יצא בקרוב).

Sabar, Y., *The Folk Literature of the Kurdistan Jews: An Anthology* (Yale Judaica Series, XXIII) New Haven 1982.

, "The Quadriradical Verb in Eastern Neo-Aramaic Dialects," to appear in *Journal of Semitic Studies*.

צוקר, מ', על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק, תשי"ט.

קומלוש, י', המקרא באור התרגום, תל-אביב, תשל"ג.

ריבלין, י"י, "משהו על יסודות עבריים ב'לשון תרגום' " לשוננו כ"א (תשי"ז), עמ' 308–313.

—, שירת יהודי התרגום, פרקי עלילה וגבורה בפי יהודי פורדיסטאן, ירושלים, תשי"ט.

Rivlin, J.J., *Kurdish Targum Language Texts*, Chicago (Spertus College), 1958.

רס"ג = תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, ערך נ"י דירינבורג, פאריס, תרנ"ג.

המלים אחד ואחת ככינויי זהות

בעברית של ימינו יש שאנו משתמשים בארבע המלים אותו, אותה, אותם, אותן ככינויי זהות, הדומים במשמעם לכינוי הזהות same באנגלית ולכינוי הזהות selbe בגרמנית, והנה דוגמאות ממשפטים בעברית שפנינו, שאנו משתמשים בהם בארבע המלים הנ"ל ככינויי זהות: "האיש לבש היום אותו מעיל שלבש אתמול"; "הוא טען בבית המשפט אותה טענה שטען בחוץ"; "הם ביצעו אותם הדברים שהתחייבו לבצע"; "אותן בנות, שפיקרו שם אתמול, שבו לשם גם היום".

גם בלשון חכמים, יש שארבע המלים הנ"ל משמשות ככינויי זהות; והנה שלוש דוגמאות: "היו לו אחים מן הראשון ואחים מן השני שלא מאותה האם", יבמות יא, ו; "לא יעשר מזה על זה אפילו מאותו הסוג אפילו מאותו המין", דמאי ה, ו; "ובאו אחיהם שלא מאותה האם ונשאום", כנ"ל יבמות צט ע"א¹.

אבל במקרא אין אנו מוצאים שימוש כזה. ונשאלת השאלה: האומנם אין במקרא בכלל כינוי זהות, הדומה במשמעו ל-same באנגלית ול-selbe בגרמנית?

---

1. את שלוש הדוגמאות האלה מלשון חכמים מצאתי במילון בן-יהודה, בערך "א. את", עמוד 440, בפסקה המתחילה בעמוד 439 במלים "ובפרט אותו, אותה, אותם וכו' במקום ההוא, ההיא וכו'", ונגמרת בעמוד 441 בסופו של הערך הנ"ל. וכאן עליי לציין, כי שלוש הדוגמאות הנ"ל מלשון חז"ל שהבאתי כאן הובאו בבן-יהודה בפסקה הנ"ל בטעות, משום שהמלים "מאותה" ו"מאותו" שבהן אין הוראתן מה היא ומה הוא, פהוראת "באותו" ב"ארבעה דברים היו באותו האיש (מד"אסתר, בשנת שלש)", למשל, שהיא אחת מעשרות הדוגמאות, שהביא בן-יהודה באותה פסקה, שבכולן הוראת אותו, אותה, אותם ואותן היא: ההוא, ההיא, ההם וההן. יותר מזה, לא זו בלבד שהכניס בן-יהודה את שלוש הדוגמאות הנ"ל מתוך התוה"מ לתוך הפסקה הנ"ל בטעות, אלא שכשערך את הערך את של מילוננו, לא נתן את דעתו בכלל על העובדה, כי המלה את, שבסופה כינוי של גוף נסתר, נסתרת, נסתרים או נסתרות, משמשת בתוה"מ ובספרותנו החדשה גם ככינוי זהות. אילו נתן דעתו על עובדה זו, אין ספק שהיה מקדיש להוראה זו של את פסקה מיוחדת, והיה מביא בה לא רק את שלוש הדוגמאות הנ"ל, אלא גם דוגמאות נוספות מן התוה"מ, שהיה מוצא אותן, קרוב לודאי, באותם הספרים. — ולא בן-יהודה לבדו טעה בכך בעריכת הערך את של מילוננו — גם אבן-שושן לא הביא בערך את שבמילוננו אף דוגמה אחת מתוך התוה"מ, שבה המלים אותו, אותה, אותם, אותן משמשות ככינויי זהות, ואף לא דוגמה אחת משימוש כזה בספרותנו החדשה. לעומת זה מ"צ סגל במילוננו העברי-אנגלי הביא את ההוראה "אותו האיש that man, the same man"; וגם יעקב לביא הביא במילוננו העברי-גרמני את ההוראה "אותו האיש der selbe, der gleiche".

קשה להניח, שהתשובה על שאלה זו היא שלילית, מאחר שפינוי הזהות הוא פינוי פשוט ביותר ושכיח למדיי בסיפורים ובהרצאות דברים, ואין להעלות על הדעת, כי בדברים הרבים, המסופרים והמורצים בעשרים וארבעה ספרי המקרא לא היה למחבריהם צורך להשתמש בכינוי זהות.

ואמנם אני אומר, כי המלים "אחד" ו"אחת", גם בלשון יחיד וגם בלשון רבים, שאמנם ברוב מקומותיהן במקרא הן משמשות פשמות מספר, משמשות במקראות רבים אחרים ככינויי זהות². פשאנו קוראים, למשל, ביחזקאל טו, יט: "ונתתי להם לב אחד", ברור לנו, כי המלה אחד בדבריו אלה של הנביא אינה שם מספר, וכי פונתו הייתה לומר, כי אמנם גם אחרי נתינה זו יהיה לכל אחד מהם לב שלי, אלא שלכולם יהיה אותו לב, כלומר, לב כל אחד מהם יהיה דומה לשאר הלבבות שלהם בדרך חשיבתו. והוא הדבר פשאנו קוראים, למשל, בבמד' ט, יד: "פי יגור אתכם גר ועשה פסח לה' פקחת הפסח וכמשפטו כן יעשה, חקה אחת לכם ולגר ולאורח בארץ". גם שם ברור לנו, כי במלים "חקה אחת" אין הפונה לומר, שאין אלא חוקה אחת בלבד, אלא שהפונה היא, שאין חוקה מיוחדת לאורח וחוקה מיוחדת לגר, אלא שלזה ולזה אותה חוקה, ואין שום הפליה בין האורח ובין הגר. והוא הדין במלים המקראיות כגון "משפט אחד", "מדה אחת", "קול אחד" וכדומה. אין גם כל ספק, שפשאמר קהלת בארבעה מקומות של ספרו: "מקרה אחד" (פגון "מקרה אחד יקרה את כלם", קהלת ב, יד), לא הייתה פונתו לציין, שאין אלא מקרה אחד בלבד, אלא שהמקרה, שיקרה את החכם, את הפסיל ואת כל אדם ואדם, יהיה אותו מקרה; כלומר, המקרה שיקרה את אחד מהם יהא דומה למקריהם של שאר בני האדם. לפי משמע זה של המלה אחד, של המלה אחת ושל הריבוי שלהן גם יתפרש לנו יפה הפתוב "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים", בר' יא, א, פתוב שלא ראיתי עד היום פירוש לו, שיש בו להניח את הדעת. לפי המשמע הנ"ל זה פירושו של אותו פתוב: לכל יושבי הארץ הייתה אותה שפה ואותם הדברים. כלומר, אנשים הגרים במקומות שונים יש להם בדרך כלל גם דברים, שהם שונים זה מזה, דברים, שתנאיו של כל מקום ומקום מחייבים את יושביו של אותו מקום להצטייד בהם, כגון דברים המאפשרים שרייה בצל במקומות שהאקלים בהם חם; בגדים עבים במקומות, שהאקלים בהם קר הוא וכדומה; — מה שאין כן בזמן, שמדובר בו באותו פתוב, שכל האנשים שעל פני האדמה היו מרופזים או במקום אחד. אותם אנשים לא זו בלבד שפולם דיברו באותה שפה, אלא שלכולם היו גם אותם הדברים, שהתנאים שבאותו מקום ריפוזם חייבו אותם להצטייד בהם.

גם הפתוב "והיו לאחדים בידך" (יחזקאל לו, יז) מתפרש יפה באותה דרך.

2. מן הראוי לציין, כי יוקא אבן-שושן, שפפי שראינו בהערה הקודמת, התעלם בכלל בעריכת הערך את של מילונו מן העובדה, כי מלה זו, שבסופה גוף נסתר, נסתרת, נסתרים או נסתרות, משמשת בתו"מ ובספרותנו החדשה גם ככינוי זהות — יוקא הוא פתב בערך "זהה" של מילונו: "זֶהָה ת' [מן זהה], אידנטי, דומה בהחלט, הוא והאחר אחד הם".

תנועת ā בשמות-פעולה

שמות-הפעולה של נפעל, של פיעל¹ ושל הפעיל בעברית, ושל פֿעל ושל הפֿעל ואפעל בארמית שבמקרא, צד שווה להם: שתי הברות הראשונות בהם קיימות ואין משתנות לעולם. וכל כך למה? שהברתם ראשונה משוריינת, הוי, סגורה ומסוגרת, בין בדגש חזק (בנפעל, בפיעל ובפעל), בין בשוא נח (בהפעיל ובחפעל); והברתם שנייה פתוחה ותנועתה ā. אלו הם: הפֿעלות, פֿעֿלה, הפֿעלה, פֿעֿלה², הפֿעלה (אפֿעלה). בניינים שניתוספה הברה בראשם, והיא מסימני הבניין, ירדה תנועת ā של שמות-הפעולה שלהם להברה השלישית, כגון התְּנַבְּרוּת (עֵמָּא, עו' ז, טז) בבניין התפעל, וכגון הַתְּחַבֵּלָה (ג' פעמים בדניאל), לְהַתְּחַבֵּלָה (דנ' ב, יג) בבניין התפעל, וכגון הַשְׁתַּחֲוִי³ (מ"ב ה, יח, בירידת הטעם) בבניין התפעל. דברים הללו, אף על פי שהם גלויים וידועים לפני כל יודעי דעת ומביני לשון⁴, בעלי לשון נכשלים בהם.

א. פֿעֿלה

א.1. נְחֻמָּתָא, רִיבּוּי: נְחֻמָּתָא

אתה מוצא בתפילת קדיש ארבעה שמות נקבה בריבוי מידוע בהעלם אחד: בְּרַבָּתָא וְשִׁירָתָא וְשִׁבְתָּתָא וְנְחֻמָּתָא. חיבת ונחמאת ראיתי מנוקדת בסידורי אשכנזים: נְחֻמָּתָא, נְחֻמָּתָא⁵. אבל דעת הדקדוק נותנת נְחֻמָּתָא, בקיום תנועת ā של היחיד

1. אין הכוונה לפעול, אלא לשם-הפעולה שהוא על דרך הארמית: פֿעֿלה.
2. מפלל עשרה שמות-פעולה מבניין פֿעל שבמקרא שניים אל"ף בסופם. אלו הם: לְבַטֵּלָא (עזרא ד, כא; ו, ח), לִיִּצְבָּא (דנ' ז, יט).
3. כך הניקוד גם בכ"י ניו-יורק, אדלר 3448, 9, באופן לפרשת ויקהל, "אמרת שבת בהקהל נאמרה", שפייט שמואל השלישי: השתחִוּהּ; ר' מ' זולאי, האספולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' קעה. אבל במשנה כ"י קאופמן ה"א הראשה לעולם ניקודה פתח: הַשְׁתַּחֲוִיָּה, כגון שבועות ב, ג. כך הניקוד גם בפיוט לכ"ד משמרות כהונה שלפייטן הדותא, והוא מנוקד ניקודה של ארץ-ישראל, חופה (י"ג): השתחִוּוּת, ר' P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927, עמ' ח 84^a בכ"י אוקספורד 63d.
4. ר' כללים בנטיית השם, וזכרונות האקדמיה ללשון העברית, ז-ח (חש"ך-תשכ"א), עמ' 93, סי' 6.
5. הרחק הרחק ללכת בְּרַ, סדר עבודת ישראל, הוצאת שוקן תרצ"ו, עמ' 130, שהטיל דגש (קל) במ"ם: וְנְחֻמָּתָא, למשוך את לב המתפלל לנחוחתה של ח"ת. אף ריבה הערה: "משקלו בפלס חֲדָה (עזרא ו, טז)".

נְחֻמָּתָא, כּדִּין שְׁמוֹת־הַפְּעוּלָה. ואמנם בעברית: נְחֻמָּתִי (תה' קיט, נ; איוב ו, י), חי"ת קמוצה, לא נְחֻמָּתִי. כִּיּוּצָא בְּדַבְרֵי כְּבִקְרָת (רָעָה, יח' לד, יב), בְּקִשְׁתִּי וכו' (ח"פ, פולן באסתר), נְאֻצְחִיד (יח' לה, יב).
הוא הדין בתרגום (לפי מהדורת שפרבר)⁶: בְּנַחֲמַת (ירושלם, יש' לג, כ), ונחמן (יש' יח, ד; יואל ב, יד), נחמֶתָא (ש"ב כג, א; ד). סידורי תימן וסידורים נוסח ספרד אף בהם נחמֶתָא, נְחֻמָּתָא⁷.

א. 2. ס פ נ ת א

שם זה אחד ניקודו במילונים: סְפִנְתָא. בלשון חכמים מצינו סְפִנְתָּ וְנִשְׁוֹתָ (תרי ח, ו), היינו שם־פעולה הוא. ואילו סְפִנְתָּא עושה בעברית סְפִנְתָּ, וליתא. לפיכך אין ניקודה הראוי בארמית אלא סְפִנְתָּא. תרי' בְּנִפְשָׁנו, איכה ה, ט: בְּסִכְנַת נִפְשָׁנָא. התהליך $aC > aC\acute{e}$, הוי קמץ היסטורי ואחריו שוא נע ההופכים פתח ואחריו שוא נח, הרי זה מפורסם⁸.

א. 3. ס י ע ת א

את מוצא בסידור התפילה, בתפילת יקום פורקן: סיעתא דשמיא, אף רווח הוא לשון זה בלשון היום. שם סיעתא ניקדוהו בעלי הסידורים: סִיעֶתָא, סִיעֶתָּא. כל המילונים שראיתי ניקדו סִיעֶתָּא, לרבות אוצר לשון הקודש שלבני תימן (ליקט וכו' י רצהפי, תל־אביב תשל"ח), ולמעט מילונו של דאלמאן, שבו סִיעֶתָּא. וכך, סִיעֶתָּא, גם ניקודו של בר בסידורו, וטעמו ונימוקו עמו, עמ' 229: "והנה סִיעֶתָּא הוא שם דבר במשקל יִפְתָּא (ת"א לבמדבר לא, ו)".

לאו דוקא. הַתְּרוּעָה, במ' לא, ו, תרגומה: יִבְכֶּתָא, ובכ"י בבליים: יִבְכֶּתָא. ובלשון חכמים מצינו: יִבְכֶּתָא, ר"ה ד, ט. נמצא, אין ראיה יבבתא אלא ראיה לסתור דבריו של בר.

ובכן הדעת נותנת, סיעתא שם פעולה היא, וניקודה סִיעֶתָּא, סִיעֶתָּא. בשמות נְחֻמָּתָא, סְפִנְתָּא, תלינו ניקודנו גם בסברת הדקדוק, גם במקורות מוסמכים, בניקודים טובים. ובשם סִיעֶתָּא אין בידנו להסתייע במקור מנוקד, ואין עומד לניקוד סִיעֶתָּא אלא סיועה של סברת הדקדוק.

ב. א פ ע ל ת א

ביותר גדולה הפרצה בבניין אָפַעַל. כאמור למעלה תנועת ā איתנה

6. כל המובאות שקן התרגום הבאתי לפי א' שפרבר, כתבי הקודש בארמית, א-ג.

ליידן 1949-1962.

7. ר' לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 153, הערה 4.

8. ראה דבריו של ש' מורג, לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 73-74.

בשמות-פעולה גם פשהטעם יורד. הרי עדייות מעט מן המקרא: אָנְקָרְהָ, הַקָּרָה (פְּנִיָּהִים), הַשְּׁמָעוֹת (אָזְנִים) — שלוש אלו מבניין הפעיל. ומבניין הפעל מצינו: להוֹדְעוֹמִי, להוֹדְעוֹתְךָ, להַגְנֹת (מַלְכִין), להַעֲלוֹתָהּ, להַקְמוֹתָהּ, לַשִּׁיבּוֹתָנָא וכו', לַהֲתַבּוֹתְךָ. ומבניין אפעל: אַתְּבִית (אַחֲדָן). והשם פשהא מוכרת: להוֹבְדָה (א), לַהֲיָתָה, להוֹדָה, להַחֲוִיָּה וכו'. עד כאן הפעלה (אפעלה).

מה דינו של שם-הפעולה מבניין אִפְעַל בתלמוד הבבלי, ששם דרכו להיות מידוע? כל המילונים ניקדו אִפְעַלְתָּא, לרבות מילונו של דאלמאן⁹, ולרבות דקדוק ארמית בבליית (אפשטיין-מלמד, 'ירושלים-תלאביב תשכ"א), עמ' 114: אִנְרְכְתָּא, אִכְרְתָּא, אִורְיִיתָא. ומשגה גדול הוא, שאין דרכו של קמץ בארמית ליהפך פתח, והנכון אִפְעַלְתָּא.

הואיל והשריש השיבוש הזה בלשון שרשים עמוקים, לפיכך ראיתי למנות שמות אפְעֻלְתָּא שבפבלי ככל אשר מצאה ידי: אַבְדֻלְתָּא, אָבְנָתָא (רק מגי' כד, ע"ב: באבנא¹⁰ דליבא תליא מילתא), אָבְדָתָא (המילונים: אָבְדָתָא, אָבְדָתָא, אָבְדָתָא) (תר וי' ב, ב: אֲדַרְכֵּתָהּ, אֲדַרְכֵּתָהּ), אֲדַרְכֵּתָא, אֲוִרְכָתָא¹¹, אֲוִרְכָתָא, אֲחִסְנָתָא (תר וי' יד, לד: לאֲחִסְנָא . . . בְּבֵית אֲרַע אֲחִסְנָתָהּ. תר' בר' יז, ח: לאֲחִסְנָתָא עֲלֵם), אֲבְרָתָא, אֲסִקְתָּא (רק בכינוי, אסהדתיא, בר' יד, ע"ב), אֲסִקְתָּא, אֲפִתְתָא (תר' ירושלמי לבר' כו, לה, מִתְּ רוּחַ: אפחת רוח. דאלמאן: אֲפִתְתָא, יאסטרוב: אֲפִתָּא, לוי לתרגומים: אֲפִתְתָא¹¹), אֲפִתְתָא, אֲפִקְתָּא (פל המילונים: אֲפִקְתָּא, למעט ערוך השלם שניקד על פי הערבית: אֲפִקְתָּא), אֲפִקְתָּא (רק נידה כד, ע"א: אפקתא דדיקלא. ובסופה יג, ע"א: אפקותא דדיקלא. תר' מוֹאֵץ שִׁפְתֵּיהּ, במ' ל, יג: אֲפִקוֹת סְפּוֹתָהּ), אֲפִלְתָּא (רק סנה' כה, רע"ב: דבאצלחא תליא מילתא. פך בכ"י ירושלים, יד הרב הרצוג. ליתא בדפוסים. תר' יש' לג, כ: בְּאֲצִלְחוֹתָהּ), אֲקִטְתָּא (רק תע' כד, ע"ב), אֲקִינְיָא, אֲרִבְתָּא (רק ב"מ קג, ע"ב), אֲשִׁבְתָּא, אֲשִׁקְלָתָא (רק ב"ב מח, ע"ב, ד"פ), אֲתִקְפָּתָא, אֲתִרְיָתָא (רק חולין קלב, ע"ב¹²).

9. אבל מקצת השמות ניקד נכונה: אַפְּצֹלָתָא, ובמקצת מקצתם אף דייק דיוק יתר והטיל מתג: אפּעלָתָא.

10. היינו: הבנת הלב. ויש אומרים: חדרי הלב, ר' תוספות ע"ו, כח, ע"ב, ד"ה שורייני דעינא — פביכול קרוב אל אוונא, בחילוף ו-ב. יושם לב, שהשם לב מצוי במקרא סמוך לשורש בין, פגון: לב גבון, ולקבו יבין, הקינו לב, והגות לפי תבונות. ור' אוקנתא.

11. רק בדפוסים: בערוך: אדרכתא. לפי הרפבי, תשובות הגאונים, זכרון לראשונים ד, בברלין 1885–1887, עמ' 90, סימן קצט, הערה ג; ושם, הערות ותיקונים, עמ' 359 — הרי י"ו עיקר, היינו אורכתא, ולא אדרכתא, והשוורש ארך II (אָרִיךְ) שאול מפרסית (ר' מילון קהר-באומגארטנר, לייזן 1958, עמ' 1054א).

11א. ואפשר הניקוד אֶפְתָּחָא, ושורשו פתח. ר' י' בן-דוד, שלושה ענייני לשון בספרות חז"ל, ג. פתח-נפש, מפתח-נפש והקרוב אליו, תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 499-501.

12. לא מצאתי אתרייתא במילונים אלא פקונקורדאנציה של קוסובסקי פלכד, א. עמ'

31. אֹרִיָתָא

כל הסידורים נוסח אשכנזי שלט בידי לראות ניקדו לו לשם הזה בתפילת בריך שמייה ובתפילת יקום פורקן: אֹרִיָתָא, רי"ש פתוחה, להבדיל מסידורי תימן, שבהם הניקוד אֹרִיָתָא, וסידורי ספרד, שאף בהם רי"ש קמוצה: אֹרִיָתָא.⁷ גם בפבלי מסורת בפיהם של יהודי תימן¹⁶: אֹרִיָתָא, פגון בר' מח, ע"א. במילוננו של פנעני ושל אבן-שושן יבלח"א תמצא אֹרִיָתָא, ובמילוניו של לוי ושל יאסטרוב ושל מדן: אֹרִיָתָא.

בלשון חכמים: הֹרִיָה (הוריות א, ד), נסמך הֹרִיָה (שָׁעָה, פרה ז, ו), והוראה, פגון תוספתא חלה א, י, כ"י וינה 46: והיה מורה בהוראה הזאת. סורית: אֹרִיָתָא¹⁷, אֹרִיָתָא¹⁸. לפי גלדקה, שם, חדר השם לסורית מן היהודים, ושמר בסורית על היגיון היהודי. שבסורית ראוי: אֹרִיָתָא, בדי-תנועה. בתרגום: אֹרִיָתָא (וי' ז, ו), בריבוי: אֹרִיָתָא (שמות יח, כ). ובלא ידוע: אֹרִיָתָא (יח' ז, כו; מלאכי ב, ז).

אין אֹרִיָתָא אלא צורת יידועה של אֹרִיָה. בפבלי ספק אם תמצא אֹרִיָה. בארמית שממערבה של פבל מצינו אֹרִיָה, פגון איכה רפה א (לפסוק ט, ותרד פלאים), לו, לפי כ"י מינכן 229; לפי כ"י קמברידג' Add. 495, ולפי דפוס פיזור רע"ט¹⁹: קדם אילין (כ"י קמב': אילין) אריותא דאוריא את פתח פומך. אבל גרסת כ"י אוקספורד 164 ד א ו ר י ת א היא, ביידוע, וכך נכנסה הגרסה לדפוסים (פגון וילנא התרל"ח, דף טו, ע"ד; דונסקי²⁰, עמ' 169). כ"י קונטנוי 63, 3 אין לשון דאוריא (דאוריתא) מצוי בו כלל: קמי אילין תרין אריותא את מפתח פומך. גרסה זו ראה בופר להדפיס במהדורתו²¹, דף לו, ע"א. ובפסיקתא רבתי מצאתי אורייה שתי פעמים, בכ"י פארמה 1240 דוקא, לאו בדפוסים: פ"ר יד (פרה): חילמא אורייה חדתא שמעתא (איש שלום, וינה תר"ם, סג, ע"א; ודפוס פראג, תי"ג-תש"ו, הביאו: אורייתא); ופ"ר כב (י' הדיברות): למימר מילה דאורייה (איש שלום קיב, ע"ב, ודפוס פראג: דאורייתא). ושם, בהמשך, שוב בכ"י פארמה פלבד: והכן לא הוה ליה מילה דאורייה. בפבלי, ע"ז לא, ע"ב, אומר לו שמואל לחייא בר רב: בר אריא תא (ו)אימא לך

16. ר' תלמוד בבלי, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד וכו' א"ע הלוי, ירושלים תש"ם.

17. לפי C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halis Saxoniæ 1928, עמ' 49. ושגה יעקב לוי, שהביא סורית אֹרִיָתָא, רי"ש פתוחה, גם במילון התרגומים גם במילון התלמודים.

18. לפי Th. Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg 1910, עמ' 35.

19. נדפס שנית בדפוס אופסט, הוצאת "ספרים", ברלין תרפ"ו.

20. שמעון דונסקי, מדרש רפה איכה, מאנטרעאל תשט"ו.

21. שלמה באפער, מדרש איכה רפה, וילנא תרנ"ט.

מילתא מעלי(י)תא. כך הדפוסים, וכ"י בית המדרש לרבנים בני-יורק, מס' 2244830, וכ"י מינכן 95. אבל גרסת כ"י פאריס 1337: בר אוריא, היינו בן תורה. הא כיצד? והלוא אין דרך הפבלי להביא שם מוכרת שלא ביידוע. פשר דבר בזמנו של דובר הדיבור, בזמנו של שמואל, שחי במאה השלישית למניינם והיה מראשוני האמוראים²³. ואפשר אותה ישיבה שישב שמואל בארץ-ישראל אף היא גרמה.

ביא a בַּר אֲרִיָּא

מצינו בפבלי כמה וכמה פעמים לשון בר אוריין, ר' שבת לר, ע"א; לא, ע"ב (כ"פ); גי' לא, ע"ב; סב, ע"א (כ"פ); מנ' נג, ע"א (ד"פ). וניקדו כל המילונים פולם בַּר אֲרִיָּא, וכך מורגל בפיו²⁴.

ניקוד זה, אֲרִיָּא, שני קשיים פרוכים על עקבו. אחד, אין השם מיודע, והרי דרפו של תלמוד הפבלי להיות מיידע שמוחיו פשהם מוכרחים. אם כן, למה זה אין תלמוד לומר בַּר אֲרִיָּא, אלא בַּר אֲרִיָּא? ואחד, קושי של משקל. וכי היכן מצינו בארמית שבפבלי לשם שמשקלו מעין פֻּעֵלִין (פֻּעֵלִין) או אֶפְעֵלִין (אֶפְעֵלִין) או אֲעֵלִין (אֲעֵלִין)? אין פשר דבר אלא בַּר אֲרִיָּא. אֲרִיָּא, הוי ריבוייה של אֲרִיָּא. שאמרנו למעלה בפתח דברינו כלל. אין תנועת ā של שם-פעולה מתקפחת לעולם. ראינו קודם (ביא 3), דיבור המתחיל "בפבלי" (בר אוריא (ע"ז לא, ע"ב) משמע בן תורה, אלא על פי רוב נקט הפבלי לשון ריבוי, בר אוריין, היינו בן תורות, פגון מנ' נג, ע"א: בר אוריין ובר אבהן. אמת, אין ניקוד זה מיישב את קושי של היעדר היידוע — מי יודע, אפשר בר אוריין שריד של לשון ראשון או פלטת דיבור מחוץ לגבולה של בבל הוא — אבל מיישב הוא ניקודנו לקושי של משקל.

ושבו, היגויים של מי מהימן? הוי, היגויים של בני תימן: בַּר אֲרִיָּא, פגון בר' יב, ע"א¹⁶.

ג. אֲתָפְלָא — אֲתָנָח, אֲתָנָחָא, אֲתָנָחָא

חזירתי על מקצת כתביהם של מדקדקים הראשונים למצוא ניקודו של אותו מפסיק, המחלק פסוק לשניים בכ"א ספרים, ולא נסתייע הדבר. מצאתי בדקדוקי הטעמים לאהרן בן אשר, לפי כ"י לונדון 61 [Add. 15251]: "בראשית טפחא והיא

22. ר' מסכת עבודה זרה, תצלום כתב-יד בית המדרש לרבנים בני-יורק, הוכן לדפוס בצירוף מבוא והערות בידי ש' אברמסון, ניו-יורק תשי"ז.

23. מודה אני למר א' רייסברג, שהאיר עיניי בהערותו.

24. והביא דאלמאן במילונ: אֲרִיָּא, בַּר אֲרִיָּא. מן הסתם לא ראה אֲרִיָּא במקור מן המקורות, אלא בְּדִיו מלבו, לבו של מילונאי דקדקן מבטן, שכן דרפו במילונ, להביא לכל השמות הארמיים פשהם מיודעים.

טרחא. ברא שופר. אלהים א ת נ ח ת א " . ובהמשכו של אותו כתב-היד (במהדורת בר-שטראק עמ' 17): "תחלה היא הטפחה, אשר לאחר מתוחה, במהרה בה לשיחה, וסמוך לה א ת נ ח א " . ובדקדוקי הטעמים, כ"י מינכן 358: "שמות הנגינות של ארץ טבריא . . . א ת נ ח " . ובספר עדת דבורים ליוסף הקסטנדיני, לפי כ"י לנינגראד, פירקוביץ ב, 161, דף 357: "והחלק הב' יבוא ממנו ג' טעמ' והם יתיב חקף ו א ת נ ח א " .

ובסופן של מקראות גדולות, דפוס ויניציה, בפרק "שער הנגינות": "אלה הם שמות המלכים והמשרתים א ת נ ח ת א וכו' לעולם לא יבאו שני א ת נ ח ת ו ת בפסוק אחד". היינו אתנח, אתנחא, אתנחתא, עד כאן בלא ניקוד. לא מצאתי ניקוד לשמות הטעם קודם ל"חמשה חומשי תורה", הוצאת שוקן תרצ"ז, שהיא צילום הדפוס הראשון, וינה תרי"ט: "שמות הטעמים לפי סדר האשכנזים וכו' אַתְּנַחְתָּא". "שמות הטעמים לפי סדר הספרדים וכו' אַתְנַח".

המילונים העבריים החדשים מביאים: אַתְנַח, אַתְנַחָה, אַתְנַחְתָּא, לרבות ריבוי אתנחתות, כדרך שהבאנו קודם מדפוס ויניציה, ולרבות יידוע העברי: האתנחתא. אתנחתא החדשה משמעה מנוחה, הפסקה: "צָרְצֹר וְבֹאֶה וְשֹׁנָה אַתְנַחְתוֹת" (יזרה, צקלג, 162, לפי מילון אבן-שושן): "ניצלו את הַאֲתַנְחָתָא לשאול כמה שאלות" (א' שטיינמן, לפי מילון פנעני). ניקוד זה מקובל היום על הפול. לא כן י' רצהבי, אוצר לשון הקודש שלרבני תימן: אַתְנַחָא.

והדקדוק ההיסטורי, מה הוא אומר? שם-הפעולה של שורש נוח בבניין אַתְנַחְתָּא, היינו: אַתְנַחָא. הרי זה פלשונו של תר' נָקָם וְנָקָם, שמות כא, כ: אֲתַדְנָא יִתְדָן. ותר' יש' לג, יד: לֹא־יִדְנָא. ותר' יש' כב, ה: רֹאֲיִתְדָשָׁא. ותר' וְהִנָּשָׂא, יח' א, יט: וְבִאתְרָמָא. ובסופית יידוע הארמית מתבקשת: אֲתַנְחָתָא, אַתְנַחְתָּא. קמץ ושוא נע ההופכים לפתח ושוא נח הזכרנו למעלה, בסימן א.2. סְנַחְתָּא.

ספר פולל על ההיסטוריה של הלשון העברית

E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, edited by R. Kutscher, 306 עמ', הוצאת הספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1982

יחזקאל קוטשר ז"ל, שהיה עד יום מותו עורכו של "לשוננו" (תשכ"ו-תשל"ב), פרסם בשנת 1968 באנציקלופדיה למדעי החברה, כרך ד, עמודות 296-315, מאמר על הלשון העברית. במאמר זה, שהוא בחינת מועט המחזיק את המרובה, השפיל קוטשר לתאר את תולדותיה של העברית לאורך כל תקופותיה ולשמור על איזון נאות בין חלקי המאמר השונים. הספר שלפנינו הוא למעשה בחינת הרחבת המאמר הנזכר, שנחאפשרה עקב מומחיותו ובקיאיותו של קוטשר כמעט בכל תקופות הלשון העברית, כשהוא שומר פחות או יותר על הפרופורציות שבמאמר. הוא הכין את כתב-היד בין השנים 1964 ו-1968, ומאחר שכונתו הייתה להכין ספר לימוד למכללות, בעיקר אמריקניות, כתבו באנגלית. בנו של המחבר, ד"ר רפאל קוטשר, השלים את החסר בכתב-היד וזיפנו בסיפום חשוב זה על תולדות הלשון העברית.

שני הפרקים הראשונים (עמ' 1-4) נושאים הרקע והלשונות השמיות. הפרק השלישי מתאר את העברית כשפה שמית (עמ' 5-11), הפרק הרביעי (עמ' 12-86) את הפונולוגיה, המורפולוגיה והתחביר של לשון המקרא, כשהוא עוסק אף בכתובות ובהשפעות זרות, בעיקר ארמיות, ומנתח את שכבות הלשון השונות של עברית המקרא. הפרק החמישי (עמ' 87-114) מוקדש לכן סירא, למגילות ים המלח, לשבעים, לתורה אצל השומרונים ולתיעוד אחר בן אותה התקופה. הפרק השישי (עמ' 115-147) נושא לשון חז"ל; הוא מציג את תולדותיה, את תולדות המחקר וניתוח פונולוגי, מורפולוגי ומילונאי, ואינו פוסח אף על בעיית להגים ועל השתקפות לשון חז"ל אצל אוריגנס, היאָרְוִימוֹס ובארמית הארץ-ישראלית. פרק ז (עמ' 148-182) מתאר את עברית ימי-הביניים, וגם בנושא זה מחדש קוטשר לא-מעט. רבים החידושים גם בפרק השמיני (עמ' 183-299), הדן בעברית החדשה והחדשה, מנתח בין היתר את מקורותיה ואף מרחיב את הדיבור בפונולוגיה, בפונטיקה, במורפולוגיה ובתצורת מלים, גם הרכיבים העבריים שבשפות היהודים מוצגים בפירוט. אני מציע להלן השלמות ותיקונים אחדים לגרסה עברית של הספר, שאני מקוה, שנופה לה בעתיד הלא-רחוק:

עמ' 1: קוטשר מתייחס בחיוב-מה לתיאורית באָוּאָר, שהעברית שפה מעורבת (ועי' גם עמ' 23-24). הוא נוטה לאשש דעה זו במציאותם של האבות כנען

לפני הפיבוש. קשה לי לקבל נימוק זה. השאלה אינה, האם העברית שפה מעורבת; מבחינה זו הצדק עם שוכארט, שטען, שאין כמעט שפות לא-מעורבות. השאלה היא, אם אפשר לקבל את דעתו של באואר, שבעברית המעורבת נשתמרו מערכות-מערכות של היסודות המתערכים, כגון שימושי זמנים שונים. לי על כל פנים דעה זו נראית מופרכת מיסודה.

ע מ' 6: נגד הדעה, שבפשרשים רבים שתי האותיות הראשונות מהוות יסוד קדום של שתי אותיות שורשיות, הווה עכשיו "קורילוביץ", *Studies in Semitic Grammar and Metres*, לונדון 1973, עמ' 6, המצביע על היעדר ערך סמנטי לאות השורשית השלישית וטוען אפוא בצדק, שאין ליחס לה תפקיד של סיומת.

ע מ' 13, סוף: אין בהכרח להסיק מן העובדה, ש-ש מסמנת גם ש' ימנית וגם ש' שמאלית, שמבטאן היה קרוב. בפתובות הארמיות הקדומות השתמשו למשל באות ש' כדי לסמן גם ת' לא בגלל קרבת ההגאים, אלא מפני שהפנענים, אשר הארמים הושפעו מפתיתבתם, כתבו ש' במקום שהארמים עדיין ביטאו ת'. בדומה השתמשו הערבים, למשל, באות ט' כדי לסמן אף ט' (צ), לא בגלל קרבת שני ההגאים, אלא מפני שהארמים (הנפטרים), שמפתיתבתם הושפעו, כתבו ט' במקום שהערבים עדיין ביטאו ט'. על כן ייתכן, שבעברית, בעת קבלת הא"ב, עדיין ביטאו את ש' השמאלית כהגה צדי, אולם כתבוהו ש, מפני שבלשון, אשר ממנה קיבלו את הא"ב ואשר מפתיתבתה הושפעו, התאחדו ש' ימנית ושמאלית.

ע מ' 15: נגד הדעה, ששיפולח משקפת ת' (ש₂) מקורית, עי' כבר את דבריו הקצרים והמשכנעים של ז' פרנקל, *ZDMG* נט 252 משנת 1905 (!).

ע מ' 18: הווה עכשיו, J.W. Wevers, in: J.W. Wevers & D.B. Redford, eds., *Essays on the Ancient Semitic World*, Toronto 1970, 112-101, עמ' 112-101, וכן J. Blau, *On Polyphony in Biblical Hebrew*, Jerusalem 1982, עמ' 5-79.

ע מ' 37: על האפשרות, שגם לבניין הפעיל הייתה צורת ת', עי' מאמרים בחקר התנ"ך, ספר זיידל, ירושלים תשכ"ב, עמ' 294-297.

ע מ' 44: יש משום סתירה בטענה, שהקדמת הנושא, בר' לא, לד "ורחל לקחה" מסמנת עבר רחוק, ואילו בר' כה, לד "ויעקב נתן לעשו לחם" לא. נראה לי, שבסגנון הסיפור הקלאסי הקדמת הפועל (בצורת עתיד עם ו' ההיפוך) מסמן את המשך רצף המאורעות. ואילו הקדמת הנושא (עם פועל בצורת עבר) מסמנת פעולה שאינה המשך הרצף, יאה זה מפני שהיא מציינת שפעולה קודמת בזמן ("ורחל לקחה") או היא חלק של המאורע, שתואר לפני כן ("ויעקב נתן לעשו") הוא חלק של המאורע "וימפור את בכורתו ליעקב" שבפסוק הקודם; נתינת הלחם אינה המשך המכירה, אלא צדה השני: עשו מכר תמורת הלחם שנתן יעקב).

ע מ' 63: ספק בעיניי, אם אכן בָּעָז קשור בערבית بعز 'חריף שכל'. בשבעים אין כאן זכר לִי, שגם לפי שיטת קוטשר היינו מצפים לה, לו הייתה לפנינו ג'. נכון, בדה"ב ג', יז, השבעים מחרגמים ισχυς 'פוח, עוז', ועל כן סביר להניח, שגזורי את

השם בָּעוּז מלשון עוֹז. אך קשה לתאר, שהיו גוזרים את בָּעוּז מן עוֹז בעי"ן, אילו ביטאו את בָּעוּז ב־ג.

ע מ' 74 : איני חושב, שמצבת הפונמות, הוזה בעברית ובארמית, צריכה להפתיע כל כך. קרבתן הבסיסית של הלשונות השמיות הביאה לא אחת להתפתחויות מקבילות מופלגות. עובדה, שמצבת הפונמות הזאת מצויה גם באפדית (אם נסיח את הדעת מהתפתחותן השונה של הגרוניות/הלועיות, כפי הנראה בעטיה של השפעה זרה). יתרה מזו, באפדית אף המעתיקים מודהים עם אלו של העברית.

ע מ' 83 : צ, בקרבת ר' משתקפת בארמית לעתים קרובות צ. על כן אין להתפלא כל כך, ש"צרך" הארמית אינו "ערך".

ע מ' 115 : "לשון המשנה" אינו שם מוצלח בשביל לשון חז"ל בכללותה.

ע מ' 143 : הארכה פֶּרְטוֹנִית משתקפת כבר בִּשְׁבָעִים בשמות מעין עשו, קדר.

להפך, דוקא אצל אוריגינס הארכה זו אינה ודאית; על פרטים עי' BZAW קג, עמ' 32–33.

ע מ' 144, סעיף 250 : קוטשר מתקשה להסביר, מדוע השמות "הסגוליים" בִּשְׁבָעִים מכילים תנועת עור, אך אצל אוריגינס הם חד־הברתיים. שמא צריך להניח, ששמות אלו היו דו־הברתיים מבחינה פֶּוֹנִטִית, אך חד־הברתיים מבחינה פֶּוֹנִמְתִּית (ועל כן התנועה המלעילית נשארה קצרה, שהרי רק מבחינה פֶּוֹנִטִית הייתה בהברה פתוחה, אך מבחינה פֶּוֹנִמְתִּית הייתה ההברה סגורה). מבחינה זו תעתיק השבועים הוא פֶּוֹנִטִי, וזה של אוריגינס פֶּוֹנִמְתִּי.

ע מ' 303, סוף : בספר המצוטט לא הבעתי דעה שונה, שם נאמר רק,

שמבטאה הקדום של ה־ה היה שונה.

למדתי הרבה מן הספר הזה. כתיבתו של קוטשר שוטפת ומזכירה לא אחת את

דרך דיבורו. אתה עוצם את עיניך וכאילו אתה שומע אותו מדבר. תנצב"ה.

על עברית ואנגלית ועל שפות יהודיות

מפעלים אינטרדיסציפלינאריים באופנה הם היום, ולאופנה זו גם צדדיה החינוכיים. כך הולך ומתגבר העניין בחקר המשוה של השפות היהודיות. אין ספק, שיש מן המשותף ומן המקביל בין לשונות אלו, וחקר משוה עשוי לחשוף צדדים אלו ולאפשר את הכנתם מזוית ראייה חדשה, בלתי צפויה. יש אפוא לברך את ד"ל גולד ואת ל' פראגר מחיפה, שהגו את הרעיון להוציא עיתון, המוקדש כולו ללשונות היהודים. ואכן מונח לפניי הגיליון הראשון (שנת 1981) של Jewish Language Review, בעריכתם של גולד ופראגר, שיצא מטעם ה־Association for the Study of Jewish Languages, שמקומו במגדל אשכול של אוניברסיטת חיפה, גיליון נאה, כתוב במכונת כתיבה, המכיל 208 עמודי קוארטו גדולים.

אף כי חגובתי העקרונית להוצאת עיתון, המוקדש ללשונות היהודים, חיובית היא, הנחתי את העיתון מידי תוך אכזבה. אכזבתי מקורה בצד הציבורי ובצד המתודי. מבחינת ציבורית איני סבור, שרצוי להוציא בארץ, מטעם אחת האוניברסיטאות, עיתון מוקדש לשפות היהודים באנגלית דוקא. במאמר ביקורת ארוך מאוד (עמ' 11–88), הפותח את הגיליון ושיש לראותו מבחינות רבות כמאמר פרואגרמתי, גולד צודק בכתבו, כי "עברית אַל לה להיות שפה איסטרית לחוקרי שפות יהודיות". אם כן מדוע טרחה אוניברסיטה בארץ להוציא מחקרים, המוקדשים לשפות אלו, באנגלית? אכן, ב"גילוי דעת של העורכים" אין הם חושכים מאמץ להצדיק את השימוש באנגלית. מן הראוי לצטט את דבריהם במילואם (עמ' 6–7): "מתבקשת הערה על לשון עיתוננו. אנו גם מאושרים, גם עציבים, שהוא מופיע באנגלית. מאושרים, כי אנגלית היא היום לשון הקשר העיקרית בעולם, לשון הקשר העיקרית במדעי הטבע וכן. ברמה כלל-עולמית גם כן, לשון הקשר העיקרית אף לעם היהודי על כן באמצעות האנגלית נוכל להגיע אל יותר אנשים, המעוניינים בנושאים בעלי משמעות יהודית ובלשנית, מאשר באמצעות כל שפה אחרת, יהודית או לא-יהודית. אולם באופן אידיאלי היינו רוצים, שעיתוננו יראה אור רק בשפות יהודיות. שפות יהודיות בשבילנו הרבה יותר מאשר נושא למחקר בלבד: הן חלק אינטגרלי של החיים היהודיים — אכן חיים יהודיים בעלי משמעות מחייבים קשר כלשהו עם שפה יהודית — ואף כי החברה לחקר השפות היהודיות מטרחה רק לטפח מחקר מדעי, היא מעוניינת עקרונית בהמשכו ובהרחבתו של השימוש בשפות יהודיות. אנו משתמשים באנגלית מסיבה שימושית ולא סמלית. אך אנו מקוים,

שרגשותינו מובעים ברורות ע"י תרגומיה של המלה 'לשונותינו' בשפות יהודיות שונות על מעטפת עיתוננו. זו רוחה של החברה ושל עיתונה". אינך יכול אלא לחייך (מרות) למקרא דברים אלו. אכן עורכי העיתון נאה דורשים ואינם נאה מקיימים. אך אפילו בהרהורי החרטה של העורכים ייפקד מקומה המיוחד של העברית. לא בעברית דוקא היה רצוני לדעת העורכים לפרסם את העיתון "באופן אידיאלי", אלא באחת השפות היהודיות, וכל זאת מפני שהחברה "מעוניינת עקרונית בהמשכו ובהרחבתו של השימוש בשפות יהודיות", והרי העברית כהרי החודזמו, היידיש והערבית-היהודית וכו'! והלא העברית היום, אחרי השואה, בודאי ובודאי היא האמצעי הלשוני העיקרי של התרבות היהודית הן בכמות, הן באיכות. כלום העורכים משוים את היקף השימוש בשפות היהודיות השונות, שנשתמרו בעיקר בשרידי החברה היהודית המסורתית, עם הלשון העברית? ומבחינת האיכות, כלום אין זו עובדה, שאף היצירות הערביות-היהודיות של ענקי תקופת ספרד לא נשתמרו אלא בתרגומיהם העבריים (ונתגלו במקורן הערבי רק בעת החדשה)? כלום לא נתנקזו תמיד ומתנקזות גם פיוס כל יצירות התרבות היהודית בלשון העברית?

אולם לא רק גישתם הציבורית-הלשונית של העורכים מעקמת, אלא אף יחסם המתודי. הם (וגולד בראשם, במאמרו הנזכר) נוקטים בשיטת שימת השפות היהודיות במיטת סדום של מסגרת תיאורטית נוקשה. גולד מחזיק באדיקות יתרה בשיטתו, החל בדקדוקי עניות במינוח וכלה בראייה כוללת. אף שימוש מובן לחלוטין של (Jewish interlinguistics במקום intralinguistics שבשיטתו מעלה את חמתו (עמ' 11). אני חושב, שכל קורא יבין ללא קושי את הביטוי "עברית ושפות יהודיות"; אין זאת אלא ש"שפות יהודיות" משמשות במובן של "שפות מיוהדות", בניגוד לעברית. אולם גולד (שם) מתקן "עברית ושפות יהודיות אחרות". עד כה אין אלא דקדוקי עניות שבמינוח, אך ההמשך בעייתי יותר. לדעת גולד אין להשתמש בביטוי "עברית ושפות יהודיות אחרות" אלא אם ההדגשה על העברית. כה שבוי גולד בשיטתו עד שנתעלם ממנו מעמדה המיוחד של העברית, שאינה סתם אחת השפות היהודיות, אלא כלי הביטוי העיקרי של התרבות היהודית. ועל פן העורכים דבקים בתחילת גילוי דעתם ברעיונו של אוריאל וויינרייך המנוח, ש"לשוננו" (עיתון האקדמיה ללשון העברית), שתפקידה לכוון את התפתחות הלשון העברית (מן הראוי היה, ש"לשונותינו" ייקרא שמו. והם מוסיפים, שההתעלמות מן העובדה, שהעברית שייכת לשפות היהודיות (ואמנם היא מייסדת השושלת), פגמה את מחקר העברית¹. מרוב ראיית היער של השפות היהודיות, הם חדלו לראות את העצים בפרופורציה הנכונה.

1. אגב, אפילו מבחינת העובדות אין זה נכון, שאכן התעלם "לשוננו" משפות היהודיות, ומאמרים עליהן יוכיחו (השוה למשל את מאמרו של מאקס וויינרייך "ראשית ההברה האשפנית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשפניות" כז-כח 131-147, 230-251, 318-399, או את מאמרי אני "על היסודות העבריים בטקסטים ערביים-פינוניים מימי הביניים", כב 183-196).

מעוותה עוד יותר. השפעת השיטה והמסגרת במאמרו של גולד על ראיית העובדות באשר לערבית-היהודית². לפעמים מתגנב ללב הקורא החשד, שמא אין גולד בקי לא בעובדות הלשון ולא בהיסטוריה של הדוברים. למרות זאת מאמרו כתוב תוך הצלפה מתמדת והתנשאות, שיותר משהן מעוררות התנגדות, הן מעוררות גיחוך. טול למשל את משפט הסיום (עמ' 81): "המאמרים האחרים... נעשים יותר ויותר שטחיים, לא-מקוריים, דבקים במיתוסים וקדם-קופרניקאיים". אולם לאמתו של דבר אין שיטתו של גולד בחינת מהפכה, ההופכת כל שיטה אחרת למעין מיתוס, אלא פשוט נקודת ראות נוספת, המועילה אמנם פשטמשמים בה בנוסף לנקודות הראות האחרות, אך נעשית למעקמת ומעוותת, אם רואים את לשונות היהודים רק דרך משקפיה. במקרה של הערבית-היהודית אכן גרמה גישתו של גולד לעיוותים ולא-הבנות. אך זה לא מנע ממנו להכריז בתחילת דיונו בערבית-היהודית (עמ' 32), שהמחקרים בנושא זה "אינם צרי אופק רק מפני שחוקריו אינם מציבים את נתוניו במסגרת ההיסטורית הבלשנית הפללית של העם היהודי (קרי: מנוגדים לשיטת גולד. — י"ב), אלא גם מפני שאינם רואים אף את שדה מחקרם הם, אף כי הוא מצומצם הרבה יותר, במלוא היקפו". הבה נניח למלל, ונעיין בעובדות:

ההיסטוריה של יהודי ארצות ערב שתי תקופות בולטות בה. עד 1500 לערך היו היהודים חלק של התרבות הערבית-האסלמית וזה משתקף יפה בכתביהם הן בתוכנם,

2. אין לי ידיעות הררושות כדי לעמוד על דבריו של גולד על שפות יהודיות אחרות. אני מקוה מאוד, שהם מדויקים יותר מאשר על הערבית-היהודית. באשר לעברית ולארמית, אסתפק בהערות מעטות: לא מובן לי, מדוע אין זה נכון, שמלה מעין קשר משקפת את נטיית העברית שלא להשתמש במלים מורפכות, אלא במשקלים מיוחדים. גולד מביא (עמ' 13) דוגמאות לצורות סמיכות פתרגום שמות מורפכים. אך לא זו בלבד, שמציאות צורות סמיכות אינה סותרת את הנטייה הנופרת, אלא אף אין לראות את הסמיכות כהרפב של ממש, בניגוד לדברי גולד עמ' 14. השווה למשל את העובדה, שבקריאת המקרא הנסמך (שאינו מחובר במקף) נושא טעם ככל מלה אחרת. — לייחוס לסטאנדארד האירופי המשותף (עי' גולד עמ' 15) יתרון רציני: כשאין יודעים את שפת המקור המדויקת, נוח ביותר לייחס את המלה לסטאנדארד, והרי לעתים קרובות שפת המקור של תרגום שאילה לעברית אינה מחוורת ואף מסתבר, שלא שפה אירופית אחת בלבד השפיעה. ואף גולד מזכיר (עמ' 16) ש"גן ילדים" מקורו בגרמנית ו/או בצרפתית. — לפי שיטתו של גולד (עמ' 19), לגבי מלה שאולה רק השפה המשאילה הישירה נוגעת לעניין, לא המקור הראשון. איש לא יכחיש את חשיבותה של השפה המשאילה הישירה, אך יש בהחלט מן העניין הפללי בשפת המקור הראשונית. שוב גולד דבק בשיטתו בנוקשות יתר. — עמ' 18 גולד קובע, שהארמית הייתה פעם המתחרה העיקרית של העברית על תואר "לשון קודש", אולם עמ' 33 הוא טוען, שבעת חיות הארמית לא הייתה עדיין לשון קודש, שהרי השתמשו בה גם לענייני חול. האם גולד רוצה לטעון, שהארמית התחרתה על התואר "לשון קודש", אחרי שחדלה להיות מדוברת? הרי היא חדרה לתנ"ך ולתפילות (ובכלל זה תרגום פתכי הקודש בבית-הפנסת), כדי לאפשר את הבנתם לדוברי ארמית. על פורחנו נאמר אליבא דגולד, שהארמית התחרתה בעת חייתה עם העברית, לשון הקודש, ורק בדיעבד נעשתה לשון קודש.

הן בלשונם, כולל אף את כתיבם. זו הערכית-היהודית של ימי הביניים, שאפשר לכנותה הערכית-היהודית "הקלאסית" (פמרכאות או בלעדיהן). אח"כ ברוב ארצות ערב (בייחוד במגרב)³ ניתק הקשר התרבותי בין היהודים לתרבות הסביבה. העברית נעשתה שפת התרבות העיקרית, והערבית פסקה להיות האמצעי הלשוני של היהודים ולא השתמשו בה אלא בפנייה לשכבות הנמוכות, בלתי-המשפילות, ועל כן לשונה של הערכית-היהודית המאוחרת הזאת "המונית" ומרוחקת מן הערכית הספרותית הרבה יותר מאשר הערכית-היהודית של ימי-הביניים. לפיכך נאלצו לתרגם יצירות (פגון "חובות הלכות") מתרגומיהן העבריים לערכית-היהודית המאוחרת, פי לשון הערבית המקורית לא הייתה עוד מזבנת, בגלל היסוד הערבי-הספרותי (המוסלמי) שבה. ההמשכיות בין שני פלגי הערכית-היהודית מעטה ביותר, ועל כן אין כל צורך ואף לא רצוי לדון בשתייהן ביחד.

בעקבות מקס וויינרייך גולד מכנה את הערכית-היהודית "יהודית". כל מונח לו יתרונותיו וחסרונותיו, פי הוא מדגיש קשרים אלו, אך מנתק קשרים אחרים. נדמה לי, שמגרעותיו של המונח "יהודית" עולות בהרבה על יתרונותיו. הוא מדגיש את עצמאותה של הערכית-היהודית, אך בו בזמן מנתק את קשריה עם הערבית המוסלמית הרבה למעלה מן המידה הראויה. גולד הוטעה בהכניסו את הערכית-היהודית למסגרת, המתאימה לידיש, פי הודקקותה של הערכית-היהודית של ימי-הביניים לערבית הספרותית (המוסלמית) חזקה⁴, ואין להשוות את המצב עם קשרי היידיש והגרמנית. לנגד עיני פותחי הערכית-היהודית של ימי-הביניים שימשה הערכית-הספרותית המוסלמית כאידיאל לשוני, ותיקוני היתר המתהווים תמיד מחדש (ולאו דוקא תיקוני יתר מאובנים) יוכיחו. לא הצלחתי להוכיח, שמחבר יהודי השתדל לחקות את הערבית הבינונית היהודית (ולא את הערבית הספרותית המוסלמית) אלא במקרה אחד בלבד (אף פי יש להניח, שכן היה המצב גם במקרים נוספים)⁵. נוסף לזה

3. אולם בתימן נמשכה מסורת הכתיבה בערבית הבינונית (רוצה לומר, בערבית-היהודית "הקלאסית"). במאמר, שלא ראה עדיין אור, שיערתי, שבשביל יהודי תימן נעשו כתבי רס"ג והרמב"ם בחינת אידיאל לשוני. על כל פנים לא יהודי תימן ולא יהודי ימי-הביניים כתבו כפי שדברו, שלא כדברי גולד (עמ' 40), שהרי מדובר כאן ביהודים, שכתבו בערבית הבינונית, אשר הרכיב של הערבית הספרותית המוסלמית ניפר בה. אידיעות העובדות הטעות את גולד שוב.

4. דברי גולד (עמ' 33) על ערבית עתיקה מדוברת, שליהודים לא היה מגע חזק עמה, מבליטים את הסכנה של טיפול בחומר, שאין הכותב בקי בו כל צורכו. האין גולד יודע, שמגעה של הערבית הבינונית בכלל, ושל הערבית-היהודית בפרט, עם הערבית העתיקה היה ספרותי, ולא חי?!

5. אך גולד, שיש לו נטייה להתעלם מעובדות, ושהמסגרת קובעת בשבילו, שואל (עמ' 35) "מה יכול פחות להפתיע ממסורת ספרותית ולשון עצמאיות?". פאמור, בגלל מציאותם של תיקונים מדומים לא-מאובנים הערבית-היהודית של ימי-הביניים כלל וכלל אינה בלתי-תלויה בערבית הספרותית של המוסלמים.

אסור לנתק את הקשר בין הערבית הבינונית של היהודים (קרי: הערבית-היהודית של ימי-הביניים), של הנוצרים ושל המוסלמים, הזהות במידה גדולה מאוד. שאלתו של גולד (עמ' 34), שאם כן מדוע כתבתי דקדוק בן 300 עמוד של הערבית-היהודית, מראה, שהחזיק אמנם את ספרי בידו, אך לא עיין בו. גם בדקדוקי נאמר בפירוש (עמ' 11), שרוב תכונות הערבית-היהודית של ימי-הביניים משותפות אף לערבית הבינונית של הנוצרים ושל המוסלמים, ודקדוקי על הערבית-הנוצרית יוכיח⁶, אל לו לגולד לשפוח, שהערבית-היהודית כתובה ללא תנועות, ועל כן מראש מיטשטשים רוב ההבדלים, שהיו אולי בין הערבית-היהודית לפלגים האחרים של הערבית הבינונית. מבחינה זו עדותם של להגים ערביים-יהודיים מודרניים עשויה להועיל. יש שלהגים אלו אכן שונים מאוד מזה של שכניהם המוסלמיים (כך למשל בבגדאד, כפי שהוכיח ח' בלנק בספרו החשוב מאוד על להגי עיר זו), אך יש שאינם אלא לשון תחת-תקנית של השפה התקנית המוסלמית (עי' למשל את דברי מ' פיאמנטה, בעצמו דובר ערבית-יהודית של ירושלים, על הלהג הירושלמי, Arabica כו, 231)⁷. אולם אף במקרה של הבדלים בולטים בין הלהג הערבית-היהודי המקומי לשכנו המוסלמי, הרי ללהג היהודי קשרים לשוניים בולטים עם להג מוסלמי במקום אחר (ומקרהו של להג בגדאד יוכיח). על פורחנו נחזיק במונח "ערבית-יהודית", כי הוא משקף נאמנה את מעמדה הלשוני של הערבית-היהודית.

אידיעת החומר מטעה את גולד גם במקרים נוספים. עמ' 35 הוא חושב למיותר שצינתי, שערבית-היהודית נכתבת בדרך כלל באותיות עבריות. אולם לאמתו של דבר יש עניין רב בדרך, שהתאימו בה את הא"ב העברית לכתובת הערבית, חלקית לפי הרגלי הכתיב העברי, חלקית לפי הרגלי האורתוגרפיה הערבית. לעומת שיטת הכתיב המקובל, הפאפירוסים הקדומים בערבית-היהודית משקפים שיטה שונה של התאמת הכתיב העברי לערבית, שיטה שהיא פולה מושפעת מן הכתיב העברי ושהשפעת הכתיב הערבי בה חסרה. על כן קשה לקבל את דברי גולד, ש-"מזור, שמרצים פה רבים בכרך זה חוזרים על קוים, הידועים יפה ושיש לצפות להם". היה אפשר להמשיך בכיוון זה. אך נראה לי, שהקורא קיבל מושג מספיק על הקו השולט בעיתון החדש. מאחר שחוגים הולכים ומתרחבים מביעים את עניינם בחקר משוה של השפות היהודיות, נראה לי חשוב ביותר, שזה ייעשה ללא דבקות עיוורת בשיטה זו או אחרת, אלא תוך כדי קביעת העובדות לראשונה והשוואתן לאחר מכן ללא משוא פנים. רק בדרך זו נצליח לבנות טיפולוגיה עובדתית של לשונות היהודים.

6. על הבעיה, אם ראוי לכנות את הערבית-היהודית של ימי-הביניים סוציולקט נפרד או לשון נפרדת (עי' גולד עמ' 34-35) עי' במהדורה השנייה של ספרי *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, ירושלים 1981, עמ' 226-227.

7. על רקע זה אתה נדהם לקרוא אצל גולד (עמ' 40), שבאופן תיאורטי בלתי אפשרי, שלהגי היהודים יהיו זהים או דומים מאוד ללהגי שכניהם.

דקדוק השפה העברית בפולנית

מה טוב, שבימים אלה, שמגיעים אל מעבר למסך הפרזל אך הדי סבלותיה, מבוכותיה וספנותיה של ארץ פולין, שהייתה במשך חמש מאות שנים בערך ביתו של תלמוד תורה, נשמע משם קול של למדנות עברית: זה עתה פרסם פרופ' טילוך, הידוע גם אישית לרבים מעמיתיו במערב ובארץ כעבריתן מעולה, ספר דקדוק הלשון העברית¹, ועל כך יבורך המחבר מפל מקום. בפרסומו זה הולך טילוך בדרכים של העבריתנים הנכריים של המאה שעברה, ולפיכך צועד הוא על קרקע איתן. עובדה זאת נותנת את אותותיה לטובה ולרעה. לטובה פיצד? בשיטתיותו ובדיונו בכל היבטיה של העברית המקראית במישור ההיסטורי (הקדם-מקראי), הפונולוגי, המורפולוגי והתחבירי. ההוצאה היא בהירה, והמובאות הרבות נבררו בשיקול הדעת (ונדפסו בעברית מנוקדת בטעויות דפוס מעטות להפליא) — הפול במיטב המסורת של הפילולוגיה השמית. לרעה פיצד? פקודמיו וכמוריו גורס טילוך, שהעברית היחידה שהוא מודה בה היא המקראית, ואין אחריה פלום — ומן הדין היה אפוא לציין זאת בשמו של הספר. גם לא תמצא בו שמץ מן הגישה הלינגוויסטית אל בעיות הלשון, שמית או אחרת. לוחות-הפראדיגמות (עמ' 335–376) שלמים יותר מדאי: מובאות בהם צורות, שאינן נקרות במקרא כלל. ברשימת הביבליוגרפיה נזכר מחקרו האנגלי של שפרבר "דקדוק היסטורי של העברית המקראית", אולם לא מצאתי ממנו ומספקותיו של שפרבר מאומה אצל טילוך. אם קדמו לו לספרו של טילוך דקדוקים עבריים אחרים, הכתובים בשפה הפולנית, לא אדע. אם קדמו, אם לא קדמו, על כל פנים ארגם מחדש ופרש לעיני הקורא הפולני יריעה. הקורא היהודי-הישראלי יכול אך לאחל לעצמו ולטילוך, שירבו תלמידיו.

1. Witold J. Tyloch, *Gramatyka Języka Hebrajskiego* (Wyd. Univers. 1. Warszawskiego, 1980), 397 p.

על "מה שלא נאמר"

בלשוננו מה, עמ' 157, העיר מ"ע פרידמן על מובאה שהבאתי במאמרי ב"לשוננו" מג, עמ' 304 — "אף הוא נא' לו דבר מה שלא נא' למשה" — והקדמתי לה לשון של הסתייגות ("כנראה").

אפרש כאן מה שסתמתי שם: לא התכונתי להסמיק את מה שלא אל מה ש-, המוסב על דבר מסוים (פגון "כיפה מה שהיא ניקראת קוכין") — פפי שמעדיף לפרש פרופ' פרידמן — מפני שלשון זה מוחזק מאוחר; אע"פ שאני מודה, שלשונות מאוחרים משוקעים גם בכתבי-יד של חיבורים עתיקים (ר' אבינרי, היכל רש"י ג, סי' תשטז, עמ' שלט).

האפשרות האחרת שריחפה נגד עיניי היא בתחום תבניות תחביריות רווחות בלשון חכמים: "מה שאין כן", וכן "יש בפלוני מה שאין באלמוני, ובאלמוני מה שאין בפלוני", פגון בספרא אמור (פ"י וטיקן 66 [תיד]):

מה תל' לר' "לבנו" ומה תל' לר' "לבחר", לפי שיש בבן מה שאין בבח ובבת מה שאין בבן: הבן אביו חייב בו מצוות, למולו לפדותו ללמדו תורה ללמדו אומנות להשיאו אשה, מה שאין כן בבח; הבת אביה זכאי במציאתה ובמעשה ידיה ובהפר נדריה, מה שאין כן בבן; הא לפי שיש בבן מה שאין בבח ובבת מה שאין בבן צריך לומר "לבנו" וצריך לומר "לבחר".

איני יודע באיזו מידה תבניות אלו שייכות לפרשה שלנו.

תיקונים

בהערתי ב"לשוננו" מה, עמ' 158, שורה 2 במקום "784" יש לתקן: 984. שם בשורה 9 במקום "מה דעבר" יש לתקן: מה דעבר. ושבשאת פיון דעל על. אותה טעות נפלה באותה חיבה בספרי *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study, II, The Ketubba Texts* (Tel-Aviv and New York. 1981), p. 5. מ"ע פרידמן

במאמרו של מ' פרץ ב"לשוננו" מה, סוף עמ' 217, נשמטה השורה האחרונה בתוך הערה 9, והיא: שבו הגדירו מלומדים אחרים לפניו גם מלים יחידאיות בשורשן. הש' רס"ג, איוב עם תרגום.

על "מה שלא נאמר"

בלשוננו מה, עמ' 157, העיר מ"ע פרידמן על מובאה שהבאתי במאמרי ב"לשוננו" מג, עמ' 304 — "אף הוא נא' לו דבר מה שלא נא' למשה" — והקדמתי לה לשון של הסתייגות ("כנראה").

אפרש כאן מה שסתמתי שם: לא התכונתי להסמיק את מה שלא אל מה ש-, המוסב על דבר מסוים (פגון "כיפה מה שהיא ניקראת קוכין") — פפי שמעדיף לפרש פרופ' פרידמן — מפני שלשון זה מוחזק מאוחר; אע"פ שאני מודה, שלשונות מאוחרים משוקעים גם בכתבי-יד של חיבורים עתיקים (ר' אבינרי, היכל רש"י ג, סי' תשטז, עמ' שלט).

האפשרות האחרת שריחפה נגד עיניי היא בתחום תבניות תחביריות רווחות בלשון חכמים: "מה שאין כן", וכן "יש בפלוני מה שאין באלמוני, ובאלמוני מה שאין בפלוני", כגון בספרא אמור (פ"י וטיקן 66 [תיד]):

מה תל' לר' "לבנו" ומה תל' לר' "לבחר", לפי שיש בבן מה שאין בבח ובבת מה שאין בבן; הבן אביו חייב בו מצוות, למולו לפדותו ללמדו תורה ללמדו אומנות להשיאו אשה, מה שאין כן בבח; הבת אביה זכאי במציאתה ובמעשה ידיה ובהפר נדריה, מה שאין כן בבן; הא לפי שיש בבן מה שאין בבח ובבת מה שאין בבן צריך לומר "לבנו" וצריך לומר "לבחר".

ואיני יודע באיזו מידה תבניות אלו שייכות לפרשה שלנו.

תיקונים

בהערתי ב"לשוננו" מה, עמ' 158, שורה 2 במקום "784" יש לתקן: 984. שם בשורה 9 במקום "מה דעבר" יש לתקן: מה דעבר. ושבשאת פיון דעל על. אותה טעות נפלה באותה תיבה בספרי *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study, II, The Ketubba Texts* (Tel-Aviv and New York. 1981), p. 5. מ"ע פרידמן

במאמרו של מ' פרץ ב"לשוננו" מה, סוף עמ' 217, נשמטה השורה האחרונה בתוך הערה 9, והיא: שבו הגדירו מלומדים אחרים לפניו גם מלים יחידאיות בשורשן. הש' רס"ג, איוב עם תרגום.

על "מה שלא נאמר"

בלשוננו מה, עמ' 157, העיר מ"ע פרידמן על מובאה שהבאתי במאמרי ב"לשוננו" מג, עמ' 304 — "אף הוא נא' לו דבר מה שלא נא' למשה" — והקדמתי לה לשון של הסתייגות ("כנראה").

אפרש כאן מה שסתמתי שם: לא התכונתי להסמיק את מה שלא אל מה ש-, המוסב על דבר מסוים (פגון "כיפה מה שהיא ניקראת קוכין") — פפי שמעדיף לפרש פרופ' פרידמן — מפני שלשון זה מוחזק מאוחר; אע"פ שאני מודה, שלשונות מאוחרים משוקעים גם בכתבי-יד של חיבורים עתיקים (ר' אבינרי, היכל רש"י ג, סי' תשטז, עמ' שלט).

האפשרות האחרת שריחפה נגד עיניי היא בתחום תבניות תחביריות רווחות בלשון חכמים: "מה שאין כן", וכן "יש בפלוני מה שאין באלמוני, ובאלמוני מה שאין בפלוני", פגון בספרא אמור (פ"י וטיקן 66 [תיד]):

מה תל' לר' "לבנו" ומה תל' לר' "לבחר", לפי שיש בבן מה שאין בבח ובבת מה שאין בבן: הבן אביו חייב בו מצוות, למולו לפדותו ללמדו תורה ללמדו אומנות להשיאו אשה, מה שאין כן בבח; הבת אביה זכאי במציאתה ובמעשה ידיה ובהפר נדריה, מה שאין כן בבן; הא לפי שיש בבן מה שאין בבח ובבת מה שאין בבן צריך לומר "לבנו" וצריך לומר "לבחר".

ואיני יודע באיזו מידה תבניות אלו שייכות לפרשה שלנו.

תיקונים

בהערתי ב"לשוננו" מה, עמ' 158, שורה 2 במקום "784" יש לתקן: 984. שם בשורה 9 במקום "מה דעבר" יש לתקן: מה דעבר. ושבשאת פיון דעל על. אותה טעות נפלה באותה חיבה בספרי *Jewish Marriage in Palestine – A Cairo Geniza Study, II, The Ketubba Texts* (Tel-Aviv and New York. 1981), p. 5. מ"ע פרידמן

במאמרו של מ' פרץ ב"לשוננו" מה, סוף עמ' 217, נשמטה השורה האחרונה בתוך הערה 9, והיא: שבו הגדירו מלומדים אחרים לפניו גם מלים יחידאיות בשורשן. הש' רס"ג, איוב עם תרגום.

ספרים שנתקבלו

אליצור שולמית, פיוטי אלעזר בירבי קילר ויחסם ליצירתו של אלעזר בירבי קליר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"א, 678 עמ'.

טובי יוסף, פיוטי רב סעדיה גאון, מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, 2 חלקים, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"א, 235+247 עמ'.
ממן אהרן, העברית של טוביה בן משה הקראי, הפועל — תצורה, שימוש ומילון עפ"י 10 פרקים מן "אלכתאב אלמחתוי". עבודת גמר למ.א. ירושלים תשל"ט, 276 עמ'.

ניני יהודה ופרוכטמן מאיה, מעשה הרב, (מלחמת העט והמספריים) לר' שם טוב בן יצחק ארדוטיאל, מפעל "מורשת" לחקר יהדות המזרח, אוניברסיטת תל-אביב תש"ם, 86 עמ'.

עבאדי עדינה, יחידות לשוניות גדולות מהמשפט במסה של א' שטיינמן, עבודת גמר למ.א. ירושלים תשל"ח, 147 עמ'. [תמצית חלקית של עבודה זו התפרסמה ב"לשוננו" מד, חוברת ב'.]

פלורסהיים יואל, רש"י למקרא בפירושו לחלמוד, כךך א: תורה, ירושלים תשמ"א, 222 עמ' + מפתחות.

רופא אלכסנדר, ספר בלעם (במדבר כב, ב-כד, כה), מן הסדרה: עיונים במקרא ובתקופתו א', ירושלים תש"ם, 70 עמ' + מפתחות.

Blau Joshua, *The Renaissance of Modern Hebrew and Modern Standard Arabic*, Parallels and Differences in Revival of Two Semitic Languages, University of California, Near Eastern Studies, vol. 18, 1981, 260 pp.

Hebrew Annual Review, David Golomb (ed.), A Journal of Studies of Hebrew Language and Literature, vol. 5, The Ohio State University 1981, 141 pp.

Marwick Lawrence, *Diplomatic Hebrew*, A Glossary of current terminology, Library of Congress, Washington 1980, 188 pp.

Stadelmann Helge, *Ben Sira als Schriftgelehrter*, Eine Untersuchung zum Berufsbild des vor-makkabäischen Söfer unter Berücksichtigung seines Verhältnisses zu Priester-, Propheten- und Weisheitslehrtum, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2, Reihe 6, Tübingen 1980, 346 pp.

Tov E., *The text-critical use of the Septuagint in Biblical research*, Jerusalem Biblical Studies 3, Jerusalem 1981, 314 pp. + indexes.

L'ÉSONÉNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Jerusalem P.O.B. 3449, Israel

Editor: Prof. J. Blau   Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XLVI, No. 2, Têvét 5782/Jan. 1982

ENGLISH SUMMARIES

D. Rappel: THE EXPOSITORY ASPECT OF THE GRAMMATICAL DEVIATION FROM THE ORIGINAL IN TARGUM ONQĖLOS (pp. 85–96)

Some of the grammatical deviations of Targum OnqĖlos from the original text of the Pentateuch are caused by the fact that Biblical Hebrew is not always in accordance with the normative grammar of Biblical Hebrew. Some are brought about by the peculiarities of Aramaic grammar as against the Hebrew. Yet other deviations — the subject of the present paper — come about by the translator's intention to clarify some difficult expressions.

This paper deals with the following phenomena: impersonal verbs translated as personal verbs, gender changes, substitutions of plural forms for singular ones and *vice versa*. Translation of tenses is an especially thorny problem, because of the peculiarities of the Biblical Hebrew tense system. Further problems involving verbal forms are: the distinction between continuous and perfect forms, different kinds of modalities and moods. Finally, the paper discusses the translation of the construct state and the replacing of negations and interrogative forms by affirmations.

S. Kogut: THE EXTRA PRONOMINAL ELEMENT IN THE BIBLE (pp. 9–26; 97–123)

In Biblical Hebrew an extra pronominal element can be distinguished in three different circumstances: the postposited pronoun (referring to a previously-mentioned noun), the proleptic pronoun (referring to a noun as yet unmentioned) and the doubled pronoun. This paper describes, classifies and illustrates these pleonastic circumstances, so problematic to early grammarians and to their more modern counterparts, while critically analysing the commentaries and translations relating to the large number of illustrative verses amassed. In this abstract only the major classifications have been adduced (with a very few textual references brought in parentheses).

The Postposited Pronoun: Besides common cases of the extraposition of a syntactical unit requiring a pronominal element referring back to it further along in the sentence (Gen. iv 26), there are cases of a postposited detached pronoun immediately following the noun to which it refers (Lev. xvii 11; Num. xviii 23; Eccl.

ix 4). The phrase **בלילה הוא** (Gen. xix 33 *et al.*) is discussed specifically, and compared with the Mishnaic **בו בלילה** and with the Aramaic **בִּה זמנא** and **בִּה בליליא**, respectively. There are also cases of postposited attached pronominal elements (Ex. xvi 4).

The Proleptic Pronoun: The view denying the use of proleptic pronouns before the development of Mishnaic Hebrew is responsible for verses containing such pronouns not having been identified earlier, or having been considered defective and, consequently, “corrected”. The examples adduced and analysed suffice to show that this usage was quite common in Biblical Hebrew, thus rendering the “corrections” unjustified. The proleptic pronoun appears in the main as an object pronoun attached to a verb (Ex. ii 6, Ez. iii 21); it is occasionally attached to an infinitive (Jer. xxxi 1; Ez. xlv 7). It is sometimes separated from the noun it refers to (2 Sam. xiv 6; 1 Kings xxi 13), and on other occasions it precedes its noun which follows an accusative *lamed* (1 Chron. v 26; 2 Chron. xxv 10). The pronominal element may be attached to **יש** (Est. iii 8) or to **אֵינָה** (Isa. xix 12). When attached to a preposition, this preposition may appear before the pronominal element only (Cant. ii 16) or it may be repeated before the noun referred to, as well (Jos. i 2). When the proleptic pronoun is detached, it may appear immediately before the noun it refers to (Ex. xii 42) or at some distance from it (Ez. xi 15). A demonstrative pronoun may also be proleptic (Ex. xxxii 1; Ps. civ 25). A proleptic pronominal element may be attached to a construct noun in a case of a split genitive construction (Cant. iii 7) or it may replace a genitive construction (Gen. xiv 12), sometimes with an added *lamed* (Num. i 21).

The Doubled Pronoun: When two pronouns appear the second is actually a postposited one, while the first is a proleptic one. These are the possible arrangements: (a) an attached pronominal element followed by a detached pronoun — in this case the first one may be attached to a verb (Gen. xxx 20); to a noun (Prov. xxiii 15); to a preposition (2 Chron. xxxv 21); or to the word **הָנָה** (Num. xi 14). (b) a detached pronoun followed by an attached one — the detached pronoun may appear as part of a preposited phrase (Isa. xlv 12); the attached pronominal element may be attached to the word **לְבָד** (Num. xi 14); the detached pronoun may serve as an object pronoun if the following attached pronominal element is itself an object pronoun (Eccl. ii 15). (c) two detached pronouns (Gen. xx 5), which may even be detached object pronouns (Gen. xli 10). (d) two attached pronominal elements (Cant. i 6; 2 Sam. xxii 2). A very special case is the appearance of a double pronominal element attached to prepositions (Gen. xxix 28).

Y. Sabar: LOYALTY AND DEVIATION IN THE JEWISH NEO-ARAMAIC TRANSLATIONS OF THE BIBLE (pp. 124–140)

Traditional oral translations of the Bible in Jewish Neo-Aramaic, as in other

Jewish languages, are, as a rule, quite literal, so much so, that even Hebrew grammatical words with no parallel in the spoken language are artificially translated by inventing a cognate otherwise unknown in the everyday use of the language. As a result, the language of the translation is, as a whole, quite artificial and at times even meaningless, especially if one does not know the original Hebrew words underlying it.

However, many instances show deviation from this principle for various reasons, such as: 1) Simple misunderstanding of the original Hebrew text (its meaning or grammatical structure, e.g., reading the passive voice as a form of the active voice, confusing a word with another of similar sound but different meaning); 2) Translation based on traditional homiletic commentary (Midraś), especially when the Hebrew text is obscure; 3) Deviation due to euphemism, e.g., avoiding anthropomorphism or plurality in relation to God; 4) Translation reflecting local and contemporary realia, especially regarding local and ethnic names, e.g., “Armenian” for “Aramean”, “Baghdad” for “Babylon”, “Kurdistan” for “Ararat”.

M. Rottenberg: 'EḤAD AND 'AḤAT AS PRONOUNS OF IDENTITY (pp. 141–142)

Modern Hebrew employs the four words **אותו**, **אותה**, **אותם** and **אותן** as Pronouns of Identity, with a meaning similar to that of the English *same*, as, for instance: **אותן בנות, שביקרו שם אתמול, שבו לשם גם היום** (The *same* girls who visited there yesterday returned there today as well).

Mishnaic Hebrew uses the same four words in the same way: e.g., **ובאו אחיהם** (Their brothers – not of the *same* mother – arrived) – Yevamoth 99a.

The twenty four books of the Bible, on the other hand, despite the masses of narrative material they encompass, do not use these words in this fashion. It is my opinion that the words **אחד**, **אחת** and their plural forms serve occasionally in the Bible as Pronouns of Identity, e.g., the expression *lev 'eḥad* (Ez. 15, 19) as well as the phrases *midda 'aḥat*, *ḥuqqa 'aḥat*, *mišpaṭ 'eḥad*, *miqre 'eḥad* etc.

This interpretation of the words **אחד**, **אחת** and their plurals enables the verse **ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים** (Gen 11, 1) to be suitably understood: all the inhabitants of the earth had the *same* language and the *same* artifacts. Now people living in different places generally use different artifacts, depending on the physical conditions prevalent in their area – heavier clothing, for example, in cold climates – but this does not apply to the period discussed in this verse; all men were concentrated in one spot, and not only spoke the *same language*, but also used the *same artifacts*, as a result of their being concentrated in a single area.

I. Ben-David: Ā IN VERBAL SUBSTANTIVES (pp. 143–149)

The verbal substantives of the *nif'al*, *pi'el* and *hif'il* formations in Hebrew, and

the *pa'el*, *haf'el*, *af'el* and *hitpē'el* formations in Biblical Aramaic all have a feature in common — the vowel *ā* which does not change under any circumstances: *hippā'ālut*, *pa'āla*, *haf'āla*, *af'āla*, *hitpē'āla*.

This rule is sometimes ignored. Most prayer-books read **נְחֻמָּה** in the *Qaddiṣ* prayer, but the plural of **נְחֻמָּה** is, of course, **נְחֻמִּים**.

All dictionaries carry **סִיעָתָא**, and in the prayer-books one also finds **סִיעָתָא** (meaning “assistance”). Dalman’s dictionary has **סִיעָתָא**, but the correct form is **סִיעָתָא**. Similarly **סִיעָתָא**, and not **סִיעָתָא** as one finds in the dictionaries. Most errors of this kind occur in the **סִיעָתָא** pattern, the common vocalization being **סִיעָתָא**, as **סִיעָתָא** (and not **סִיעָתָא**, **סִיעָתָא**), **סִיעָתָא** (and not **סִיעָתָא**).

In ו"פ nouns the correct reading is **אֲוִיָּתָא**, **אֲוִיָּתָא**, **אֲוִיָּתָא** (not **אֲוִיָּתָא**, **אֲוִיָּתָא**, **אֲוִיָּתָא**). And a scholar is **בֶּר אֲוִיָּתָא**, not **בֶּר אֲוִיָּתָא** which is the common vocalization. Finally, the name of the dividing accent should be **אֲחֻמְתָּא**, not **אֲחֻמְתָּא**.

J. Blau: REVIEW (pp. 150–152)

E.Y. Kutscher, *A History of The Hebrew Language*, edited by R. Kutscher, The Magnes Press, the Hebrew University, Jerusalem, E.J. Brill, Leiden, 1982, pp. xxx, 306.

This comprehensive history of the Hebrew language, written by the late E.Y. Kutscher between the years 1964 and 1968 and edited by his son, is admirably suited to the needs of any college offering a course in the history of Hebrew. Kutscher’s expertness and erudition in almost every field of Hebrew linguistics enabled him to write an excellent textbook. In the Hebrew review some amendments for a possible Hebrew version of this book are suggested.

J. Blau: REVIEW (pp. 153–157)

Jewish Language Review, published by the Association for the Study of Jewish Languages and devoted to all aspects of the inner and outer linguistic history of the Jewish people and related groups, University of Haifa, Co-editors D.L. Gold, L. Prager, 1 (1981); 208 type written pages (big quarto).

This new journal is devoted to Jewish interlinguistics (or, as the editors meticulously demand, intralinguistics). One wonders why a journal, dealing with Jewish languages and edited in Israel, should be written in English. Moreover, the pleasure one could derive from reading it is marred by the blind adherence of the editors (especially of D.L. Gold) to a certain theory, thus putting the Jewish languages into the Procrustean bed of preconceived views formed in the light of the history of Yiddish, without taking the facts of individual cases into proper consideration. This is demonstrated mainly by Gold’s treatment of Judeo-Arabic.

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך ארבעים ושישה, חוברת ג-ד, ניסן, תמוז התשמ"ב • הדפסה שנייה התשנ"ד
העורך: יהושע בלאו
מזכיר המערכת: מאיר מדין

המילון ההיסטורי ללשון העברית

השורש ע ר ב

התוכן:

165	מבוא
174	נגזרי ער"ב להוראותיו
175	יוחסין ותולדות [ערכי ער"ב:]
177	א. חיבור ומזיגה
201	ב. קבלת אחריות
211	ג. סחר
211	ד. בוא השמש, שקיעה
230	ה. נועם
236	ו. מדבר
241	ז. עב, ענן
242	ח. פעל חיים
245	ט. צמח
247	י. פלי
249	מפתח המקורות
265	הקיצורים והסימנים

על חיבור המילון ההיסטורי ללשון העברית החליטה האקדמיה ללשון העברית בכ"ה בכסליו תשט"ו (זיכרונות האקדמיה ללשון העברית א עמ' 45). בשנים הראשונות נעשתה מלאכת ההכנה בלשון המקרא בלבד, בראשותו של פרופ' נ"ה טור-סיני ובמימון מוסד ביאליק של הסוכנות היהודית. המפעל כמתכונתו היום נוסד על פי התכנית שנתקבלה באקדמיה ללשון העברית בכ"ב בטבת תשי"ט (זיכרונות ו עמ' 87).

המפעל נעזר בתמיכתן של

יד אבי היישוב (תשל"ל-תשל"ה)
קרן הזיכרון למען התרבות היהודית בניו יורק

כל הזכויות שמורות

כתובת המפעל

האקדמיה ללשון העברית, גבעת רם, ת"ד 3449, ירושלים 91 034

סדר צילום בתקשורת: יעל קפלן, ירושלים

דפוס רטאל חיים הכהן בע"מ

מִצְבּוֹת מִשְׁהוּל

האקדמיה ללשון העברית

המילון ההיסטורי ללשון העברית

מחברת לדוגמה

השורש ערב

מועצת המערכת (נבחרה בג' באלול התשמ"א)

חברי האקדמיה ללשון העברית : שרגא אברמסון, אפרים אלימלך אורבך, יהושע בלאו,
זאב בן-חיים, מאיר מדין, עזרא ציון מלמד, דב סדן, חיים רבין

העורך: זאב בן-חיים

העוברים המדעיים:

אילה ליונשטם	ישראל ייבין (מרכז המדור לספרות העתיקה)
מרדכי מישור	ראובן מירקין (מרכז המדור לספרות החדשה)
ברכה פישלר	בנימין אליצור
יחיאל קארה	ישראל בן-דוד
אלישע קמרון	אהרן גליק
חמוטל ראב	יהודית גרינברג
ענת שפיצן	אליקים וייסברג
אמנון שפירא	פנינה חנני

מדור המיכון:

סול כהן	ציון בושריה (מרכז המדור)
שאל פורת	מרים אלגזי
רחל רוזנברג	רחל חן

מבוא

א. מטרת המחברת

כלל נקוט בידי מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית להביא מפרק לפרק את שנעשה בהכנת המילון לידיעת חכמי הלשון והספרות, בייחוד כדי להשיג לבם על שאלות עקרוניות שעלו לרגל המלאכה ועל הדרך המוצעת לפתרון. בתכנית להכנת המילון ההיסטורי, שנתקבלה באקדמיה ללשון העברית בשנת תשי"ט¹ והונחה יסוד לכל עבודת המפעל, נקבעו שלושה שלבים:

השלב הראשון: העמדת המקורות, יצירות ספרות וזולתן, המיועדים לניצול מילוני, בירורם הפילולוגי, ובכלל זה זמן חיבורם וזמן מסירתם הראשונה שבידינו (כתב יד או דפוס); קביעת "מסירת היסוד", כרגיל המסירה הראשונה, ו"מסירה מסייעת" של כל מקור לצורך עיבודו המילוני. בשלב הזה נכללה גם ההכרעה בדבר אופן ניצול כל מקור ומקור, אם שלם או חלקי.

השלב השני: הפקת העדים למילון מן המקורות העומדים לניצול מילוני, כלומר רישום מובאות מהם; קביעת שיטת רישום המובאה והיקפה וכלילת כללים למבנה הארכיון של ערכי המילון, כללים שיתמינו על פיהם עדי המילון. בשלב הזה נערכו התכניות לניצול מיכאנוגרפי של המקורות, כלומר כל הקשור בשימוש המחשב לצורכנו של המילון.

השלב השלישי: כתיבת הערכים. הואיל וספרות המקרא זכתה לעיסוק מילוני במשך דורות רבים וכל פרט מילוני ממנה הוא בהישג יד בזכות קונקורדנציות ומילונים מפורטים לה, היה אפשר — לפחות לפי שעה — להסתפק לגביה במה שכבר הועלה ממנה למילון, לפסוח על שני השלבים הראשונים, ולהמשיך בהכנות למילון ממנה ואילך. כוננו אפוא צוותי עובדים מדעיים לשני מדורים: מדור א לספרות שמן חתימת המקרא ועד למוצאי תקופת הגאונים; מדור ב לספרות שמן תקופת ההשכלה (שנת 1750) ואילך.

משנסתיים השלב הראשון במדור א הועמדו כל הידיעות והבירורים הנוגעים למקורות לרשות הרבים ב"ספר המקורות"², ומיד הוחל בשלב שני, והוא הפקה שיטתית של העדים למילון. שלב זה עדיין בעצם המלאכה, אבל כיון שכבר נפתרו כל הבעיות הפרוכות בניצול המילוני של המקורות, קרב הוא לסיומו בקצב מאושש. אשר למדור ב בחלק ממנו נסתיים השלב הראשון³ וההכנות נתונות בשלב השני. בסקירת המערכת האחרונה⁴ של המקורות שעובדו במפעל בשני המדורים נמנו כ-7,000,000 עדים. מן התקופה שבין הגאונים להשכלה אין בארכיון המפעל לפי שעה אלא עדים שהופקו באקראי, בדרך מיכאנוגרפית, ואינם עולים

1. פורסמה בלשוננו כג (תשי"ט) עמ' 102–123.

2. פורסם בשנת תשכ"ג מטעם מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית; חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים. בשנת תש"ל פורסמה חוברת "מילואים ותיקונים לספר המקורות" וכו'.

3. בשנת תשל"ז פורסם: ספר המקורות לתקופה שמן 1750 ואילך, מחברת ראשונה.

4. בסוף מרחשון התשמ"ב. בלשוננו מב (תשל"ח) עמ' 51 ואילך נמנו המקורות שבעיבוד, ומאז ועד עתה נוספו, והם מוסיפים והולכים.

על 100,000. מאין יכולת להעמיד צות עובדים מדעיים נוסף, נדחה עיבוד שיטתי של הספרות בתקופה המדוברת עד שישלם פינוס העדים במדור א.

הערה. מקצת מן העדים נלקטו ממקורות, שעדיין לא עובדו במפעל בשיטה המיכאנוגרפית, והם מובאים לצורך מחברת זו בלבד על פי מהדורות דפוס. נסיונו מלמד, כי כרגיל אינן מדייקות דיין בענייני כתיב וצורה, ועל כן לעתים אינן מהימנות לקבוע את צורת הלשון בזמן נתינתה או בזמן מסירתה הקדומה ביותר.

מטבע עבודת המילון, שאין מתחילים לחבר ערך קודם שיש ביד הכותב כל הנתונים הנדרשים לחיבור הערך או לפחות רוב מניינם ורוב בניינם. והנה אף על פי שעדיין אין בידנו כל הנתונים הדרושים, ראינו לנסות לחבר ערכים לדוגמה ולפרסם מחברת זו משני טעמים: (א) אין עד עתה דרך בדוקה ושיגורה בכתיבת ערכי מילון היסטורי בכלל, כל שכן ללשון העברית, על פי חומר שהוכן בשיטה מיכאנוגרפית, חומר שמעצם שיטת הפקתו עצום הוא בכמותו, מתעצם והולך עם ניצול כל מקור. שומה עלינו ללמוד אם ניתן להסתייע במחשב גם בשלב כתיבת המילון ועד היכן כוחו של הסיוע מגיע. כשם שהיה עלינו להעמיד שיטת עבודה לשלב השני, כך מבקשים אנו לנסות שיטת עבודה לשלב השלישי ולדעת, אם תוצאות ההכנה בשלב השני הולמות את צורכי השלישי.

(ב) אמנם חלק ניכר מן ההחלטות וההכרעות הכרוכות בכתיבת ערכים כבר הוא כלול במעשה השלב השני, לרגל הקמת ארכיון העדים, אך עדיין יש שאלות רבות. מהן עקרונות, המיוחדות לשלב כתיבת הערכים, שמפעל המילון נתפעל ללבנן ולפלט דרכו בהן. ראינו אפוא להודיע על הכרעותינו זמן ניכר קודם שיוחל בשלב השלישי כדי להעמיד אותן לעיונם ולדיונם של אנשי המקצוע. הדרך הנאותה להציג את ההכרעות נראית לנו לא בדיון מופשט אלא על ידי הדגמת ערכים, כי רק בהם ישתקפו כהלכה השאלות וההצעות לפתרונן.

מפני טעמים אלו העזנו לגשת לחיבור מחברת זו, ומתוך הנחה, שאף על פי שעדיין אין בידנו כל הנתונים — חטיבה פרונולוגית גדולה יוצאת חלקה מלפנינו — הרי כמות העדים שבארכיון המילון עולה על כל מה שהיה לנגד עיני מחבר מילון עברי עד עתה. מוסיף על כך טיבם של העדים שהופקו על ידי עבודת מחקר בגוף המקורות ובכתבי יד חשובים ועל ידי ניתוחם הבלשני השלם. אף נראה לנו שעם שהחסר בעדים יש בו כדי לפגום בהצגת הרציפות הפרונולוגית, אין בו כדי לגרוע מעצם מבנה הערכים וחלוקתם למשמעויותיהם.

וזאת לדעת: מבחר ערכים לדוגמה, אפילו הוא לקוח משורש מרובה הוראות ועשיר נגזרים פער"ב, אין בו כדי להדגים את כל הבעיות העולות בחיבור ערכים במילון ההיסטורי. פער"ב תידרש מן המילונאי נתינת דעת מיוחדת על שיוך ערכים לשורשיהם מפני היות השורש מרובה הוראות ומפני שהגדרת המשמעויות בערכים לא-מעטים אפשר להטותה לכאן או לכאן (ר' למשל: אור נערב = מעורב, מתוק, חשון) לפי מה שיפרש את כונת הכותב או יצייר לעצמו את המעברים הסמנטיים. נוסף על כך בעדים הלקוחים מן המדרש, מהפיוט והשירה ימצא שעשוע מכון המזוג צורות שגורות בהוראה מסוימת עם הוראה אחרת של אותו השורש (למשל עֶרְבֹון = עֶרֶב [שקיעה] או עֶרְבָה = עֶרֶב של מועד), ולא בכל עד ניתן להכריע למה כיון המקור. לעומת זאת שאלות של שימוש תחבירי או של צירופים ושכנות מלים הנוטה לקביעות אינן באות בשורש ער"ב לכיטוי במידה שאתה מוצא בשרשים כגון נש"א או נת"ן, ומלאכת המילונאי בהן פשוטה.

בקשתנו מן המעיין-המבקר, שלא ידון את המחברת על פי החסר בה, אלא ייתן את דעתו

על אופן הצגת הערכים והעקרונות המילוניים הגלומים בהם. מקצת מן העקרונות יוזכרו בסמוך.

ב. מתכונת המילון

סידור הערכים, היקפם ותוכנם מתכונים לדמות המילון ההיסטורי במתכונתו שעוצבה במחצית המאה התשע-עשרה, וחשובי המילונים ההיסטוריים עשויים בה. זו מציעה לא רק ביוגרפיה של ערך מילוני, כלומר הגדרת משמעותו לגווניו ושימושיו בראייה היסטורית, אלא תומכת אותה בעדים רבים ככל האפשר ערוכים לפי סדר הזמנים. בימינו כשהסיוע במחשב נותן אפשרות למילונאי להקדים עבודה לקסיקולוגית ענפה בנתונים שנאגרו למילון, יש מקום להרהר על הדמות הראויה למילון ההיסטורי בתנאים החדשים⁵. ברם, כל עוד לא לבש ההרהור מעשה חדש אין לנו אלא לכון מחברת הערכים לדוגמה למילון כמתכונתו הידועה⁶.

ג. סידור הערכים

א) אנשי העיון בתחום המילונות בכואם לחבר מילון מועמדים הם לפני בעיה סבוכה ביותר. הכרתם, פי אוצר המלים בלשון אינו אוסף מקרי של פרטים בודדים אלא, אדרבה, מערכה שהפרטים בה קשורים זה בזה סוגי זיקה שונים — בצורה, במשמעות, בגזירה, בנרדפות והיפוכה — תובעת מהם דרך הצגת הערכים באופן ההולם את כלל המערכה. והנה הסידור הרגיל והמקובל על פי האלף-בית של הערכים אינו אלא תחבולה טכנית גרידא וחיצונית לחלוטין לטבעה של הלשון: אינו מבטא שום תכונה מתכונת המבנה של הלשון ואינו מתכונן לשום זיקה מן הזיקות האמורות. אין אפוא תמה, שדובר הרבה בגנותו, והועמדה כנגדו התביעה לסידור אידיאולוגי של אוצר המלים, הוה אומר על פי תחומי המשמעות וקשרי המושגים זה לזה⁷. אולם לא יצאה תביעה זו מגדר משא נפש. לא נתלותה שום ניסיון מעשי, כל שכן במילונות ההיסטורית, באשר לא עלה בידי איש לכוון מסגרת מושגים מוסכמת ומקובלת על הכול להיות עקרון סידור יציב ונוח לשימוש. לפיכך אף אנשי העיון על כורחם מוסיפים לנקוט את עקרון הסידור לפי האלף-בית, שסדר אותיותיו הוא היחיד שאינו שנוי במחלוקת. אכן ההכרה והשאפה לחדר והמעשה לחדר⁸.

5. עי' במאמרי "דרך חדשה במילונאות" (דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 431).
6. Trésor de la langue française (כרכו השישי יצא לאור בשנת 1978), שהוכנו נתוניו בסיוע המחשב, לא שינה מן המתכונת המקובלת של מילונים היסטוריים.
7. מקצת מן הספרות בנושא הובא במאמרי שנוצר בהערה 5, עמ' 428 הערה 2.
8. ראוי להזכיר שבכל זאת לעתים יראה עורך מילון לפי סדר האלף-בית לפרוץ את הסדר הטכני הנוקשה ויקבץ יחד ערכים הקרובים זה לזה בצורה ובמשמעות. וכך העיד עורך Lexikon des frühgriechischen Epos (1954/1979) שהוא חלק מן Thesaurus linguae graecae בהקדמתו עמ' v: Die äussere Form eines Lexikons in alphabetischer Reihenfolge des Wortschatzes ist aus praktischen Gründen soweit wie möglich beibehalten obwohl dem gelegentlich andersartige Bedürfnisse entgegenstehen, z. B. erscheinen die Komposita Verben unter dem Simplex, und gelegentlich sind sachlich zusammengehörende Wörter unter einem gemeinsamen Lemma behandelt.

ואולם מכשלת סידור הערכים על פי האלף-בית בלשון עברית חמורה פי כמה. כי רוב מלי העברית ככולן, שהקשר הצורני והמשמעותי ביניהן שקוף לחלוטין אף ליודעי הלשון הבינוניים, ואין צורך לומר לנזקקים למילון מדעי, אינן פותחות באות השה לכולן אלא באותיות שונות, שהן יסודות צורניים בכיניי הפעל ובמשקלי השם. הסדר לפי האלף-בית כרגיל מנתק ערך מילוני ממה שקרוב לו ושייך לו בלשון, במידה שאין דומה לה בלשון הודו-ארופית. והנה כבר לפני אלף שנים בקירוב הוכנסה במילונות העברית שיטת סידור לפי שרשים. זו אמנם אין בה תשובה לכל הזיקות שבאוצר המלים העברי, אבל יש בה תשובה מצוינת לחלק מהותי שבו, בצורה ובמשמעות. והעיקר: שיטה זו נובעת מעצם המהות המבנית של הלשון העברית. כתשע מאות שנים הייתה השיטה שליטה במילונות העברית, עד שנפרצה במחצית המאה התשע-עשרה לטובת הסדר האלף-ביתי של הערכים בלא שיטה קפדנית ולעתים בעירוב מכוון⁹, וכל זה מטעמים "מעשיים", טעמים ששכרם ספק והפסדם ודאי. כי בעלי השיטה החדשה לא הסיקו את המסקנה המתחייבת משיטת האלף-בית של הערכים ונותנים מעשיהם לשיעורים: את השמות (כל מה שאינו פעל) מסדרים הם על פי עיקרון אחד והוא האות הראשונה שבהם, ואילו את הפעלים לכינייניהם על פי עיקרון אחר, כלומר לפי השרשים, וממילא לא חסכו מן המעיין במילון את הצורך לדעת ניתוח צורה עברית לשורשה. מידת "המעשיות" אפוא מפוקפקת ביותר. לאמתו של הדבר לא נולדה דרך זו אלא בחיקוי לא-מחושב של המילונות ללשונות הודו-ארופיות במקום שנראה החיקוי בגדר האפשר. ואולם אף על פי שפשט המנהג לחבר כך מילונים עבריים, עדיין לא נעלם לחלוטין הסידור על פי השרשים. בקונקורדנציות עד היום הוא כלל וכן הוא מקוים במילון החשוב למקרא מיסודם של בראון-דרייבר-בריגס¹⁰. סבורים אנו, שהמילון ההיסטורי ללשון העברית חייב להיות ערוך לפי אמות מידה מדעיות חמורות ככל האפשר, ובהיותו מתכון לאנשי המחקר בספרות ובלשון וכן למשפיל העברי, אינו דין שיותר על העיקרון שמבנה הלשון העברית מושיט לו בקנה. גדולה מזו: אף אם אפשר — להלכה — לסדר את כל אוצר המלים העברי (והפעל בכללו) בסדר האלף-בית של הערכים, לא ייתכן לחבר ערך במילון בלא נתינת הדעת על כל המתקשר עם הערך במסגרת שורשו. ומפני שהדבר כך ראינו ללכת בדרך שכבשה אבות המילונות העברית ולסטות מן החידוש עם שנתרוח¹¹ כי תועלתו מפוקפקת ומעלתו פחותה.

(ב) הסידור על פי שרשים מחייב קיום סולם כפול של ערכי המילון: (1) בשלב העליון נתון השורש. ו"א קבוצת עיצורים שהופשטה מן המלים הממשיות והיא בעלת תוכן מסוים (ייקרא הוראה; (2) שני לו כלל נגזרי השורש, כלומר המלים, שלכל אחת תוכן משלה (ייקרא

9. למשל: יעקב לוי במילון לתלמודים כרך ד עמ' 275 ואילך מביא את הערכים העבריים בסדר זה: מִשְׁשׁ, מִשְׁוֹף, מִשִּׁיכָה, מִשְׁפּוּכִית, מִשְׁכָּב, מוֹשְׁכִי, ובין מִשִּׁיכָה לִמְשַׁכּוּכִית רמז למקומו של מִשְׁכָּב. הוא הדין בערכים הארמיים (עמ' 337 ואילך): גָּזַר, נָגִיר, נוֹגָא, נִיגָא, נָגָא, נָגְרוּתָא, נְגִיָא; בסדר זה הכונה לקבץ יחד את השייך זה לזה מצד המשמעות.

10. בסדר השרשים ערוך כמובן גם Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache היוצא לאור מטעם החברה המזרחית הגרמנית ובסיוע אקדמיות למדעים (כרך ב חוברת 8, יצא לאור ב־1981).

11. נלדקי (ZDMG 40 [1886], 718) הגדיר את הנוהג שהתחדש בזמנו: "מעשה בלתי נוח" וראה בו פגם. לבו אמר לו שלא יקל להסירו: Ich fürchte, am meisten Mühe wird es machen, den "Schlendrian der "rein alphabetischen" Anordnung abzuschaffen.

משמעות). השרשים מסודרים בסדר אותיות האלף-בית, ואילו בנגזרי השורש יבואו תחילה הפעלים לבנייניהם, בסדר קבוע¹² וכל בניין הוא ערך בפני עצמו. אחריהם יימנה כל מה שאינו פעל, וסדרו נקבע ראשונה לפי אותיותיו ושנית לפי ניקודו, כפי שהונהג בארכיון המילון¹³. מלה שאינה גזורה משורש — והיא כרגיל זרה בעברית — תסודר לפי הפלל האמור, אבל מקומה בשלב העליון, כלומר בין השרשים.

שרשים שלהם יותר מהוראה אחת, ומספרם בעברית ניכר, כל הוראה מהם קובעת חטיבה בפני עצמה. הואיל ואין בשורש כזה היחס: צורה אחת כנגד הוראה אחת, שתי דרכי סידור הן בגדר האפשר:

- (1) עושים את הצורה עיקר וההוראות טפלות לה: על ידי כך יימנו למשל בערך עֶרַב המשמעויות המתייחסות על חמש ההוראות של השורש זו אחר זו ובערך מַעְרַב המשמעויות המתייחסות על שלוש ההוראות של השורש. וכך יקרה שהפעל בפייטוי "לערב מערבך" (יח' כז, ט) יצוין, כמו במילון של בן-יהודה, באות ד (עֶרַב) ואילו השם באות כ (מַעְרַב).
- (2) עושים את ההוראה עיקר, ובגדר כל הוראה יימנו כל נגזרי השורש למשמעויותיהם. דרך זו נקטנו כאן, ועל ידי כך היה אפשר לקיים בכל נגזר ונגזר אות שוה ברמזי הציון להוראה: ג/עֶרַב, ג/מַעְרַב. וכך למשל: ו/עֶרְכָּה פירושו ערבה 'מדבר', ט/עֶרְכָּה פירושו ערבה 'צמח'. ברמז שבגדר ההוראה הנדונה ריתרנו על הציון באות.

ד. מבנה הערך

לערך במוכנו המצומצם (כלומר נגזר השורש) במילון ייחשב בפעל: כל בניין לעצמו, בשם: כל שם שאינו משמש מקור או בינוני — זה וזה כאמור בכל אחת מהוראות השורש. עם זאת להערכת תכולת ההוראה ולחישוב שכיחותה צריך לראות פיעל ופועל יחידה אחת, הפעיל והופעל יחידה אחת, לפי שהניסיון מלמד, כי ההוראה שבאחד מן היחידה ממילא עשויה להימצא בחברו, במקור מן המקורות או בזמן מן הזמנים, ורק במקרה לא נודמן באוסף שברשות המפעל.

אין אפשרות לקבוע מסגרת קשוחה למבנה הערך במילון, מפני שכל ערך וערך תכונות סגוליות לו וחובה לבטא אותן. עקרונית יכול המילון את המדורים המנויים בסמוך.

(א) הצעת השורש וכו

- (1) מניין הוראותיו: כל הוראה תסומן באות ותוגדר במלים כוללניות ביותר.
- (2) מניין נגזריו והם המלים הממשיות בלשון: בכל נגזר תצוין הוראת השורש המתממשת בו לפי האמור ב'1).

(3) ייחסי ותולדות: סקירה ממצה של זיקת השורש לאחיו בלשונות השמיות ("אטימולוגיה") ותולדותיו בתחום העברית כפי שהן מתגלמות בנגזריו. בדרך של שיטה יועמד רק על הקשרים שבין השורש העברי ללשונות השמיות העתיקות: אכדית, אוגריתית, פנענית לניכיה, ארמית לניכיה, ערבית (דרומית וצפונית) וגעז. רק בשעת צורך מיוחד יוזכרו לשונות שמיות אחרות.

12. קל, נפעל, פיעל, פועל, החפעל=נתפעל, הפעיל, הופעל, פוֹלֵל, פוֹלָל, התפולל.

13. סדר התנועות הוא מן הקדמיות אל האחוריות, בהקדמת השוא והחטפים, דהיינו: שוא,

חטף-סגול, חטף-פתח, חטף-קמץ, חירק, צרי, סגול, פתח, קמץ (קטן וגדול), חולם, שורק-קיבוץ.

הערה. (1) (2) יחד הם מעין לוח משקף ומסכם. בהערה יירמו, אם יש לשורש הנידון תולדות הנחשבות לגבי המילון שרשים בפני עצמם, כמו תרג"ל, שכנ"ע, שער"ב, לעומת רג"ל, כנ"ע, ער"ב.

(ב) הצעת הערך

(1) הערך יינתן באותיותיו ובניקודו על פי הנוהג התקין בלשון ימינו; במקום שיש יותר מנוהג אחד — על פי הכרעת האקדמיה ללשון העברית. צורותיו האחרות של הערך בכתב ובניקוד, אם נודמנו במקורות המילון, ישתקפו בעדים [ראה להלן (6)]. אם לפי דעת העורך יש עניין מיוחד להעמיד עליהן, ירופנו הצורות האחרות במדור לעצמו.

(2) הפעל בבניין קל (בלבד) ילווה גם בציון ניקודי העתיד והבינוני(ם) על פי הכלל בדקדוק. הנמצא במקורות בצורה שונה מן הכלל יוער עליו. השם ילווה בצורות הנטייה, כמו של הנסמך והריבוי, רק אם אינן מובנות מאליהן על פי הכלל.

(3) הגדרת המשמעות תופשט מן ההקשרים שהערך בא בהם במקורות, וממילא יימצאו גוונים המחייבים חלוקה למשמעויות משנה. בסעיף הראשון תבוא לעולם הגדרה פוללנית המתכוננת לכל הגוונים, ועם זאת יובלטו הגוונים המיוחדים בסעיפים נוספים. המגמה היא למעט בחלוקה למשמעויות משנה, וכנגד זה להסתייע בעדים עצמם לצורך השלמת ההגדרה, הן בעצם בחירתם והן בהכלטת הערך בדפוס. הבחינה ההיסטורית, ז"א רימוז למעטקי המשמעויות, תבוא על ביטוייה בציוני הזמן של העדים [ר' להלן (8)].

(4) הערות להגדרה. בשעת הצורך תלווה ההגדרה בהערה על האטימולוגיה (אם לא היה מקום להביאה במדור "יוחסין ותולדות"), על מסורת או מסורות של הערך, על מידת מהימנות מסירתו. על חילוקי הדעות בפירושו ועל כל דבר הקשור בו ויש בו עניין בלשני-מילוני.

(5) פירוט מלות השימוש שהפעל מתקשר בהן למושא(י) עם ציון העדים שאותו השימוש נתון בהם ירמוז לתכונה התחברית של הערך. קשר של פעל ומלת שימוש המעמיד משמעות לעצמה אין מקומו במדור הזה, אלא במקום שאותה המשמעות נידונית.

(6) אשר לעדים כלל הוא, ואין לזוז ממנו, שיינתן נוסחם במילון בדיוק כפי שהוא נמצא במקורות שהותקנו למחשב במערכת המילון. רק כאן וכאן ייעשו בהם השמטות כדי להעמיד על מה שהוא הכרחי להבנת העד. בעדים יימצאו לעתים סימנים המבדילים מגוף נוסח העד השלמות ומחיקות של מתקני המקורות למילון, ובשעת הצורך הגמור הערות-פירוש של העורך. וזה פירושה של הסימנים:

( ) מחיקה במסירה

[ ] תוספת במסירה

[( )] תיקון במסירה

א ספק בקריאה במסירה

<...> אות או אותיות שאי אפשר לקרוא במסירה

<...> תיבה או תיבות שאי אפשר לקרוא במסירה

< > השלמה של מתקין המקורות למילון במקום של ליקוי במסירה

{ } מחיקה של מתקין המקורות למילון במקום של ייתור במסירה

[ ] (סוגריים זעירים) ביאור של העורך

..... השמטה של העורך

הערה. כדי להקל את הבנת העדים הלקוחים מן הספרות העתיקה הוכנסו בהם בשעת הצורך הגמור סימני פיסוק המקובלים בלשון ימינו, והמבין יבין שאלה אינם חלק מן הנוסח שבכתבי

היד. לעומת זאת בספרות החדשה סימני פיסוק אלה וכן סוגריים עגולים ומרובעים ושלוש נקודות הם חלק מנוסח העד.

7) ההערות לעדים מסוימים נועדו להעמיד על עניינים מיוחדים להם, כגון ספקות במסירתם או בפירוש הערך שבהם, שינויי נוסח או שינויי לשון במקביליהם במקור אחר מן המקור שנלקח ממנו העד, אם כל זה נחוץ להבנת הערך.

8) הפרונולוגיה. סגולה חשובה ביותר למילון ההיסטורי הוא ציון זמנו של הערך הנדון ושיפוצו בשלשלת הדורות. דבר זה נעשה עם הבאת העדים. לכל עד יקדם ציון תאריך היצירה שהוא ממנה העד. הואיל ואין אפשרות לקבוע תאריך לידה לחלק ניכר מן היצירה העברית בזמנים העתיקים, חולקה תקופת השנים שמן ראשית היצירה המקראית ועד למוצאי תקופת הגאונים לשבעה פרקים בדרך זו¹⁴: (א) עד 500 – (לפני ספירת הנוצרים); (ב) מן 500 – עד 200 – (ג) מן 200 – עד 0; (ד) מן 0 עד 300; (ה) מן 300 עד 600; (ו) מן 600 עד 800; (ז) מן 800 עד 1050; המספרים הם כמובן מעוגלים ואין לראות בהם גבולות חריפים.

על פי החלוקה הזאת יצוין ביצירות, שהן עלומות בעלים ועלומות זמן מדויק, התאריך לפי הפרקים האמורים, ויירשם המספר שהוא הגבול האחרון של הפרק. אף ביצירות, שזמן מחבריהן מוחזק לידוע, יצוין הגבול האחרון שלהם, ואין תאריך העד מביע בהכרח את שנת היצירה שהוא ממנה. ברוב העדים שמן הספרות העתיקה שלאחר חתימת המקרא יצוין גם זמן "מסירת היסוד" של היצירה (עי' א) עם מראה המקום של העד. וזה פירוש האותיות והסימנים הנלוים עם תאריכים:

א	אחר
כ	בערך
ע	תאריך משוער: ע225 = בין ל200 – ע250; ע250 = בין ל200 – ע300; ע300 = בין ל200 – ע400
ק	קודם (לתאריך מסוים)
←	קודם (לגבול התקופה)

וזאת לזכור: החלוקה לפרקים אינה מתיימרת להעמיד ציוני דרך מכוונים להתפתחות העברית, אלא היא תחבולה – במידת מה טכנית – לסידור נתונים פרונולוגיים ולאיוון הצגת רציפות הזמנים בתופעה מסוימת, שכן בעיה סבוכה היא לקבוע את כמות העדים הנדרשים ואת רוחי הזמן ביניהם, והחלוקה לפרקים מועילה אף לעניין זה. משפע העדים שבארכיון פרגיל נבחר למחברת זו עד אחד בלבד לכל תופעה בכל סוג יצירה בפרק זמן מן הפרקים האמורים. הצגת הזמנים חוזרת ומתחילה בכל משמעות, וככל שהחלוקה מעטה [עי' 3], כן תבלט הבחינה הפרונולוגית.

הקשיים המהותיים בקביעת זמנו של ערך במילון ההיסטורי, הן מצד המקורות שהעדים שאובים מהם והן מצד סדר התהליכים הדקדוקיים והסמנטיים, כבר נידונו במאמרים אחדים¹⁵. כאן תודגם אחת ההכרעות הנדרשות מן העורך, ויש עמה תוצאה להצגה ההיסטורית של הערך.

14. הסבר מפורט תמצא במבוא ל"ספר המקורות" (עי' הערה 2) עמ' 9.

15. עי' במבוא ל"ספר המקורות" (עי' הערה 2); בהרצאתי לפני הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ה (1973), עמ' 3–11; בספר היובל ל"א זליגמן: "עיון בשאלת הפרונולוגיה בלשון העברית" (בדפוס).

כנאמר במדור יוחסין ותולדות בניין קל של ער"ב בהוראה א (פלומר: חיבור ומזיגה) עולה לראשונה במאה האחת-עשרה. אמנם יש לכך עדויות מספרות התלמודים (עי' א/ערכ 1), אבל אסור להסיח את הדעת, שהן נתונות בכתבי יד שאינם קודמים למאה האחת-עשרה. והנה קיומה של ההוראה הזאת בקל (בכינוי) הוכח ממקורות קדומים בסורית, — והלא הוראה א לבדה משותפת לעברית ולארמית בכללה (עי' יוחסין ותולדות) — וממילא יעלה רעיון שמא התעַרְב (לצורותיו) במקרא, המייצג לבדו את ההוראה א בספרות המקרא, אינו אלא חזר לקל בדומה לצורת התַּפְקָדוּ¹⁶. לאור המגמה הפוללת להפוך פעלים בבניין קל מעיקרא לפעלים בבניין פיעל בספרות התנאים, יסתבר בנקל השימוש הרגיל של עַרְב והפך בו בספרות שלאחר המקרא. ואף על פי כן הוכרע להגדיר התַּפְקָדַב, מן המקרא ואילך, חזר אל הפיעל, כמקובל בספרי הדקדוק ובמילונים. הכרעה זו, שמבחינת סדר הזמנים אינה ודאית כל עיקר, שומטת חוליה חשובה בהצגת שימוש של הקל בהוראה א ומאחרת אותו בכמו אלף שנים. בכגון זה אין דרך בטוחה לפני העורך, אלא ללכת אחר המקובל והמגובש ולהאיר את שיקוליו בשולי ההצגה, והבוחר יבחר.

9) שכיחות הערך המילוני — ידיעתה עשויה להועיל להכרת מעמדו בכלל הלשון בזמן נתון וברמת סגנון מסוימת. בנתונים שנאגרו בסיוע המחשב מלאכה פשוטה היא לחשב את השכיחות בממדים שונים: שכיחות מוחלטת בכל הנתונים, שכיחות יחסית של ההוראות בנגזרי השורש, שכיחות בערכים — וכל אלו לפי סוגי הלשון (בשירה, בפרוזה הספרותית וכיו"ב) ולפי פרקי זמן קצובים. אשר לשכיחות לפי הזמן נראה, שלגבי התקופות הקדומות, בייחוד אותן שנתגניהן המילוניים מיוסדים על מיצוי מלא של המקורות, אפשר להסתפק ברוחי זמן גדולים, ואילו התקופות המאוחרות יותר, שנתגניהן נלקחו בכרירת המקורות, מחייבות קיצור הרוחים, ולגבי מאתיים השנים האחרונות רצוי לחשב את השכיחות לפי "דורות", כלומר כל ארבעים שנה. רעיון זה לא היה ביכולתנו להגשים במחברת זו, מפני שהחומר ברשות המערכת — כאמור — לוקה בחסר לגבי תקופות שונות. לצורך הצגת הבעיה ראינו לחלק את כל רצף הזמן לארבע חטיבות: א) עד לחתימת המקרא; ב) מחתימת המקרא עד גמר תקופת התנאים; ג) מתקופת האמוראים עד גמר תקופת הגאונים; ד) מן ההשכלה ואילך; ולהציג את השכיחות בהן בגבול השורש בלבד. אף על פי כן יש בלוח השכיחות כמות שהוא להאיר עיני המעיין.

מספר המובאות ששימשו יסוד לחיבור ערכי ער"ב הוא כ-11,000, מהן 10,630 הופקו ממקורות המעובדים במחשב במפעל המילון; השאר נלקט ממקורות אחרים (גם מכרטסת המילון של יעקב פנעני שפרשות האקדמיה ללשון העברית). מתוך כלל העדים נבחרו להיכלל במחברת זו 1,400. חישובי השכיחות מתייחסים ל-8,194 עדים בלבד, מפני שהללו נלקחו ממקורות שכבר נשלם עיבודם ולפיכך ניתן לחשבה בדרך מיכנית.

16. כמובן בפעלי עין גרזנית אין סימן להבחין בין החזר אל הקל ובין החזר אל הפיעל. עצם קיום החזר אל הקל בצורה זאת, שעמד עליו נלדקי Archiv für wissenschaftliche Erforschung des A.T. Vol. I [1869] עמ' 458 ואילך), היה שנוי במחלוקת המדקדקים (עי' קניג בדקדוקו כרך א עמ' 198) וביקש ח' ילון (לאחרונה בספרו "פרקי לשון", ירושלים תשל"א, עמ' 76 ואילך) לחזקו בראיות נוספות. ברם, כלל בהן צורות ארמיות החזרות בבירור אל אפצל ומה שניתן להתפרש התפעל "קל העין" (עי' "עברית וארמית נוסח שומרון" כרך ה עמ' 82, 87).

10) ביבליוגרפיה. בערכים שונים ניתנו ציונים ביבליוגרפיים. על פי תכנית המפעל ילוו הערכים בדרך שיטה במראי מקומות למחקרים העוסקים בהם. ברם, המדור שתפקידו לאסוף את הנתונים הביבליוגרפיים ולסדרם בסדר ערכי המילון עדיין לא נתפונן, מחוסר ממון. לפיכך היה צורך לתור אחר מה שנכתב בעניין ער"כ בשנים האחרונות בכתבי עת, בייחוד למקרא, ובמהדורות החדשות למקורות. לרשותי עמד כתב יד המהדורה השלישית של Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament מיסודם של קהלר-באומגרטנר, כרך ג, הכולל נתונים ביבליוגרפיים מן החדשים ביותר.

חיבור ערך במילון במתכונת המילון ההיסטורי ללשון העברית אי אפשר לו שיהיה מעשה יחיד בכל שלביו. אף חיבור הערכים שלהלן, שהחתום מטה אחראי לו, מיוסד על מאמץ מדעי משותף.

חומר המובאות נלקח מארכיון המפעל לאחר שהוכשר במשך שנים רבות בידי העובדים המדעיים ועובדי המיכון: בניתוח המקורות, ברישום ערכים מהם ובעיבוד הנתונים במחשב. יצוין במיוחד חלקם של אלו שסייעו עם החתום מטה בהכנת המחברת הזאת: פנינה חנני ומרדכי מישור השתתפו — החל בתשרי התש"ס — בבחירת העדים למילון מתוך חומר המובאות שמן הספרות העתיקה (חטיבות א-ג) ובכירור שאלות מעשיות ועיוניות הכרוכות בכתיבת הערכים. החל במרחשון התשמ"א נצטרפו עמהם ראובן מירקין וברכה פישלר ועסקו במובאות שמספרות ההשכלה ואילך (חטיבה ד) ובכירור השאלות שעלו עם צירופם של הנתונים החדשים. נוסף על כך ריכזו חנני ומישור בידיהם את כל פעולות עיצוב המחברת. ציון בושריה בסיועו של שאול פורת ערך את תכנית ההעברה למחשב וטרח במלאכת ההדפסה¹⁷. ניקוב כתב היד לעבודת המחשב נעשה בידי סול פהן ומרים אלגזי. תודה מיוחדת למר מאיר דורון מנהל חברת פל-רון על שהעמיד לרשות המפעל תכנה וציוד לעריכת הניסויים של העברת הכתוב במחשב לסדר דפוס רגיל.

זה המקום להזכיר את שנענו ברצון לשאלותינו, בין בנוגע לכמה מובאות מן הספרות שבתחומי עיסוקיהם ובין בעניינים אחרים, והם: הא' אברהם אבן-שושן, פרופ' שרגא אברמסון, ד"ר חגי בן-שמאי, ד"ר מנחם זוהרי, פרופ' יעקב זוסמן, פרופ' י"א זליגמן, הגב' צפורה טלשיר, ד"ר יוסף יהלום, פרופ' ש"א ליושטם, פרופ' דב סדן, ד"ר שלום רוזנברג. יעמדו פולם על הברכה.

זאב בן-חיים

ירושלים בטבת התשמ"ב

[17]. בהדפסה ננקט תהליך מיוחד ההופך את שנכתב במחשב לסדר דפוס רגיל בדרך אוטומטית לחלוטין בלא צורך לסידור ולהגהה חדשים. התהליך יתואר בחוברת הקרובה של לשוננו.]

ערב

מורה על:

- א. חיבור ומזיגה; ב. קבלת אחריות; ג. סחר;
 ד. בוא השמש, שקיעה; ה. נועם; ו. מדבר;
 ז. עב, ענן; ח. בעל חיים; ט. צמח;
 י. פלי.

נגזרי ער"ב להוראותיו

ב ה	ערב	א ב ג ד ה	ערב
ב	ערב	א ב ד ה	נערב
א	ערב	א ב ה	ערב
ד	ערבא	א ב? ד ה	ערב
ו	ערבאות	א ב ד ה	התערב
ב ו	ערבאי	א ד ה	הערב
י	ערבה	ד ה	הערב
ו ז ט	ערבה	ח	עורב
א ב ג ד ה	ערבה	ח	התעורב
א ב ד	ערבון	א	התערבותיות
ב ה	ערבות	א	מערב
ב	ערבות, ערבות	א ג ד	מערב
ו	ערבי, ערבי	ד	מערבאי
ד	ערבי	ד	מערבה
ד	ערבי	ד	מערבון
ו	ערביאי	ד	מערבוני
ה	ערביות	א	מערבות
ו	ערביות	ד	מערבי
ד	ערבים	ד	מערביות
ו	ערבין	ד	מערב
ד ח?	ערבית	ד	מערבי
ב י	ערבין	ד	מערבי
ב	ערבנות	ח	עורב
א	ערברב	ח	עורבא, עורבא
א	ערברבי	ח	עורבה
א	ערברביות	ח	עורבי
א	ערברכת	ח	עורבני
א	ערברוב	ח	עורבתא
ו ט	ערבתי	ד ו	ערב
א ה	ערוב	א	ערב
א	ערוכי	א ב? ד ו	ערב
א	עריקה		
א	תערבת		
א	תערוב		
א ב	תערוקה		

ההרחבות מער"ב, סער"ב, ערב"ב, ערב"ל, שער"ב וכיו"ב לא נכללו בשורש ער"ב

יוחסין ותולדות

ריבוי הוראותיו של השורש ער"ב, הנראות לנו נטילות זיקה זו לזו, נוצר בעברית מפני שני טעמים: א) בתהליכים פונולוגיים שגורים נתלכדו בער"ב שרשים שמעיקרא היו שונים זה מזה בצירופי הגאיהם ובהוראותיהם. ב) הוראת בור"א כפשוטה, שהייתה לפניו בער"ב, נדחתה מן הלשון (לא נשרד בה כמסתבר אלא עד אחד מן המאה התשיעית לפסה"ג, הו"ט, ד: ע"ב) || בור"א, ועל-ידי כך נשמט היסוד שהיה בכוחו לקיים את זיקת גוני המשמעויות זה לזה לאחר שנולדו בהקשרים שונים. משנשמט היסוד, נתעצמו הגונים ליחידות בפני עצמן, ושורש מרובה המשמעויות (פוליסמי) היה למשונה הוראות (הומונימי).

ער"ב במחצית הוראותיו (א-ה) מתייחס על שורש אחד באם-השמית, שהוראתו בה כשל בור"א בעברית. דבר זה העלה העיין (לשוננו מד 85 ואילך) המשווה ערכי ער"ב אל מקביליהם באחיזתיה העתיקות של העברית ואל ביטויים מסוימים בעברית עצמה, שמשולב בהם בור"א, למשל: הַעֲרֵב (א/ערב) || בא בקהל (דב' כג, ג) או בא בגויים (יהו' כג, ז); עֲרַב (ב/ערב) || בא בברית (יר' לד, י) או בא באלה ובשבועה (נחמ' י, ל); עֲרַב (ד/ערב) || בוא השמש, מבוא השמש. גם השרשים הנדרפים עם ג/ערב: רכ"ל (מרפלות), סח"ר (סחורה), שהוראתם הראשונית היא תנועת ההולך והסובב, רומזים על הייחוס האמור. אבל לגבי ה/ערב (נועם) אין הקשר הקדמון עוד שקוף כלל והוצרך חישוב על ידי ההתבוננות בהשתלשלות התכנים בנרדפי עֲרַב בעברית ומחוצה לה. החוליה הקודמת למשמעות נעים, שהיא ראוי ומתאים סתם, שגורה בניב הערבי של חצרמות (יִעֲרֵב וכיו"ב). מכאן תצטייר השתלשלות המשמעויות של עֲרַב: בא-ראוי ומתאים-נעים וחביב, בדרך מקבילה אל (כ)יוצא-ראוי ומתאים (בן סירא י, כח)<(כ)דומה; עובר-ראוי (כסף עובר, מל"ב יב, ה), ובפעל נאות=הסכים (כגון ברא' לד, טו)<נהנה (כגון משנת שבת ג, ו).

ההוראות א-ה נמצאות באחיזתיה העתיקות של העברית, כמובן בהבדלי התפרסות ושכיחות, באופן זה:

באכ': ב,ג,ד רק בצירופי מלים הקשורים

בפעל ērēbu, וכן בשם ērubātum; באוג': ב,ד בצירוף השם שפש (השמש); בפנ'/פנ': ב; באר' לניכיה: א,ב,ד ואולי גם ג בגלגול השורש לער"ף; פסו': ערף = פרט מטבעות (פיין סמית 2997), עורפנא = מטבע'; עער': ד בגלגול השורש לע"רפ (על ידי כך נתלכד בה בע"רפ הראשוני). ההוראה ב, בשמות עֲרַבָּאן = עֲרַבּוֹן = ערבון ובפעל ערב הגזור מהם, חדרה אל הער' מן החוץ, כנראה מן האר' (פרנקל 190). אשר להוראה ה דובר בה לעיל ואולי קשור בה הפיני לאשה עֲרֻבָּה = צוּחַקַת הרבה, אזהבת בעלה וכיו"ב; פעה"ד: ב (תערב ו"א בבניין חזור), ג (סערב = העריב), ד (ערב, מערב); בגעז: ד, הוראה ב, בשם ארבאן (=ערבון), חדרה אליה מן החוץ.

סקירת היוחסין מגלה קשר מיוחד של העברית לארמית, באשר רק להן הוראה א משותפת. שגיורתה בלשון שלאחר חתימת המקרא עוד מהדקת את זיקת שתי הלשונות זו לזו. מיוחדת לשורש העברי הוראה ה העולה בספרות לקראת סוף תקופת הבית הראשון, מתגברת בשימושה מתקופת בית שני ואילך, ופורה בספרות התלמוד ובפיוט, עם שאין לה אחות בארמית.

ער"ב במחצית הוראותיו השנייה (ו-י) מתייחס על שרשים שונים, שחלק מהם אינו ניתן לאילול. ברור כי ו/ערב נוצר בעברית על ידי המרת פא בבית, והשורש המקורי עדיין נתון בעברית בפעל עֲרַב ובשמות עֲרִיף ועֲרָקָל; חל בו אפוא פיצול בלא ריחוק רב של ההוראות. פן ברור כי ח/ערב מקורו בע"רפ שבאם-השמית, שאולי יש בו מחיקוי קול העורב. לגבי ו/ערב נחלקו הדעות ויש רואים בו שיכול עב"ר (<ע'בר?) המציין בגעז אדמה חרבה, שממה. אף זיקת עֲרַב, עֲרַבִי לעֲרַבָּה שנויה במחלוקת.

על קשרי היוחסין בתחומי הערכים ע"י בערכים עצמם.

1. ספרי דברים שו (פינקלשטיין 336): "ואין יערף אלא שון כנעני משל אין אדם אומר לחבירו פרוט לי סלע זה אלא ערוף לי סלע זה". "כנעני" זה מה הלשון דיבר?.

יבלשון המדעים. בדרך זו "המשפחות הריקות" מתמלאות והולכות במרוצת הימים, וההומונימיות מתרבה. אתה מוצא אפוא קל ונפעל גם בהוראה א, עֲרֹכֹן גם בהוראות א וד, עֲרֹכָה גם בהוראות ג, ד, ה, ואפילו מֶעֱרֵב גם בהוראה א, שם נרדף עם עֲרוֹב. בתהליך ההתפשטות של הוראות השורש בנגזריו אין הבדל בין פעל לשם. הקשר הוא במישרין לשורש, ואפילו העריב במשמעות פנה אל המערב נכנה במישרים מן השורש. נתגלו גם דילוגי זמן מפתיעים בשימוש הנגזרים כגון קל ונפעל בהוראה א וההוראה ג בכלל. הרי כאן לוחות העשויים לשקף את שכיחות ההוראות לפי ארבע חטיבות כרונולוגיות נר' מבוא 9):

ער"ב בהוראות ו-י מתממש בשמות בלבד, והם קפואים במשמעויותיהם ואינם פורים (אך עי' ח/ערב). ההתבוננות בתולדות ער"ב בפנים העברית מגלה דברים שמקצתם מסוכמים בהצעת הערכים לעיל וכלוחות שלהלן, ומקצתם ייאמרו פאן. מן ער"ב נגזרו כ-100 ערכים. לכאורה ניכרת זיקה קבועה ועומדת של הוראת שורש מסוימת לקבוצה מנגזריו, כגון שהוראה א בפעל נתונה בפועל/פועל ובהתפעל, הוראה ב בקל ובשם עֲרֹכֹן, הוראה ד בהפעיל/הופעל ובשם מֶעֱרֵב, ברם, אין דבקות מוחלטת בכך, אלא הנגזרים פתוחים — ובמרוצת הדורות נפתחים — לקלוט הוראות אחרות, בעיקר בלשון השירה והמליצה

השכיחות לפי מספרי העדים

הוראה/ חטיבה כרונ- לוגית	א	ב	ג	ד	סה"כ
א	29	807	300	1318	2454
ב	20	39	30	196	285
ג	10	—	—	23	33
ד	146	795	624	1994	3559
ה	10	21	63	202	296
ו	74	40	22	720	856
ז	1	1	87	20	109
ח	9	15	20	312	356
ט	5	26	65	68	164
י	—	64	5	13	82
סה"כ	304	1808	1216	4866	8194

השכיחות לפי אחוזים

הוראה/ חטיבה פרונו- לוגית	א	ב	ג	ד	סה"כ
א	9.5	44.6	24.7	27.1	29.9
ב	6.6	2.2	2.5	4.0	3.5
ג	3.3	—	—	0.5	0.4
ד	48.0	44.0	51.3	41.0	43.4
ה	3.3	1.2	5.2	4.1	3.6
ו	24.3	2.2	1.8	14.8	10.5
ז	0.3	0.1	7.2	0.4	1.3
ח	3.0	0.8	1.6	6.4	4.4
ט	1.7	1.4	5.3	1.4	2.0
י	—	3.5	0.4	0.3	1.0
סה"כ	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

א. חיבור ומזיגה

עֶרֶב, יַעֲרֵב

שו"ך לקל מה ששלמד עליו הניקוד או הכתיב או החריזה; השאר הוחזק לפיעל וע"י שם. משמש עם שני מושאים ומתקשר על ידי: ב, בתוך (4, 6-10), עם (3, 4); עם מושא אחד (1, 2, 11, 14); ובלא מושא מפורש (5, 12, 13).

א. הכניס דבר בתוך דבר.

- 1 **ע500** תניתה, "נתן את המלא בריקן" ניומא ה. ד, מאי לאו מזרק מלא לתוך מזרק ריקן, לא, לעורבן, לעורבן תנא ליה, "עירה דם הפר לתוך דם השעיר" [נסן], לעורבן יפה יפה [כבלי, יומא נח ע"א / מ 6, ע1150].
- 2 **ע1050** אבל אם נפל דבר מן החלב או מן הדם או מגיד הנשה במאכל ממנו דבר בו, כי המאכל ההוא אסור משום מזיגתו ועריכתו להם [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, מאכלות י / לידן, ע1336].

ע1050 ומי יקח הפקדון ויערוב אותו עם ממונו ונלקח הכל, יתחייב עליו אחריותו [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, ירושות ח / לידן, ע1336].

ע1050 ולא שם הכת' שעור להונאה, והאסור הוא שלא יערוב האדם במקחו דבר רע ..... כמ' שישים חטים טובים מלמעלה ורעים מלמטה ..... או מי יערוב היין עם המים, או כמי יערוב הלבן [פלומר: הקלב] עם המים [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, ירושות ט / לידן, ע1336].

ע1175 ר' עֶרֶב 12.

ע1838 הרופא מומחה מוכרח לערוב סמי הרפואה במאכלים מתוקים בכדי שהתינוק יאכל אותם [פרל, כוחן צדיק 33].

ע1847 ואח"ז לסנן המשקה הצלול, ולערוב בתוכו מעט צוקער [נסטודנצקי, רופא הילדים 307].

ע1859 הגפרית ..... נמצא מנוקה וצרוף

טבעי או גם מהול וערוב בשאר המוצקים

[שיינק, תולדות הארץ ג' 25].

9 1862 עֶרֶב בלשון ארמית ענינו עריכת דבר בדבר אחר [לטריס, אוצר השרשים לבן-זאב, ערב].

10 1866 ונוהגים לערוב בו סבין של חטים, ולפעמים מערבים הסבין גם בחלב חמץ [אברמוביץ, תולדות הטבע ב' 254].

11 1890 לחצי העיסה נכניס מעט זאדע [=סודה] ולחציה השני נכניס מעט חומץ המלח, ונערוב את שניהם יחד [פרנקל, שומר הבריאות, 37].

ב. קָלָל [=פיעל ד].

12 1050 מפני כי לא יתכן החוב שיהיה חוב והוא אינו טוב, מפני כי גבול החיוב יערוב ויכליל מע' [=מענהו, כלומר: פִּנְחָן] טובת הדבר שיהיה טוב [טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה כד' / לידן, 1550ע].

13 1050 וממשפט היותו יכול יתכן שיעשהו, והתוכן [כלומר: האפשרות] יערוב ויכליל שיעשהו ושלא יעשהו בשוה, ואין שם יתרון לאחד [טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה כה' / לידן, 1550ע].

ג. התקין עירוב [=פיעל ה(ב)].

14 1105 קמח המאחרים לצאת וממהרים לבא | ושמחים לשומרו ולערוב עירובו [כל מקדש (ומירות לשבת); מחזור ויטרי 147 / א, 1300ע].
הערה. הנוסח המקובל: וְלַעֲרֹב עִירֻבוֹ. ור' גם מַעֲרֵב 1.

נֶעֶרַב

שויך לנפעל מה שהצורה או התחביר מלמדים עליו.

משמש עם מושא ומתקשר על ידי: ב' 1, 3, 6-8; ובלא מושא 2, 4, 5, 9, 10.

א. הוכנס דבר בתוך דבר.

1 900 "ומפל בר", נעריבם בתבואת למכור [אלקומסי, פתרון, עמ' ח, ו; מרקן 38 / פירק', 1303].

2 900 ו"חציר" <...> שם נקרא לכלל כָּל העשבים הנעריבים בשדה, והם לבהמה [אלקומסי, קטעים מפי' למקרא, ברא' א, ל; מאן 440

[12 /

עו 1050 אבל כאש' יהיה בשדה בקעות הרבה מתחלפות הוא יורה כי לא נערב הגלל בו ערוב יפה ולכן נתחלף הזרע [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, אביב כב' / לידן, 1336?].

ק 1056 אמור לי איך בפיק רוש ונפת | ומי נהר בחכך עם להבים | לסוד רם נמנעו תחת לשונך | וארבעתם בפה לא נעריבים [שמואל הנגיד, בן תהלים, היש גשם; ששון לט].

ק 1056 וחיצים וחניתות השלוחים | כמו מטר באויר נעריבים [שמואל הנגיד, בן תהלים, שמואל קדמה; ששון ג].

1148 איך תעמוד האדמה על ראש המים והיא מן עפר וחול והמי' נעריבי' בלב הארץ בתוך הרהטי' ..... ואיך תעמוד הארץ והיא נערכת במי' ניהודה הדסי, אשכול הכופר שער, יד].

1869 אבן-שחרחרת או פירלוזיט ..... במסחר יבא רב ממנו, אך תמיד יתערבו בו חלקי עפר, נתחי שיד או אבן הברזל ..... זה הנערב בשיד חומץ הפחמי יוכלו לנסותו ..... [סירקין, מערכת הדומם 126].

1869 ישתמשו ביותר בפרחי הגפרית ..... ואם נערבו בהם במרמה חלקי קמח יבחנו בזאת אשר יצקו עליהם מעט מים חמים [סירקין, מערכת הדומם 129].

1938 פמליה של בקיאים בספרות אשכנזי ..... והם ממלאים את הבית אור הנערב של חכמה ודעת [סדן, אבני זכרון 13].

ב. הותקן עירוב [=פועל ג(ב)].

10 1100 עדתי הטה נא אזניך | לתגבורת שלטי עליזים | ערוב הַעֲרֵב להוצאת שבת | תקן ערובים אשר תקנו חושים | עשה תעשה לחי מכאן ולחי מכאן | כמין ראש תור נקבעים ולא זזים [יצחק בן ראובן, אחוה דעי (אזהרות): ליוורנו כג ע"א].

עֶרֶב, עֶרֶב

משמש עם שני מושאים ומתקשר על ידי: אל (58), ב, בתוך 1, 2, 6, 7, 9, 10, 12-15, 21, 24, 25, 27-29, 31, 32, 38, 45, 47, 56, 59, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 88, 91, בין (17, 54, 60), ו (39), 49, ל, לתוך (16, 48, 62), על (82, 97), עם (5)

- 1289].
 9 **ע25** תמן, למאכל — למאכל לעולם, לסייג — לסייג לעולם; ברם הכא, מכיון שעירב בו מחשבת חיוב יהא חייב נירושלמי, ערלה ס ע"ד / לידן, 1289].
- 10 **ע25** ר' אילא ר' לעזר בשם ר' חנינה, על שם שאין מערבין שמחה בשמחה נירושלמי, מ"ק פ ע"ד / לידן, 1289].
- 11 **ע25** אם בטוענו ממון כדא "ישלם שנים לרעהו" [שם' כב, ח], ועירובי פרשיות יש כאן (ירושלמי, שבעות לו ע"ד / לידן, 1289].
- 12 **ק500** מה עשה המלך, עירב חמים בצונין ונתן בהן [ב"ר יב, טו; ת"א 112 / וט 60, 950].
- 13 **ק500** "חי יי" [שם"א כו, י], אם תיגע בו אני מעריב את דמך בדמו וייק"ר כג, יא; מרגליות תקמר / ל, 1100].
- 14 **ע500** הא דתניא, מי שיש לו חנו"ל בתוך ביתו צריך שיערבנו בתוך חולי ישראל [בבלי, שבת יב ע"ב / מ 95, 1342].
- הערה. פירש"י: שמתוך שכוללן עם האחרים תפלתו נשמעת בזכותן של רבים.
- 15 **ע500** והתניא, "והקטירו" נו" ג, יא, שלא יערב חלבים בחלבים, דהדר מקטר להי חדא חדא, והתניא, "והקטירם" [שם, טז], שיהו כולם כאחת [בבלי, פסחים סד ע"ב / אנלא, 1560].
- 16 **ע500** "עירה דם הפר לתוך דם השעיר" וכו' [יומא ה, ד], תנן כמאן דאמ' מערבין לקרנות, ר' יאשיה ור' יונתן, חד אמ' מערבין וחד אמ' אין מערבין [בבלי, יומא נו ע"ב / מ 6, 1150].
- 17 **ע500** מאי "ואת ערובתן תקח" [שם"א יז, יח], תני רב יוסף, דבר המערב בינו לבינה [בבלי, כתובות ט ע"ב / וט 130, 1381].
- הערה. נו"א דברים המעורבים (כ"י מ 95, 1342).
- 18 **ע500** אמ' אילפא, מחלוקת בשתי עבודות, אבל עבודה אחת דברי הכל עירוב מחשבות הואי [בבלי, זבחים כט ע"ב / קולומביה 141, 1546].
- 19 **ע600** "וברקים רב ויהא" [תה' יח, טו], מלמד שהיו מערבין אותם, עירבן, הממן, נטל סגנ"ם שלהם ולא היו יודעי' מה הם עושין [שהש"ר א, ט / וט, 1350].
- עם מושא' 20, 26, 30, 33, 37, 41, 44, 51, 61; עם מושא' אחד ומחקש על ידי: את, או בלעדיה (3, 8, 19, 22, 23, 46, 55, 66, 67, 74, 76-81, 83-86, 94), על (105); ובלא מושא' מפורש (72, 73, 75, 92, 93, 95, 96, 98, 100).
- א. הכנים דבר בתוך דבר, חיבר דברים ביחד. נופל על המוחש והמופשט על החי והדומם. פעולת המערב עשויה להתפרש לשלילה, לעניין הבלבול.
- 1 **ק100** — ולוא יהיו מערבים כולו אלה באלה, כי מובדלים יהיו מקומותמה זה מזה [מג' המקדש לה 12-13 / סופר ב, 30-].
- 2 **ע225** אין מְעַרְבִין פירות בפירות, אפילו חדשים בחדשים, אין צורך לומר חדשים כישנים; באמת ביין היתירו לְעֶרֶב קשה ברוך, מפני שהוא משיכו [משנה, ב"מ ד, יא / ק, 1150].
- 3 **ע225** אכסדר[ה] שניסדקה, טומאה בצד זה, כלים שבצד השני טהורין; נתן את הגלו או קנה מלמעלן — וְעֶרֶב את הטומאה [משנה, אהלות יא, ב / ק, 1150].
- הערה. פלומר: עירב את הצדדים, ועי"כ עברה הטומאה מצד אחד לשני.
- 4 **ק300** כל פרשה זו עירובי דברים, מי שאמ' זה לא אמ' זה [תוספתא, סוטה ט, ו / וינה, 1340].
- 5 **ק300** המפקיד פירות אצל חבירו הרי זה יוציא לו חסרונו; כמה דברים אמורים, בזמן שעירבן עם פירותיו, אבל אם היו מונחין בפני עצמן יאמר לו, הרי שלך לפניך [תוספתא, ב"מ ג, ט / וינה, 1340].
- 6 **ע300** דברים [שאין] (ש)איפשר לך [לרעתך] מנ', כגון המְעַרְבִים מים ביין ..... מנ', תל' לך "על שקר" [וי' ה, כב] [ספרא, חובה; וייס כח ע"א / וט 66, 950].
- 7 **ע425** תני, מערבין בחומץ מזון שתי סעודות; תני, מערבין בשמן מזון שתי סעודות נירושלמי, פאה כ ע"ד / לידן, 1289].
- 8 **ע425** "דגים שנתבשלו עם הקפלוטות" [מ"ש ב, א] ..... הגע עצמך שבישל זה בפני עצמו וזה בפני עצמו ועירבן, כלום יש כדגין אלא טעם קפלוטות, ובקפלוטות [א]לא טעם דגין נירושלמי, מ"ש נג ע"ג / לידן,

- הערה. נ"א ערבבן (כ"א א, 1513).
- 20 –600 קח בידך מים ממעיינלך ז' ..... בד' בלי חרט שלא עשוים באור, ואל תערבם אלו עם אלו נס' הדים א; מרגליות 69 / ק].
- הערה. נ"א ואל תערבם ביחד אלה עם אלה (12); ואל תערבם (22).
- 21 –600 קח גור אור; ושחטיהו ..... וקבל דמו ..... וכתוב שמות המלאכים האלה בדם כל הַתּוֹר שבין פניו, ומחוק אתו בין ישן בין שלש שנים וערב בדם נס' הדים א; מרגליות 73 / 32].
- 22 –800 אם יכולין אתם לערב אותה הבדלה שהבדיל בין היום ובין הלילה אתם יכולין לבטל את זו (תנחומא. קרח ה / קמ. ע1325).
- 23 –800 ללמדך שאף הם ערבו משפחותיהם והיו הולכין על מין שאינו שלהן, כל מין ומין על מין שאינו שלו (תנחומא כוכב, נח יא; 36 / א, ע1300).
- 24 –800 המתנינו עד הבקר, אם אתה יכול לערב היום בלילה ויש' באומות אתה יכול לחלק על הכהנה, ואם ליו אין אתה יכול [מד' נוסף לבמדבר טז; מאן ב, רט-רכ ג].
- 25 –800 א"ל (כלומר: למשה) הקב"ה, עמך הם, שעד שהם במצרים אמרתי לך "והוצאתי את צבאותי את עמי" [שמ' ז, ד], לא אמרתי לך לערב בהם ערב רב [שמ"ר מב, ו / ירושלים, ע1450].
- 26 –800 אימתי הן אמת, בשעה שאדם לימדן לבדן ואינו מערב עמהן דברים אחרים(ם) [?].
- שלא (שֵׁלָא) לאמר, למדתי חכמת(י) ישראל אלמד חכמת אומות העולם [מד' אגור יג; אנאלו 252 / ניו יורק, ע1559].
- 27 812 מפני שמערב שאילה בשבח ואפילו לערב שבח בשאילה ושבח בהודאה והודאה בשבח [פרקיין בן באבוי; ג"ש ב 553 / ג].
- 28 –1050 ה' שחשב לערב שמחת משכן בחדש שנולד בו יצחק, שבניסן נולד יצחק [פסיקתא רבתי, ותשלם כל המלאכה; איש שלום כד ע"ב / פר, ע1270].
- 29 –1050 אבל חבר אם נתפש בעבירה גנאי הוא לו, למה, מפני שמערב דברי טהרה בתוך דברי טומאה [מד' משלי ו, כו; בוכר 56 / אסקוריאל, ע1435].
- 30 –1050 נטל מים ואורה ועירבן זה עם זה ועשה מהן סופה; של חושך וענני כבוד [מד' כונן; ביה"מ ב 24 / ורשה].
- 31 –1050 יום ה' נטל ה' אור ומים וברא בהן לייתן ראשתו וכל דגיהים [=דגי הים] ..... עירב רקק המים בהן וברא בהן זיו שדי וכל עוף השמים [מד' כונן; ביה"מ ב 26 / ורשה].
- 32 1050 יע' בעל המנחה יתן עליה לבונה אחר שיצוק השמן עליה ועירב בה [טוביה בן משה, אוצר נחמד, ר"ב א, א, ע1353].
- 33 1050 ואם יקריב האזכרה, ערב המלח עם הנותר, שנ' "במלח תמלח" [וי' ב, יג] [טוביה בן משה, אוצר נחמד, ר"ב ו, ח / א, ע1353].
- 34 1050 ר' נָעֶרֶב 3.
- 35 1050 ונתינת השמן והחומץ וערובם, וכן יציקת השמן על מקצת המחמצת [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, מועדים ג / לידן, ע1336].
- 36 1050 ואמ' "וערבי נחל" [וי' כג, מ], ואנשים פתרו אותו מן לש' עירוב, והחפץ בו כל אש' יעלה מן הנחל, מהם נחלי מים, שנ' "כעירבי" על יבלי מים" [יש' מד, ד], וההדסים יבוא בהם, שנ' "והוא עומד בין ההדסים אש' במצולה" [זכ' א, ח] [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, מועדים יז / לידן, ע1336].
- 37 1105 קאדם המהפך בכף בצים טרופות לערבן עם המים, וכל דבר שאדם רוצה לערב יפה יפה מהפכו באצבע או בכוכן [רש"י, שמ' ל, לה].
- 38 1125 "להיות לך לאלהים ולזרעך אחריו" [ברא' יז, ז], בזמן שזרעך ניכר אחריו הוא להם לאלהים, ובזמן שאין זרעו ניכר אחריו שהם מערבים זרעם בנשי חביריהם אין הוא להם לאלהים [במ"ר יב, ד / ירושלים, ע1450].
- 39 1161 ואל יחטיאני, מפני שערכתני לשון המקרא ולשון רבותינו במקומות, ושהבאתי לשון רבותינו במקום שהייתי מוצא לשון המקרא [יהודה אבן תיבון, תר' חובות הלכות, פתיחת המתרגם; צפרוני 5].
- 40 1200 דרך ארץ כמשמעו והוא עירובו עם הבריות עירוב יפה ומקבלן בסבר פנים יפות עד שאוהבין אותו רבים [אבן עקנין, ס' מוסר ב, ב ככר 30].
- הערה. השוה מערב ג, וכן התערב 67.

- 41 1204 דברים המשלשלין את בני מעים כגון ענבים ותאנים ותותים ..... אוכל אותם האדם בתחלה קודם אכילה ולא יערבם עם המזון אלא שוהה מעט עד שיצאו מבטן העליין ואוכל מזונו [רמב"ם, משנה תורה, דעות ד, ו / דפ' רומי, 1480].
- 42 1295 אחר כך חקר המעורבים מהם העירוב הראשון אשר לא יצא בו אחד מהמעורבים ממהותו וחקר מיניהם נאכן פלקירא, ראשית חכמה 84].
- 43 1344 ואלו היו הכנות כחות הנפש כלם הנמצאות בנושא מעורבות ערוב שלם לא היה אפשר שימצא דבר אחד בנושא שנים בצורות, כמ' שאי אפשר שימצא דבר אחד בעינו הוא חם וקר יחד [משה הנרבוני, אפשרות הדבקות ב / ששון, 1491].
- 44 1788 וכאשר יסחטו מיץ שלהם [פלומר: של הלימונים] בתוך המים ויערבו עם דבש, יקרא המשקה ההוא לימונאדי [לינדא, ראשית למודים א, ע ע"ב].
- 45 1788 והבונים יערבו בתוכם [פלומר: בתוך הסיד] איזה חול ויכנו ויטיחו עמו חומות בצורות [לינדא, ראשית למודים א, פו ע"א].
- 46 1788 וכאשר יערבו שני מיני מתכות יחד, יתהוו לפעמים מין חדש אשר אינו דומה לשניהם [לינדא, ראשית למודים א, צו ע"א].
- 47 1789 הצינץ ..... הוא מין מתכות שמערבין אותו בנחושת [לפין, מודע לכינה כח ע"ב].
- 48 1789 מים רותחין שעירבו לתוכן מעט חומץ יין [לפין, רפואות העם ד נח].
- 49 1797 ביצת תרנגולת, שהיא כבדה יותר ממים מתוקים, וקלה ממים מלוחים, תשקע במתוקים, ותשוט במלוחים, ואם תערב מתוקים ומלוחים בשוה, לא תשקע ולא תשוט, אבל תנוח בה [הורוביץ, ספר הברית לט ע"ב].
- 50 1797 כל הדצח"ם [=דומם, צומח, חי, מדבר] נבראו ממוג ועירוב כל הד"י [=ד' יסודות], עד שלא ניכר בהם אש, או רוח, או מים, או עפר בפני עצמו [הורוביץ, ספר הברית סד ע"א].
- 51 1797 מיץ החלב ..... מערב עצמו עם הדמים, ונולד מזה, מיץ ההזנה [הורוביץ, ספר הברית פ ע"א].
- 52 1797 מיץ ההזנה ..... מתערב עם הדם, והולך עמו בעירוב אל תוך הלב [הורוביץ, ספר הברית פו ע"ב].
- 53 1808 אין הדברים ניגלין להם עוד אלא מתוך ערובי העננים [לפין, חשבון הנפש ב 34].
- 54 1808 לא לתהוה נכרא האדם. אלא לערב דעתו בין הבריות להסתייע מהם [לפין, חשבון הנפש ב 90].
- 55 1815 ושם הי' אצלם יין קרוש והוא שנוטף מן הענבים וכשמערבין בכוס ב' או ג' טפין קטנים א"א לשתותו מפני חזקו [נשכחי הכעס"ט לה ב].
- 56 1835 שלחו אצבע מסכסכת ויערבו מראה עינים במשמע אזנים, את אשר המה רואים במלכות המשל אותו יחסו למלכות הנמשל [גינצבורג, תולדות בני האדם 25].
- 57 1835 שמחתי לראות אותך רודף אחרי שלמות שתי הלשונות האלה. העברית טובה כולה וגם באשכנזית נמצאו דברים טובים למתחיל כמון ..... אך אם אתה לו שמעני הסכן נא ללכת במכתבך בדרך ישר מצעדי גבר, ואל תרום מעל הארץ ..... ובכלל דברי אלה הוא הערוב מכל מלה זרה וקשה במכתב [גינצבורג, קריית ספר 130].
- 58 1847 לבשל חצי לויט [פלומר: 10 גרמים] כינא, ולערב אל מי הבישול כשתי כפות יין [סטודנצקי, רופא הילדים 293].
- 59 1853 ערוב חלב בקאווע וטהעע יכבד על העכול יותר מחלב נקי בלי תערובת, כי בהתערב הקאווע עם החלב ..... יכביד על העכול עד מאד [סטודנצקי, ארחות חיים 87].
- 60 1853 רבים מן מיני הארסים האלה יוקחו לערבם בין סמי רפואה, בשעור קט מאד [סטודנצקי, ארחות חיים 286].
- 61 1857 והוא חי שנים רבות בתוכם, וערב דמעותיו עם דמעותיהם [המגיד א 187].
- 62 1859 איסלאנדיש-פלעכטע הוא צמח ..... באיסלאנד יקחו אותו גם למחה כי יבשלוהו לנזיד ..... ויערבוהו כ"כ למיני הצבעים [שיינק, תולדות הארץ ב 92].
- 63 1861 ספרי נא שרה הטובה חלומך הנעים, ואחרי כן יבוא גם זימון הלום, אין מערבין שמחה בשמחה! [מאפו, עיט צבוע ב 174].

- המלחים הנ"ל [פורייס, תורת החיים ו' 447].
- 1890 בבקר שופכים את המים שלנו מן הכלי ויוצקים על הקעפיר [פלומר: חלב חמוץ] חלב שנחלב זה עתה ..... אח"כ מכסים את הכלי במטוה נקוב ומערבים היטב ע"י נענוע [פרנקל, שומר הבריאות 39].
- ג. חיבר אותיות (פכתיכה) או הגאים (במבטא).
- 425 עירב את האותיות ..... מן דמר: כשר — מלמטן; מן דמר: פסול — מלמעלן; כגון: ארצינו תפארתינו; ארצך צריכה, תפארתך צריכה [ירושלמי, ברכות ד ע"ד / לידן, 1289].
- הערה. מלמטן — כגון ט (נו); מלמעלן — כגון רצ (=רצ), צד (=צד).
- 425 ר' ירמיה בריך קומי ר' זעורא, המוציא לחם [מן הארץ]. וקלסיה, מה, כר' נחמיה, שלא לערב ראשי אותיות [פלומר: קצות המלים העולם מוציא], מעתה המן הארץ, שלא לערב ראשי אותות [ירושלמי, ברכות י ע"א / לידן, 1289].
- 425 "וכתב" [שבת יב, ד], לא המטיף, ר' יודן ביר' שלום ור' מתניה, חד אמ', בשלא עירב נקודות [פלומר: חיבר נקודות לאות], וחורנה אמ', אפילו עירב נקודות [ירושלמי, שבת יג ע"ד / לידן, 1289].
- 600 אם עירב את האותיות או שהספיק [צ"ל: הפסיק] באמצע השם אל יקרא בו [מסכת ספר תורה ב, א / אדלר, 1271].
- ד. פָּלַל [=קל ב].
- 1050 ואמ' "כי תחטא", מי שיעשה מה שערב הכת' בעבורו אזהרה וא' לא תעשה [טוביה בן משה, אוצר נחמד, ו' ד, ב / א, 1353].
- 1050 ואנחנו נבאר אותו במדת מה שערב עליו מליצת { } זה העניין מן החלקים הנזכרים [טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה לו / לידן, 1550].
- 1050 וכן מצותו לנו שנבאר דברי המשחן-תים, ונבטל דבריהם כמו שערב אותו עניין "כי יסיתך אחיך בן אמך" וגומ' [דב' יג, ז] [טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה לו / לידן, 1550].
- 1862 החלב יכיל בתוכו בערוב יפה ורב ..... את כל היסודות ההם, אשר בלעדם אי אפשר גוף היונקים לעמוד ולהתקיים [אבר-מוביץ, תולדות הטבע א 38].
- 1862 ועוד יוכלו לתת להם חתיכות שיד וחומר, אבל אל יערבום במספוא ובתוך שקנים [אברמוביץ, תולדות הטבע א 480].
- 1866 יערבו במזונו כרביעית כף קטנה שומשמין ..... ואם אין שומשמין, יערבו קנבוס טחון במדה הנזכרת [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 146].
- 1890 שנגתו היסודית ..... בערבו יחד שני מושגים שונים ורחוקים זה מזה [נאחר העם, פצעי אוהב 3].
- 1890 ואולם לא רק מים בלבד יערבו המזויפים בחלב, כי ע"פ רוב יערבו בתוכו גם סאדע [=סודה] לכל ימהר להחמין [פרנקל, שומר הבריאות 173].
- 1892 רוח סערה ..... מפרק גגות ומעלה עמודי שלג מעל פני האדמה ומערב אותם באויר העולם עם פתי קרח [מנדלי, לא נחת ביעקב 53].
- 1896 עד כמה לא יקלט מוח סופרינו את כללי הדקדוק תוכיח לנו עוד שגיאה גסה, שיש בה מעין "ערוב פרשיות" בדקדוק [קלוזנר, שפת עבר — שפה חיה 88].
- 1899 ואיוו נגיעה באה מן האנשים הללו ומערכת את רגשותי בפחד חדש [ברדיצבסקי, מבית ומחץ 61].
- ב. בלל, בחש.
- 300 שחלים שטרפן מערב שבת, נותן לתוכן חומץ ושמן ואין טורף אלא מערב, וממשך את החמיתה ונותן לתוכן [תוספתא, שבת יד, יב / וינה, 1340].
- הערה. ופירושו, שאינו מכה ומחבט בכח, אלא מערב ובוכל בנחת [ליברמן, תוכ"פ 238].
- 1105 ר' 37.
- 1876 נשים נא עתה את המלח הסאלפעטרי ומלח הגלויבערי בכלי אחד של מים טהורים ונמתין עד אשר ימסו שניהם מכל וכל, נערב עתה את המים בכף אחד היטב היטב עד שיהיו מעורבים מאד עם שני

לרשות או לבשל ביום טוב שחל ביום השישי תבשיל לאכילה בשבת. מבחינים בהלכה בין עירוב ושיתוף: "העירוב שעושים בני החצר זע"ז הוא הנקרא עירובי חצרות ושעושים אנשי מבוי זע"ז או כל בני המדינה נקרא שיתוף" (רמב"ם, משנה תורה, עירובין א, ז).

ע2 225 אנשי חצר ששכח אחד מהן ולא עֶרֶב, ביתו אסור מלהכניס ומלהוציא לו אבל להם מותר [משנה, עירובין ב, ו / ק, ע150].

ע3 225 בכל מְעָרְבִים ומש(ו)ת תפיש חוץ מן המים ומן המלח [משנה, עירובין ג, א / ק, ע150].

ע4 225 יום טוב שהוא סמוך לשבת בין מלפניה ובין מלאחריה מְעָרֵב אדם שני עֶרְבִים [משנה, עירובין ג, ו / ק, ע150].

ע5 300 האומ' שביטתי במקום פלני, בשדה פלני, במקום שאזכה בו, משתחשך, לא אמ' כלום, שאין מערבין משתחשך [תוספתא, עירובין ג, יז / וינה, ק1340].

ע6 300 שתי חצרות זו כנגד זו ברשות הרבים, נותנין לחי מיכן ולחי מיכן או קורה מיכן וקורה מכאן ומערבין, ונושאין ונותנין באמצע [תוספתא, עירובין ז, יג / וינה, ק1340].

ע7 300 קטן יוצא בעירוב אמו וחייב בסוכה ומערבין עליו מזון שתי סעודות בעירובי תחומין [תוספתא, חגיגה א, ב / וינה, ק1340].

ע8 300 "והיה ביום הששי והכינו" וג' נשמ' טז, ה', מיכן שיערב אדם מערב שבת לשבת [מכילתא, ויסע ב; הורוביך-רבין 161 / א, ע1291].

ע9 425 כל אוכל שהוא נאכל חי כמות שהוא אין בו משום תבשילי גוים ויוצאין בו משום עירובי תבשילין [ירושלמי, שבת ג ע"ג / לידן, ע1289].

ע10 425 דברי הכל היא, מערבין בחצירות ומשתתפין בין בחצירות בין בתחומין [ירושלמי, עירובין כ ע"ג / לידן, ע1289].

ע101 425 עיר שהיא בנויה כמין קשת, אם יש בין זו לזו ארבע' אלפים חסר אחת, מהלך את כולה וחוצה לה אלפים אמה, ארבעת אלפים, אין לו ממקום עירובו אלא אלפים אמה [ירושלמי, עירובין כב ע"ג / לידן, ע1289].

ע102 425 אי זו היא חצר שאינה צריכה שיתוף,

הערה. במקור הערכי תצ'מנה.

ע83 1050 ודע כי המשמע תעריב קיומו, והקיום יגוש היופי ויותר, והדעת תגוש יופיו, לא קיומו (נטוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה מא / לידן, ע1550).

הערה. במקור הערכי תצ'מנ.

ע84 1050 והרביעי' והחמישי' בת בן ובת בת, כאשר ערב אותן הפסוק הנזכר [יעקב בן שמעון, תר' ס' הישר לישועה ג; מרקון 53 / לידן, ע1550].

ע85 1050 והסוכנת כבר נהיה לה מן הערוב באיש אשר לא נהיה למאורשה, וכי נהיה כבר בארנו כי "ערות אשת אביך" וי' יח, ח] כבר ערב המאור' והבעולה וקבעו לה הסוכנת יתר ועודף [יעקב בן שמעון, תר' ס' הישר לישועה ג; מרקון 53 / לידן, ע1550].

ה. שיתף [ר' ב/עֶרֶב 18, הערה].

ע86 30— ואם יצא יצא לו הגורל לקרבו ליחד יכתובהו בסרך תכוננו בתוכ אחיו לתורה ולמשפט ולטונה]רה ולערב את הונו [מג' סרך היחד ו 21—22, IQS, ק30—].

ע87 225 שתי נשים שלקחו קניניהן בְּעִירוב או שנתנו דמי קניניהן לכהן, לאי זו שירצה כהן יקריב חטאת ו[ל]אי זו שירצה יקריב עולה [משנה, קנים א, ד / ק, ע1150].

ע88 550 "השבעתי אתכם" [שה"ש ה, ח] שיח שפתוחי | מלערב צר בשמחותי [ניי, שיר השירים אמת ודאי (קרובה לפסח); זולאי רעז].

ע89 1909 אוי ואבוי — אין קינות! ... השנה לא בא מנדלי ולא הביא קינות! ... עשרה יהודים בקינה אחת ... והנה דוחקא והתגוששות, עירוב פרעושים ושיתוף שערות [מנדלי, ספר הקבצנים 27].

ע90 1924 המדע והספרות נעשו כשתי רשויות חלוקות, שאין ביניהן ערובי תחומין ושיתופי השפעה [ביאליק, לכנוסה של שירת ספרד 77].

ע91 1981 חבל שהורים משקרים לילדיהם; אבל ..... אסור להם לְעֶרֶב בכך אנשים אחרים [שער למתחיל 1981.2.24].

(ב). בהלכה: שיתף שתי רשויות — במקום או בזמן — ומיזגן לאחת על ידי מעשה סמלי, שיהא מותר לטלטל בשבת מרשות

עֶרֶב

- זו חצר רוגלת, והוא רואה אותן מערבין ולא משתתפין, אף הוא סבור לומר, שמא עירוב מועיל בלא שיתוף, ואין עירוב מועיל בלא שיתוף [ירושלמי, עירובין כג ע"ד / לידן, 1289].
- 103 ק500 לשנים שהן דרין בחצר, אם אין זה נותן עיר' וזה נותן עירוב שמא מותרין הן לטלטל, אבל אם היה דיור אחד בחצר הוא מטלטל בכל החצר [ב"ר יא, ה; ת"א 94 / וט 60, ע950].
- 104 ע500 אמ' רפרס, זאת אומרת, עירוב הוצאה לשבת ואין עירוב הוצאה ליום הכפורים [בבלי, יומא סו ע"ב / מ 6, ע1150].
- 105 ע775 למדנו ששמואל מעריב על כל נהרדעא, ר' אסי ור' אמי מערבין על טבריא כולה [הלכות רא, יום טוב; שלוסברג 8 / א].
- 106 —800 אָמַר ר' יהושע בן לוי, לא התקינו עירובי <חצירות> אלא מפני דרכי שלום, כיצד, אָשֶׁה משלחת בנה אצל חברתה והיא גוחנת עליו ונושקתו, ואמו אומרת, הרי אוהבת אותי ..... ונמצאו עושות שלום על ידי העירוב [תנחומא, נח טז / קמ, ע1325].
- 107 —800 א"ר שמואל בר נחמן ..... אפילו עירובי תבשילין היה יודע אברהם אבינו [תנחומא, בוכר, ויגש יב; 211 / א, ע1300].
- 108 ע1050 ואש' ישימו ערוב להתיר להם האכילה והשתיה באותו המק' אינו חייב [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, מועדים ה' / לידן, ע1336?].
- 109 1819 ולקחתי את החתיכה זכוכית בכיס שלי, והגם שלא היה שם עירוב, על כל זאת אמרתי עבור דבר גדול כזה מצוה לחלל את השבת [פרל, מגלה טמירין יא ע"ב].
- 110 1876 אז באתי במבוכה, כי מעורדי לא טלטלתי בשבת בלי עירוב ובעיר המחוז אין עירוב! [ליליינבלום, חטאת נעורים א 84].
- 111 1909 כשם שמערימין למשל בעירובי תבשילין ובעירובי תחומין [מנדלי, סוסתי, ע225].
- 112 1914 תרפ"ט סעיפי הלכות ציצית ותפילין, איסור והיתר, עירובין ותחומין [ברנר, הערכת עצמנו 75].

- משמש עם מושא ומתקשר בלא מלת יחס (27, 53, 60), או על ידי: ב, בתוך (4, 5, 9, 11, 13, 16, 18, 19, 21, 24, 28, 29, 36, 43, 45, 48, 55, 56, 63, 68, 70, 72, 73), בין...ל(בין) (15, 58), ל, לתוך (2, 33, 44, 75), מן (2, 32, 35, 41, 45, 52), עם (1, 3, 20, 23, 31, 38, 47, 69); ובלא מושא (1, 3, 6-8, 12, 14, 17, 22, 25, 26, 30, 34, 36, 37, 39, 40, 42, 46, 49-51, 54, 57, 59, 61, 62, 64-67, 71, 74).
- א. הוכנס דבר בתוך דבר, חובר דבר אל דבר (גם מקוה, 2, 6).
- 1 ע225 שהנשים ראות מלמעלה והאנשים מלמטה, כדי שלא יהא מעורבים [משנה, מידות ב, ה / ק, ע1150].
- 2 ע225 כל המעורב למקוה כמקוה [משנה, מקואות ו, א / ק, ע1150].
- 3 ק300 המדרגות שהן גבוהות עשרה טפחים נותן פאה מכל אחת ואחת, ואם היו ראשי שורות מעורבין נותן פאה מאחת על הכל [תוספתא, פאה א, ט / וינה, ק1340].
- 4 ק300 חולין ומעשר שני מעורבין זה בזה [תוספתא, מ"ש ה, ז / וינה, ק1340].
- 5 ק300 היה חייב חטאת ואמ' הרי עלי עלה ..... מת, הדמים ילכו לים המלח מפני שדמי חטאת מעורבין בהן [תוספתא, מעילה א, יא / וינה, ק1340].
- 6 ק300 גממיות על פי המקוה, וכן פרסות רגלי בהמה, אם הם מעורבין כשפופרת הנוד מטבילי, ואם לאו אין מטבילין בהן [תוספתא, מקואות ה, א / דפ' ונציה, ע1521].
- 7 —300 "ולקח מדם הפר ומדם השעיר" וי' טז, יח], בזמן שהן מעורבין [ספרא, אחרי; וייס פא ע"ד / וט 66, ע950].
- 8 ע425 מעשה כאחד שקשר עז לתאינה ובא ומצא דבש וחלב מעורבין [ירושלמי, פאה כ ע"א / לידן, ע1289].
- 9 ע425 [תנינ], ישראל וגוי שקנו שדה בסוריא הרי הוא כטבל וכמעשר מעורבין זה בזה [ירושלמי, דמאי כה ע"ד / לידן, ע1289].
- 10 ע425 נעשה כטבל וכמעשר מעורבין מזה

		עלה זה ירושלים. ערלה ס ע"ד / לידן. [1289].
		הערה. הלשון המקובל: מעורבין זה בזה (בגן 9):
		כאן כנראה נגזר אחר מעשרין מזה על זה.
11	ע	425 אמ' ר' יוסי, אם או' את עבד לא יאכל משלשתן. מעתה לא יימנה על הפסח, שמא יימלך רבו וישחררו ונמצא הקדש פסול מעורב כעבודה ירושלמי. פסחים לה ע"ד / לידן. [1289].
12	ע	425 מהו בפחילה שלבעץ, רבנין דקיסרין אמרין, אבר וקסטיטרין מעורבין ירושלמי. סנהדרין כד ע"ב / לידן. [1289].
13	ע	500 והא דם התמצית מעורב בו [בכלי, פסחים סה ע"א / אנלאו, 1560].
14	ע	500 ולא היו מעורבין ויושבין, אלא זהובין בפני עצמן כספים בפני עצמן נפחין בפני עצמן טרסיין בפני עצמן [בכלי, סוכה נא ע"ב ג].
15	ע	500 ר' ערב 17, הערה.
16	ע	550 עורבנו בגוים, ניבללנו בעמים ייני, אומנן מקרב רחוקים (קרובה לכרא' לא, ג): וזלאי מג / ג].
17	ע	575 רחש ישינים כערב דם תבוסה כעורב חש קץ וקרב לעורר לתנין קרב [נהקליר, אחית עת דודים (קרובה לפרשת החודש) / פ, 1150].
18	ע	575 זכות הררי קדם שלושת אבות וגיבעות עולם [פלומר: האמהות] אשר במ מעורבות למענן למענם תפתח ארובות עד בלי דיי להריק ברכות מרובות [נהקליר, הושענא אל אמונה (קרובת י"ח להושענא רבה) / ג].
19	ע	600 מה דבש וחלב כשמעורבין זה בזה אין מזיקין הגוף כך דברי תורה [שהש"ר א, ב / וט, 1350].
20	ע	600 אם תרצה לדבר עם הכוכבים קח סכוי לבן וקמח סלת ושחוט לתוך המים וקח הדם המעורב עם המים ותלוש הקמח הנז' ותעשה ממנו ג' עוגות [ס' הריזם א; מרגליות 75 / ק].
21	ע	700 (הלמון וחלבון) [מעורבין זה כזה <... הרי זו אסורה [פרק זרעים: מרגליות קצד / ג].
22	ע	800 עורב למה, לפי שהיו המצריים אומ', צאו והביאו לנו דובים ואריות כדי לחיות

1810 והחלקים האלה ..... מעורבים 40
וממוזגים יחד זה בזה [לינדא, ראשית למודים כ.
י"ע"א].

1822 תושביה מעורבים מעמים שונים 41
[בלוך, שבילי עולם א, כו ע"א].

1835 ותולדות הימים ההם מעורבים ומסו- 42
פקים מאוד [גינצבורג, תולדות בני האדם 43].

1836 וחזק הוא כח הברק לפי רבוי האדים 43
המלחיים המעורבים בתוכו באורו כמו אבק
השריפה אשר כחו ג"כ גדול לפי עירובו
רבוי החומרים השונים [ויבל, למודי הטבע נב
ע"א].

1836 הרבה מינים לא יותכו אף באש חזק 44
אם לא יעורבו לתוכם מינים אחרים [ויבל,
למודי הטבע קח ע"א].

1836 אם נתקבץ השלג במקום גבוה, ואז, 45
אינו מעורב הוא כ"כ בחלקים זרים, כמו
שמעורב הוא מהם במקום שפל [ויבל, למודי
הטבע קח ע"א].

1838 הכל אצלו מעורב ומבולבל [פרל, בוחן 46
צדיק 66].

1838 סחורתם:] מזויפות ומעורבות עם 47
פסולות וסחורה גרועה, השעוה עם חלב
וכדומה [פרל, בוחן צדיק 76].

1847 אחרית המחלה הזאת טובה, אך 48
כאשר תבוא נקשרת ומעורבת במחלה
אחרת, כמו: עם מחלת הסקראפלעץ, תתהווה
לפעמים מסוכנת [סטודנצקי, רופא הילדים 281].

1847 חלב חדש (פריש) בלתי מהול ומעורב 49
[סטודנצקי, רופא הילדים 145].

1853 רב אדם נמצא כמו התערבות המזגים 50
..... לכן כל איש אשר תכונת מזגו מעורב,
ישים עינו על תכונת המזג ..... אשר תגבר
בהתערבות ההיא [סטודנצקי, ארוחת חיים 228].

1862 יתיכו זפת ושמן פשתים לחצאין 51
מעורבים יחד [אברמוביץ, תולדות הטבע א 266].

1870 במחלות הקדחת יש שני סוגים 52
ולסוג השני תחשבנה אלה המעורבות מקור
וחום [גורדין, דרכי הרפואה 40].

1896 תפלתו טרופה ומעורבת אשודית 53
יהודית כאחת [מנדלי, מסעות בנימין 14].

1897 להתעסק באכרות "מעורבת", כלומר, 54
לעסוק במזרע תבואות בשביל להוציא

לזה [שה"ש זוטא א, א; בוכר 1 / פר, 1300].

1050 וגם יהיה זה קרוב להיות המלח בו, 31
ולא יהיה מעורב עם הסלת, אבל יהיה במקום
בזולת מקום הלבונה, כי לו היה מעורב היה
יאמ' בו "ומן הלחם", כמ' אמ' "ומשמנה"
[טוביה בן משה, אוצר נחמד, י"ו, ח / א, 1353].

1204 אינו דומה [פלומר: המחבור מארבעתן] 32
לאחד מהן כשהוא לבדו, ואין במעורב מהן
אפילו חלק אחד שהוא אש בפני עצמה או
מים בפני עצמן ..... אלא הכל נשתנו
ונעשו גוף אחד ..... אבל יש מהם גופים
שיהיה בהם חזקה מיסוד האש כמו בעלי
נפש חיה, לפיכך יראה בהם החום יתר
..... לפי רוב היסוד שהיה בעיקר התערובת
— יראה מעשה אותו היסוד וטבעו בגוף
המעורב [רמב"ם, משנה תורה, יסודי התורה ד, ב /
דפ' רומי, 1480].

1230 מי שאמר שהנפש גשם מרכב 33
מעצמים דקים, והעצמים ההם הם בלי ספק
בעלי מקרה אחד, התיחדו בו והיו נפש,
ואמרו שהעצמים ההם מערבים לעצמי
הגוף, הנה לא ימלטו מהיות ענין הנפש
מקרה אחד [שמואל אבן תיבון, תר' מר"נ א, ע"ג;
אבן שמואל 455].

1344 ר' ערב 43. 34

1765 העיון במספרים מעורבים משלמים 35
ומשכרים יחדיו [גומפרץ, מאמר המדע טו ע"ב].

1771 והנה אם ..... נשים בתוך הקערה 36
שלג מעורב במלח, נראה שמיד כשימים
השלג ..... וסבת זה הוא עבור שהמ"י הם
חמ"י לערב השלג המעורב [שנאבר, מאמר
התורה והחכמה 85].

1788 או יפלו חלקי המימי המוקפאים, זה 37
אחר זה וזה בתוך זה מעורב בלי סדר על
הארץ [לינדא, ראשית למודים א, יז ע"ב].

1788 אילן קאקא ..... ידוע עבור 38
פירותיו ..... ולא יאכלו חי כמו שהם, כי
אם ..... יוכתשו לאבק ויעורבו עם צוקר
ומיני בשמים [לינדא, ראשית למודים א, עב
ע"א-ע"ב].

1797 ג' יסודות והם אויר מים ארץ, שלכן 39
הם מעורבים וקרובים זה לזה [הורוביץ, ספר
הברית כו ע"א].

והמעורב, יעץ:] הכחוד והקיום, לא יתכן שיצא המחולק ממנו (טוביה בן משה (?), תר"ס הנעימות ליוסף הרואה ו / ליידין, 1550].

הערה. במקור הערבי אלקסמה אלמתצ'מנה מעני ..... (על פי ממך 203).

ג. שותף בדבר.

68 9000 "וכן[ס]באם", כהתערבם בעושר וכבוד ובנים, "סבואים", מעורבים בכל רעות [אלקומסי, פתרון, נח' א. י. מרקון 49 / פייק, 1303].

69 1943 אסתר עוזרת להן ומעורבת עמן במעשה ובשיחה [בורלא, כיסופים 96].

70 1943 אין הוא מעורב בעניני העדה ואין הוא נושא שום כהונה [בורלא, כיסופים 101].

71 1958 ולאהוב בחזקה ..... במעורב במעורב-בב [זיהר, ימי צקלג 834].

72 ק1970 תמרה, מחמת שנצטרפה לפורשים ומחמת מעשה טרוריסטי שהיא מעורבת בו [ענגון, שירה 304].

73 1981 כל המעורבים בחקירה מסועפת זו יזכו לציון לשבח מדי מפקדיהם [הארץ 15.2.1981].

(ב). בהלכה: שיתוף רשויות [ר' עֶרֶב ה(ב)].

74 225 מצילים סל מלא ככרות ..... ועיגול שלדבילה וחבית של יין ..... ולא יאכל מצילים אותן, לחצר הקעוֹרֶכֶת, כן בתירה אומ', אף לשאינה קעוֹרֶכֶת [משנה, שבת טז, ג / ק, 1150].

75 300 מי שהיו פירותיו בעיר אחרת ועירבו בני אנשי אותה העיר לבא אצלו, לא יביאו לו מפירותיו אלא אם כן היו רגליו מעורבות לשם [תוספתא, י"ט ד, ט / רינה, ק1340].

הערה. נ"א מיוחדין (כ"י ארפורט, ע1150); מותרות (כ"י ל, ע1450).

התעֶרֶב, נתעֶרֶב

משמש עם מושא אחד ומתקשר בלא מלת יחס (127, 128, 131), או על ידי: את (72), ב, בתוך (1, 4, 5, 7, 9, 15, 18, 19, 21, 23, 27, 29, 30, 32-34, 36, 38, 41, 43, 48, 50, 53, 56, 60, 64, 73, 74, 77-79, 81, 83-85, 89, 90, 92, 94, 96-98, 100, 101, 105, 106, 108-110, 112-117).

לחמו מן הארץ בידיו ממש, ועם זה לא יניח ידו גם מעבודות אחרות [גרובסקי, מארץ ישראל ב 459].

55 1899 סחורות עץ שונים ומשונים ..... שחורים ולבנים, קצרים וארוכים, עבים ודקים מעורבים זה בזה יחדיו [ביאליק, אריה בעל גוף 508].

56 1910 הקולטורא שלה, שהרבה השקפות והרגשות "נוצריות" מעורבות בה [אחד העם, על שתי הסעפים 99].

57 1914 משק אינטנסיבי, שיטה אירופית, קולטורה מעורבת [בנר, שכול וכשלוך 38].

58 1935 סופיה לבה על לשונה והיא מספרת דברים המעורבין בין איש לאשתו [ענגון, סיפור פשוט קכה].

59 1940 שם היו החיים לחוד, והמסקנות לחוד. וכאן ניתן כל זה במעורב [פיימן, ר' בנימין 91].

60 1943 מימין ..... נשקפת העיר, מעורבה אור וצל [בורלא, כיסופים 11].

61 1945 ערירים עמדו ועישנו להם והבעה מעורבת מאד על פרצופם [זיהר, פרידה 190].

62 1947 ורגשות מעורבים מאוד וחדשים מאוד התרוצצו בו [זיהר, החורשה בגבעה 86].

63 1958 שדה קברות ישן אבל לא נושן ..... וישני-עפר מעורבים חדשים כישנים [זיהר, ימי צקלג 27].

64 1981 תגובות מעורבות בקרב היהודים ..... מינויו של ז'אן-מארי לוטטיז'ה (54), ממוצא יהודי לארכיבישוף של פריז ..... עוררה [רגשות מעורבים של הלם, שביעות רצון, דאגה ואי-נוחות ..... המינוי כבר הספיק לעורר תגובות סותרות [הארץ 1.2.1981].

65 1981 מגמת המסחר היתה מעורבת כאשר מספר המניות שירדו היה גדול ממספר המניות שעלו [הארץ 18.3.1981].

(ב). לגבי אותיות.

66 600- מניחין בין שם לשם כדי שיהיו ניכרין, ובאותיות כדי שלא יהיו מעורבין [מסכת ספר תורה ב, א / אדלר, כ1271].

ב. היה כולל.

67 1050 דע כי אנו ביארנו כי החלק המתוקן

והשאוב מן הצד, [ו]ירדו שלשה וטבלו בהן
וַתַּעֲרֹב, המקוות טהורין והטובלין טהורין
[משנה, מקואות ו, ג / ק, 1150].

הערה. השוה ע"ב 2, 6.

ק300 תרומת חבר ותרומת עם הארץ
שנתערבה, כופין את עם הארץ למכור את
חלקו [תוספתא, דמאי ג, ג / וינה, 1340].

—300 כולכם נאין כולכם גיבורים, בואו
והתערבו עלינו [מכילתא דרשב"י טו, ב: אפשטיין—
מלמד 79 / 12].

הערה. במקבילות במכילתא דר"י, שירה ג (כ"י א,
1291) ובספרי דברים שמג (כ"י ל, 1150): עמנו.

ע425 רב חונא אמ', שלשה שאכלו זה בפני
עצמו וזה בפני עצמו וזה בפני עצמו
ונתערבו מזמנין, רב חסדא אמ', והן שבאו
משלש חבורות, על דעתיה דר' זירא
וחבורתיה, והן שאכלו שלשה כאחת [ירושלמי,
ברכות יא ע"א / לידן, 1289].

ע425 מעשה שנתערבו פירות טבולין בפירו-
תני, ושאלתי את ר' טרפון ואמ' לי, צא
ולוקחם מן הגוי ועשר עליה [ירושלמי, דמאי
כד ע"ד / לידן, 1289].

ע425 אמ' ר' מנא, [קיימתיה בשמן זיתי
מסיק שנתערב עם שמן זיתי ניקוף] [ירושלמי,
מעשרות נא ע"ד / לידן, 1289].

הערה. במקבילה שם, חלה נט ע"ג: בשמן.
ע425 תלה לו הקב"ה שבעת ימי אבלו
שלשמואל שלא יתערב אבלו עם הצדיק,
ועשה עוד שלשה ימים ומת במגפה [ירושלמי,
ביכורים סד ע"ד / לידן, 1289].

הערה. השוה 43.

ק500 "הבדל נא" אין כת' כן אלא "הפרד
נא" [ברא' יג, ט], מה הפרד (נא) הזו אינה
קולטת זרע, כך איפשר לאותו האיש
להתערב בזרעו שלאברהם [ב"ר מא, ו: ת"א
393 / וט 30, 1000].

ק500 מהו (י)[ו]שיפח" [יש' ג, יז], כדי
לשפץ, כדי לשמר זרע קודש, כדי שלא
יתערב זרע קודש בעמי הארצות [ויק"ט, א:
מרגליות שמה, ל / 1100].

ע500 כגון שהוכרו [כלומר: גיד של ימין וגיד
של שמאל] ולבסוף נתערבו [בכלי, פסחים פג
ע"ב / אנלא, 1560].

119, 120), בין (26, 67, 71, 82, 93), ל (2,
24, 62, 95), מן (47), על (13, 123), עם (3, 6, 8,
16, 17, 25, 28, 31, 34, 35, 37, 39, 44, 46, 58,
63, 66, 69, 70, 75, 84, 87, 91, 99, 102, 103,
111); עם שני מושאים ומתקשר על ידי: ב (104,
107, 126, 129, 130), עם (132); ובלא מושא
(10, 12, 14, 20, 29, 31, 34, 40, 42, 45, 49, 51,
54, 55, 59, 65, 80, 86, 88, 118, 121, 122, 124,
125).

א. נכנס וכן הוכנס דבר בתוך דבר, התחבר
דבר או אדם אל-.

1 —500— וַתַּעֲרֹב בגוים וילמדו מעשיהם
[תה' קו, לה].

2 —500— גולה סוד הולך רכיל ולפתה
שפתיו לא תַּעֲרֹב [מש' כ, יט].

3 —500— ירא את ה' בני ומלך עם שונים אל
תַּעֲרֹב [מש' כד, כא].

4 ע425— כי נשאו מבנותיהם להם ולבניהם
והתַּעֲרֹבו זרע הקדש בעמי הארצות [עז' ט,
כ].

5 ק100— וכאשר יִּ... שני יהיה בא
לשמואל <...> יצא הרישון מִימֵי יָן ולוא
<...> מתערבים אלה באלה וְיָן כלִּיה...
...א [מג' המקדש מה 3-4 / סופר ב, 30-].

6 ק30— אל יתערב ()[ה] ונס עם הון אנשי
הרמיה [מג' סרך היחד ט 8 / IQS, 30-].

7 ע225 שיכולת שללקט שְׁנִיתֶעֱרֶבָה בגדיש,
() מעשר שיבלת אחת ונותן לו [משנה, פאה
ה, ב / ק, 1150].

8 ע225 זיתי מסיק שְׁנִיתֶעֱרֶבָה עם זיתי ניקוף,
עינבי בציר שְׁנִיתֶעֱרֶבָה עם ענבי עוללות, אם
יש לו פרנסה ממקום אחר מוציא לפי
חשבון [משנה, חלה ג, ט / ק, 1150].

9 ע225 רוצח שְׁנִיתֶעֱרֶבָה באחרים, כולם פטורין
..... וכל חייבי מיתות שְׁנִיתֶעֱרֶבָה זה בזה
ידונו בקלא [משנה, סנהדרין ט, ג / ק, 1150].

10 ע225 שני מצורעין שְׁנִיתֶעֱרֶבָה קורבנותיהן,
קרב קורבנו של אחד מהן ומת אחד מהן
..... יכתוב נכסיו לאחר ויביא קורבן עני
[משנה, נגעים יד, יג / ק, 1150].

11 ע225 שלשה מקוות, בזה עשרים ובזה
עשרים [ו]בזה עשרים סאה מים שאובין,

- 21 **ע500** איכא דמתני לה אבריתא, חמשה שנתערבו עורות פסחיהן זה בזה ונמצאת יכולת בעורו שלאחד מהן, כולן יצאו לבית השרפה ופטורין מלעשות פסח שני נבבלי, פסחים פח ע"ב / אלאו, א1560.
- 22 **ע500** דתני רב יוסף, קשר לשון של זהורית בראש שעיר המשתלח והעמידו כנגד בית שילווחו ולנשחט כנגד בית שחיתתו כדי שלא יתערב זה בזה ושלל יתערב באחרים נבבלי, יומא מא ע"ב / מ 6, ע1150.
- 23 **ע550** בהמונא מתעים | טוב לא תובעים | שקצים רמסים מיתאווים | עם כס לא מיתערבם | הדרתא, אוס משולת חזיר (קרוכה למשמר חזיר) / קאלה כ / ג.
- 24 **ע600** אבל הגפן אינה רוכבת ממין שאינו מינה, אף ישראל אינן מתערבין לאומות, כמה שנאמר "ולא תתחתן בם" (דב' ז, ג) [מד' לפר' במדבר: ג"ש א 93-94 / ג].
- 25 **ע600** מעשה באחד מגדולי ירושלם ..... וטרף הוא נפשיה מן רישא דאיגרא ונפל ומית, ונתערבו איבריו עם החרסין (איכ"ר ד, ה / מ, ע1295).
- 26 **ע600** בהיכל ראשון עומדות ארבעה אלפים רבבות מרכבות של אש, ושני אלפים רבבות שלהביות מתערבות ביניהן (מעשה מרכבה: שלום 106 / ניו יורק, ע1300).
- 27 **ע600** "זה יאמר לי"י אני" ייש' מד, ה, הרי כולו למקום ולא נתערב בו חטא (מסכת גרים ד, ה / אדלר, ע1271).
- 28 **ע800** ועם אותן שאומרין שהן שני אלוהות בעולם אל תתערב עמהן, שסופן לאבוד מן העולם (תנחומא, כהלותחן ט / קמ, ע1325).
- 29 **ע800** ואם תאמר שזה תמה גדול שאין מתערבין כל מימי הים, הרי פרצוף שברא הקב"ה בבני אדם מלא הסיט יש בו כמה מעינות ואין מתערבין זה בזה, מי עינים מלוחים, מי אזנים שמנים ..... מי הפה מתוקים (תנחומא, חוקת א / קמ, ע1325).
- 30 **ע800** אפילו עכבר היה משמר משפחתו ולא נתערב במין אחר (תנחומא, בוכר, נח יא, 36 / א, ע1300).
- 31 **ע800** ולעתיד לבוא בעת שיפקוד הקב"ה

- לארץ שתתן פקדון כל הגופות שנתערבו בעפר הארץ, מייפה ומרבה ומעלה את הלזש מן הארץ והקברות נפתחין (תנחומא מאן: א, קצ / ניו יורק).
- 32 **ע800** ולמה ערוב, לפי ש[היו] מתערבין זה עם זה לשעבד את ישראל ..... לפיכך נתן שלום בין כל החיות שמתערבות ובאות עליהן (תנחומא מאן: א, ריד / ניו יורק).
- 33 **ע800** ..... כך ישראל אינן יכולין להדבק עם האומות אלא לעצמן הן מופרשים, ואפי" מלך גזור עליהם לחלל את השבת ..... הם נהרגים ואין מתערבין באומות [שמור"ר טו, ז / ירושלם, ע1450].
- 34 **ע800** כל המשקין מתערבין זה בזה והשמן אינו מתערב אלא עומד, כך ישראל אינן מתערבין עם האומות [שמור"ר לו, א / ירושלם, ע1450].
- 35 **ע880** אם נקב קרום של מוח מצד ימין או מצד שמאל, כי קרומו של מוח תהא מתערב עמו גידים של דם נאלדו הדני, הלכות נ"א ח: שלסינר 63 / פר, ע1289.
- 36 **ע900** הם אבות הראשונים מימי השופטים אשר נתערבו בגוים ולמדו לעשות כתועבות הגוים אמורי וחתי נאלקומסי, פתרון, ה' ב, ד: מרקון 2 / פירק, ע1303.
- 37 **ע900** <...> אלמים וערלים להתערב עם כל זב ומצרע וטמא מת נאלקומסי, איגרת: מאן 273 / ג.
- 38 **ע953** ותהפך האגן וישפך דם המלך על דמי אחיו, ויתערב דם המלך בדם אחיו (יוסיפון לא: פלוסר 126 / ירושלם, ע1282).
- 39 **ע953** ותאמר האשה, ואם אתה אלוה למה תתאוה את האשה, ויוכל אלוה להתערב עם אשה? (יוסיפון נו: פלוסר 269 / ירושלם, ע1288).
- 40 **ע953** ונבלת הזר נופלת על נבלת הכהן ונבלת הרוצח על נבלת החסיד, ויתערבו דמיהם יחד בתוך היכל יי"י (יוסיפון עב: פלוסר 337-338 / ירושלם, ע1282).
- 41 **ע1040** אשרי העם כך יתערב | וישקד דלתיך השכם והערב (רמב"ע, אשרי העם מיחלי תשועה: ברנשטיין שט).
- 42 **ע1040** ואישוניו בקוץ מכאיב מלאים |

- 1161 אם הוא מסופק בהכנתו מפני הדמות
הכתיבה או המלות או לעומק עניניו
ודקותם והתערבותם וצחות דבריו [יהודה אבן
תיבון, תר' חובות הלכות, חשבון הנפש ג; צפרוני
213].
- 1167 "ערב", קרוב מטע' חשך, ונקר' כן
שנתערבו בו הצורו', ובקר הפך ערב, שיוכל
אדם לבק' בינות הצורות [ראב"ע, ברא' א. ה].
- 1180 ונגעו דמי אבות ובנים ודמי רחמניות
וילדיהן, ונתערבו דמי אחים ואחיות ודמי
חתנים וכלות [אנא הבט (סליחה לערב ריה): כל
בו א 147 / ל, 1180].
- 1204 ימצא כל גוף וגוף ..... גולמו
מחובר מאש ורוח ומים ועפר, וארבעת'
יתערבו ביחד וישתנ' כל אחד מהן בעת
העירור' עד שימצא המחובר מארבעתן אינו
דומה לאחד מהן כשהוא לבדו [רמב"ם, משנה
תורה, יסודי התורה ד, כ / דפ' רומי, 1480].
- 1204 ובעת שתנוח עליו הרוח תתערב
נפשו במעלת המלאכים הנקראים אישים
ויהפך לאיש אחר [רמב"ם, משנה תורה, יסודי
התורה ז, א / דפ' רומי, 1480].
- 1312 כאמרנו, אם הטיט מים ועפר, הנה
כאשר לא יוכל המאמר ויאמר בכח או
בפועל, אפשר לנו שנחשב שהטיט אינו
עפר המעורב במים, אחר שהנה שני
הערוכים לא ימצאו בסוג ההתערבות בפועל
[יעקב בן מכיר, תר' קיצור מלאכת ההיגיון, הטעא /
פ, 1356].
- 1336 חמשה אין להם רפואה | והם,
השנאה שתביאה הקנאה | וחברה שתתערב
עמה הרכילות | ודלות שיתחבר עמו
העצלנות | וחלי שתתערב עמו הזקנה |
ובחור שנשא זקנה [עמנואל הרומי, מחברות יט:
יידן 335].
- 1755 הנני עומד בין הנצנים אשר בארץ
אלו מזה ואלו מזה יתערבו המראות השנות
אל מול פני [מנדלסון, קהלת מוסר א 1].
- 1765 טבע האדמה וטבע הדברים שבתוכה
..... ובאיזה אופן יתערבו זה בזה ויפרדו
אחרי היותם מעורבים [גומפרץ, מאמר המדע יח
ע"ב].
- 1771 המאלגאמא ..... יולד ע"י התכת
- ועפעפיו להתערב [פלומר: להתחבר] רחוקים |
כאלו הם בגכותם תלואים [רמב"ע, הדמי
תדרשו: ברודי יח].
- 1050 מיתה לשלש' ימים מיתה: [מגפה,
והכת' "ויהי כעשר' הימים ויגף" נשמ"א כה,
לחן, אלא שתלה לו הקב"ה ד' ימי אכלו של
שמו' [אל] הצדיק שלא יתערב באכלו [מד'
תהלים כו, ז: בזכר קי ע"א / קמ, 1282].
- הערה. השוה 17.
- 1050 מפרשות הן נפשות יש' משלאומות,
ואין נפשות הצדיקים מתערבות ע"ם של
רשעים [שה"ש זוטא ג, י: בזכר 27 / ג].
- 1050 ואם יאמ' כי לא יודע הא' מן האחר,
כמו היין והמים אם יתערבו, וכמו הגחלת
של אש ודומיהם, יתברר כסלות זה לא יתכן
אל [נצל': אלא] בגופות, והפרק ביניהם גלוי
[טוביה בן משה, תר' מחכימת פתי ליוסף הוראה כב
/ ליידין, 1550].
- 1050 אם לא ישב עמם יחטא ויכנס
לגיהינם, ובהתערבו עמם וישב אצלם, הציל
נפשו מן הכאב הגדול, והוא מן אש יוקדת
[טוביה בן משה, תר' מחכימת פתי ליוסף הוראה כט
/ ליידין, 1550].
- 1050 ויהיה העצם יתערב מן אופן, והוא
אליל [טוביה בן משה (?), תר' ב"ר לישועה, ברא' ג
/ ליידין, 1550].
- הערה. כלומר: ויהיה העצם מעורב במקרה, והוא
סתירה.
- 1050 וזכרתי אותו פה על דרך פרט עד
שלא תתערב השאלה בתשובה, משום כי
הדבור ישתבש הרבה [יעקב בן שמעון, תר' ס'
הישר לישועה יד: מרקן 148 / ליידין, 1550].
- 1050 וחפץ בזה להוציא המים לבלתי קבל
טומאה, ואם נפלה ביניהם נכלת שרץ, מש'
[=משום] כי המים לא יטמא בהתערבו
ובהמוגז עם אלה [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת,
טומאה ה / ליידין, 1336?].
- 1125 "מרכבו ארגמן" [שה"ש ג, ין, זה
הקב"ה ..... והוא ארג את העולם שיצאו
כלם למיניהם ולא יתערבו מין בשאינו מינו
[במ"ר יב, ד / ירושלים, 1450].
- 1141 זאבי ערב התערבו לאבד שה השביה
[ריה"ל, את מלחמות ה': ברודי ד 45].

- המתכות והתערבות הכסף חי בתוכם [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 57].
- 1771 וגם ימצאו מראות מתערבות זה לזה יערבו לחוש הראות [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 76].
- 1788 השתנות האבנים לזכוכית לא יהיה כי אם ע"י התערב עם האבנים איזה סמים [לינדא, ראשית למודים א, פו ע"ב].
- 1789 קומץ של פחמים שנתערב בשלשה של סיד [לפין, מודע לבניה כ ע"א].
- 1797 אם חתן מים בכלי זכוכית עד חציו, ובכי יותן עליו יין אדום במתן לאט לאט ..... [תעמודן] היין על המים מלמעלה בצבע אדום, והמים מתחת במראה מים, ולא יתערבו [הורוביץ, ספר הברית לט ע"א].
- 1797 ואח"כ שולחים גידי החלב את המיץ ושם מתערב עצמו עם הדם, אח"כ הולך ויורד ..... ושם מתערב עם הדם אשר שמה [הורוביץ, ספר הברית פו ע"א].
- 1808 מעשה ידיו כוננים עליו ודעתו מתערבת בין הבריות [לפין, חשבון הנפש כ 31]. הערה. השוה קעצב ג, וכן ערב 40.
- 1810 נוכל לקרב התחמצות הגשמים ..... ע"י התערבות עצמים חומציים, כמו התערבות השמרים בשכר והשאור בעסה [לינדא, ראשית למודים ב, ט ע"ב].
- 1810 הנזילה תהיה כאשר יתערב גשם נוזלי עם גשם מוצק יחד, כמו מלח ומיני שרף (גומי) ועצם שמנוני במים, וכן כסף חי באיזה מיני מתכות [לינדא, ראשית למודים ב, יב ע"א].
- 1822 סוסים המוכחרים בכל העולם ..... הערביים יעמולו בעד גידולם ושמירת מינם בעין פקוחה לכל יתערבו עם הסוסים הפחותים [בלוך, שבילי עולם א, לה ע"ב].
- 1822 כגוים לא התבוללו וכן עמים לא התערבו [בלוך, שבילי עולם א, קכד ע"ב].
- 1835 נלוו אליהם בני יון ..... ויתערבו אתם [גינצבורג, תולדות בני האדם 55].
- 1835 ובני הנכר האלה אשר התערבו בבני יון ויהיו לעם אחד [גינצבורג, תולדות בני האדם 56].
- 1836 ואם ינגן במהירות יתערבו הקולות זה
- בזה [ויבול, למודי הטבע ע ע"ב].
- 1836 האש אינו מתערב עם המים [ויבול, למודי הטבע קט ע"ב].
- 1857 לא התערב בין המתאבקים להיות זורע לאחד מהם [שולמן, מסתרי פריז א 8].
- 1857 והוא לא יעזו לגשת ולדבר אתה בראותו כי איש זר מתערב בתוכם [שולמן, מסתרי פריז א 75].
- 1857 אהבה טהורה ונאמנה אהבה, ונתערבו דמעותיהם בדמעות אחיו מבני ישראל [המגיד א 167].
- 1861 יגון קודר יתערב עתה בשירת נפשי [מאפר, עיט צבוע א 62].
- 1862 גם כלבינו התרועעו עמו [כלומר: עם הזאב] ..... אולם אם התערב כלב זר, אז התעבר [כלומר: הזאב] וימלא חמה [אברמוביץ, תולדות הטבע א 196].
- 1868 במשפחתנו הקדושה התערב טמא-נפש כמון [אברמוביץ, האבות והבנים 58].
- 1869 הפחם יתאחד עם הברזל על דרך החימא או אך בתערובה מלאכותית אשר יתערבו חלקי פחם דקים בין חלקי הברזל [סיסקין, מערכת הדומם 99].
- 1869 בארצות רבות יש חק למשקל העופרת אשר יתערב בכלי בדיל אשר יהיו לכלי שלחן [סיסקין, מערכת הדומם 110].
- 1872 יש להמים תקנה כסיון לפי שאינו [כלומר: ארס הנחש] מתערב בהן, אבל לדברי חכמים משמע שהארס מתערב עם המים [אברמוביץ, תולדות הטבע ג 167].
- 1873 הסיגים והפסולת שנתערבו בהאמונה [ליליינבלום, עולם התהו 699].
- 1875 המשא ומתן נתפשט, נתערבו הבריות ונשתכלל ישוב העולם [אברמוביץ, מה אנו 471].
- 1875 כל מה שהוכשר האדם ומתוקן בידיעות ונסיונות העולם הולך ונפתח ומתרחב לפניו ביותר ויוכל להתערב בעניניו עם כל הבריות במדינות שונות [אברמוביץ, מה אנו 476].
- 1890 סבת הנעימות והמתיקות שבהם היא, כי התערבו ונמזגו בהם יחדו טעם החומץ וטעם המתוק, והמזג והתערבות האלה

במלאכתו [נעמנאל הרומי, מחברות ז': ירדן 135].
 103 1788 המלך ימשול בו כטוב בעיניו ואין מי
 מנגידי העם יתערב עמו [לינדא, ראשית למודים
 א. קנב ע"א].
 104 1819 מקודם לא היה ערב עצמו בעסקים,
 אך כעת הראה לו חתנו, שמחויב הוא
 להתערב את עצמו בכל העסקים של הקהלה
 [פרל, מגלה טמירין לה ע"ב].
 105 1835 מבלי תת לבני מחיה אחרת להתערב
 במחיה לא להם [גינצבורג, תולדות בני האדם
 14].
 106 1835 ותתערב [פלומר: רומא] בעניני בני יון
 לחוות דעתם בתור שופטים ופשרנים
 [גינצבורג, תולדות בני האדם 100].
 107 1838 למה לך להתערב בדברים אשר לא
 ידעת ..... עד מתי יהיה לך זה הטבע
 להתערב א"ע בכל דבר ולאמור דעתך
 בדברים אשר אין אתה מבין כלל [פרל, בוחן
 צדיק 25].
 108 1853 אהה! השטן השיאני להתערב בדבר
 לא לי [מאפו, אהבת ציון 158].
 109 1857 ונבכה יחד בזכרנו כי אבינו איננו נצב
 באגודתנו ולא יתערב בשמחתנו [מאפו, עיט
 צבוע א"א 21].
 110 1868 הלא ידו בכל ואין דבר אשר לא
 יתערב בו [אברמוביץ, האבות והבנים 73].
 111 1876 וכי אנחנו מתערבים עם חכמת
 החיצונים שלכם למה אתם מתערבים עם
 חכמת התורה שלנו [ליליינבלום, חטאת נעורים
 א 111].
 112 1880 כל אלה שמעתי ואתאור להתערב
 בדבריהם ולשום קץ למחלקותם .....
 להשתתף עמהם בכל פעליהם, להתערב
 בשמחתם ולבכות בככותם [ג"ל, צלוחית של
 פליטון 4].
 113 1890 תנופות האיברים ..... נעשים ברצון
 האדם ובכחו בלבד, וכל זר לא יתערב בהם
 [פרנקל, שומר הבריאות 190].
 114 1896 עדי בשחק ..... שלא הייתי מתערב
 כלל בפוליטיקה [מנדלי, מסעות בנימין 39].
 115 1899 ומאז נתקבל לאזרח נכבד בין "בני
 החיל" ויתערב בכל מעשי נעוהם וילך
 בדרכיהם ומנהגיהם ולבו גס בהם [ביאליק,

ינעמו מאד לעצבינו הממונים על חוש
 הטעם [פרנקל, שומר הבריאות 23].
 89 1890 ואלה ..... יבושו להתערב בבני
 הנעורים ולהתחנך עמהם יחד [פרנקל, שומר
 הבריאות 192].
 90 1898 ראה קדירה של בשר רותחת אצל
 קדירה של חלב, אפילו כשלא נתערבו זו
 בזו [מנדלי, בעמק הבכא ג 209].
 91 1899 קולות זמרתו הולכים הלך וחזק
 ומתערכים עם אלפי קולות זמרה [פייברג,
 לאן 147].
 92 1909 אותו הגן ..... ריח תפוחיו ורחש
 ענפיו מתערב בהמולת שחרית של שבת
 [ביאליק, מאחורי הגדר 219].
 93 1909 בין הבריות אינו מתערב ועם העגלונים
 אינו מרכה שיחה [ביאליק, מאחורי הגדר 492].
 94 1917 השבטים ..... התחילו להתערב וגם
 להתערב זה בזה [ביאליק, הלכה ואגדה 20].
 (ב). לגבי אותיות.
 95 1948 ה מתערבת לכאן ולכאן ואף נבלעת
 בחיית רוי"ש ..... וקוצה לחלה = לה
 חלה [אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה 1216].
 ב. השתתף, נטל חלק.
 96 -500- לב יודע מרת נפשו ובשמחתו לא
 יתערב זר [מש' יד, י].
 הערה. במש' יד, טז: וכסיל מתעבר ובוטח, יש
 גורסים מתערב, ונמצא הפועל בלא מושא. ושם כו,
 יז: מתעבר על ריב לא לו, יש גורסים מתערב,
 ונמצא המושא בתיווך על.
 97 100- <...> ההתערב ברוח עבדך ו>כול
 מעש>הו [מג' ההודיות טז 14 / IQH-IQ35,
 א 30-].
 98 30- וגם הואה אל יתערב בהון הרבים
 [מג' סרך היחד 17 / IQS, א 30-].
 99 30- ואיש מאנשי היח>ד א>שר יתערב
 עמו בטרתו או בהונו [מג' סרך היחד ז 24-25 /
 IQS, א 30-].
 100 900 ע"כ 68.
 101 953 שב במקומך ואל תתערב עוד במלחמות
 ירושלם [יוסיפון מד: פלוסר 199 / ירושלים,
 1282].
 102 1336 אין לי טוב כי אם להתערב עמו

- מסקה שתתערבנו הוא מפריש עצמו ונעשה עליון, כך ישראל כל זמן שהן עושין רצון בוראם ומפרישין עצמן מאומות העולם הן נעשין עליונים [תנחומא מאן: א, רנו-רנו / ניו יורק].
- 128 —1050 אמ' הק', אור זה נגלהו לכן [צ"ל: לב"ו, כלומר: לבשר ודם] הוא הולך חושך זה להגניזו; אם אגלה שניהם כאחת נמצאו מלאכי השרת רואין ואינן נראין; ואם נתערב שניהם לזוגם אין אותם שוה כאחת [מר' כונן: ביה"מ כ 24 / ורשה].
- הערה: נוא' אעורב (כ"ל ל).
- 129 1771 נקח ביצת תרנגולת (שהיא כבדה ממים מתוקים וקלה ממים מלוחים) ולזה תצלל במתוקים ותשוט על המלוחים. ואם נתערב א"כ בכלי מים מלוחים במתוקים: נוכל לסבב שתנוח הביצה עליהם [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 55].
- 130 1771 אם נעמיד הטערמאמטרום כל הלילה באויר ובבקר טרם עלות השמש נתערב בו מלח. אשר-היה מונח במקום שאינו קר: נראה שלא תפול השפיריטוס [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 85].
- 131 1836 וככה נגלה את חומר האש, אם נתערב בקיץ אבק ברזל, גפרית ומים [ניבל, למודי הטבע קי ע"א].
- 132 1838 בקנבוס ישימו אבנים וכל סחורה רעה יתערבו עם הטובה, הטובה לעין הקונה ישימו והרעה יסתירו [פרל, בוחן צדיק 76].

העריב

- שוין להפעיל מה שהצורה מלמדת עליו בכיור; השאר הוחזק לפיעל ועי' שם.
- משמש עם שני מושאים ומתקשר על ידי: ב (3), עם (2); עם מושא אחד (1, 4); ובלא מושא (5).
- א. הכניס דבר בתוך דבר.
- 1 1050 כי ב' הראשים שחטם יחד והעריב דמיהם [טוביה בן משה, אוצר נחמד, וי' ט, ז' א, 1353].
- 2 1050 ושער החיות אש' רטוב ויעריבו אותו עם השש ויעשו מנהו בגדי השש [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, טומאה ה' / לידן, 1336?].
- 3 1056 גור מחמת הזמן ושוח לימים |

- אריה בעל גוף [252].
- 116 1903 אני הייתי "לא שלהם", זר, איש שאינו מתערב במרוצתם ומשחקם [ברנר, בחורף יא 204].
- 117 1909 מבני שתי החצרות לא התערבו בריב השכנים שתי בריות בלבד [ביאליק, מאחורי הגדר 222].
- 118 1910 כלום חולים הערכים לעשות הכל בעצמם? — נתערבה שינה הינדה [ברנר, בין מים למים 60].
- 119 1911 נוטל אני רשות לעצמי להתערב בוכוח "בוער" כזה [אחד הנעם, הגימנסיה העברית 649].
- 120 1920 חולה פטור מן המצוות. אבל אם הוא מתערב בכל מצוה, והתערבות בלתי טקטית, התערבות של הסתגלות לרוח היום, של חנופה לשליט [ברנר, ציונים 212].
- 121 1958 שייקה ..... התערב ואמר בפנים מסבירות [יהור, ימי צלק 12].
- 122 1981 מצרים לא תתערב לטובת סוריה [הארץ 2.3.1981].
- ג. נעשה או היה מבלבל.
- 123 1167 ק' ואל יתערב עליך דברי שתחשוב כי למ"ד הפועל הוא החסר ..... [וראב"ע, שפה ברורה: ליפמן לד ע"א].
- 124 1815 שמעתי ..... שהיה ר' ליבש דק"ק מעזיריטש אצל הבעש"ט בימים נוראים וחלה קודם ר"ה ועסק הבעש"ט ברפואתו כל הלילה של ער"ה ..... ולא ראה סימן מיתה ח"ו כלל וכשהלך [כלומר: הבעש"ט] לבה"מ בעת התפילה נתערב ר' ליבש ונחלש מאוד [שכחי הבעש"ט טו א].
- 125 1907 לאן לפנות? נתבלבלו ונתערבו אצלי ארבע רוחות השמים; מזרח ומערב נפגשו ונשקו [ברנר, מעבר לגבולין 30].
- ד. הכניס דבר בתוך דבר (פועל יוצא).
- 126 —300 "ללכת בהם" [וי' יח, ז', [ש]לא ()]הא משאן [ומתנן] אילא בהם, שלא (תי)תערב בהן דברים אחרים [ספרא, אחרי: וייס פו ע"א / וט 66, 950].
- הערה. תוקן בידי סופר אחר: תערב (פיעל).
- 127 —800 מה הוית [כלומר: השמן] הזה בכל

ישבחנו בפניו, הרי או' ישבחנו בפניו, מכאן אמרו חכמים, שתהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות [דרך ארץ רבה ו / מ, כז' 134].

הערה: ע"י גם ככלי, כתובות יז ע"א פנוטס הדפוס. 1217 מ' שרואה בניו או קרוביו ותלמידיו בתרבות רעה, וכידו למחות בחירופים והכאות, ואומר בלבו, אהיה מעורב דעתי עמהם ולא אהיה מחזק ומכה, הרי זה מנחילם גיהנם [ס' חסידים, תחתחשכד].

1800 וקבל תפלתי כתפלת זקן ורגיל ופרקו נאה וזקנו מגדל וקולו נעים ומעורב בדעת עם הבריות [הנני העני ממעש].

1819 וגם הוא מעורב גדול בין הבריות, ויכול בודאי לדבר עם הבריות דשם [פול, מגלה סמירין כא ע"ב].

1862 הוא היה חסיד גדול ומעורב עם הבריות [אברמוביץ, למדו היטב 57].

1862 קוף אראנג-אוטאנגו קטן ..... היתה דעתו מעורבת עם כל אדם ויקבלם בסבר פנים יפות [אברמוביץ, תולדות הטבע א 66].

1868 ואפילו דודי ..... שהוא מעורב עם ערלים [אברמוביץ, האבות והבנים 4].

1876 בסבת עסקיו הוא מעורב בין הבריות ונודע לכל גדולי העיר [ליליינבלום, חטאת נעורים א 87].

1896 ואם סענדעריל היה מעורב בדעת עם הבריות ולו כל הצדדים שווים, כנגד זה היה בנימין מבחין ביניהם ותוהה על קנקנם [מנדלי, מסעות בנימין 37].

1899 אהבהו על דעתו המעורבת עמם [ביאליק, אריה בעל גוף 336].

1943 וח' יהודה אף שבכל ימי בחורות ..... לא היה מעורב הרבה עם הבחורים החכמים ..... בכל זאת היו הבחורים נוהגים בו כבוד [בורלא, כיסופים 230].

— הקש מערב, משק מערב, נשואין מערבים, שְׁכַר מְעָרָב וכיו"ב — ר' לפי רכיבים הראשון.

מְעָרָב

כמו עירוב, ש"פ של פיעל (הב).

המעריבים לך מרורים במתקן [שמואל הנגיד, בן קהלת קג: ששון רעא].

4 1910 קיים אברהם אע"ה אפי' עירוב תבשילין, שלא העריב בשר וחלב למלאכים [הרשטיק, רגלי מבשר סב ע"א].

ב. הכניס את חוטי הערב בחוטי השתי.

5 4255 אית לך מימר שתי ולא ערב או ערב ולא שתי, מהו להעריב ולסרג [ירושלמי, מו"ק פ ע"ד / לידן, 1289].

התְּעָרְבוּתִיּוֹת

פעולת המתערב בעניין לא לו.

1 1961 התְּעָרְבוּתִיּוֹת של המדינה כשהיא מכוונת לשמור את הפרט מפני גורמים מזיקים [כנעני, אוצר הלשון, התְּעָרְבוּתִיּוֹת].

מְעָרָב

א. בינוני של פועל: דבר שחל בו עירוב, שאינו אחיד (ר' ערב).

ב. משונה; מבולבל, מטורף.

1 1050— וזה אלכסנטרוס לא דמתה צורתו לא לאביו ולא לאמו אוליפידאדה, כי צורת פניו כצורת אריה ועיניו מעורבות, עינו הימנית שחורה ומבטת למטה ועינו שמאלית היתה לבנה כעין חתול [מעשה אלכסנדרוס א: פלוסר 462 / פר].

2 1880 לכה בני החדרה, האירה אמי פניה אלי ..... לא משוגע יגור שם כי אם — צבי המעורב בדעת, והוא לא יעשה רעה לאיש ..... ככה נדברו אבי ואמי ..... ולא בארו לי מה בין משוגע ובין מעורב בדעת [לי"ג, המעורב בדעת 6].

3 1914 הוא כאילו לקה אז קצת ברוחו. שייך לומר, לכוב לא צריך: מעורב בדעתו לגמרי לא היה. בכל אופן, לאחרים לא נשקפה אף משהו סכנה מטורפו [כרנר, שכול וכשלון 22].

ג. מי שמתחפר, מתיידד. הפכו: פרוש מן.

ייתכן כי מעיקרא מתייחס על ה/ערב ('נעם'), אך יוחס לאחר זמן להוראת חיבור ומזיגה.

4 600— אמרו להן ב"ה לב"ש, לדבריכם הרי שלקח מקח מן השון [ק] יגנונו בפניו או

- הוטלו | וְעֶרֶב דָּם שְׁנֵיהֶם יַחַטּוּ חֲזִירִים וַיִּתְּגֹלְלוּ [בִּיאֲלִיק, בְּעִיר הַהֲרָגָה].
- 1905 כי ראיתי את נפשי והנה היא שחורה ולבנה כאחת, עֶרֶב אור עם חשך [בִּיאֲלִיק, מִגִּילַת הָאֵשׁ 456].
- 1915 ויהי עֶרֶב אחד רגלים סנדלים | ושיבת הזקנים ושחר התלולים [בִּיאֲלִיק, לִמְנַחַח עַל הַמְּחֻלּוֹת].
- 1918 זהב השמש, עֶרֶב תכלת עם-ארגמן [פִּרְשֵׁשֶׁן, מִנְפֶּרֶד 385].
- ב. אוֹתוֹ חֶלֶק בַּמַּעֲשֶׂה הָאוֹרֵג וְכִיּוֹצֵא בּוֹ הַנוֹצֵר עַל יְדֵי הַחוּטִים הַהוֹלְכִים לְרוּחָבוֹ מִשְׁמֵשׁ גַּם בַּהֲשָׁאלָה (כַּגֹּזִן 17).
- 500 – ושרף את הבגד או את השתי או את הַעֶרֶב בַּצִּמְרָא או בַּפִּשְׁתִּים או את כל כלי העור [וִי' יג, נב].
- 225 וכל מחיצה שאינה שלשית (ב) [וְ]שָׁל-עֶרֶב אֵינָה מַחֲצִיזָה [מִשְׁנָה, עִירוּכִין א, י' / ק, 1150].
- 225 בגד ששתי צבוע וְעִנִּי רָבּוֹ לִבָּן, עִנִּי רָבּוֹ צבוע ושתי לִבָּן, הַכֹּל הוֹלֵךְ אַחֵר הַנֶּרְאָה [מִשְׁנָה, נִגְעִים יא, ד' / ק, 1150].
- הערה. ה"ד שֶׁנִּמְחָקָה רִמּוֹת לְנִיקּוּד מִעֵין עֶרְבּוֹ או עֶרְבּוֹ (כַּךְ כ"י פר 497, ע 1150).
- 300 – "או בשתי או בערב" [וִי' יג, מח], יִכּוֹל שְׁתֵּי וְעֵרֶב שְׁלֹפָה וּשְׁלִכְרָה יִהְיוּ טְמֵאִין, תֵּל' לר' "בבגד צמר או בבגד פִּשְׁתִּים" נִשְׁמָ. [מזן] [ספרא, נִגְעִים; וִיִּס סח ע"ג / וט 66, ע 950].
- 425 אפילו ערב שבה [פְּלוּמֵר: בִּירְעָה] לֹא הָיָה בּוֹ לֹא קֶשֶׁר וְלֹא תֵּימַת יִירוּשָׁלַיִם, שְׁבַח י ע"ג / לִידֵן, 1289].
- 425 כת' "והיה ביום ההוא יצאו מים חיים מִירוּשָׁלַיִם" וגו' [זכ' יד, ח], תני, [מ]בֵּית קֹדֶשׁ הַקִּדְשִׁים עַד הַפְּרָכּוֹת כִּקְרָנִי סִלִּי וּבִלְיִי מִמְּזֻבָּח הַזֶּהָב וְעַד הָעֲזוֹת כַּחוֹט שֶׁל שִׁתִּי [נִכְתָּב שְׁלִישִׁי וְנוֹסֵף סִימָן הַפְּרָדָה אַחֲרֵי שֶׁל], מִן הָעֲזוֹת וְעַד מִפְתֵּן הַבֵּית כַּחוֹט שֶׁלְעֶרֶב, מִיָּכֵן וְהִלֵּךְ כִּמְפִי הֶפֶךְ יִירוּשָׁלַיִם, שְׁקִלִים נ ע"א / לִידֵן, 1289].
- 425 חֲזָקִיָּה אִמִּי, סִירוּג – שְׁתֵּי וְעֶרֶב, מִיתוּחַ – או שְׁתֵּי או עֶרֶב; ר' יוֹחָנָן אִמִּי, סִירוּג – או שְׁתֵּי או עֶרֶב, מִיתוּחַ – הִיתָה

- 1 1105 ק המאחרים לצאת מן השבת (ומאחרים) [וממהרים] לבא | ושִׁמְחִים לִשְׁמֵרוֹ וְלַעֲרֹב מַעֲרָבוֹ [כָּל מִקְדָּשׁ (זְמִירוֹת לִשְׁבַת); מַחְזֹר וִיטְרִי 147 / ל, ע 1325].
- הערה. הַנוֹסַח הַמְּקוּבָּל: וְלַעֲרֹב עִירוּבּוֹ. ור' גַּם עֶרֶב : 14.

מַעְרָבוֹת

הֵיוֹת מַעֲרֹב.

- 1954 כל סופר-אמת זיקתו למעורבות עם החברה – על אף צורך ההתייחסות נִיּוּי, בֵּין הַשְׁעִיפִים 116].
- 1967 הִינְדוּאִים רַבִּים ..... נִכְסָפִים לַחֲכָמָה שְׂבָאִי-מַעֲרֹבוֹת רַגְשִׁית ..... הַעֲרִין שְׂבָאִי-דִי-אֵלִים הוּא ..... מַעֲרֹבוֹת כַּחֲסִים שֶׁהֵיָא גַם הִינְתָּקוֹת מֵהֶם [שְׂרַפְשֻׁטִין, מִסִּטִּיקָה 455].
- 1968 מַעְרָבוֹת עִם הַכְרִיּוֹת ..... מַעְרָבוֹת בֵּין הַגּוֹיִים [כַּנְעִנִי, אוֹצֵר הַלָּשׁוֹן, מַעְרָבוֹת].
- 1970 מַעְרָבוֹת סוֹבִיֶּטִית בַּמְצָרִים [אֶלְקֵלֵי, מִלּוֹן, מַעְרָבוֹת].
- 1981 שִׁישָׁה אֲנָשִׁים ..... נַעֲצָרוּ ..... כַּחֲשׂוּרִים בַּרְצָח וּבַמַּעֲרֹבוֹת בַּרְצָח שֶׁל הַמִּשְׁטָרָה גַּם מִשְׁעֵרֶת כִּי אֲרַבְעַת חֲבֵרָיו שֶׁל הַחֲשׂוֹד בַּרְצָח מַעֲרֹבִים בַּמִּקְרָה [הָאָרֶץ 1981, 8.3].

עֶרֶב, עֶרֶב, עֶרְבִים [ר' 19]

- א. הַנוֹצֵר עַל יְדֵי חִיבּוּר אוֹ הַתְּחַבְּרוּת שֶׁל דְּבָרִים שׁוֹנִים זֶה מִזֶּה; נִרְדָּפִים: תַּעֲרֹבָת, פְּלִיל, פְּכִינּוּי לְקִיפּוּץ בְּנֵי אָדָם יִשְׁתַּמַּע פְּרִגִּיל לַגִּנָּאִי, ור' ו/עֶרֶב.
- 580 – חָרַב אֶל סוֹסָיו וְאֶל רִכְבּוֹ וְאֶל כָּל הָעֶרֶב אֲשֶׁר כְּתוּכָה וְהָיוּ לְנָשִׁים [יר' נ, לז].
- 500 – וְגַם עֶרֶב רַב עָלָה אִתָּם וְצָאן וּבִקֵּר מִקְנֵה כְּבֵד מֵאֵד [שְׁמ' יב, לח].
- הערה. יֵשׁ כְּתוּבֵי יָד שֶׁל הַנוֹסַח הַשְׂמוּרָנִי הַגּוֹרִסִים עֲרַבְרַב בְּתִיבָה אַחַת.
- 425 – וְהָיָה כִּשְׁמַעַם אֶת הַתּוֹרָה וַיְבַדִּילוּ כָל עֶרֶב מִיִּשְׂרָאֵל [נַחֲמ' יג, ג].
- 575 עֶרֶב אֲשֶׁר עָלָה אִתָּם עִם הַיִּסְכַּבְתָּהּ [הַקְלִיר, אִסִּירִים אֲשֶׁר כְּבוֹשֶׁר שַׁעֲשַׁעַת (קְרֹבָה לְב') פֶּסַח] / אֶדְלֵר, 1200].
- 1903 קֶרֶדֶם אֶחָד עֶרְפָּם וְאֶל אִשְׁפָּה אַחַת

- רפה ממתחה נירושלמי. מ"ק פ ע"ד / לידן. [1289].
- 16 **ע500** תנו רבנן, אִין לוקחין מן הגרדי ..... אבל לוקחין מהן בגד מנומר טווי שתי וערב וארוג [בבלי. ב"ק קט ע"ב / ה. 1184].
- 17 **ע550** <שתי עור ובשר הלכשתו | ערב עצמות וגידים סוככתו יניי, קרובה לוי יב, א: זולאי קלא / 22>.
- הערה. ערב — אולי יו"ד נוספה אחרי הבי"ת (כלומר: ערבי): רי"ש מנוקדת בשוא, אולי תיקון של סגול. שתי וערב פירושו פאן רקמת גוף האדם.
- 18 **800** וכל בגד ובגד שהיו פקעיות של שתי או של ערב שגילם משבצותי, קרעו על [צ"ל: כל] בגד ובגד וכרכו שתי כריכות אחת של שתי ואחת של ערב והחזירה לבעלים [מד' יונה: אגודת אגדות 27 / פר. 1300].
- 19 **ק1040** הופיעה כן להאיר ערבים | וילד <מסכן> בין אדום וערבים | תחבר ותתכן כשתי עם ערבים [רמב"ע, הקים סער ורוח ממערב: שירמן 229].
- 20 **1050** אהב אדם את הגזל ..... מראין את הנגעים ושתי [צ"ל: בשתי] וערב ובכגדים נאים שלו [אליהו רבה טו: איש שלום 77 / וט. 1072].
- 21 **ע1050** כי השתי הוא העומד, והערב הוא אש' יבא בתוכו ויחבר מקצתו על מקצתו [טוביה בן משה, אוצר נחמד, וי"ז, טו / א. 1353].
- 22 **ע1050** וקודם שיהיה בגד לא יקבל טומאה ..... ולכן נאמ' כי המטוה בטרם שיעשה ממנו לא שתי ולא ערב, והשתי והערב לא יטמא' בעודם בפני עצמם [חר"ס' המצוות ללוי בן יפת. טומאה ה' / לידן. 1336?].
- 23 **1869** כאלו היו מחוטים דקים אשר כראשונה היה השתי על השתי ועתה יהיה הערב על השתי [סידקין. מערכת הדומם 8].
- 24 **1878** השכל והדמיון הנארגים ביחד, חוטי שתי וערב של חיי העוה"ז [צויפיל. חשבוננו של עולם 135].
- ג. רוחב בכלל.
- 25 **ק300** מאימתי תורמין את הגת, משיהלכו בה שתי וערב [תוספתא. תרומות ג, יב / יונה. 1340].

- 26 **ע425** "דורכין עם הנכרי בגת" כול' נע"ז ד. טן. אמ' ר' יונה, הדא דאת אמר, והוא שהילכו עליהן דרוכית שתי וערב, אבל לא הילכו עליהן דרוכית שתי וערב לא בדא [ירושלמי. ע"ז מד ע"ב / לידן. 1289].
- 27 **ע500** היה מהלך במדבר ומצא בהמ' שפיה גמום ופרסותיה חתוכי, בודק בבשרה, אם מהלך שתי וערב בידוע שהיא טהור, ואם לאו בידוע שהיא טמאה [בבלי. חולין נט ע"א / מ 95. 1342].
- 28 **1771** וחלקי העץ לא יתחברו כ"כ בחזק זע"ז. אם לא שיעלו על גידי השתי גידי הערב להתחבר אותם [שנאכר, מאמר התורה והחכמה 56].
- 29 **1902** רחף ושוט בטיסה אחת עָרַב ושתי ובמעגל [ביאליק, מתי מדבר].

— עָרַב רַב

כמו עָרַב א בתוספת הדגשה כלשהי.

- צירוף זה נולד על פי שמ' יב, לח (2), משקיפח "רב" את מלא משמעו.
- 30 **800** ר' עָרַב 25.
- 31 **ק1167** ביציאת מצרים הלכו בישימון ושם כל ערב רב | כי כן כתוב "המוליכך במדבר נחש שרף ועקרב" [ראב"ע, אל תכונתך: לוי ב 189].
- 32 **1822** והנסיכים יוליכו אתם גם ערב רב וכמה מאות פילים [בלון, שבילי עולם א, עה ע"ב].
- 33 **1856** הקיטור, אשר יתנער בתחלה מן הבקבוק איננו הקיטור יסוד המימי הנקי מכל תערובות כי אם ערב רב מן קיטור יסוד המימי ומן יסוד החימצי [המגיד א 11].
- 34 **1866** מהם השכיל לעשות החכם הר"ר יוסף שיינהאק בספרו "תולדות הארץ". בדבריו לא עלה ערב רב מהבלי תעתועים וכתב יושר דברי אמת [אכרמוביץ, תולדות הטבע ב 2].
- 35 **1899** העץ הזה נח לו בשלום בין השדרות התחתונות טבוע חציו בקרקע תחת ערב רב ותלי תלים של עצים אחרים [ביאליק, אריה בעל גוף 509].

שהיו מעוֹרְבִים, איש א' על י' נשים ועשרה אנשים באים על אשה אחת, לפי הביא עליהם ערבוּבִיא [שמו"ר טו, כז / ירושלים, 1450].

10 עפר לכנימה אלה לקו ואלה עֶפְרָם (י) [גִּפְרִית יצריב | ערוב כבד לאלה ואלה יושפטו בינשׁוֹף ועורב [שמואל בר' הושענא, שפטים אשר כס דיינת (כא) / 2ג].

11 —1050 ערוב מפני מה בא עליהן ..... לפיכך הביא הקב"ה כל חיות רעות שבעו' עד שאמ', חטאנו [אלהיה רבה ז; איש שלום 42 / וט. 1072].

ב. תערובת, וכיחוד בהערכה שלילית, ערבוּבִיָּה.

12 ע1175 משפט עמו תחלה בקרוב | משחת תעל חיתם ולטוב תערוב | וידין לאמים לבדם מלערוב | לבלתי היות שם ערוב ניואל בר יצחק הלוי, אל אלוה דלפה עיני (סליחה לערב ר"ה): כל בו א 132].

הערה. כלומר: מלערוב (=לערב, ר' עֶרֶב א) לאומים עם עמו. נ"א לבכם מלערוב (כ"י גטינגן, ע1350?).

13 1887 כל החצר מלאה שברי כלים מנופצים, סמרטטים וקרעים בלי מקום, וערוב כבד מאד, נוצות ומצעות [מנדלי, בסתר רעם 17].

14 1896 לפניך ערוב כבד מאד, ערבוּבִיא של טלולא וחוכא [מנדלי, מסעות בנימין 29].

15 1896 הסגנונים השונים והמשנים שרבו בשנים האחרונות רחוקים זה מזה מאד ושפתנו תשחת "מפני הערוב" [קלוזנר, שפת עבר — שפה חיה 78].

עֶרְבָּה

(הגולד מן) עירוב מינים.

1 ע1350 ר' עֶרְבָּה 1, הערה.

עֶרְבּוֹן, עֶרְבּוֹנִין

(דגה) נטפלת, נלוית.

1 500 מאי חילק, אמ' רב חנן בר רבא אמ' רב, סולתנית, ומפני מה אסורה, מפני שערבוּנִין עולה עמה [בבלי, ע"ז לט ע"א / פ]. הערה. נ"א שערבונה (דפוסים); ככ"י ניו יורק,

36 1920 לא מפני שזו היתה דיקטטורה של המון עובד, כי אם של המון אנרכי, של ערבוּרֶב חרש, שוטה וקטן [בזנר, לפנים ולאחר 588].

— שְׁתֵּי יָעֶרֶב במשמעות: א. ערבוּבִיָּה; ב. צלב — ר' שְׁתֵּי.

עֶרֶב

א. מכה ממפות מצרים. על פי כלל הפרשנות המסורתית (כבר בתרגום עקילס (πλάμ(ε)τατος); תערובת חיות רעות; על פי השבעים: זכוב הכלבים (κυνόμυα) והוא מקובל במחקר.

אפשר שיש קשר אטימולוגי בין עֶרֶב לאכ' urbātu, rubātu מין תולעת (AHw 1428b). ערובא בפשיטתא שמות במשמעות עירוב (ע' בר עלי ב 231) כנראה שאול מן העברית כמו נרדפו חלוטא בתהלים. השומרונים הוגים 'ārab כמו עורב ותרגומם היוני κόρακα.

1 —500— הנני משליח בך ובעבדיך ובעמך ובבתיך את הָעֶרֶב ומלאו בתי מצרים את הָעֶרֶב [שם' ח, יז].

2 —500— ישלח בהם עֶרֶב ויאכלם וצפרדע ותשחיתם [תה' עח, מה].

3 —500— אמר ויבא עֶרֶב כנים בכל גבולם [תה' קה, לא].

4 500 ואחר כך הביא עליהם לגיונות, זה הערוב, שני' "ויבא ערוב כבד ביתה פרעה" [שם' ח, כ] [פסיקתא דר"כ, ויהי בחצי יא; מנדלבוים 132 / א 2339, ע1550].

5 500 מה במצרים ערוב אף באדום כן, שני' "וירשוה קאת וקפוד וינשׁוֹף ועורב ישכנו בה" [יש' לד, יא] [פסיקתא דר"כ, ויהי בחצי יא; מנדלבוים 133 / א 2339, ע1550].

6 550 וכל גוי נלחמת בקשת וחרב ורומח | והם בשחיין וערוב וברוב נגעים יניי, אימת עם זו (קרובה לבמ' כב, ב); זולאי ריא / 4ג].

7 —600 ויהיה כל דבר גלוי לו, ונייבין וידע אם תהיה רעה או רעב או ערוב כבד או גשמים או בצורת נס' המלכוש; דוילא ג ע"א / ל, ע1250].

8 —800 ר' עֶרֶב 22.

9 —800 ועוד הביא עליהם מכת ערוב, לפי

ואתה היית כשר וקיבלתה הערברוב ואמרת, מוטב לקבל את השבים נחנחומא, תשא כא / קמ. ע1325.

הערה. נ"א הערכות (כ"י קולומביה, 1491): הערב רב (דפוסים).

עֲרוֹב

א. ש"פ של פיעל (ר' עֲרַב 4, 11, 18, 35, 40, 50, 57, 70 ועוד). הריבוי ערובין, ערובים, משמש שם כולל להלכות תקנת העירוב, ונתייחד לשם של מסכת במשנה, בתוספתא ובתלמוד.

ב. הדבר שחלה בו פעולת העירוב; יסוד בתערובת.

1. 300 אין לי אילא הוא [מלומר: הדבש] עצמו, עירובו מנין, תל' לו' "וכל דבש" נ"י. ב. [יא] [ספרא. נדבה: וייס יא ע"ד / וט 66, ע950].
2. 300 "ושקץ" "תשקצו" "שקץ" נ"י יא. יא-יב, לוסר את (י) [צירן] ואת רוטבן ואת הקופה שלהם ואת כיציהם ואת עורותיהן ואת עירוביהן [ספרא. שרצים: וייס נ ע"א-ע"ב / וט 66, ע950].

3. 500 דתניא, על חמץ דגן גמור ענוש כרת, ועל עירובו בלאו, דברי ר' אליעזר ..... שמענא ליה לר' אליעזר דאמ', חמץ דגן גמור על ידי תערובת בלאו [בבלי. פסחים מג ע"א / אנלא, ע1560].

4. 1148 מזאת תדע כי החכמה והתבונה ויראת ה' ומרד ומעל לא מארבע עירובי' הם כי אם מן הלמוד והדרישה והחקירה, אם הלמוד טוב מבין אדם בו חכמה ויראת ה', ואם הלמוד רע ותעות בו מרד ומעל וכל דבר רע [יהודה הדסי. אשכול הכופר שעה, יח]. הערה. השוה ערב 32, התערב 55.

ג. החפץ (מזון, תיל המקיף משכנות יהודים) המסמל את תקנת העירוב.

5. 225 השולח את עירובו ביד חרש שוטה וקטן או ביד מי שאינו מודה בעירוב אינו עירוב [משנה, עירובין ג. ב / ק. ע1150].

6. 300 נאכל עירובו עד שלא חשיכה, אין יוצא עליו ביום השני [תוספתא, עירובין ד. א / יונה, ק1340].

1290: שערבונן, חוקן מ"שערבונה", ובין השיטין: "עולין" (ע"י מהדורת אברמסון, ניו יורק תשי"ז, 187). השוה תערבת 8.

עֲרֵכָב

כמו עֲרַב א בתוספת הדגשה [ר' עֲרַב רב].

1. 1927 עֲרֵכָב זובי-זהב עט אל מחק השמים [שלונסקי, בגלגל 13].
2. 1929 בליל עמים ומנהגים, עֲרֵכָב דמיות וסגנונות [שלונסקי, ימי פומפיאה 6].
3. 1941 בתוך הערברב הזה בלטו פרצופי-פנים שיש בהם ענין וחיים [שלונסקי, הפואמה הפרגונית 422].
4. 1958 לגלות בערברב של מאורעות ותחושות את "שרש דבר ולנסחו היטב" [זוסמן, סיפור של שירה].

עֲרֵכָרְבִי

בעל תכונת הערברב, המוני.

1. 1948 הרחוב קם עלינו גם כאן בארץ ..... הרחוב במשמעו הלועזי, הערברבי [שטיינמן, תעשית הרעש].

עֲרֵכָרְפִּיּוֹת

המוניות.

1. 1950 חולם הנרדף ..... להיות ..... הרודף ולהיות אב להמון חדש, רוכב ומנהיג על ערברכיות חדשה [שטיינמן, דברים כפשוטם].

עֲרֵכָרְכָה

ערבוביה.

1. 1956 הכל בא כחתף ואיש לא מצא ידיו ורגליו בערברכת הכללית [הורוביץ, כי האדם אינו כוזב 132].

עֲרֵכָרְוֹב

כמו עֲרֵכָב.

"כלאים" (וי' יט, יט) מתורגם בתרגום הארמי של השומרונים "ערברוב".

1. 800- שאני אמרתי לך "והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל" [שם' ז. דן].

דרך אמונה פט ע"א / דפ' קושטא, 1522].

עֲרִיבָה

א. ש"פ של קל (ר' עֲרֵב 2, 9).

ב. (הנולד מן) עירוב מינים.

1 — 300 אין לי אלא אלו בלבד, מנין לרבות ולדותיהן ועריכתיהן, ת"ל "סקל יסקל" [מכילתא דרשב"י כא, כח; אפשטיין-מלמד 178 / 23].

הערה: במה"ג שמות כא, כח; מרגליות תפג, הנוסח וערובותיהן.

תַּעֲרֹבָה, תַּעֲרֹבוֹת, תַּעֲרֹבוֹת

א. הנוצר מעירוב דברים שונים זה מזה, וכן הדבר המתחבר לדבר שונה ממנו. השוה עֲרֵב א, תַּעֲרֹבָה.

1 1000 — ומטהרים את הנשכות וזאת אחרי זאור' ..... ולוא תהיה שמה תערובת [מג' המקדש מה 5-7 / סופר ב, 30א-].

2 225 כוס היה ממלא מדם תַּעֲרֹבָה, וזרקו זריקה אחת על גבי המזבח [משנה, פסחים ה, ח / ק, 1150].

3 225 אלו הן מי תַּעֲרֹבוֹת, אחד כשר [ו] אחד פסול ונתערבו, שנים כשירין וניתערבו — כשירין [משנה, פרה ח, י' / ק, 1150].

4 300 אסור לרכוב על גבי פרדה מקל וחומר, ומה אט במקום שמותר ללבוש שני חלוקות כאחד הרי הוא אסור בתערובותן, מקום שאסור לנהוג שתי בהמות כאחד אינו דין שאסור בתערובותן [תוספתא, כלאים ה, ו / יונה, 1340].

5 300 אין צולין שני פסחים בתנור אחד, מפני תערובת, אפי' זה גדי וזה טלה [תוספתא, פסחים ה, יא / יונה, 1340].

6 300 לא היה שופר לקנין, מפני התערובות, אלא האומ', () הרי עלי תרין, מביא ונותן לשופר של תרין, בני יונה, מביא ונותן לשופר של בני יונה [תוספתא, שקלים ג, ג / יונה, 1340].

7 425 "שני גיטין ששילחו שנים ונתערבו, נותן שניהן לזו ושניהן לזו" [גיטין ט, ה] ..... תערובת היא שגרמה [ירושלמי, גיטין מד ע"ד / לידן, 1289].

7 300 שיתוף מברי צריך שיהא עמהן במבוי, עירוב חצרות צריך שיהא עמהן בחצר [תוספתא, עירובין ו, ז / יונה, 1340].

8 425 הדא דאת אמר, בעירובי חצירות, אבל בעירובי תחומין (בקר) תני שנתן עירובו בירושלם שהוא יכול לעלות ולאוכלו שם [ירושלמי, עירובין כ ע"ד / לידן, 1289].

9 500 מאן תנא להא דתאני רבנן, בית שאין בו ארבע אמות על ארבע אמו' פטור מן המזוזה ומן המעקה ..... ואין מערכין בו ואין משתתפין בו ואין מניחין בו עירוב [בבלי, סוכה ג ע"א / ג].

10 500 מניח אדם עירובי תחומין מיום טוב לחברו ומתנה [בבלי, ביצה יז ע"א / גטינגן, 1200].

11 1105 ואסור להוציא מרשות לרשות דהיינו מן הבתים לחצר בלא עירוב, ומניחין אותו באחד מן הבתים, וכשהחצר פתוחה לחצר אחרת ורוצין לעשותן רשות אחת נוטלין העירוב שגבו מן הבתים ונותנין אותו באחד מבתי חצר אחרת [ירושלמי, עירובין מח ע"א].

12 1918 ודי היה לו לעירובי-העיירה, שהוסר בדבר מלכות [ברנר, כבואתם של עולי ציון בספרותנו 11 א].

ד. צדקה של כיכר לחם לעני לשבת [עי' רצהבי, לה"ק שלבני תימן 216].

13 1966 בכל יום ששי היה עובר אדם ..... והכריז ברחובות קריה: "עירוב, עירוב!" כל עקרת בית, בשמעה את הכרוז, היתה מזדרזת ונוטלת ככר לחם, מאפה תנור, ונותנת לו. ככר לחם זאת נקראת "עירוב". ה"עירוב" היה נאסף בבית הכנסת והרב חילק אותו לעניי המקום [גמליאל, תימן 56].

— הַקָּשֶׁר עֲרוֹב וְכִיּוֹ"ב — ר' לפי רכיבו הראשון.

עֲרוֹבִי, עֲרוֹבִי

של עירוב, מעורב ומעורבב.

1 1475 אשר לפי זה יאמר בהם שהם צורות עם השמים ולא זולת וכמו שביארתי מהתקשרות המציאותי לא העירובי [ביבאנו,

- 8 4256 לחלוחתא אסורה משום תערובת דגים
טמאים; ר' בא בשם רב יהודה, הדא
דתנימר, במקום שאין המים (הולכין)
מהלכין, אבל במקום שהמים מהלכין אין
דג טהור מהלך עם דג טמא נירושלמי, ע"ז מב
ע"א / לידן, 1289].
הערה. השוה ע"בון 1.
- 9 5755 הישיגיה עופר מחרך ארובות | וחתי
ארך בתבס תערובות | הקליר, אתית עת דודים
(קרובה לפרשת החודש) / פ, 1150].
- 10 7000 רביעי מזבח פז יחטא פְתַעְרוּכָה ניוחנן
הכּהן, אזכר סלה (קדושתא למוסף יו"כ) / פ 609,
1348].
- 11 1771 אם המתכות והכסף חי נקיי' מתערובת
[שנאבר, מאמר התורה והחכמה 58].
- 12 1771 לא נמצא טעם וריח במים הנקי'
מתערובות [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 79].
- 13 1789 עפ"ר יש תערובת דם בכיחה שלו,
ולפעמים כולה דם [לפין, רפואות העם ד מט].
- 14 1794 אין לך אלא תערובת זו בלבד .....
שכל תערובות שבעולם פוסלין בה ומחלישין
את כחה [לפין, רפואות העם יח רסה].
- 15 1797 האויר התחתון הוא עב יותר מאויר
האמצעי, על ידי בני התערובות שבו, הם
חלקי האדים העולים מן הארץ והורובין, ספר
הברית לד ע"א].
- 16 1810 תערובת נחושת עם זהב יחליף תת כח
פעמים כתערובת כסף עם זהב [לינדא, ראשית
למודים ב, ד ע"א].
- 17 1835 לא יעמס על הזכרון תערובות דברי
חפץ ודברי רוח ילידי עולם וילידי יום
כאחד משא לעיפה [גינצבורג, תולדות בני האדם
IV].
- 18 1835 יון ..... תולדותיה תערובת הבלי
שוא ודברי רוח ..... גם ארץ יון לא נפלה
בגורל לשבט אחד כי רבו כמו רבו השבטים
..... וימלאוה תערובת אנשים [גינצבורג,
תולדות בני האדם 55].
- 19 1835 מרבית מכתבין בני תערובות כסף
לשון הקודש וחרשי לשון נועזן:] המה
[גינצבורג, קרית ספר 135].
- 20 1847 ולערב כל אלה לעשות מהם תערובת
אחת [סטודנצקי, רופא הילדים 93].
- 21 1853 ואם תאוה נפשו לאכול סאלאט .....
אזי יכחר שמן זך וטוב הריח, גם יתן בתוך
המאכל הזה צוקקער וחלמון ביצה, אשר
על ידי תערובתם יתמוג השמן ויקל על
העכול [סטודנצקי, ארוחת חיים 113].
- 22 1857 וגם לשון הקודש אשר בפיהם, כבר
התערב בו תערובת מלים מלשונות העמים
אשר משלו בהם [המגיד א 52].
- 23 1862 ר' תַעֲרוּכָה 2.
1868 האדם הלא הוא בן תערובות השכל
וההרגשה [אברמוביץ, האבות והבנים 54].
- 24 1869 בנחשת ישתמשו למלאכות רבות
..... מתערובותיו במתכות אחרות נזכיר
הלאה [סירקין, מערכת הדומם 96].
- 25 1869 תכונות הברזל וסגולותיו; מכל אלה
נזכיר אך מתערובותיו עם הפחם [סירקין,
מערכת הדומם 99].
- 26 1869 ר' תַעֲרוּכָה 4.
1870 ר' תַעֲרוּכָה 5.
- 27 1876 והוא מין ברזל המעורב בתערובת
כעמית עם יסוד החומצי [פורייס, תורת החיים 2
252].
- 28 1880 חקרו ומצאו כי אוזאטיס לא רוססי
ולא יהודי כי אם מבני התערובות, אביו יוני
ואמו אשכנזית או שוועדית ניל"ג, צלוחית של
פלייטון 373].
- 29 1880 שוב מעשה בחסיד אחד שכל ימות
השנה לא היה נזהר בתערובות וכשהגיע יום
הכפורים היה מתכוין לסעוד סעודתו בכשרות
[יל"ג, צלוחית של פלייטון 502].
- 30 הערה. תערובות — כלומר: עירוב בשר וחלב.
1890 מזג טעם חמוץ עם טעם מתוק אשר
התערבו בתוכן, והתערובות:] הזאת נעימה
מאד לעצבי חוש הטעם [פרנקל, שומר הבריאות
25].
- 31 1890 אבל קלקלה גדולה מזו הוא תערובת
טהעע מיובש אחרי שמושו ..... בתוך
טהעע חדש, או מכירתו לברו לעניים בלי
כל תערובה [פרנקל, שומר הבריאות 180].
- 32 1907 שירת-היחיד ..... נקיה מכל שמץ
תערובת אחרת [ביאליק, שירתנו הצעירה 71].
- 33 1907 הפיוט הלאומי, כאמור, לא היתה
תערובת הדתיות קשה לו כל כך [ביאליק,

1 942ק שאין התערוב מתיר אלא דבר > שאין
הזמן > מִתִּירו, כגון ערלה וכלאי הכרם
[רס"ג, חשוכה; ג"ש ב 176 / ג].

תַּעֲרֻכָּה

הצורה נגזרה מן הריבוי תַּעֲרֻכוֹת, ר' תַּעֲרֻכָּה.

כמו תַּעֲרֻכָּה.

1 1835 השתנו נמוסי המצרים ומשפטיהם
המיוחדים להם בימי קדם על ידי התערובה
אשר התערבו עם בני היונים גניצבורג,
תולדות בני האדם 115].

2 1862 אז יכסו את פני החתיכות ההם
בתערובת קמח ונפת ..... או כי ילושו
מעט מהתערובה הזאת בתוך הבצק [אברמוביץ,
תולדות הטבע א 301].

3 1869 הפחם יתאחד עם הברזל על דרך
החמיא או אך בתערובה מלאכותית אשר
יתערבו חלקי פחם דקים בין חלקי הברזל
[סירקין, מערכת הדומם א 99].

4 1869 הברזל יתערב בתערובה עם מתכות
אחרות ..... אך לא ישתמשו בכל תערובות
אלה כלתי אם כמעט כסף [סירקין, מערכת
הדומם 107].

5 1870 הרחצה תוכל להיות במים חמין בלי
כל תערובה, או בתערובות מלח-האבן
[גורדון, דרכי הרפואה 85].

6 1890 מיני מלח אלה ..... יוכלו להמס
ולהמהל בהמים ולהיות לתערובה זכה
וטהורה [פרנקל, שומר הבריאות 107].

7 1890 ר' תַּעֲרֻכָּה 33.

8 1919 התבואה גדלה ..... התערובה של
שמש ומטר טובה לה [ר' בנימין, כגבול השרון
56].

ב. קבלת אחריות

עֲרֻכָּה, יַעֲרֻכָּה, יַעֲרֻכָּה (ר' 51, הערה); עֲוֹרָכָה,
עֲרָכָה

דבר הערבות, אם נזכר, מתקשר לפועל על ידי:
את, או בלעדיו (1, 2, 5, 6, 9-12, 14-17, 19,
24, 28, 30, 31-35, 37-39, 43, 45-48, 50), ב
(29), בעד (22), ל (3, 11, 27), עבור (25), על
(40-42, 44); מקבל הערבות, אם נזכר, מתקשר
לפועל על ידי: ב (8, 18), ל (20, 21, 23, 30, 43,

שירתנו הצעירה 74].

36 1917 הבגדים כלאים: תערובת יום-טוב
וחול [ביאליק, החצוצרה נחבישה 161].

37 1917 העברים הקדמונים, שהם בני תערובת
שבטים רועי צאן ..... ושבטים אחוזים
בארץ [ביאליק, הלכה ואגדה 20].

(ב). במדעי הטבע: חומר שנתחברו בו
פתהליך מכאני שני חמרים או יותר, וכל
אחד מהם משמר את תכונותיו הפימיות
והפיסיקליות.

38 1876 אם נערוב שחק של נחשת ..... עם
אבק דק מגפרית כחות, אז נשיג אבק
שמראהו ירקק אמוצי ..... כהביטנו על
האבק הזה בעד זכוכית-מגדלת טובה, אז
נוכל לראות ולהבדיל בו בנקל את חלקי
הנחושת מבין חלקי הגפרית. דבר הלמד
מזה כי חלקי הנחושת והגפרית לא נתאחדו
באבק הזה להרכבה כעמיות! רק נתערבו
תערובות מעכאניות, ר"ל חלקי התערובות
השונים לא שינו איש את משניהו שינוים
עצמיים [רבינוביץ, ההרכבה וההפרדה 9].

ב. דבר שחל בו העירוב, הדבר המעורב.

39 2255 חמש נשים שנתערבו וולדותיהן,
הגדילו הַתַּעֲרֻכוֹת ונשאו נשים ומתו —
ארבעה חולצים לאחת ואחד מייבם [משנה,
יבמות יא, ג / ק, 1150].

40 —300 לפי שני "כי כל אוכל מחמצת ונכר"
[שם, יב, ט], אין לי אל' אילור; תערובתן מנין,
ת"ל "כל מחמצ' לא תאכלו" [שם, כ]
[מכילתא, פסחא י: הורוביץ-רבין 35 / א, 1291].

41 5005 ונוקמה בר' יוסי, דתנן, ר' יוסי אומ',
שורן בחומץ וחומץ צומתן, והני מלי
בעיניה, אבל על ידי תערובת לא [בבלי,
פסחים מ ע"ב / קולומביה 14a, 1546].

הערה. פירש"י: כשהחומץ בעין, אבל כשהוא
מעורב בתבשיל אין כחו חזק.

42 5005 ר' ערוב 3.

— בן תַּעֲרֻכָּה, נְשִׂאֵי תַּעֲרֻכָּה — ר' לפי
רכיבם הראשון.

תַּעֲרֻב

כמו תַּעֲרֻכָּה.

45, 54), לפני (4, 16), מן (10, 14, 18, 50), על (18), עם, מעם (2, 6, 28).

א. קיבל עליו אחריות לפני אדם או מוסד בכל עניין שהוא.

1 -500- ויאמר יהודה אל ישראל אביו שלחה הנער אתי ונקומה ונלכה ..... אנכי אֶעֱרְבֶנּוּ מידי תבקשנו אם לא הביאתי אליך והצגתי לפניך וחטאתי לך כל הימים וברא' מג. ח-ט).

2 -500- כי עבדך עֶרֶב את הנער מעם אבי לאמר אם לא אביאנו אליך וחטאתי לאבי כל הימים וברא' מד. לב).

3 -500- בני אם עֶרְבָתָּ לרעך תקעת לזר כפיך - נוקשת באמרי פיך נלכדת באמרי פיך [מש' ו. א-ב].

הערה. ר' עֶרֶב 22: ע' לשוננו מד 88. 4 -500- אדם חסר לב תוקע כף עֶרֶב עֶרְבָה לפני רעהו [מש' ז. יח].

5 -500- אל תהי בתקעי כף בַּעֲרִיכִים משאות [מש' כב. כו].

6 -500- שימה נא עֶרְבָנִי עמך מי הוא לידי יתקע [איוב ז. ג].

הערה. יש מפרש ערבני פיעל, ויש גורס עֶרְבָנִי. 7 -180- אל תערב יתר ממך | ואם ערבת כמשלם וכן סירא ח. יג / ג(א)).

8 500 מלמ' שכל ישר' עורבין זה בזה [בבלי, סנהדרין כז ע"ב / מ 95, 1342].

הערה. כ"י ירושלים: ערבין, והוא הנוסח המקובל. 9 550 החל וכלילה ומצא | ונער לעבד נימצא | זאת עש עורבו נעצב | חינוך ונתרפס פני ניצב [יניי, אחזה רעדה לשבטי תם (קרובה לברא' מד. יח): זולאי סג / 32].

10 550 נער עֶרְבָתִי מאבי | תנה והשב > > > > > [יניי, אחזה רעדה לשבטי תם (קרובה לברא' מד. יח): זולאי סו / 32].

11 -600- אמרו, אבותינו עורבין אותנו, אמ' להם הקב"ה, אבותיכם יש לי עליהם ..... אמרו לפניו, רבוננו של עולם, נביאנו עורבי' לנו, אמ' להם, יש לי עליהם ..... אמרו, הרי בנינו עורבין אותנו, אמ' הקב"ה, הא ודאי ערבים טובים [שהש"ר א. ד / וט. 1350].

12 -600- וכך איש שהיה צו[הו]ב עם אשתו,

היה אהרן הולך אצלו ואומ' לו ..... הרי אני עורבה שאינה סורחת עוד עליך מעתה; הולך לו אצל אשתו ואומ' לה ..... הרי אני עורבו שאינו מכיך ולא מקללך מַעֲתָה [אדר"ג נ"ב כד: שסטר כה ע"ב / פר. 1289].

13 -600- אם ערבת [ערבת] על מנת לשלם, ואם לוית [לוית] על מנת לפרוע ודרך ארץ זוטא ג / א. 1203].

14 -800- ר' עֶרְבֹת 5. 15 -800- אמר להם ר' פנחס, מבקשי' אתם שנעורבו אתכם שאתם מפרישין מעשרותיכם, אמ' להם [נצ"ל: לו.]; הן: ערב אותם, הלכו העכברים ולא נראו עוד ויב"ר, עקב ג / א. 1450].

16 -1050- באותה שעה קבל' ע'ליו' ר' עקיבה ללך ולחפס אם הוליד' לו [פלומר: אותו האיש] בן זכר, כדי שילמד אותו תורה ..... ולא היה מקבל עד שישב עליו ארב' ע'ים יום תענית; ויצאת' בנצ"ל: ויצאת בת' קול ואמרה לו, עקיב'ה, על זה אתה מיתענה, אמ' לפניו, רבוננו > לעולם, והלא לפניך ערבתי אותו [ליקוטי סדר אליהו זוטא: אברמסון 372 / ג].

17 -1050- א' להם הקב"ה, ערבים אתם את אבותיכם שאם אתן להם את התורה שהן מקיימין אותה ואם לאו אתם נתפסין עליהם [מד' תהלים ח. ד; בוכר לח ע"ב - לט ע"א / קמ. 1282].

18 -1050- ומעשה באדם א' שרצה להתערב ממונו בכולם; בא אליו אדם טוב ועשיר גדול, א"ל, תתערב בי, ועשה כן וערב בו; לימים כיון שבא הזמן א"ל, תן מה שערבתי ממך, א"ל, בוא למחר ..... והערב עם העני הולך ואומ' לו, תן מה שערבתי עליך ..... [אלפא ביתא דבן סירא ע: שטיינשניידר יג ע"ב / ה-לו].

הערה. ספק אם הוא עניין ההפקדה או השותפות (ר') א/עֶרֶב ה).

19 1050 ואמ' "והנושה בא לקחת" [מל"כ ד. א], יתכן בו כי הם ואביהם לקחו החוב ואכלו אותו או ערכו את אביהם, והערב יתחייב עליו לשלם [תר"ס המצוות ללוי בן יפת, ירושת א / ליידין. 1336?].

20 1204 כל המנהיג עצמו בדרכים אלו

- 34 1000 שקדה נא להיטיבי ובצלך אתלונן |
תמכה בי ערבני שיתני כזית רענן [נשמואל בר'
הושענא, קדורנית אם הילכתי (תצוה) / 32].
- 35 1167 ערב עבדך לטובה, גם | אמר נא די
לצרתי | והראני תשועתך | בטרם יום תמותי
[ראב"ע, לך אלי תשוקתי; לוי' ב 38].
- 36 1175 ר' א/ערב 12.
- 37 1861 ועכבור אחרי כואו עמנו בכרית יערבנו
לטוב, ענתה מדהבה, הלא יביא תולע בנו את
הכסף אל ביתנו [מאפו, עיט צבוע ב 31].
- 38 1872 אף ישקוהו סמים המעוררים שלשול
והקאה ..... ואנחנו אמנם לא נוכל לערוב
לטוב את התרופות האלה [אברמוביץ, תולדות
הטבע ג 208].
- 39 1895 ואתיתי לחננך עתה, שתעמוד לי
כשעת דחקי ותערבני לטוב כחנות הספרים
[מנרלי, בישיבה של מטה 73].
- ג. הבטיח, הויעד; נדר, נשבע (בצירוף כינוי
חוזר).
- 40 1050 ויתודה ויאמ', חטאתי וכזאת וכזאת
עשיתי, ויעלה במחשבו ויערב על נפשו כי
לא אעשה עוד רע ולא אשוב על כמותו הדבר
[טוביה בן משה, אוצר נחמד, ר"ה, ד / א, 1353].
- 41 1050 והנדר הוא אש' ערב האיש על נפשו
לי"י ית"ש בעת שבקש ממנו שיעשהו עמו,
וכאש' עשאו שלם מה שערב על נפשו [טוביה
בן משה, אוצר נחמד, ר"ה, טז / א, 1353].
- 42 1050 והמלך ואם יתחייב עליו לעמוד דברים
יתחייב אותם השכל, משום כי ערב על עצמו
אשר יקח החלף בעדו מהם, והרבה מאשר
נתחייב להם [יעקב בן שמעון, תר' ס' הישר לישועה
ב: מרקן 41 / לידן, 1550].
- 43 1050 כי בני יש' הבטיחים יו"י על רוב
הברכות והטובות וערב אותם להם [תר' ס'
המצוות ללוי בן יפת, אביב כג / לידן, 1336?].
- 44 1050 ואם היתה ההגדה כזב, אין לו הצלה
אלא שינחם וישוב אל הש"ם ית', ויערוב על
נפשו שלא ישוב להשבע על שקר עוד ולא
לעשות דבר רע [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, לקט
דינים ד / לידן, 1336?].
- 45 1050 והפחיד בפקידה לעובר אלהים
אחרים ..... וערב החסד לאוהביו ולשומ'
מצותיו [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, ירושת י /
- שהורינו אני ערב לו שאינו כא לירי חולי כל
ימיו [נרמב"ם, משנה תורה, דעות ד, כ / דפ' רומי,
1480].
- 21 1789 ואני ערב לו בדבר שסופו להחזיק לי
טובה על עצתי [לפין, רפואות העם ג לו].
- 22 1819 ידעתי את הגביר הנ"ל, ואני ערב בעדו
שלא ישנה את דבורו [פרל, מגלה טמירין כו
ע"ב].
- 23 1819 ושאלתי אותו מי ערב לנו שכל הדברים
הנמצאים בשבחי הבע"ש הם אמת [פרל,
מגלה טמירין ל ע"ב].
- 24 1853 ויגער בו ויאמר: אתה תערב את
האנשים האלה, ומידך אדרוש עבודתם
[מאפו, אהבת ציון 186].
- 25 1857 ויחלו גם האנשים אשר ערבו עבורו
לדאוג וידרשו וימצאו כי ..... חפץ לעשוק
את נושיו [המגיד א 30].
- 26 1857 גם הספרים המלאים למודים נשגבים,
לא יערבו את הסופר, ולא יתקעו לידו, לתת
לו שם וזכר עד דור אחרון [מאפו, עיט צבוע א
126].
- 27 1870 רק גוף בריא ושלם עורב ערובה לשכל
בריא ושלם [גורדון, דרכי הרפואה 14].
- 28 1897 ואני הלא ערבתי את הנער מעם אביו
[מנרלי, בעמק הבכא ב 497].
- 29 1919 אפילו אם יחפשו בנרות לא ימצאו שם
— ערב אני בדבר — לא את "הימים" ולא
את התחשים [ביאליק, ספח יב 62].
- 30 1930 את הברקת הזאת ..... מלכת כל
אבניחין, הקריב לי אשכר ומנחה אחד
מעבדי הנאמנים ..... ואת מלך הנחשים
הפקדתי שומר עליה. הוא עֲרָבָה לי [ביאליק,
אגדת שלשה וארבעה ב 52].
- ב. עשה חסד עם אדם, בייחוד בצירוף המלים
לטוב, לטובה; המליץ לטובת.
- 31 700 — כסוס עגור כן אצפצף אהגה כיונה
דלו עיני למרום אדני עשקה לי עֲרָבָנִי ויש' לה,
[יד].
- 32 —200 — עֲרַב עבדך לטוב אל יעשקני ודים
[תה' קיט, קכב].
- 33 550 שמך בשמו עירבתה | שאיריתי לטוב
ערבתה [יניי, אומן אמונתך רבה (קרובה לברא' לה,
ט: זולאי מן].

ליידן, 1336?].

ד. נתן משכונן.

46 ע425 – ויש אשר אמרים שדתינו וכרמינו ובתינו אנחנו עֶרְבִים ונקחה דגן ברעב [נחמ' ה. ג].

47 1857 את כל מקני וקניני ערבותי ומרכולתי מכרו בלא הון [מאפו, עיט צבוע א 15].

48 1862 גם העני היה ערב את כל הנמצא בידו ולוה כסף, למען יוכל להשתעשע שעות אחדות [אברמוביץ, תולדות הטבע א 485].

49 1930 לא גרזן אחד ולא משור אחד נטל ערובים והוליק אל הקונטורה [הוז, בישוב של יער א 12].

ה. שָׁכַר.

ראולי הוא מעניין ג/ערב.

50 ע1175 ויהי בימים הרבים ההם וימת מלך מצרים ויקם מלך חדש על מצרים ויערב ממנו השררה במאתים [צריך להשלים: דינר] בכל שנה [מג' זוטא: נובאר 546].

ו. הָעָז; נָאוֹת.

משמעות זו נולדה מן הצירוף עֶרֶב אֶת לָבו (ר') להלן) לאחר שניטשטש לגמרי התוכן הדקדוקי של הביטוי.

51 ק1336 מי האמין כי המטהרת והמתקדשת | ובגדי הנזירות בגאווה לובשת | ימצאה המורים בקשת | ויערב לבה לגשת | וכצפרים האחוזות כפח תפל אל תוך רשת [עמנואל הרומי, מחברות ג: ירדן 67].

הערה. במהדורת ירדן: [וְעֶרֶב, וניקוד זה (ר"ש פתוחה) עולה מן החרוז במקום אחר (מחברת כג, ירדן 424)].

52 ק1336 וקצתם ללמד אחרים לבם לא ערב | למען אשר איש זר לא יקרב | להקרא רבי או רב [עמנואל הרומי, מחברות כח: ירדן 534].

53 1788 הסרחן (דאס שטינק טיהר) ..... לא יוכל שום חי מאדם עד בהמה להתקרב אליו ..... וכאשר לפעמים יערב לב אחד להרוס עוד לקראתו ..... [לינדא, ראשית למודים א, לב ע"ב].

54 1807 לא ערב לי לבי לגשת אל מלאכת רבת יגיעה כזאת ..... כאשר לא ערב עוד לב

איש לפני לגשת אליה [בן זאב, אוצר השרשים ג, הקדמה].

55 1835 מדעתי אותך ידידי אוהב חכמה ומדע, על כן ערב לבבי להמליץ לפניך את האיש [גינצבורג, קרית ספר 138].

56 1853 הלא ידעת את תמר אשר לא ערב לבי להגות בה [מאפו, אהבת ציון 30].

57 1862 וישתער עליהם פתאם האריה הנפצע בחמת כחו ויחטוף את העלם ויטרפהו ..... ואיש לא ערב להצילהו מידו [אברמוביץ, תולדות הטבע א 228].

58 1919 ויאמר לו המלך: איש יהודי, היערוב לכך לרפאות את בתי [עגנון, הנדה 21].

— עֶרֶב אֶת לָבו, אֶל לָבו (63).

הָעָז.

מעיקרא (59) לָבו הוא כינוי חוזר, כמו עצמו והביטוי כולו שוה במשמעותו להתערב, כביכול משפן עצמו (ר' ד).

59 ק580 – והיה אדירו ממנו ומשלו מקרבו יצא והקרבתי ונגש אלי כי מי הוא זה עֶרֶב אֶת לָבו לגשת אלי נאם ה' יר' ל, כא].

60 –1050 "בחנת לבי פקדת לילה צרפתי כל תמצא" [תה' יו, ג], מכך שלא ירד אֶדָם לגדול המנו, שלא יאמר אדם, אני ערב את לבי, כן [הוא] אומר "כי מי <הוֹאָ> זה עֶרֶב אֶת לָבו" [יר' ל, כא] [מד' תהלים (קטעים): כו, מאן 319 ג/].

הערה. הנוסח המקובל במד' תהלים (בזכר קט ע"א): אני ערב לבי.

61 1835 אין איש ערב לבבו לשטנו [גינצבורג, תולדות בני האדם 182].

62 1838 כל מחשבותיהם משפטיהם ומעשיהם הם רק לסמות עיני העם למשול עליהם בתוקף ועזו לבל יערב אחד מהם את לבו לעבור על דבריהם ורצונם [פרל, כוחן צדיק 115].

63 1847 מאיר לא ערב אל לבו להקיץ אותו מרעיוני לבבו [שולמן, שפה ברורה 34].

הערה. במהדורת תרכ"ד/1864, עמ' 36 הנוסח הוא: ולא ערב את לבו.

64 1866 הצפור הזה ..... הן אמנם כי הוא ירא וחרד ובכל־זאת יערוב את לבו לגנוב

מעֶרְבִּים את בְּנֵיכֶם נְכֵלָה רַחֲמֵי ב' / דפ' וינה.
[1864].

עֶרֶב — ר' עֶרֶב א, הערה.

התעֶרֶב, נְתַעֶרֶב

משמש עם מושא ומתקשר על ידי: את (1), ב (8),
(9), בעד (12), ל (10), על (7, 11, 13).

א. הימר, התחרה.

מעיקרא הפקידו המשתתפים בהימור ערבונות
ממש להכטיח קיום דבר ההימור, ומשפטל המנהג
כביכול ערבו עצמם, ר' עֶרֶב אָת לְפָנָיו.

1 —500— ועתה הִתְעַרְבְּ נָא אֶת אֲדָנִי אֶת מֶלֶךְ
אֲשׁוּר וְאֵתְנָה לָךְ אֲלָפִים סוּסִים אִם תּוּכֵל
לַתֵּת לָךְ רֶכֶּבִּים עֲלֵיהֶם [מל"כ יח, כג].

2 ק1105 "שהמרר" — נִתְעַרְבוּ נְרִשִׁי, שֶׁבֶת לֹא
ע"א.

הערה. מתייחס אל: "מעשה בשני בני אדם שהמרו
זה את זה, אמרו, כל מי שילך ויקניט את הלל יסול
ד' מאות זוז".

3 ק1336 ב' בעלת האוב, באובות קסמי | נָא
לִי, וְאֶסֶף עִם יְדוֹתוֹן הָעֲלִי | נִתְעַרְבָה יַחְדוֹ
וַיִּרְאוּ פְעֻלִּי | בְּשִׁיר, וְנִתְרָאָה וַיִּדְוֹן אֶל שְׁמִי
[עמנואל הרומי, מחברות ט; ירדן 172].

4 1794 ואחד בלע ביצה אחת לשום צחוק
והתעֶרְבוּת (וועטין זיך) וגם הוא מת לפני.
רפואות העם כט תח].

5 1857 הארון פאנטאן עם אחוזת מרעיו
היקרים, הִתְעַרְבוּ לַתֵּת חֲמֵשׁ מֵאוֹת לִיטְרָא
שְׁטִירְלִינְג לְאִישׁ אֲשֶׁר יֵרָאֵם בְּכַחוֹ אֶת
הַנְּפִלְאוֹת [המגיד א 176].

6 1862 בשנת 1799 העריכו מלחמה בין קוף
גדול ובין כלב נושך ..... וְרִבִּים מִתְעַרְבִּים
תִּקְעוּ כָף, כִּי הַכֵּלֶב יָמוּת אֶת הַקּוֹף בְּמִשְׁךְ
שֶׁשֶׁה רִגְעִים [אברמוביץ, תולדות הטבע א 62].

7 1880 אף אצילים שגו באהבתה ..... תִּקְעוּ
יַחַד כָּף וַיִּתְעַרְבוּ עַל אֲדוּתֶיהָ וַיִּאֲבְדּוּ אֶת
הוֹנֵם [פרישמן, ביום הכפורים 351].

ב. נעשה ערב.

8 —1050 ר' עֶרֶב 18.

9 ק1105 שכולם נִתְעַרְבוּ זֶה כֹּזֵה עַל חוֹבוֹתָם
וְעַל עֲרֻבוֹתָם [נרש"י, סוטה לו ע"ב].

10 1911 ונִתְעַרְבוּ לִי מ"ו [=מורי ורבי] יִצְחָק

ולשלוח ידו במלאכת אחרים [אברמוביץ,
תולדות הטבע ב 177].

65 1876 האיש העורב לכו לעשות דבר בנוגע
לאחרים ..... הרי הוא בעיני כמזיק
להחברה [ליליינבלום, חטאת נעורים ב 119].

66 1930 כי מי זה יִעֶרֶב אֶת־לְבוֹ תִּפְשֵׁשׁ וְלַעֲלוֹת
בְּגֹזַע גְּבוּהָ כֹּזֵה וְלֹא תִשָּׁבֵר מִפְּרֻקְתּוֹ? [ביאליק,
אגדת שלשה וארבעה ב 32].

67 1965 הם מתהססים מאד | הרברים | עד
שֶׁהֵם עֶרְבִּים אָת לָכֶם | לְצֹאת מִן הַפֶּה — |
הֵלֶב, פְּשׁוּט אֵינוֹ רוֹצֵה | לְגִלּוֹתָם לִפְנֵי נְרוּשׁ.
שירי ממש 49].

נְעַרְב

שחלה עליו הערבות.

1 850 וכל ערב נערב חייב לשלם או
מה יקרה עליו [אלנהאנר, ס' דינים; מבחר
ישרים ב ע"ד / לידן, 1336?].

2 1949 ישראל נייטראלית, שגבולותיה נערבים
בידי רוסיה והאנגלו-אמריקנים, עשויה להיות
למוקד התפתחות שלווה [כרוידא, הכרת כווין].

3 1964 הריהו חב בהוצאות וברמי נוק
שנותחייב בהם החייב בשל החיוב הנערב
[רשומות, הצעות חוק תשכ"ה 71].

יִעֶרֶב, עֶרֶב

משמש עם מושא ומתקשר על ידי: את (3), ב (2),
ל (1).

א. כמו הקל: נעשה אחראי, ערב.

לא מן הנמנע שהוא בינוני פועל.

1 —600 אם אתם משמרים את התורה מוטב,
ואם לאו הרי בְּנֵיכֶם מִעֶרְבִין לִי נְכֵלָה רַחֲמֵי ב' /
דפ' וינה, [1864].

2 —1050 אִמ' לוֹ יְהוּדָה, אִם יֵלֶךְ בְּנִימָן סִפֵּק
נִתְפַּשׁ סִפֵּק אִינוֹ נִתְפַּשׁ, וְאִם אִינוֹ הוֹלֵךְ
עֵימָנוּ נָמוֹת כּוֹלֵנוּ, לֹא הוּא טוֹב שֶׁתִּנִּיחַ
הַסִּפֵּק וְתִתְּפוּשׁ הַיּוֹדִי, אִמ' מִי מִעֶרֶב בּוֹ,
אִמ' לוֹ, אִנִּי עֶרֶב [ב"ה, הוספות צא, ו: ח"א
1125-1126 / ל, 1100ע].

ב. עשה מִיִּשְׁהוּ לְעֶרֶב.

3 —600 בשעה שעמדו ישראל על הר סיני
אמר להם ה' לִישְׂרָאֵל ..... הרי אתם

- 11 ואבי הנזכר [רצהבי, לה"ק שלבני חימן 215].
12 1928 תשלח להם והם יתעברו עלי [רצהבי, לה"ק שלבני חימן 215].
13 1959 הקונסול בקש ממני שהאיש אשר התערב בעדי צריך שיביא הוכחה כמה מרויח לשנה בניורק [אקצע, מדע הרפוי בחימן רלן].
14 1971 קבעו ובמטו ממכם התלוו לי ט"ו גני [פלומר: לירה] מן אלבנק על נאמנותכם והתעברו עלי [נחום, גנויים מתימן שצ].
- ג. העז.
- 14 1858 יום מותי הולך וקרב, בתם לב שא הפרדי ..... בן יקר הזל דמעות, אך ללון [פלומר: להתלונן] אל תתערב [צוויפל, מינים ועונב 66].
- עֶרֶב = כינוי לעמים כנועים — ר' ו/עֶרֶב.**
- עֶרֶב, עֶרֶב**
- מי שקיבל עליו אחריות (משפטית) לכל עניין שהוא; ערובה (ר' 1, 3, 6). ע' לשוננו מה 307 ואילך.
- עֶרֶב כרגיל ביוגיו וע' בפועל; כאן הוכחו העדים לעֶרֶב א בלכר אם תכונתו שמנית מוכהקת. בעֶרֶב נתלכדו שני המשקלים פָּעַל ופָּעַל, ר' 3. מסורת תימן גורסת עֶרֶב כמו סו'. ע' אלדר ב 89.
- 1 135 <ורשי> הלוקח וירשו להמכר הזה לעשות בו כל שתחפץ, וכל שיש לי ושאקנה אח<ר> אֵיִם וערבים למרק לפנך את המכר הזה [תעודות בר כוכבא, מורבעת 30, 22–24].
- 2 225 המלוה את חבירו על ידי עֶרֶב לא ייפרע מן העֶרֶב ..... אף העֶרֶב לאשה בכתובתה והיה בעלה מגרשה ידיר הנייה, שמה יעשו קינונייא על נכסיו של זה ויחזו [י] את אשתו [משנה, ב"ב י' ז / ק, 1150].
- 3 225 הכל נתון בעֶרְבִים, ומצודה פרושה אל כל החיים [משנה, אבות ג, טז / ק, 1150].
הערה. כ"י פר 138 (1100): בעֶרְבִים: כ"י קמ (1350): בעירבון, והוא המקובל, ור' עֶרְבִין 10. ע' לשוננו כנ"ל.
- 4 300 אבי הבן שנעשה ערב לכתובת כלתו,

- אם יש שם נכסים לבן גובין משל בן, ואם לאו גובין משל אב [תוספתא, כתובות ד, יד / יונה, ק1340].
- 5 —300 "וכשלו איש באחיו" [וי' כו, לו], אינו או' "איש באחיו" אלא איש בעונות אחיו, מלמ' שכל יש' ערביִן זה לזה [ספרא, בחוקות: ייסי קיב ע"ב / וט 31, 1073].
- 6 —300 "ונקה המכה" [שמ' כא, יט], שומע אני יתן ערבים ויטייל בשוק, ת"ל "אם יקום והתהלך" [שם], מגיד שחובשין אותו עד שנתרפא [מכילתא, נזיקין ו: הורוביץ–רבין 270 / מ, 1435].
- 7 425 כגון דמרין כן, אני פל' בן פל' לוהה ממך פל', ופל' ערב וירושלמי, ב"ב יז ע"ג / לידן, 1289].
- 8 500 אמ' לו הקב"ה לשר הים, פלוט אותן [פלומר: את המצרים] ליבשה ..... אני נותן לך אחד ומחצה בהן ..... נחל קישון יהא ערב; וכי אתא סיסרא על ישראל ..... אמ' הקב"ה לנחל קישון, לך והשלם ערבותך; גרפם נחל קדומים והשליכן לים ..... מאי "נחל קדומים" [שופ' ה, כא] — שנעשה ערב מקודם [בבלי, פסחים קיח ע"ב / אנלאו, 1560].
- 9 500 ר' עֶרֶב 8, הערה.
- 10 550 ונתנו ערבים לקיים עליהם מצוות חוקים ומשפטים [נהדוה, אום משולת חזיר (קרובה למשמר חזיר): קאלה כ / ג].
- 11 550 תמו מהם <חל> לים רבים | כי הם זה לזה עֶרְבִים [יניי, קרובה לבמ' כה, א: זולאי ריו / 62–52].
- 12 550 מה יפים משכימים ומעריכים | במראם נאים בקולם עריבים | בייחודם אלה לאלה עריבים | ועם שונים לא מתעריבים [יניי, אחד אתה ומי ישיבך (קרובה לדב' ו, ד): זולאי רמ].
- 13 —600 לאחד שהלך לו [ל]ות מן המלך, אמ' לו, הבא לי ערב ואני מלוה אותך, הלך והביא לו ערב אחד, אמ' לו, ערבך צריך ערב [שהש"ר א, ד / וט, 1350].
- 14 —600 אמר ר' ישמעאל לפני תלמידו, אני ורבי עקיבה ערבים בדבר הזה, שכל מי שהוא יודע שיעור הזה שליוצרנו ושבחו של הקב"ה מוכטח לו שהוא בן העו' הבא

אבטח ואתה הוא עֶרְבִי נִרְיָה"ל, אלהי אל
חשבר: ברודי ב 168].

הערה. הניקוד (ע"י חטופה) עולה מן המשקל.
1275 מפני חטאינו גלינו מנוה שירותינו |
ונתרחקנו מעל אדמת זמירותינו | ..... על
בעלי חוב נטשנו כלי מליצותינו | ועל
ערכים תלינו כנורותינו | ותגדל שמחתנו
כשאנו יכולין לעשות חובותינו בדרש, חרב
המתהפכת 23, מוכא בהערות שד"ל שם].

הערה. שד"ל: "גם יש בכ"י קו על מלת ערכים,
שהיא כאן מלשון ערכון ועורב ערובה לפני רעהו,
וקו על מלת חובותינו, שענינם כאן הלוואותינו".
1336 ואם יש למשה — תהי לו כנושה |
ואם אין בידו מעה — ריב עֶרְכִים [עמנואל
הרומי, מחברות כ: ירדן 381].

הערה. הניקוד (ע"י חטופה) עולה מן המשקל.
1542 ואף אם אין לך כסף מחירי | לקחהו
אבל תתן ערכים [אלהיו הלוי, אשכנז לאלי / דפ'
איזנא, 1542].

הערה. הניקוד (ע"י חטופה) עולה מן המשקל.
1819 ואמר שאחי ..... לקח אצלו י"ש
בהקפה, וכאשר לקח הי"ש הייתי ערב
עבורו [פרל, מגלה טמירין יד ע"ב].

1822 כל ג' בתי אבות (פאמיליען) מחויבים
להעמיד תמיד איש אחד גבור חיל לצבא,
והם ערכים בעדו לכל ירך לבכור ולכל ינוס
מהמלחמה [בלוך, שילי עולם א, פח ע"א].

1835 לא השתפק ..... בהעֶרְבֹת הנתונה
לו מאתנו ..... וישאל את פינו שנית אם
עוד עֶרְכִים אנחנו לו על תשלומי החלופים
האלה [גינצבורג, קריית ספר 32].

1872 ואני אמנם אינני ערב בעד אמיתת
הספור הזה [אברמוביץ, חולדות הטבע ג 66].

1909 בצרכי העולם הזה תשתדלו כל אחד
ואחד לעצמו, ובצרכי העולם הבא ישתדל,
כדרך הערב, אחד על חבירו [מנדלי, סוסיתא כא
207].

1913 "אערבנו" — אהיה ערב בעדו [גורדון,
תנ"ך עם פירוש, ברא' מג, ט].

1932 [פלונין] יהיה ערב בעדי [רצהבי, לה"ק
שלבני תימן 214].

עֶרְבִי

כמו עֶרֶב.

[שיעור קומה / ל, 1250].

15 — 800 אמרו לו [פלומר: ישראל לקב"ה], בנינו
ערבים שלנו; מיד קיבלן הקב"ה ונתן את
התורה לישראל [תנחומא, ויגש ב / קמ, ע1325].

16 — 800 אמר לו, אני ערב, אמר לו, כמה אתה
ערב, בכסף וזהב, אני נותן לך, החרש, אמר
לו, לא בכסף ולא בזהב אני ערב אלא
בנפשו [צ"ל: בנפשי], שכך אמרתי לאבי, "אם
לא אביאנו אליך" וגמ' [ברא' מד, לב] [תנחומא
מאן: א, קצג / ניו יורק].

17 — 800 "אם ערכת לרעך" [מש' ו, א], אלו
ישראל שהם ערכים בינם לבין המקום .....
ומה היה ערבותן, אלא בשעה שבא הקב"ה
ליתן את התורה לא קבלה אחו' מכל
האומות אלא ישראל [שמר"ר כו, ט / ירושלים,
ע1450].

18 — 850 ר' נָעֶרֶב 1.

19 — 975 סולקו סניגורי עמך דרוש וקרובם
[פלומר: דרשן וחזן] | סמוכים לעד קרוביך כך
קרובם | עשוקים כי המה גוף וקֶעֶרְכֶם |
עֶרְבָתָ טוב והצלח היות עֶרְכֶם [שלמה הכבלי,
אורח צדקה (סליחה): פליישר 261 / ל, 1180].

20 — 1000 בשעה שזלגה רואת ערב דם נתחיל
ונתגבר [שמואל בר' הושענא, אמונה אומן (ויגש) /
42].

הערה. רואת ערב — פלומר: עינו של יהודה.
21 — 1050 מהו "צעקה אל אלישע" [מל"ב ד,
א], א' לו, [ר'] פרנסני, שהבן פורע שטר של
אביו שהוא ערב בו [אגדה על "ואשה אחת":
ברלינר-הופמן 14 / קונטני, ע1400].

22 — 1050 "בני אם ערכתה לרעך" [מש' ו, א],
בתלמיד חכמ' הכת' מדבר, בשעה שהזקן
מתמנה פרנס על הציבור א' לו הקב"ה, עד
שלא ניתמנית לא היית נתפש על הציבור,
עכשיו שנתמנית נעשית ערב על הציבור
[מר' תהלים ח, ג: בוכר לח ע"ב / קמ, ע1282].

23 — 1050 ר' עֶרֶב 18.

24 — 1050 ר' עֶרֶב 19.

25 — 1075 רצה נשען עלי חסדך וחוסה עלי
נפוך פאת מזרח ומערב | כלוא מסגר
במחשכי מצולות ואין מתיר ואין גואל וערב
[מבורך הכבלי, שיר שקול: זולאי].

26 — 1141 ואיך לא יתמו לי משאלותי | וכך

- 1 425 אַמ' ר' יוסי, הָא אַמְרָה, שְׁנִים שְׁלוֹ
מֵאָחַד, אַע"ג דְּלָא כְּתִיבִין "אַחֲרָאִין וְעֲרָאִין
זֶה לְזֶה", אַחֲרָאִין וְעֲרָאִין זֶה לְזֶה נִירוּשְׁלַי.
שְׁבוּעוֹת לֹא ע"א / לִידִין, [1289].

עֲרָכָה

- הַגִּיָּה אַחֲרָה, מַעֲיִן עֲרֻכָּה, מִשְׁתַּקֶּפֶת מִן הַתַּעֲתִיק
επουσα *επουσα (כְּתוּב ερσουσα) הַנִּמְצָא בִּכְ"י, Paris,
Bibl. Nat. Gr. 3 שִׁנְכַּח בִּשְׁנַת 1096; ע"י פִּילד
א 516 הָעֵרָה 27.

- א. הַתַּחֲיִיבוֹת; נִדָּר אֹף שְׁבוּעָה (3; ר' עֲרָכָה ג.).

- 1 -500- ר' עֲרָכָה 4.

- 2 1050 מִשּׁוּם כִּי לֹא יִהְיֶה נִדָּר אֲלָא אִם
הַתְּנָה אוֹתוֹ עַל נִפְשׁוֹ עַל דֶּרֶךְ עֲרוּבָה לִיִּי
[תַּר' ס' הַמְצוּוֹת לִלּוּי בִּן יִפְתָּה, לִקְט דִּינִים ג' / לִידִין,
[? 1336].

- 3 1050 וְאִם "בַּעַל הַבּוֹר יִשְׁלַם" שִׁמ' כֹּא, [לך]
..... וְלֹא יִתְחַיֵּיב עַל כָּל א' לִכְסוּתוֹ וְאַחַר
כֵּן יִפְתַּח אוֹתוֹ וְזוֹלָתוֹ, אֲבָל אִם יִנִּיחַ אוֹתוֹ
הָרֹאשׁ בְּרִשּׁוֹת הַשְּׁנִי יִתְחַיֵּיב עַל הַשְּׁנִי
עֲרוּבָתוֹ כְּכֹל דְּבַר [תַּר' ס' הַמְצוּוֹת לִלּוּי בִּן יִפְתָּה,
יִירוּשָׁת 1 / לִידִין, [? 1336].

- 4 1100 רוח איש כי יעלה | באשת נעורים
להתגרש | רצוי עֲרוּכָתָא פִּירִיד בִּסְפָר נִיצַחַק
בִּן רֹאבוֹן, אֲדַבְרָה וִירוּחַ לִי (אֲזַהֲרוֹת); לִירוּנוֹ טז
ע"א].

- הָעֵרָה, הַשּׁוּה א/עֲרָכָה 17.
5 1105 "וְכָל הָעֵרָב" ..... כָּל הָעוֹרְבִי
עֲרוּבַת מִצְרִים, גִּרְנִטִּיא"ה בַּלַּע"ז [רש"י, יח' ל.
ה].

ב. חֲסֵד.

- 6 975 ר' עֲרָכָה 19.

- ג. חֲפִץ הַנִּיתָן לְסִימָן הַהַתַּחֲיִיבוֹת; מִשְׁכּוֹן.

- 7 -500- וְאֵת עֲשֶׂרֶת חֲרִיצֵי הַחֶלֶב הָאֵלֶּה
תְּבִיא לִשְׂר הָאֵלֶּף וְאֵת אַחֲרֵי תִּפְקֵד לְשִׁלּוֹם
וְאֵת עֲרָכָתָם תִּקַּח [שִׁמ' א יז, יח].

- הָעֵרָה, בִּמְשַׁמְעוֹת עֲרָבָה בִּפְסוּקֵי זֶה נִחְלָקוּ הַמִּפְרָשִׁים:
א) סִימָן לְהוֹכִיחַ קִיּוֹם הַשְּׁלִיחוֹת; כָּבֵר בֹּא בִּמְד'
שְׁמוּאֵל פ' כ': דּוּגְמָא [=הוֹכַחָה] דִּידְהוֹן וְאֵת
עֲרוּבָתָם תִּקַּח עֲרוּבָתוֹהוֹן, וְכֵן מְקוּבֵּל הַיּוֹם. ב)
שְׁלֹמֶם וְטוֹבִים; כֵּן בְּחֶרְגוֹם לְכַתּוּב וּמְקוּבֵּל בִּימֵי

הַבִּינִיִּים (ע"י לְמַשֵּׁל רִיב"ג שְׂרָשִׁים עֲרָךְ עֲרָכָה ז"א
נִתְפָּרֵשׁ מִן הָעֲרָב. דְּרִשְׁתָּ חו"ל (כְּבִלִי, כְּתוּבוֹת ט
ע"ב): גִּט כְּרִיתוֹת.

- 8 1089 צִפָּה רוּחַ בְּקִרְבָּנוּ | לְפַקְדוֹן גִּבִּינוּ |
וְכַמְעַט עֵין תִּפְקַח | וְאֵל עֲרָכָתוֹ יִקַּח נִיצַחַק
אֲבָן גִּיָּתָה, מֵה יִתְרוֹן לְאֹדֶם; שִׁירָמֵן א 310].
9 1250 נָאִם אֵל מֵה הָעֲרָכּוֹן ..... לֹא עֲנוּ
כָּלֵם הִנֵּה נָא לִי שְׁלֹשֶׁת אֲבוֹת שְׁמֵם הַטּוֹב
בְּשִׁמְן מֶרְקָח | וְאֵת עֲרָכָתָם תִּקַּח [הַאֲזוּכִי, אֲנִיד
חֲסָדִי הָאֵל (זוֹלָת לְשִׁבוּעוֹת); שִׁירָמֵן ב 347].

- 10 1861 מִבְּקָשִׁי עֲזוּרָתוֹ עוֹבְרִים לְפָנָיו כְּכִנִּי
מֶרְוֵן, אֵלֶּה לְעֹבֹט עֹבֹטִים וְאֵלֶּה לְפָדוֹת
עֲרוּבָתָם [מֵאִפּוֹ, עֵיט צִבּוּעַ ב 53].

- 11 1870 ר' עֲרָכָה 27.

- 12 1893 יִתְנוּ עֲרוּבָה כִּי יַעֲזֹבוּ בְּקִרְבּוֹ אֵת הָעִיר
[אַחַד הָעַם, אֲמַת מֵאֲרֵץ יִשְׂרָאֵל ב 176].

- 13 1920 אִם כֵּן, מֵה הִיא הָעֲרוּבָה, שְׁבִיּוֹם אֲשֶׁר
נִקְדוּת-מִרְכּוּס לֹא תִהְיֶה עוֹד הַשְּׁלֹטוֹן הַמִּשְׁרָדִּי,
..... אִם לֹא תִתְּהַפֵּךְ גַּם עֲלֵיהֶם הָעִגְלָה
הַנִּדְחָתָה? [כְּנָרָה, לְפָנִים וְאַחֲרֵי 594].

— בִּן עֲרָכָה — ר' בִּן.

עֲרָכּוֹן, עֲרָכּוֹנוֹת

- מִשְׁכּוֹן, דְּבַר הַמוֹפֵקֵד לְהַבְטִיחַ הַתַּחֲיִיבוֹת;
וּמִזְדָּמָן גַּם בִּמְשַׁמְעוֹת עֲרָכָה א (ר' 13,
24-26).

- שׁוּמ' ʿarābon = עֲרָכּוֹן בְּרִי"ש פְּשוּטָה, וְכֵן הִיא
בְּשִׁמּוֹת הַשְּׂאוּלִים (?) בְּעַר' עֲרָכָאֵן, עֲרָכּוֹן; בִּיּוּנִית
ἄραβων (כָּבֵר בְּמֵאָה הַרְבִּיעִית לְפָנֶיהָ) וּמִמֶּנָּה
בְּלֵאֲטִינִית arr(h)abo בְּרִי"ש כְּפֻלָּה; א"מ (יב
קֶאוּלִי מִס' 10) עֲרָכּוֹן; אֲרִי" עֲרָכּוֹנָא.

- 1 -500- וַיֹּאמֶר אֲנִכִּי אֲשַׁלַּח גְּדִי עֲזִים מִן
הַצֹּאן וְתֹאמַר אִם תִּתֵּן עֲרָכּוֹן עַד שְׁלֹחַךְ,
וַיֹּאמֶר מֵה הָעֲרָכּוֹן אֲשֶׁר אִתְּךָ וְתֹאמַר
חֲתָמְךָ וּפְתִילְךָ וּמִטָּךְ אֲשֶׁר בִּידְךָ וַיִּתֵּן לָהּ
..... וַיִּשְׁלַח יְהוֹדָה אֶת גְּדֵי הָעֲזִים בִּיד
רַעְיָהוּ הָעֲדֹלְמִי לְקַחַת הָעֲרָכּוֹן מִיַּד הָאִשָּׁה
וְלֹא מִצָּהָה [כִּרְא' לֹח, יז-כ].

- 2 225 ר' עֲרָכָה 3, הָעֵרָה.

- 3 300 הַנּוֹתָן עֲרִיכּוֹן לְחִבְרֵי עַל הַבֵּית וְעַל
הַשְּׂדֵה, כָּל הַמְּשֻׁנָּה וְכָל הַחֲזוֹר כּוּ יָדוֹ עַל
הַתַּחְתּוֹנָה [חֻסְפָּתָא, כ"מ א, יח / יוֹנָה, 1340].

ערבון על ברית שלא ישיב לבעליו עד שישלם את חקו, כן לא (ת)בא ישועה עד אשר נשוב, וגלות הוא ערבון ביד מלכיות החובלים [אלקומסי, פתרון, זכ"א, ז: מרקן 73 / פירק: 1303].

953 ותשלח המלכה לכל המלכים אשר כבש הורקנוס חמיה ואלסכנדר בעלה ותקח את בניה[ם] ויהיו בידה לעירבון [יוסיפון לר: פלוסר 138 / ירושלים, 1282].

953 והיה אם תשמעון ולא יצדקו דבריי, והמתם את אמי הקדושה, ואת אשתי יקרתי וחמדת נפשי המיתו, וגם את נפשי לא תחיון, ויהי דמם לכם לעירבון [יוסיפון עח: פלוסר 370 / ירושלים, 1282].

1105 ק"מ"שחק בקוביא" — בעירבון והמראה שקורין פרמיילה [רש"י, שבעות לא ע"א].

1822 יניחו נשיהם ועולליהם תחת יד הקיסר לערבון על אמונת רוחם לבל יאשמו בה [בלין, שבילי עולם א, קצר ע"א].

1835 לא נשאר למע"ל להשיב לסוחר הנ"ל בלתי אם כסף ממכרו בצמצום אחרי נכיון הערבון (האנד געלד) אשר הניח בידי גיסי [גינצבורג, קרית ספר 48].

1835 כאשר בא פאליביוס הסופר בתורת ערבון לרומה [גינצבורג, תולדות בני האדם 225].

1857 הלוח כספר כנשך ובערבון [מאפד, עיט צבוע א 121].

1864 וע"כ רוצה הוא שיחיה היהודי עד אחר היאריד והוא יקבל אותו על ערבונו ..... ואז ימסור אותו ליד הכמרים [רוזקינסון, סיפורי צדיקים 10].

1876 היא נושה כי שבעים ר"כ ..... עלי לתת לה ערבון בעד נשיה [ליליינבלום, חטאת נעורים א 106].

1898 אחרי אשר התחילו (בערבון אלפים פ"ר לשנה מהכנסות כרמיהם) לשמור את המכונה [גרובוסקי, מארץ ישראל ג 550].

1907 ורק בהם, אני רואה, לפי שיטתי, את הערבון הבטוח להצלחת היחיד [בנר, מעבר לבולין 34].

1960 ראינו את האמריקאים מונעים מצרפת את ערבויות-הבטחון שאותן הבטיחו לה

4 ע255 הנותן עירבון טבעת לחבירו וביקש לחזור בו חזר בו [ירושלמי, שביעית לט ע"ד / לידן, 1289].

5 ע255 תני, השיליא הזאת בשבת עשירין טומנין אותן בשמן והעניינים טומנין אותן בתבן וחול, אילו ואילו טומנין אותן בארץ כדי ליתן ערבון לארץ [ירושלמי, שבת טז ע"ג / לידן, 1289].

הערה. כלומר, למשכון ולסימן שישב אל העפר כשהיה (פני משה).

6 ע500 והתני בר קפרא, לעולם ידבק אדם בשלשה דברים ..... ויתרחק משלשה דברים, מן המיאון ומן הפקדונות ומן הערבונויות [בבלי, יבמות קט ע"א / דפ" ונציה, 1522].

הערה. נ"א הערבות (כ"י וט 487).

7 ע500 דאיתמר, ערבון — רב אמי, כנגדו הוא קונה, ור' יוחנן אמי, כנגד כולו הוא קונה [בבלי, ב"מ מח ע"ב / ה, 1184].

8 —600 ובני אימידי, שהיו תמורות של אבותיהם, וכן הוא אר' "ואת בני התערובות" [מ"ב יד, יד], שהיו בעירבון כשבילי אבותיהם [אסת"ר א, ה / וט, 1417].

9 —600 "ויאמר הגואל לבועז קנה לך וישלוף נעלו" [רות ד, ח], נעלו של מי ..... מסתברא כמאן דאמר נעלו של בעז, שכן דרך הלוקח להיות נותן ערבון [רות רבה ז, יב / א, 1513].

10 —600 הכל נתון בערבון, ומצודה פרוסה על כל החיים [אדר"נ נ"א לט: שכטר נח ע"ב — נט ע"א / ניו יורק].

הערה. השה ע"ב 3.

11 —800 ועם שהיא [פלוסר: תמר] יוצא' בקשה את הערבון ולא מצאה אותם, באותה שעה תלתה עיניה לשמים, מיד שלח לה הקב"ה אחר" [תנחומא, בוכר, וישב יז: 187 / א, 1300].

12 ע850 אדם שנתן ערבון לאשה בפני עדים והתנה עמה שאם עד כך וכך ימים עשיתי לך או אעשה כך את [כל התנאים, הרי היא מקודשת ואשתו היא, ובלבד שתקח ערבון] [אלנהאנדר, ס' דינים: מבחר ישרים ה ע"ד / לידן, 1336?].

13 ע900 "חובלים" ..... חובל רואיהן [צ"ל: רהאין, כלומר: ערבונויות, בני תערובות?], שיקח

והרצייתי אותם לקבל את ערבותי על הסחורה עד אשר תבואנה התעודות הראויות [גינצבורג, קרית ספר 39].

11 1873 הנכם חושבים את עצמכם לערבים בעדנו — אך הננו פוטרים אתכם מן הערבות הזאת, וכל אחד מאתנו יתן לכם שטר כתוב וחתום ..... שהוא מקבל אחריותו עליו ואיננו חפץ בערבותכם [גלייני-בלום, עולם התהו 635].

12 1960 ר' עֲרֵבֹן 25.

13 1972 עֲרֵבֹת ישראל זה לזה בכל דור, להולכים חשכות את היית המאור, | לטבוחים, לשרופים — נחמה ומזור, | את שברת הכבלים, את פרצת המצור! | נשלום, כוכב התקומה 37].

עֲרֵבֹן

כמו עֲרֵב.

1 1391 וכן אמר איוב "שימה נא ערבני עמך מי הוא לידי יתקע" [איוב יז, ג], אלו היה חוב של כסף וזהב הייתי נותן ערבניך, עכשיו שהוא נפש, מי נותן את נפשו עלי מובאות ממדרש השכם (ע 1000?) במנורת המאור לאלנקאה; אנלאו 318–319].

2 1790 כל קהילה היא ערבנית בעד כלל מס הגלגולת שחשבו סופרי המלך, והקהל אחראין לגבותה מאנשי קהילתם נלפין. לקוטי כללים לז].

עֲרֵבֹת

כמו עֲרֵבֹת.

1 1204 אי זהו ערב ואי זהו קבלן, אמר לו, תן לי ואני נותן לך, זהו קבלן, שיש למלוה להפרע ממנו תחלה ..... אבל אם אמר לו, הלווה ואני ערב, הלווה ואמתן! פורע, הלווה ואני חייב, הלווה ואני נותן, הלווה ואני קבלן, תן לו ואני ערב — כולן לשון ערבנות הן, ואינו תובעו תחלה [רמב"ם, משנה תורה, מלוה ולווה כה, ה / דפ' רומי, 1480].

הערה. השוה עֲרֵבֹת 3.

2 1789 דלא הוי נוגע בעדות מטעם שמא יתעשר ויפטר ע"כ מערבנותו [לפין, מודע לבניה יד ע"א].

תחילה במפורש, מפעילים עליה לחץ עקשני כדי שתוותר על הערבות שהיו בידה [אמיר, מאבק לחרות ג 88].

— (חברה) בְּעֵרְבֹן מִגְבֵּל, בַּע"מ

(חברה) שאחריות חברה הוגבלה לסך, שפל אחד מהם מתחייב בו לתשלום חובותיה, בייחוד בשעת פירוקה.

26 1921 שום חברה או שותפות (הן בערבון מגבול והן בערבון בלתי מגבול), שמספר חבריה הוא למעלה מעשרה, לא תוכל להתעסק בפלשתניה (א"י) באיזה עסק שיביא לה או לחברה רוח לפני אשר תרשם בתור חברה לפי פקודה זו [פקודת החברות א].

עֲרֵבֹת, עֲרֵבֹת (13), עֲרֵבֹת (9)

מסורת תימן גורסת כמו בס' עֲרֵבֹת.

כמו עֲרֵבָה א.

1 3000 והלא ערב הוא, וסופו של ערב לצאת ידי ערבותו [חוספתא, ברכות ד, יח / וינה, 1340].

2 5000 ר' עֲרֵב 8.

3 5000 הלווה ואני ערב, הלווה ואני פורע, הלווה ואני חייב, הלווה ואני נותן — כולן לשון ערבות הן [בבלי, ב"ב קד ע"א / ה, 1184].

4 5000 ר' עֲרֵבֹן 6, הערה.

5 800— אמי' ישי לדוד בנו, הרי השעה לקיים אותו הערבות של זקיןך שערב את בנימן מיד אביו, שנ' "אנכי מערבנו" [ברא' מג, ט].

אלא לך והוצא אותו מערבותו, שנ' "ואת אחיך תפקוד לשלום ואת ערובתם תקח" [שמ"א יז, יח], ואין "ערובתם" אלא ערבות; מה עשה דוד, הלך וקיים את הערבות והרג את גולית [נחומא כוכר, ויגש ח: 208 / א, 1300ע].

6 800— ר' עֲרֵב 17.

7 1105 ר' הֶתְעָרַב 9.

8 1835 לא אוכים אנחנו בשום פנים להפקיע את מע"ל מחובת הערבות בעד הסחורה השלוחה מאתנו לידו [גינצבורג, קרית ספר 6].

9 1835 ר' עֲרֵב 32.

10 1835 לולא מהרתי ..... אל הפקידים .....

3 1952 ולענין חתימתו של וולטרמרד, מקשקש מנהל הבנק בלשונו ואומר ..... אם הגברת תביא כתב ערכנות של הפרופיסור ארנסט וולטרמרד נקבל את השטר ונגנון, שירה תשי"ג 161.]

תַּעְרוּכָה

א. כְּמוֹ עֶרְכָּה ג; ר' בֵּן תַּעְרוּכָה.

ב. הימור.

1 1862 הדבר הזה העיר את קנאת האכרים האחרים ..... ויתעשקו עם אדוני הסוס ..... ויתערבו אחרי כן כי טרוף יטרף גם הוא ..... זלעפה אחזה את אדונו, אשר אבד את התערובה [אברמוביץ, תולדות הטבע א 193].

2 1866 ולפני המלחמה יניחו המתערבים את מכסת כסף התערובה [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 244].

3 1866 בני הכושים התמכרו שמה לצחוק התרנגולים בכל לבם. מפני תערובות לא טובות ומכות אכזריות, הסובלים מתאומם זאת, אסרה להם המלכות את השחוק ההוא [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 245].

ג. סחר

עֶרְב, עוֹרֵב

סָחַר.

1 5700- הונך ועזבוניך מערבך מלחך וחבליך מחזיקיך בדך וְעֶרְבִי מערבך וכל אנשי מלחמתך אשר כן ובכל קהלך אשר בתוכך יפלו בלב ימים ביום מפלתך [יח' כז. כז].

2 1542 וטוב מפז ומזהב ומכל | סחר ורכלים ועורבי מערבים [אלהיו הלוי, אשכנז לאלי / דפ' איזנא, 1542].

3 1857 ענגלאנד שרתי במים רבים ..... כנענים עורבי ערובה המה, והכסף יענה את כל קיומם [המגיד א 150].

מַעְרָב

מסחר, סחורה, ממוץ.

1 5700- יון תבל ומשך המה רכליך בנפש

אדם וכלי נחשת נתנו מַעְרָבָךְ [יח' כז. יג].

2 975 ר' ב/עֶרְב 19.

3 1542 ר' עֶרְב 2.

4 1822 ארץ הודו ..... הערביים המה רוכליה בסוסים ..... וכל מגדים הנותנים ריח וקטורה באפם יתנו מערבה ..... והיא גם היא ברוב הונה ומערבה תזן ממלכות רכות [בלוך, שבילי עולם א, סד ע"ב].

5 1862 הרוססים ובני ארץ זיביריען יתנו מַעְרָב אירופה ואזיה בעור החולד הזה [אברמוביץ, תולדות הטבע א 139].

הערה. במקור הגרמני Lenz, Gemeinnütziges Naturgeschichte 1851: "Für den europäischen und asiatischen Handel."

6 1862 בטרם החלו לצוד את התנינים הגדולים ..... היה ציד סוסי החוף סחר גדול במערבי הבריטאנים [אברמוביץ, תולדות הטבע א 280].

7 הערה. במקור הגרמני (ר' 5): "des britischen Handels." 1862 העיר פעקינג הנה היא בימים האלה מוצא לאורחות אין מספר, אשר תפיץ על ידיהם נשק וטהעע וכל מיני מערב בחינא- הצפונית, בעת אשר שפעות גמלים אחרים נושאים טהעע וטאבאק ויתר סחר חינא ומערבה אל קיאחטא עיר קצה גבול רוסיה [אברמוביץ, תולדות הטבע א 393].

הערה. במקור הגרמני (ר' 5): "des britischen Handels."

עֶרְכָּה

כְּמוֹ מַעְרָב.

1 1857 בני המסחור נשאו ונתנו, אף בררו ומדרו את עֶרְבָתָם — והקניה נכונה [המגיד א 119].

2 1857 והיה האיש אשר יבקש עזרתם, ע"י ערובה ומרכולת כאלה, הוא נאנס לבקש לו מליץ יושר [המגיד א 167].

ד. בוא השמש, שקיעה

עֶרְב, יַעֲרֵב, יַעֲרֵב (ר' 6); עוֹרֵב

א. בא השמש, שקע, ומפאן: חשך, בא עד קצו, קרב הקץ (ר' 1, 3, 5-7, 11, 15, 17, 19, 21).

יערוב כפאת מזרח עד אשר יתכן הדמות ויהיה כמ' ביאת השמש ..... וכן צורת הירח, מפני כי הירח לא נראה אותו לעין כי הוא יהיה תחת נוגה השמש 'תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, אביב ח / ליידין, 1336?].

הערה. כלומר: שהירח יערוב (=יעלם מן העין) מפני נוגה השמש; והשוה הע'רב 12.

11 1058 ומרוב מצוקיו בחייו ירב | ומותו ערב ויומו עורב | וקצו בקרבו לנפשו אורב | וילך הלוך וקרב | "ורחק ה' את האדם" ניש' ו. יב | ורשכ"ג, אנושים וענושים (מנחה ליה"כ): סדר רב עמרם גאון ב. נד ע"א.

הערה. אולי כיוון המשורר בעורב גם לעוף שהוא סמל השחור.

12 1105 ולשון "בין הערבים" נראה בעיני אותן שעות שבין עריבת היום לעריבת הלילה, עריבת היום בתחלת ז' שעות ..... ועריבת הלילה בתחלת הלילה ורש"י, שם יב. [1].

13 1336 מה טוב פרידתו | עד יגוע לא יסיר טמאתו | ישכב וערבה שנתו [עמנואל הרומי, מחברות יא: ירדן 204].

הערה. נאמר ע"ד חידוד, כעדות המחבר שם.

14 1807 ויהי כפנות היום לערוב, וחושך אפלה כסה את פני כל המים [מנדלסון, מציאת הארץ החדשה 58].

15 1853 באו ..... אל בית ידידיה ..... והנה המית נבלים, כנור ועוגב ומחול משחקים; אך ערבה שמחה בתוגה וצהלה בלילה ..... ובראותם כי בכית ידידיה ערבה שמחה, וישובו איש איש למקומו [מאפו, אהבת ציון 202].

16 1857 עת נטה שמש החיים לערוב, אזי תגלה ותראה האמת בעוזו תפארתה [המגיד א 69].

17 1894 אבל פתאם ערבה שמחתם והורידו לארץ חוטמם [מנדלי, בישיבה של מעלה 44].

18 1897 כך הוא הדבר ..... עד שעמוד השחר עולה אצלנו להשקפות "חדשות" בעת שבכל העולם כבר התחיל יומן לערוב [אחד העם, נחלת אבות 381].

19 1909 לא נצטערה אלא על שמחתה שערבה [ביאליק, מאחורי הגדר 490].

1 700 – צוחה על היין בחוצות ע'רבה כל שמחה גלה משוש הארץ ניש' כד, יא].

הערה. נתפרש במדרש: מהו ערבה – חשכת, קבלת (תנחומא בוכר, פקודי ח: 134). ויש מתקנים עברה.

2 –500 – ויאמר לו חתנו אבי הנערה הנה נא רפה היום לע'רב לינו נא הנה חנות היום ..... והשכמתם מחר לדרככם [שופ' יט. ט].

3 –800 עכשין'ן שחרב בית המקדש ערבה השמחה ובטלו כל הטובות האלו מן העולם, שנ' "ערבה כל" ניש' כד, יא [תנחומא מאן: ב. צז / ג' יורק].

4 850 והיא נכלומר: אשתו ברשותו עד ערב יום פלוני עד יתן גט בידה ומתה קודם שיערב יום פלוני [אלנהאונד, ס' דניס: מבחר ישרים ו ע"ב / ליידין, 1336?].

5 950 ר' נ'ערב 1, הערה.

6 988 אל מלאכת יי באמונה כי קרב | שמשו אכן תזרח ולא תערב [אברהם הכהן מבגדד, ... אליו לא ישו (שיר תהילה לכב' אברהם): שכטר 74 / ג].

7 1000 ואם ע'רב מאורם ושקוע שקע שמשם | הזריחו ואל מקומו ישאף יזרח שם [שמואל בר' הושענא, חניטי איש תם (ויצא) / 52].

8 1050 ואמ' "כל הלילה" יכשר להיות ארך הלילה מעת שיערב אור החמה ..... עד עלות השחר, ויכש' להיות מעת שיערב השמש עד תחלת הבקר, והוא עד עלות השחר ..... והקרוב הוא כי עלות ערב תשחט עת עריבת השמש, ויפשיט וינתח ויעריך העצים על האש בערב, אח"כ יושם על העצים וינצח החשך על האור, העת ההיא הוא תחלת הלילה [טוביה בן משה, אוצר נחמד, ו' ו. ב / א, 1353].

9 1050 וכן משיחל הנוגה לערוב עד שיכלה עריבתו ערב ב' 'תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, אביב ב / ליידין, 1336?].

הערה. לענין "ערב ב" ר' ע'רב 58.

10 1050 ואמ' הדמה אותו [כלומר: את הירח] כשמש, כי כאש' תהיה כפאת מערב תהיה מבדילה בין יום ליום, כן הירח, כי כאש' יהיה הירח כפאת מזרח יחייב שיהיה מבדיל בין חדש וחדש; והיה דרכו שיאמ' כי כאש'

- 20 1917 עם ערוב היום נראו לנו סוף סוף מרחוק שלשה הקרונות נביאליק, החצוצרה נחבישה 163].
- 21 1929 הרבה ממאמריי־הבקורת ..... כתבתי כשעדיין הייתי בחור צעיר ..... והרבה — "בערוב ימי" כשכבר "זרקה בי שיבה" [קלחנר, יוצרים ובונים ג 196].
- 22 1942 בשוכו עם ערוב הביתה היה מיסב בין אחים ואחיות קטנים הימנו נשנה, מגילת תנחום 106].
- 23 1953 בכל אותם המקומות אין אדם ולא דירת אדם, וכבר עריבת היום קרובה ויתכן שלא ימצא לא מקום לינה ולא קורת גג לראשו [ענגון, הכנסת כלה רנח].

ב. שקעה עליו השמש.

- 24 1800 — מי יאמין בגדוד צבא המדלג מְעִיר אל עיר | כן איש אשר אין לו קן המרגיע באשר יערב [כן סירא לו, לא / גנר].
- הערה. נ"א כאשר יסביב (כ"י גנר).
- 25 300 — "לך אל העם וקדשתם הואן ו: ומחר" [שמי יט, יז, אם לעינין טבילה, יטבול בחמישי {הוא} ויהא כמו ערב (=ערב) שמש; ומה ת"ל "לך אל העם" וג', אל' שא' המק' למש' לפרוש מן האשה נמכילתא, בחודש ג: הורוביך—רבין 213–214 / א, 1291].
- הערה. נ"א — בדפוסים: כמו הערב: מד' חכמים (על פי הורוביך—רבין שם): ויהא מערב (=מערב?).
- 26 1250 והלא אם יטבול ביום החמישי הרי הן עריכי שמש לששי [מה"ג שמות יט, י: מרגליות שפג].
- הערה. רצהבי, לה"ק שלבני תימן 215 גורס עריכי שמש.

נְעָרָב

כמו הקל: שקע.

- 1 950 אני הגבר הנדאב | בלא עת יומי נערב | ועד לא יומי מלאו ימי [מנחם בן סרוק, אפקיד חמסי (מכתב אל חסדאי אבן שפרוט): שירמן 11 / פר, 1300].
- הערה. נ"א ערב (לוצטו א, כז ע"ב).
- 2 1000 ישיבת חמש כרכים להפוך ולהחרכ | כחזו כי נגמר [פלומר: נגזר] שמשם לְהַעֲרָב | לדונם בעלט לילה באו (באו) בערב [שמואל

- בר' הושענא, אלים רצים ושבים (וירא) / 52].
- 3 1570 ספר אור נערב [קורדובירו, אור נערב (שם הספר), 1587].
- הערה. נראה שעיקרו תרגום המונח "בוצינא דקדינותא", כמו "אור אופל", "אור הנחשך" (ליבס 148). יש בזה גם רמז למתיקת תורת הסוד (אור=רז), ואולי בדיקה ל"מתוק האור" (=התורה) בקה' יא, ז.
- 4 1909 היער הומה. מתקדרים השמים, ולמחר כבר בא האור, אור נערב, ובערב הכל יליט פנים וישים לו סתר פנים [ברדירצבסקי, בעניני שירה].
- הערה. ואולי הוא מעניין ה/נְעָרָב.
- 5 1952 משפקח את עיניו, נפל עליו אור של מעלה, אור נערב כנטות היום ..... והקיפו מכל רוחותיו מסביב [הזו, יעיש ג 157].
- 6 1959 תרבות ענינה נשמה יתירה, לכן אין תרבות מתה. אורה הנערב לעת הזאת עוד יהל כבוא העת [שטיינמן, טליטללים].

עָרָב

שקעה עליו השמש. בהלכה מעורב שמש הוא מי שטבל בעוד יום (טבול יום) ואחר כך הערים שמשו.

- 1 225 ומטמין היו את הכהן השורף את הפרה, מפני הצדוקין, שלא יהא אומ', בְּמַעֲרָבֵי שמש היתה נעשת [משנה, פרה ג, ז / ק, 1150].
- 2 300 כיצד היא מביאה אותם [פלומר: את התורים ואת בני הינה] אל פתח אהל מועד אילא אם כן היתה מעוֹרְבֵת שמש, מלמד שהיא טובלת מבעוד יום [נספרא, זבים; וייס עט ע"ב / וט 66, ע 950].
- 3 1000 טכס עזרת צובאות מעורבי שמש מלארוש | ייוחשן מחוסר כְּפֹורִים מעזרת ישראל לשרוש [שמואל בר' הושענא, אופנו לארץ קדושה (קדושים) / 62].
- 4 1944 בינתים הגיע היום לערוב ..... החמה השפילה לקצה הרקיע ושקעה שיקועים־שיקועים ..... מעורבי־מדומים הבהיקו הבתים על גבי מעלות ומורדות העיר, הורידו, הוריקו והלבינו כבאותה שעה שקודם לסערה [הזו, היושבת כגנים 177].

יום, שנ' "ויפגע במקום" וגמ' [כרא' כח, יא]
[תנחומא מאן: א. קעא / ניו יורק].

הערה. השנה 17.

10 880 והנהר גולל כל ששת ימי השבוע
אבנים וחול בלי שום טיפת מים, ובשבת
נח, ובשעה שיעריב יום הששי בין השמשות
תרד עליו ענן, ואין אדם יכול ליגש אליו עד
מוצאי שבת [אלדד הדני, איגרת קהילת קירואן לר'
צמח גאון: אפשטיין א. לט / דפ' מנטובה, 1480].
11 1050 וברגע הב' למציאת החשך נכרא
האור ושמש י"ב שעות, ואח"כ העריב
האור, והוא החשך ההוא או חשך זולתו,
ושמש גם הוא י"ב שעות [טוביה בן משה,
אוצר נחמד, וי' טו / א. 1353].

12 1050 והז' כי יעריב [פלומר: הירח] כפאת
מזרח [טוביה בן משה (?), תר' ב"ר לישועה, כרא'
יא / ליידי, 1550].

הערה. השנה ע"ב 10.

13 1908 ועם הערב שמש ..... לבי הומה
[ביאליק, ספיח ח 444].

14 1934 יצאו בכי טוב ביום שנכפל בו כי טוב
ונסעו עד שהעריב היום ונצטנן האויר [ענגון,
בלבכ ימים 36].

15 1941 החמה העֶרֶבָה זה כבר. זהרורי-
השקיעה החורוירי ונטמעו באווירו של
האביב [שלונסקי, מסעי הצפרים 68].

ב. פועל יוצא: השקיע, הקדיר.

16 -1050 "ישלח בהם ערוב" [תה' עח, מה]
..... העריב עליהן את המאורות [מד' תהלים
עח, יא: כובר קעה ע"א-ע"ב / קמ, 1282].

17 -1050 "ורשעים בחשך ידמו" [שמ"א ב. ט],
זה עשו הרשע ..... כשיצא לרדוף אחר
יעקב כעשר שעות והעריב הב"ה השמש
ובא חשך ונעשה לילה, שנא' "ויפגע
במקום וילן שם כי בא השמש" [כרא' כח, יא]
[אגדת בראשית מו: כובר 92 / א. 1500].

18 1056 דאגה על אשר תירא מבואו | ללב
תכאיב ושמחה מערבה [=מעריכה] [שמואל
הנגיד, בן משלי: ששון קמח].

הערה. הקריאה מעריבה (בר"ש חרוקה) מתבקשת
מן המשקל.

19 1105 "תשת חשך ויהי לילה", בכל יום

הערה. "דמדומים" במקום "שמש". זכר לצירוף
"דמדומי חמה".

הָעֶרֶב

כמו הקל: שקע.

1 1771 ואמר: משמרה ראשונה חמור נוער:
על החמר שבאנושי המתעורר לתאווה כי
יתערב להם הערב בשקוט מעליהם יגיע
בקשת הטרף [שנאכר, מאמר התורה והחכמה 3].

הָעֶרֶב

א. פועל עומד, כמו הקל: שקע, ורגיל
בהלכה בפייטוי העריב שמשו, הָעֶרֶב שמש.

1 225 החלה והתרומה חייבין עליה מיתה
וחומש ..... וטעונים רחיצת ידיים והָעֶרֶב
שמש [משנה, חלה א. ט / ק, 1150].

2 225 והרי הוא טבול יום — אוכל
במעשר; הָעֶרֶב שמשו — אוכל בתרומה
[משנה, נגעים יד, ג / ק, 1150].

3 300 ומעשה בצדוקי אחד שהעריב שמשו
ובא לשרוף את הפרה [תוספתא, פרה ג, ח /
רינה, 1340].

4 -300 {לא} בא כת' ולימד על העסיקין
בפרה ..... שיהו טעונין תכבוסת בגדים
ורחיצת הגוף והערב שמש [ספרי במדבר קדר:
הורובין 157 / ט, 950].

5 425 מתיב מאן דאמ' כוולד הטומאה
למאן דאמ' כאב הטומאה, ואפילו כחול
טעון הערב שמש [ירושלמי, תרומות מא ע"ג /
ליידן, 1289].

6 425 ואין טבול יום מעריב שמשו ואוכל
[ירושלמי, חגיגה עט ע"ב / ליידי, 1289].

7 500 אמ' רב שימי בר אשי, אף אנו תנינה,
טבל ועלה — אוכל במעשר; הָעֶרֶב שמשו
— אוכל בתרומה; העריב — אין; לא
העריב — לא [בבלי, פסחים לה ע"א / אנלאו,
1560].

8 500 דכתי' "יבי' שתי תורי' אל הכהן אל
פתח אהל מועד" [במ' ו, י], אימתי הוא מבי',
בזמן שטבל ועש' הערב שמש [בבלי, נזיר מד
ע"ב / מ 95, 1342].

9 -800 אמר הקב"ה, צדיק זה עבר על בית
מלוני ולא ילין אצלו, הָעֶרֶב השמש מבעוד

אתה מחשיך ומעריב את השמש והווה
לילה [רש"י, תה' קד, כ].

ג. שקעה עליו השמש; בהשאלה: הועם
הזוהר.

20 ק 1336 אין לבטח בם [כלומר: ביפוח], כי אחר
| גזן לא תראה עוד לקשן | הכשרו לאכל
בתרומה | כי העריכו כיום שמשן [עמנואל
הרומי, מחברות כו: ירדן 474-475].

ד. הביא (לעת) ערב.

21 ק 200 ברוך אתה יי המעריב ערבים [כא"י
אמ"ה אשר בדברו / פ, 1150].

22 ע 500 ת"ש [דתניא], שחרית פתח ביוצר
אור וסיים במעריב ערבים לא יצא, פתח
במעריב ערבים וסיים ביוצר אור יצא [נבלי,
ברכות יב ע"א / פירנצי, 1250].

23 - 800 וכי מת שחייב אליו רשע חשוב
כמת, מפני מה, כשרואה חמה זורחת -
אינו מברך ברוך יוצר המאורות; שוקעת
- אינו מברך ברוך מעריב ערבים: אוכל
ושותה - אינו מברך [תנחומא, ברכה ז / פה,
1270].

24 ק 942 מעביר יום ומביא לילה, מזריח חמה
ומַעְרִיב לבנה [רס"ג, אתה הוא ה' (בקשה א):
סידור נד / א, 1200].

25 ק 1235 לכן אם ייטב בעיניך מבנות הנדיבים
| אתן לך אילת אהבים | לחיה מעלה
שחרים ושערה מעריב ערבים [אלחרייזי,
תחכמוני ו].

26 1542 אשבח לאלי יה ואקוד | ליוצר אור
ולמעריב ערבים [אליהו הלוי, אשבח לאלי / דפ'
איזנא, 1542].

ה. עשה, שהה פערב או עד הערב.

27 - 500 - ריגש הפלשתי השכם והַעֲרֵב ויתיצב
ארבעים יום [שמ"א יז, טז].

28 ע 225 השוכר את הפועלים ואמ' להן
להשכים ולהַעֲרִיב, מקום שנהגו שלוא
להשכים ושלא להַעֲרִיב אינו יכול לכופן
[משנה, ב"מ ז / א, ק, 1150].

29 - 300 אמ' לו הקב"ה, יעקב, הרי שהייתה
מתאוה כל ימך, שיהו בניך משכימין
ומעריבין וקורין קריית שמע [ספרי דברים לא:

פינקלשטיין 53 / וט, 950].

30 ע 425 כמה בעלי אומניות משכימים ומעריבים,
ואני עומד בשחרית ומוצא כל אילו לפניי
[ירושלמי, ברכות יג ע"ג / לידן, 1289].

31 ע 425 תניי בית דין הוא, שתהא השכמה
שלפועלין והערבה שלבעל הבית [ירושלמי,
ב"מ יא ע"ב / לידן, 1289].

הערה. כלומר: הפועלים אינם צריכים להשכים
אבל צריכים להעריב ולעשות מלאכה עד צאת
הכוכבים (ע"י פני משה).

32 ק 500 "שחורות כעורב" [שה"ש ה, יא], אלו
האותיות ..... במי הן מתקיימת, ב"שחורות
כעורב", במי שהוא משחיר ומעריב בהן
..... פרנסה מנין, "מי יכין לעורב צידו"
וג' [איוב לח, מא], למוד מאלהיו, על ידי
שהשחיר והעריב בתורה לא כבר זימנתי לו
עורבים [ויק"ר יט, א: מרגליות חגי-תיד / וט,
950].

הערה. משחיר - כלומר: משכים (מלשון שחר).
ע 500 "שערה" [יש' כח, ו], שמשכימין
ומעריבין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות
[נבלי, מגילה טו ע"ב / קולומביה 141, 1546].

34 ע 550 היו משוטטים וסוככים בשווקים |
והשכם והערב עליך מתרפקים [הדוּתא, אמרת
עתה אקום (קרובה למשמר יקים): קאלה ה / ג].

35 ע 550 ר' ב/ע"ר 12.
36 - 800 כל מי שמבקש לעמוד על התורה
משכים ומַעְרִיב עליה ונותן נפשו עליה,
ואח"כ הוא עומד עליה [דב"ר ליכרמן, ניצבים:
118 / א, 1450].

37 - 800 ובצום ובתפלה היה משכים ומעריב
לפני הקב"ה [פרקי ר' אליעזר מג' / אנלאה, 1654].
38 ק 942 ושימיני מבני העולם הבא, מן
המשכימים והַמַּעְרִיבִים לבתי כנסיות ולבתי
מדרשות, אשר להם עוז כך מסלות בלבכם
[רס"ג, גס היום ידעתי (בקשה ב): סידור עז / א,
1200].

39 - 1050 שמים וארץ חמה ולבנה כוכבים
ומזלות משכימין ומעריבין לעשות רצון
בוראם, כך תשכים ותעריב לדב' תר' לעשות
רצון בוראך בכל יום תמיד [אליהו זוטא יג:
איש שלום 195 / וט, 1072].

40 1054 ליוצרם נותנים עוז ותעצומים | בוועד

- 450- וייראו מַעְרָב את שם ה' וממזרח שמש את כבודו (יש' נט, יט).
- 200- והוא יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון העליון וישרם למטה מַעְרָב לעיר דויד (דה"ב לב, ל).
- 100- ועשיתה להמה מקום יד חוץ מן העיר אשר יהיו יוצאים שמה לחוץ לצפון המערב לעיר [מג' המקדש מו 13-14 / סופר ב, 30-].
- 50 בשלף של השוא (פלומר: הגבעה?) הצופא מערב בדרום בצריח הצופא צפון [מג' הנחושת ח 10-12 / 3Q15, ע50].
- 135 התחומים מזרח המכ"ר מערב הדרך צפון כבלולה דרום חנין בר יהונתן (תעודות בר כוכבא, מורכבת 30, 3-4).
- 225 ואין עושין בורסקי אלא למזרח העיר: ר' עקיבה אומ', לכל רוח הוא עושה, חוץ מן מַעְרָב, ומרחיק חמשים אמה [משנה, בבב ב, ט / ק, ע1150].
- הערה. כ"י פר 138 (ע1100): הַמַּעְרָב: כ"י רמב"ם (1168): מַעְרָב (ה"א מפי'ק).
- 225 אחד או' בחמש ואחד או' בשכ(ו)ע — עדותן בטילה, שבחמש החמה במזרח ובשבע החמה בַּמַּעְרָב [משנה, סנהדרין ה, ג / ק, ע1150].
- 225 שחט השוחט וקיבל המקבל, בא לו לקרן מזרחית צפונית ונתן מזרחה צפונה, מַעְרָבִית דרומית ונתן מַעְרָבִית דרומה [משנה, חמ"ד, א / ק, ע1150].
- 300 תקופת ניסן ותקופת תשרי חמה יוצאה בחצי מזרח ושוקעת בחצי מערב [תוספתא, עירובין ד, ו / וינה, ק1340].
- 300- "יערוף" [יב' לב, ב], ולא כמטר הזה שבא מן הדרום שכולו לשדפון כנו[לו] לירקון כולו לקללה, אלא כמטר הזה שבא מן המערב שכולו לברכה [ספרי דברים שו: פינקלשטיין 340 / ל, ע1150].
- 300 שמינית חתם מערב ניפנה לאחריו וחיתמו בה' ו' י' נס' יצירה א, יג: גרינולד 146 / וט, ע950].
- 400? דרום ופנ"ם ושמאל ומערב, לאחוז בכנפות הארץ וינערו רשעים ממנה [קמ"ע מחלב; פריי 819].
- 2 התפילה מעריבים ומשכימים [מג' אחימעץ: קלאר 27 / טולדו, ע1325].
- 41 1835 הרופא מבקר את העגלון השכם והערב ומחליף את התחבושת והחותלות חדשים לבקרים [גינצבורג, קרית ספר 95].
- 42 1861 מגדופותם אל תירא ולחרפתם אל תשית לב. השכם והערב עליהם לבית המדרש והמה כעשן יכלו [מאפו, עיט צבוע ב, 16].
- 43 1878 הוא משכים ומעריב לבית הכנסת, ומאריך שם באחד, וההשכמה וההערכה וההארכה הזו, מארכת ימיו ושנותיו [צוייפל, חשבונו של עולם 98].
- 44 1896 ולמה היה הדבר דומה, לעופות מעריבים ויושבים בתוך הלול ומתנמנמים בכנופיא [מנדלי, בעמק הבכא א 8].
- 45 1898 מצוה על המורה שירבה ללמד, שישכים ויעריב עם תלמידיו [גרזובסקי, מארץ ישראל ד 263].
- 46 1909 הרי כל יום היא יושבת תחתיה, משכימה ומעריבה וטורדת בעסקי פרנסה [מנדלי, ספר הקבצנים 51].
- ו. פנה מערבה.
- 47 1941 יש מיני צפרים, המקננות בסיביר, ושלכאורה אין טוב להן אלא להפליג במישורים להודו לשם חריפתן בה ..... ואף-על-פי-כן הן הולכות סחור-סחור: מעריבות, חוצות את הרי אוראל ומצטרפות אל להקות בנות-מינן האירופיות [שלינסקי, מסעי הצפרים 29].

הַעֲרָב

כמו פועל: ר' עֲרָב 25, הערה.

מַעְרָב, מַעְרָב

א. מקום שקיעת השמש, שבארץ ישראל הוא כיוון הים. במקרא ובשירה בכלל ימצא ים נרדף עם מערב לציון רוח השמים משמאל לצפון.

אוג' מערב: אר' מַעְרָב: ער' מַעְרָב.

1 -500-? כי לא ממוצא ומַעְרָב ולא ממדבר הרים [תה' עה, ז].

- שלסינגר 74 / פר, 1289].
- 26 ע900 "וחצים אל הים האחרון", הוא ים יפוא לפאת מערב [אלקומסי, פתרון, זכ"ד, ח: מרקן 75 / פירק, 1303].
- 27 ע950 כ"י מעולם עין לא ראת שמ"ר ונ"י > בשאר ארצות הגוים ממזרח ועד מערב בלתי בארץ פלשתיים לבדה [חיבור נגד מינים: מאן 438 / ג].
- 28 ע1000 >כב"ד גדולת קדושת מרינו ורבינו שמריה הרב המהודר ומכובד ומרוברב, אור מזרח ונר המערב [שמואל בר' הושענא, איגרת לשמריה בן אלחנן: מאן ב 23 / ג].
- 29 ע1012 וירבו לו ברכות להאריך חייו ..... ולאמץ חייליו ולעזור גדודיו ולפתח לפניו מזרחי העולם ומערביו [שמואל בר' הושענא, מג' מצרים: מלאכי 37 / ג].
- 30 ע1050 ולא היה הולך כי אם על הרוח, והיה אוכל סעודת בקר בדמשק וסעודת ערב במדי, ר"ל במזרח ובמערב [מעשה נמלה: ביה"מ ה 22 / קמ].
- 31 ע1050 מערב — מדבר; רוח מערבית מי אוקיינוס, וכו' איים רבים וישוב, לשונות הרבה ועמים רבים [מד' כונן: ביה"מ ב 30 / ורשה].
- 32 ע1050 ר' ע"ב 10.
- 33 ע1771 ליקוי חמה ומקום הליקה לא יראה במדה אחת ולא בזמן אחד לכל המקומות. אפס תלקה תחילה לעיני יושבי מערב, קודם שידומה הליקה ליושבי מזרח [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 21].
- 34 ע1797 הפרחים והאילנות, אשר השמש פועל בהם יותר, נוטים תמיד לצד השמש מעצמן, ר"ל לפני חצות היום פניהם נגד המזרח, ולאחר חצות נגד המערב [הורוביץ, ספר הכרית טז ע"ב].
- 35 ע1797 וויין היא במזרח העולם, ופאריז במערב העולם [הורוביץ, ספר הכרית מד ע"ב].
- 36 ע1797 וצד צפון של אירופי, מגיע עד הים הצפוני, והוא גבולו ברוח צפון, ומצד מעריב מתחיל אירופי, משפת ים אוקייאנוס המערבי, הוא גבולו במערב ..... אפריקא ..... מצד צפון הוא נמשך על פני שפת הים הגדול ..... ומצד מעריב גבולו ים
- 14 ע425 ממקום שהחמה שוקעת באחד בתקופת טבת עד מקום שהיא שוקעת באחד בתקופת תמוז אילו פני המערב [ירושלמי, עירובין כב ע"ג / לידן, 1289].
- 15 ע425 ותני כן, תחילת חמש חמה במזרח וסוף שבע חמה במערב; לעולם אין חמה נוטה למערב אלא בסוף שבע [ירושלמי, סנהדרין כב ע"ד / לידן, 1289].
- 16 ע500 כשם שאי אפשר לשמש לזרח למפרע מן המערב למזרח כך אין קורין הלל למפרע [בבלי, מגילה יז ע"א / קולומביה 141, 1546].
- 17 ע550 זוהר נר מערבי דליק יהי | כי שכינה במערב לעולם היא יניי, אמוני אום [קרובה לשמ' כו, כ; וולאי קיא].
- 18 ע600 בקשו לברוח כלפי מערב ולא הניחום [איכ"ר א, נו / מ, 1295].
- 19 ע600 על אלה מושל אפרקסי החונה למערב הרקיע [ס' הרויס ו: מרגליות 104 / ק].
- 20 ע600 עש כסיל וכימה במעגלי עגלה והדרי תימה [=וחדרי תימן], הפונים לפנות מערב ועפים ושבים לשערי מזרח, יוצאים ברקיע ואיש לא נעדר [נטעי בקשות: מאן ב 92 / ג].
- 21 ע650 אילו המקומות המותרין סביבות בית שאן ..... מן המערב שהיא פילי דזיירה עד סוף הרצפה [כתובת רחוב 5-7: נוה 49].
- 22 ע800 אמר לו אברהם, אם כן, דרכה שלחמה זורחת מן המזרח ושוקעת במערב, למחר אמור לה שתצא מן המערב ותשקע במזרח; מיד נתביש נמרוד [נתחומא מאן: א, קנו / ניו יורק].
- 23 ע800 וקם על רגליו והיה מתואר בדמות אלהים, והיתה קומתו ממערב למזרח, שני' "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפיר" [נה: קלט, ה], "אחור" זה המערב, "וקדם" זה קדמה מזרחה [פרקי ר' אליעזר יא / אנלאו, 1654].
- 24 ע850 וירח במזרח או במערב או בחצי השמים [אלנהאונדי, ס' דינים: מבחר ישירים א ע"ד / לידן, 1336?].
- 25 ע880 שאל אותם משה רבנו, ראשו ופניו אל זה צד מן העולם היה, למזרח או למערב או לצפון או לדרום [אלודי הדני, הלכות נ"א כה;

- אוקינזוס המערבי [הוורובין, ספר הכרית נ ע"ב – נא ע"א].
- הערה. במבטא האשכנזי, המטעים את המלים בהברת מלציל, תישמענה התנועות שלאחר ההטעמה, ובכללן הקמץ, מעין החירק, ובכתיב מלא יו"ד דבר זה משחקף.
- 1807 ומדוע לא נשים לב לבקש דרך מישור הלוח ונסוע המערכה מלא רוחב ים אטלנטי עד כי נבוא מעבר שני ארצה הודו [מנדלסון, מציאת הארץ החדשה 8].
- 1836 הירח ..... יתחיל לזרוח באביב בשעות הבוקר כמזרח הרקיע, או, בחורף בשעות הבוקר במערב הרקיע [ניוכל, למודי הטבע יו ע"ב].
- 1866 עוף הפלאות הזה שוכן בארצות הקרובות ליס-התיכון, ואמנם בנגב ומערב הים הזה ימצא הרבה יותר מאשר בפאת צפון וקדמה מזרחה [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 350].
- 1907 ר' א/התַעַרְב 125.
- ב. כינוי לחבלי ארץ שונים, כגון ארץ ישראל (41), גרמניה (42), אירופה (43, 46, 49, 51), צפון אפריקה (53), וכן בצירוף הַמַּעְרָב הַפָּרָע (ע"י שם).
- 800 ואין או' קדיש וברכו פחות מעשרה, ורבותינו שבמערב אומ' אותו {דמערב} בשבעה [מסכת סופרים י' ו / א, ע 1350].
- 953 ויסע משם וילך בכל ארץ {ארץ} גרמניא היא ארץ מערב [יוסיפון כא: פלוסר 92 / ירושלים, 1282].
- 1755 אבדה המליצה יפיה והדרה. בהעתיק אל לשוננו הקדושה מאמר מלשון הערב. ואם כן אפוא בלשונות המזרח הקרובים אל ארץ ישראל. כמעט שפה אחת להם. מה נעשה בלשונות המערב צפון ותימן? [מנדלסון, קהלת מוסר ו 15].
- 1789 משם הגיעו לארצות המערב שהוא אי אפריקא [לפין, מודע לבינה כה ע"ב].
- 1815 פעם א' גזר ר' שלם מארץ המערב תענית על הגשמי' בירושלי' [שבחי הכעש"ט י א].
- 1835 תהלוכת העמים ממזרח למערב
- Wanderung Voelker אשר שנו את פני מערב אירופה כבואם מקצה המזרח לצקת דם חדש בעורקי בני המערב הנרפים [גינצבורג, תולדות בני האדם II].
- 1836 תוכני צרפת יתחילו לחשוב את גלגל צהרים הראשון ..... מתוך האי פעררא, הנטה לרוב באי המערב (הנקראים קאנארישע אינזלען) [ניוכל, למודי הטבע לא ע"ב].
- 1890 וכל איש אשר פגעה בו המחלה האיומה הזאת, כבר היה בן-מות וכל חכמי מזרח ומערב לא מצאו דרך להציליהו מרדת שחת [פונקל, שומר הבריאות 158].
- 1893 יהודי המערב ואמיריקא מוצאים חסות בצל קונסוליהם [נאחד העם, אמת מארץ ישראל ב 174].
- 1897 את אשר קרה לישוב במערב א"י ..... קרה, במדה יותר קטנה, לישוב בעבר הירדן מזרחה [גרובסקי, מארץ ישראל ב 354].
- 1899 תקופת רומא. אז חשכו פני המזרח ונתאדמו פני המערב, היונים היו הראשונים אשר קרבו את מות המזרח ויבנו על חרבותיו את המערב, ויחד עם המזרח כלו נפל גם העם המזרחי – עם יהודה ..... אז בנה המערב חברה חדשה על יסוד מזרחי, על היהדות [פיינברג, לאן 417].
- 1908 מה שאין בטבע בריתה של הלשון לא יתנו לה כל כלשני מזרח ומערב ומה שבכחה ליתן – סופה ליתן [ביאליק, חבלי לשון 15].
- 1943 לאחריך, בני עמך, בני ערב, יש הכל ..... פה, אמת, יישבו תחת שלטון עותמנים, אך גם לערבים יד בשלטון. ולהם מלכויות ומדינות אחרות: ארץ מצרים וארץ ערב ומדינות המערב. אבל ליהודים אין כל [בורלא, כיסופים 224].
- הערה. מלת מערב מפורשת בתחתית העמוד: ארצות אפריקה הצפונית.
- ג. מַעְרָבִים, מַעְרָבוֹת – ר' מַעְרִיב ג.
- הַמַּעְרָב הַפָּרָע
- ההרי המיוחד למערב ארצות-הברית במחצית השנייה של המאה הי"ט.
- 1957 ..... בארצות הברית: רומאן, או

- 47
- 48
- 49
- 50
- 51
- 52
- 53
- 41
- 42
- 43
- 44
- 45
- 46

מַעְרָבוֹנִי

שם ייחוס של מַעְרָבוֹנִי.

- 1 1965 דמותו של אלוף הפלצור הכושי עטתה עור לבן ב-33 ספריו רבי המכר של אדוארד וילר, "אבי הספרות המערבונית" ..... גם עליה זו "הולבשה" על דמות לבנת-עור בספרות המערבונית ..... לא נכללו כושים בספר המערבוני הגדול הראשון ..... וכל הסופרים שחיקו את ההצלחה הזאת, פסחו אף הם על הכושים [כושים במערב הפרוע].

מַעְרָבִי

- א. שם ייחוס של מַעְרָבִי. צורת הנקבה מַעְרָבִית משמשת גם בפני עצמה במשמעות (ל)צד מערב (ר' 5, 18, 22, 23, 25, 26, 30, 31, 33).

- 1 500 במשכן המלכא בצד המערבי חפר אמות שתיים עשרה [מג' הנחושת ו 11-13 / 3Q15, ע 500].

- 2 225 ר' מַעְרָבִי 9.
- 3 300 "להעלות נר" [וי' כד, ב], שיהא נר מַעְרָבִי דוליק תדיר [ספרא, אמור; וייס קג ע"ג / וט 66, ע 950].

- 4 300 "יערוף כמטר לקחי" [נב' לב, ב], זה רוח מערבית שהוא עורפו של עולם, שכולו לכרכה [ספרי דברים שו; פינקלשטיין 340 / ל, ע 1150].

- 5 300 שנים עשר גבולי אכלוסין ..... גבול (צפונית) צפונית מערבית, גבול צפונית רומית, גבול מערבית תחתית [ס' יצירה, ה, א; גרינולד 163 / וט, ע 950].

- 6 425 כל ימים שהיה שמעון הצדיק קיים היה נר מערבי דולק [ירושלמי, יומא מג ע"ג / לידן, 1289].

- 7 500 "הנה זה עומד אחר כתלנינו" [שה"ש ב, ט], אחר כותל מערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם [פסיקתא דר"כ, החודש ח; מנדלבוים 92 / א 151, 1291].

- 8 500 ותניא, ר' שמעון איש מצפה משנה בתמיד, מזרחית צפונית נותן מזרחה צפונה, מערבית דרומית נותן מערבה ואחר כך נותן דרומה [בבלי, יומא יד ע"ב / 6, ע 1150].

סרט, על המערב הפרוע [אוכמני, תכנים וצורות 117].

- 55 1965 מעלליהם תוארו בספרות-המערב-הפרוע הקדומה [כושים במערב הפרוע].
- 56 1967 "המערבון" הראשון. אדוין פורטר (1869-1941) ..... יצר את סרט העלילה הראשון על רקע המערב הפרוע [גרינברג, הקולנוע 32].

— פְּרֻחַק מְזֻרָח מַמַּעְרָב (וכן: מַעְרָב מַמְזֻרָח) — ר' רחק.

מַעְרָבִאי

בן ארץ ישראל.

- 1 1948 בעלי המסורה בימי הבינים מזכירים הרבה חלופים במסרת המקרא בין "המדינחאים" (המזרחיים, כלומר הכבלים) ובין "המערבאים" (המערביים, כלומר הארצישראלים) [סגל, מכוא כללי 19].

מַעְרָבָה

כמו מַעְרָב א [ר' גם מַעְרָב 7].

- בטעם מלרע. בעניין צורתו נחלקו בו הדעות: (א) הוא שם נקבה (התרגום, רד"ק ואחרים); (ב) הוא מַעְרָב בתוספת ה"א המגמה, וטעם מלרע כמו פתיכת עֲמָה; (ג) הוא מַעְרָב בתוספת פניו הנסחרת.

- 1 500— למען ידעו ממזרח שמש וממַעְרָבָה כי אפס בלעדי אני ה' ואין עוד [יש' מה, ו]. הערה. בכ"י קומראן א (ק30—): וממערב.
- 2 200— ואחרי כן בנה חומה חיצונה לעיר דויד מַעְרָבָה לגיחון בנחל [דה"ב לג, יד].

מַעְרָבוֹן

סרט או ספר, שתוכנו הווי המערב הפרוע (ע"י שם).

- 1 1959 זה 25 שנה אינה זמרת אלא בדרנית, מעלה שירים דו־משמעיים כאנגלית ובאדיש: פארודיה על מערבוניים ..... סטירה על הקאליפסו [ויינשטוק, הסכתא היהודית].
- 2 1965 בדרך עיבוד זו הפגישה הקצרה שבין הנסיך ובין השיכור נהפכה למערבון יומרני עם פילוסופיה של שכרות [ווסמן, וריאציות].
- 3 1967 ר' מַעְרָבִי 56.

- 9 **ע 550 ר' מַעֲרָב 17.**
- 10 **800- נס היה בנר המערבי, שכל הנירות מדה אחת היה נותן בהן שמן, וכל הנירות היו כבין ונר מערבי היה דולק והולך כל היום (תנחומא מאן; א, רנח / ניו יורק).**
- 11 **ע 1000 דולק יהי נר מערבי תמיד ועולה תהא <שלה> כתו (שמואל בר' הושענא, אורה מתוך חשכה (תצוה) / ג7).**
- 12 **1050- י"ב מזלות עשויין ד' טריגון(ן) [נין], טריגון מזרחי טריגון דרומי טריגון מערבי טריגון צפוני ..... תאומים מאזנים דלי, רוח, זכרים, וזה הוא טריגון מערבי (כרייתא דמזלות; כח"מ ב, כו / ג).**
- 13 **1050- לעולם אין השכינה זוה מכותל מערבי, שנ' "הנה זה עומ' אחר כתלי" [שה"ש ב, ט] 'מד' תהלים יא, ג; בוכר נ ע"א / קמ, 1282.**
- 14 **1050- אילו שכרוח מערבית מלאים מלאכים אומרי' בחדוה ותפארת ועטרה וגאות גילה צהלה ורינה 'מד' כונן; ביה"מ ב 34 / ורשה).**
- 15 **ע 1050 ואמ' אנשים כי זה המקום הוא זויות המזבח, אש' הוא תימני מערבי נטוביה כן משה, אוצר נחמד, ר"י, א, 1353ק.**
- 16 **ע 1054 והקדיש ..... ושמן למקדש בכותל מערבי למזבח שכפנים [מג' אחימעץ; קלאר 37 / טולדו, 1325ע].**
- 17 **ע 1788 צרפת גבולה לצפוני הנה הארצות הנמוכות (האללאנדי) וים גרמאני; גבולה למערבי הוא ים אטלאנטיקע [לינדא, ראשית למודים א, קי ע"א].**
- 18 **ע 1788 אורך ארצות הנמוכות יחד ממזרחית צפונית למערבית דרומית הוא תשעים פרסאות, ורחבן לצד דרום הוא ..... ששים פרסאות [לינדא, ראשית למודים א, קל ע"ב].**
- 19 **ע 1788 אירלאנד. האי הלז הוא לצד מערבי מממלכת ענגלאנד ושאטלאנד אשר הים אירלאנד מפסיק ביניהם וסובב את האי הלז לצד מזרח; וים הגדול מערבי יסובב אותו לצד מערבי; וים אטלאנטיקא לצד דרום; וים דייקאלעדאני לצד צפון [לינדא, ראשית למודים א, קמג ע"א-ע"ב].**
- 20 **ע 1797 ולכן האלמנה סכנה, ולא גרושה מאישה, כמנהג בני מערבי [הורובין, ספר**
- הברית עז ע"ב].
- 21 **ע 1807 על כן קרא קלומבא בשגגה את הארץ החדשה ההיא הודו מערבית — כי העובר שמה מאיראפא ישים פניו מערבה (מנדלוסן, מציאת הארץ החדשה 67).**
- 22 **ע 1822 והחומות ..... בנויות מאבני גזית בלי חומר וטיח, וישתערעו ממערבית להמבצר אשר שם עד הרי קאקאזוס [בלוך, שבילי עולם א, נב ע"ב].**
- 23 **ע 1822 נהר אינדיס ..... לתוכו ישתפכו הרבה נהרות קטנות ועשרים גדולות, ויאחו דרכו דרומית מערבית מהלך ק"ן פרסאות אשכנזיות [בלוך, שבילי עולם א, סה ע"א].**
- 24 **ע 1836 הים הנקרא אוקיאנוס ..... נחלק לשני איים גדולים, להמזרחי או העולם הישן הנכלל בו אירופא, אזיע ואפריקא, ובהמערבין; או עולם חדש הנכלל בו אמעריקא [ניבל, למודי הטבע קלב ע"א].**
- 25 **ע 1836 ים המערבי, (וועסטמעער) מצד גדותי מערבית של איירופא ואפריקא [ניבל, למודי הטבע קלב ע"ב].**
- 26 **ע 1857 העתקה ופתשגן מחזיון הזה ..... הולך מיד ליד בכל מערבית-צפונית הארץ ההיא [המגיד א 147].**
- 27 **ע 1862 מראה עור-הקשת ושער יושבי אירופה-הדרומי ואזיה-המערבי ואפריקא-הצפונית כהה, ויותר שהם קרובים לפאת נגבה יותר הם שחורים [אברמוביץ, תולדות הטבע א 43].**
- 28 **ע 1867 ותמצאו כמעט בכל גליון מאמרים רבים בדבר השתפכות רוח רוסיי על הגלילות המערביות [אברמוביץ, משפט עניי עמי 238].**
- 29 **ע 1869 יקראו לאבנים היותר יפות מזרחיות (מארצות המזרח, אריענטאלישע) והגרועות מהן המערביות (אקצידענטאלישע), אף כי לא כן הוא תמיד [סירקין, מערכת הדומם 23].**
- 30 **ע 1872 במערבית דרומית אירופה יש להפתן מודע [אברמוביץ, תולדות הטבע ג 194].**
- 31 **ע 1880 הנוסע ועובר עתה בערי נפות דרומית מערבית [גורדון, צלוחית של פליטון 228].**
- 32 **ע 1893 ישנם בא"י שני מיני בתי ספר. הללו שנוסדו על ידי אחינו המערביים עוד לפני התעוררות התנועה הלאומית [אחד העם, אמת**

הבורגנים. הוא הציב כמטרה למפלגתו את נצחון הציכיליזציה האירופית ברוסיה. אולם מיום ליום גבר בו הפחד מפני הדרכים המהפכניות, שבהן הלכו העמים האירופיים. על כן הצטמצמה מערכותו ונהפכה לקנאה חדלת אונים במערב ושלונסקי, תולדות המהפכה הרוסית א 196.

3 1935 הן זהו גם חלומו של דיונוגוף ביחס לתל אביב. הן גם הוא — לא למזרחיות, לא להתמזרחות אפילו, געגועיו, כלתי אם למערביות הקריה יצירת כפיו נבן-אבי. שנהגאי ועיצין-גבר].

4 1961 עליונותו על הערכים מקורה ביהדותו פלוס מערכיותו. אם אנו מוותרים על מערכיותו, אנו מוותרים על עליונותו [שבתאי, בעיית עדות-המזרח].

מַעְרָבִי, מַעְרִיבִים, מַעְרִיבוֹת, מַעְרָבִים, מַעְרָבוֹת (ר') (ג)

א. בינוני של הפעיל (ר' הַעְרִיב).

ב. (זמן) תפילת הערב.

1 1815 והתפלל הוא לבדו מנחה וקבלת שבת ומערב ועדיין לא בא הבעש"ט נשכחי הבעש"ט ד א].

2 1896 בשעה שבין מנחה למערב היו הנערים מתקבצים בעזרה של בית המדרש [מנדלי, בעמק הבכא א 23].

3 1924 בימים טובים, ולפנים גם בשבתות, נאמרים פיוטים גם בתפלת מערב ..... פיוטי-מערב נתחברו לכל החגים ..... משוררי ספרד לא עסקו בהם מעולם וגם אין נוהגים במנהג ספרד לומר פיוטים למערב [אלבוגן, תולדות התפלה 128].

4 1950 ואז יש לו הרשות [פלומר: לשחוט] אפלו בבקר השכם עד המערב [רצהבי, לה"ק שלבני חיים 166].

ג. פיוט מן הפיוטים הנאמרים בתפילת מערב.

5 1924 פיוטים אלו מכונים בשם מעריבות, מערבים ובדורות האחרונים מערבות [אלבוגן, תולדות התפלה 128].

6 1944 ויש להם מערבות יוצרות וגאולות

מארץ ישראל ב 175].

33 1897 פקיעין הוא כפר קטן, מערבית-דרומית לצפת על דרך עכו וגרובסקי. מארץ ישראל ב 353].

34 1899 קן אור השמש, אשר הופיע בבית המדרש בבוקר בבוקר על הקיר המערבי [פייברג, לאן 222].

35 1908 כשנוכח להגיע ל"חכמת ישראל" במשמעה המערבי — תהא זו נכתבת ..... ברוסית דוקא [ביאליק, חבלי לשון 10].

36 1920 נהנו מזיו שכניתו של פלוני או של אלמוני, המערבי או הארץ-ישראלי [נבר, ציונים 214].

37 1957 אז נשא היוגוסלבי את משאו ..... מה קרה לנו? השכחנו כי ראשית חטאת היא של אנגליה וצרפת? מדוע כאנו להפנות את כל הזעם כלפי ברית-המועצות? יש ..... להרשיע קודם-כל את שתי המערביות ולדרוש מהן ציות לאו"ם [שרת, משוט באסיה 236].

ב. בן לעדת יהודי צפון אפריקה [ר' מַעְרָב 53].

38 1884 על דגל המקהלה הזאת תחשב גם עדת המערבים, והם ילידי ארץ מאראקא טונים וטריפאליס [גולדמן, שאר ישוב 123].

39 1897 ..... כאלף נפש מישראל, ארבע הידות מהם ספרדים ומערבים ..... החמשיית הם אשכנזים [גרובסקי, מארץ ישראל ב 177].

40 1952 נערות אחרות היו, תימניות היו ..... פרסיות היו ..... כוכריות היו ..... מערביות היו [ענגון, שירה תשי"ג 156].

— אוֹקֵינוֹס מַעְרָבִי, יָם מַעְרָבִי, פֶּתֶל מַעְרָבִי וְעוֹד — ר' לפי רכיבים הראשון.

מַעְרָבִיּוֹת

תכונות מה ששייך אל מערב.

1 1508 ומפני שג"כ רוח ים הוא לח מאד ללחות מקורו גם למערביותו, כי הרוח המערבי לח במצרים מכל הרוחות, ולכן העלה אידיים ועננים מכופלי על גבול מצרים [אברכנאל, בא].

2 1931 הוא היה תמיד מחסידי המערב בין

—500- עֶרֶב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי [נה, נה, יח].

—200- ומלך ישראל היה מעמיד במרכבה נכח ארם עד הָעֶרֶב וימת לעת בוא השמש [דה"ב יח, לד].

100- וכול הנוגע בו טמא עד הערב [מג' המקדש נ 12 / סופר ב, א 30-].

30- עם מבוא יום ולילה אבו(ה)[א]ה בברית אל ועם מוצא ערב ובוקר אמר חוקי [מג' סרך יחיד י 10 / IQS, 30-].

200 ר' הָעֶרֶב 21.

225 מי שאבד חותמו ממתינים לו עד הָעֶרֶב [משנה, שקלים ה, ה / ק, ע 1150].

300 מאמתי קורין את שמע בערבין ..... משעה שהכהנים זכ"אין > לוכל בְּתֵרוֹמְתָן, וסימן לדבר צאת הכוכבים [תוספתא, ברכות א, א / וינה, 1340].

300 לא היה צריך טבילה, שכבר טבל מבערב [תוספתא, נגעים ח, ט / וינה, 1340].

—300 "שבע שבת' תמי' תהי'" [וי' כג, טו], אימתי הן תמימות, משאתה מתחיל מבערב [ספרי דברים קל; פינקלשטיין 192 / וט, ע 950].

—300 חֲנֻנִיָּה בן כינאי אר', "בין הערבים", בין שתני: [הערבים, בין אור ארבעה עשר לאור י"ה, ויום ולילה באמצע] נמכלתא דרשב"י יב, ו: אפשטיין—מלמד 12 / 31].

225 תני בשם ר' מאיר, כל מי שהוא קבוע בארץ יש' ..... וקורא את שמע בבוקר ובערב, מובטח לו שהוא מחיי העולם הבא [ירושלמי, שבת ג ע"ג / לידן, 1289].

225 ולמחר הוא בא ושוחט לו את פסחו והוא נכנס ואוכלו לערב [ירושלמי, פסחים לג ע"ג / לידן, 1289].

500 ר' ש(ל)[מ]לאי ותני לה בשם ר' שמואל, כל החדש שלא נולד קודם לשש שעות אין כוח בעין לראותו מבערב [פסיקתא דר"כ, החדש טו; מגדלכום 104 / א 151, 1291].

500 מצותו דתמיד מכי נטו צללי ערב [בבלי, פסחים נח ע"א / אנלאו, 1560].

500 ותניא, הצד אווזין ותרנגולין ויוני הרדסאות פטור; אמ' רב הונא אמ' שמואל, הללו באין לכלובן לערב והללו אין באין לכלובן לערב [בבלי, ביצה כד ע"א /

בסליחות שאין במחזור שלנו [עגנון, בדרך].

1962 פתחתי מחזור ונסתכלתי במערבות של ליל ראשון של שבועות [עגנון, הסימן רפה].

1964 מעריב מפוייט זה שלפנינו ..... לשבת ופסח ..... נמצא שם בין יוצרות מעריבות שבעות ותפילת-טל [הברמן, הארץ 1964, 27.3, עמ' 10].

1972 ליוצרות של שחרית מקבילים הפיוטים המשולבים כתפילת ערבית בחג ולפנים גם בשבת. כל הקבוצה קרויה 'מעריבים', 'מעריבות' ומאז 1600 בקירוב — 'מערבות' [אלבוגן, התפילה בישראל 158].

ד. צד מעריב — ר' מַעְרֵב 36.

מַעְרִיבִי

שם ייחוס מן מַעְרֵב.

1968 בתיספר מעריביים [כנעני, אוצר הלשון, מעריבין].

עֶרֶב

כמו עֶרֶב א (?)

1 700- משא בערב ביער פֶּעֶרֶב תלינו ארחות דדינס [יש' כא, ג].

הערה. כך לפי התרגום וצת הפרשנים, ולפי דעת אחרים (ראב"ע, רד"ק) עניינו /ערב ('מדבר') ועי' שם.

עֶרֶב

א. שקיעת השמש, הזמן הסמוך לשקיעת השמש לפניה ולאחריה, תחילת הלילה.

ס' עֶרְבָא וגם עֶרְבָא = שקיעה; ער' עֶרֶב = מַעְרֵב.

1 580- אוי לנו כי פנה היום כי ינטו צללי עֶרֶב [יר' ה, ד].

2 —500- עֶרֶב וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ מצרים [שמ' טז, ו].

3 —500- שם תזבח את הפסח בַּעֲרֵב כבוא השמש [רב' טז, ו].

4 —500- והמלך היה מעמד במרכבה נכח ארם וימת בַּעֲרֵב [מל"א כב, לה].

הערה. מפורש ב-6.

עם דומדומי חמה וקבע תחומין לשבת
[פסיקתא רבתי, עשרת הדיברות, פר' תליתאה; איש
שלום קק ע"ב / פר, 1270].
— 1050 ר' קַעֲרַב 30.
ע 1050 וכל הטמאים יטהרו או ירחצו במים
בערב אחר עריבת השמש [טוביה בן משה,
אוצר נחמד, ו"י, ז, א, 1353].
ע 1050 ר' 58.
ע 1050 ותפלת ערב כאש' יבוא החרס עד
שיכלה הנוגה ויתחיל [החנך]ש מן פאת
מזרח והוא בין הערבים, וגם יקרא ערב [תר'
ס' המצוות ללוי בן יפת, מועדים יח' / לידן, 1336?].
ע 1054 וענו לו, אדונינו עד הערב ישב בינינו
| ואל השלחן אכל עמנו [מג' אחימעץ; קלאר
26 / טולדו, 1325].
ע 1755 אם ישמח האדם בשלמות רעהו: אליו
תשוקותיו. שחר וערב לא ימיש מתוך אהלו
[מגולוסון, קהלת מוסר ד' 11].
ע 1794 יעשו להם [כלומר: לתינוקות] מרחצי
הרגליים בפורשין, בערב קודם שכיבה [לפין,
רפואות העם יג רכ].
ע 1815 ולערב כשהלכו כולם שאל הרב את
הבעש"ט מפני מה לא רצה לרפאות את
האשה הנז' [שבחי הבעש"ט יט ב].
ע 1836 המקום אשר בו יזרח הכוכב, נקרא
בקר (מארגען), ומקום השקיעה, ערב
(אבענד) ..... אזי נרשם שתי נקודות בקר
ושתי נקודות ערב [ניוכל, למודי הטבע ל ע"ב].
ע 1836 נשף ערב ונשף בקר (אבענד אונד
מארגענדעמערונג) מתהווה בעת שתזרוק
השמש קרניה לעינינו בזריחתה ושקיעתה
[ניוכל, למודי הטבע ס ע"ב].
ע 1853 עלמה זרה לי נתנה לי הספר אתמול
בבקר, ותתן לי שכרי ותאמר: שאהו מחר
בערב אל בין הבכאים [מאפו, אהבת ציון 104].
ע 1857 "כי הנסכה אשר תתצב לשטן לך
בערב הזה, היא תתצב לשטנה לי בערב
הבא" [שולמן, מסתרי פריז א 117].
ע 1872 יצאו לפעלם באור בקר וילכו לבצעם
עד ערב ..... בעתות הבקר ולפני הערב הם
משחרים לטרף [אברמוביץ, תולדות הטבע ג 75].
ע 1876 ספר לי אחד מתלמידי ..... שבכל
ערב טרם שכבם כאשר יפשיטו את כתנתם

גטינגן, 1200].

- 20 ע 550 לכן רוחות ונפשות ונשמות | ערב
ובקר וצהריים יקדו וישתחוו ויקדישו לקדוש
הניקדש ייני, כי תאשם (קרובה לוי' ה, א); זולאי
קכו / 112].
- 21 — 600 כלפי הערב כשראה אדם הראשון את
העולם מחשיך ובא למערב אמר, אוי לי
שבשביל שסרחתי הקב"ה מחשיך עלי את
העולם [אדר"ג נ"א א; שכתר ד ע"א / ניו זורק].
- 22 — 600 אותם שעומדים בקדושה אומרים
לפניו מהבקר ועד הערב "קדוש קדוש
קדוש יי"י צבאות", ומן הערב ועד הבקר
אומרים "ברוך כבוד יי"י ממקמו" [מסכת
היכלות ו; ביה"מ ב 44 / פירנצי].
- 23 ע 700 ותפילה בכל יום משלשה | עֲרַב
ובקר וצהריים להשתלשה [ניחנן הכהן, אלה
החוקים (קדושתא לשבועות) / פ 606, 1250].
- 24 — 800 יש שקורין ספר קינות בערב ויש
שמאחרין עד הבקר לאחר קריאת תורה
[מסכת סופרים יח, א / א, 1350].
- 25 — 800 ראה אותן [כלומר: את הפורגין (=המגדלים)]
מבערב והיה שוקד ומחשב כל הלילה היאך
לכבשן [דב"ר ליכרמן, דברים: 27 / א, 1450].
- 26 ע 850 שואלים אותו [כלומר: את העד] .....
באי זו שנה ובאי זה חדש ובכמה לחדש,
בקור ובחום, בקיץ ובחורף, בבקר ובערב
[אלנהאונד, ס' ידניים: מבחר ישרים א ע"ד / לידן,
1336?].
- 27 ע 900 "ובא השמש וטהר", ירחץ בערב בעת
אש' קרב השמש לבוא, וכבוא השמש יטהר
ויאכל [אלקומסי, קטעים מפ" למקרא, ו"י כב, ז;
מאן 478 / 22].
- 28 ע 953 וימצאם בירכתי הגליל, ויכם מחצי
היום ועד הערב מכה רבה מאד [יוסיפון מג;
פלוסר 194 / ירושלים, 1282].
- 29 ע 1000 הששי לערב בין שמשותיו עש
בגבורתו | ליכוב עשרה דברים ונפש
במחרתו [שמאל בר' הרשענא, אפציר עוז (בראשית)
82 / 82].
- ערעה. ליכוב — לשון אמירה, ע"י מ' זולאי,
ידיעות המכון לחקר השירה העברית ו (תש"ו), עמ'
רב ואילך.
- 30 — 1050 אבל יעקב אבינו ..... נכנס בערב

ומדד עֶרֶב ושבעתי נדדים עדי נשף [איוב ז.

ד].

ע425 ר' יושוע בן לוי אמ', "בין הערבים" 56

[שם' כט. לט], כיצד, חלוק בין הערבים ותן

לו שתי שעות ומחצה לפניו ושתי שעות

ומחצה לאחריו ושעה אחת לעיסוקו, נמצאת

או' שהתמיד קרב בתשע שעות ומחצה

[ירושלמי, פסחים לא ע"ד / לידן, 1289].

ע1050 ונאמ' כי ערב שם לכלל הלילה, שני' 57

"ומדד ערב" [איוב ז. ד] [טוביה בן משה (?), תר'

ב"ר לישועה, ברא' ו / לידן, 1550].

ע1050 כי הערב הם ג' ערבים, והערב 58

הראשון ביאת עצם השמש מתחלתו ועד

סופו, והערב הב' מן עת ביאתו ואפיסתו עד

ביאת נגהו והוא האור הנשאר אחר ביאת

השמש בפאת מערב, והג' החשך אשר יבוא

אחרי כן והוא שם לחתיכה הראשונה ממנו;

ובחכמים [מי] שיאמר כי הלילה כלו יקרא

ערב [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, אביב ב' / לידן,

1336?].

ג. כמו עֶרֶב (ש"פ של קל).

ע500— עבר בשוק אצל פנה ודרך ביתה 59

יצעד, בנשף עֶרֶב יום באישון לילה ואפלה

[מש' ז. ח-ט].

ע850 ר' עֶרֶב 4. 60

ע1050 וכן מחייב להיות העצים אש' יעריכו 61

בערב י"ד כדי אש' ישרף לעולה וחלבי

הפסחים [טוביה בן משה, אוצר נחמד, ו' א. ז / א,

1353?].

ע1050 וזה הספק לא יצא אל האמת כמו 62

הספק ביום הו' בערב, כי הוא אחרי עת נדע

כי באה השבת, וכן ערב יום השבת, אם

נספקנו בו אחרי כן נדע אותו כאש' יחזק

החשך ואז נבין כי בא יום אחר, והנה נדע

השבת על האמת והחול על האמת [תר' ס'

המצוות ללוי בן יפת, אביב יא' / לידן, 1336?].

ע1050 ומנע בזה הדבור לבער האש ערב 63

יום ששי כאש' יעשו הרבנין מן הדלקת

הנרות ערב יום ששי לשבת [תר' ס' המצוות

ללוי בן יפת, מועדים ז' / לידן, 1336?].

ע1822 ביום כ"ט לחדש תשרי יחוגו בכל 64

שנה חג גדול לזכרון המתים שכבר מתו,

מעליהם למען יחליפו אותה בכתנת הערב

..... אז יהל אור מבינות לשער גם קול

[ישמע' [פורייס, תורת החיים ז 262].

ע1880 ויום ביומו ומדי ערב בערב התאספו 45

שמה איש איש כפי אצילותו [פרישמן, ביום

הכפורים 345].

ע1885 ואני אמלל כי צללי עֶרְבִי נטו וגוטלובר, 46

אסירי התקרה].

ע1897 פה בונים "בית עם", שם מיסדים בית 47

ספרים למקרא, מתקנים "ערבי קריאה",

ובכל עבר ופינה נוצצות חברות שונות

[גרוכסקי, מארץ ישראל א 443].

ע1899 משוררת היא לפי רוחה, אבל שיריה 48

הם רק שירי ערב [בדריצבסקי, מבית ומחוז 79].

ע1902 ערב טוב, ר' חנא! [בן-ציון, נפש רצוצה 49

41].

ע1908 השד הרודף אחרי תמיד בשעת 50

חזירתי בערב מן החדר [ביאליק, ספיח ו 439].

ע1910 בלי חכמות — אמר גמזו — את 51

הערב צריך לבלות יחד [בנרנר, בין מים למים

27].

ע1931 בין סעודת ערב לשעת שינה. הערב 52

הזה הוא האחרון לנסיעה ..... ארוחת

הערב, כדון כל ארוחה אחרונה ..... נערכה

בעין יפה ..... שני הזוגות ..... מרקדים

..... כאילו אמרו למלאות הערב

את אשר החסירו אמש. הצעירה בשתי

האחיות ..... צהלה עליה רוחה הערב

..... אחותה הבכירה רקדה אף היא

..... שלא כדרכה בערבים הקודמים [ביאליק, איש

הסיפון 145].

ע1934 וזכרתי לך את חסדי עֶרְבִיךָ עמי, 53

בשחותך | על ראשי הקטן, אסוף ברכיך

וחנן אצבעותיך [ביאליק, פרדה].

ב. לילה.

רד"ק (ספר השרשים): "ולפי שהערב יחלק

הלילה מן היום נקראת הלילה ערב ויהי ערב ויהי

בקר" (עי' גם רס"ג בתרגומי הכתובים המובאים,

אברהם בן דוד אלפאסי, וריב"ג שרשים).

ע500— ויהי עֶרֶב ויהי בקר יום אחד [ברא' 54

א. ה].

ע500— אם שכבתי ואמרתי מתי אקום 55

- 76 **בערב** יום ההוא יאירו העשיות בראשי בתי תפלתם [בלוך, שבילי עולם א, קכא ע"א].
- 65 **1866 בערב** יום ובלילה ישמיע הזכר את קולו הנחרי [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 345].
- 66 **1897 כך** הוא חי חיי צער, כדרך הכלב, בכל ימות השבוע. **ובערב** יום הששי צורת ביתו משתנית ..... וכלו אומר כבוד [מגדלי, בעמק הבכא ב 300].
- 67 **1904 תוגת** שאול בעת הכניעו את עצמו **בערב** ימיו לשאול בבעלת אב פלחה את לבי [ברדיצבסקי, בין הפטיש והסדן 150].
- 68 **1910 בנושף בערב** היום, שבו גמרו הערבים לחפור את הבאר, הלך שאול גמזו וישב על שפתו [בנרן, בין מים למים 76].
- 69 **1958 מראשית** חייו ועד **ערב** חייו, ציין כוחו הסינטיטי את כל מחקריו ויילברשלג, מפעלו של קלזנר].
- ד. **יום לפני** מועד מיוחד, והורחב בהשאלה על יותר מיום אחד. **מערב לערב** = בכל **ערב** (ר' 75, 78, 79, 105, 107).
- 70 **134 תעפר** נ=את העפר] הלז חכתי המך מן היום עד סוף **ערב** השמטה [תעודות בר כוכבא, מורבעת 24, ה 8-9].
- 71 **225 ערב** יום הכיפורים בשחרית מעמידין אותו בשער המזרח ומעבירין לפניו פרים ואילים וכבשים [משנה, יומא א, ג / ק, 1150ע].
- 72 **225 יום טוב** שחל להיות **ערב** שבת לא יבשל כתחילה מיום טוב לשבת אבל מבשל הוא ליום טוב ואם הותר הותר לשבת, ועושה תבשיל **מערב** יום טוב וסומך עליו לשבת [משנה, ביצה ב, א / ק, 1150ע].
- 73 **225 ר' ערבי** 1, הערה.
- 74 **300 ליקט ירק בערב** ראש השנה עד שלא בא השמש וחזר ולקט משבא השמש, אין תורמין ומעשרין מזה על זה ..... ליקט אתרוג **בערב** חמשה עשר בשבט עד שלא בא השמש וחזר ולקט אחד משבא השמש, אין תורמין ומעשרין מזה על זה [תוספתא, תרומות ב, ו / וינה, 1340ק].
- 75 **300 שכן** דרך השוק להיות עומד בעיירות **מערב שבת לערב** שבת [תוספתא, כ"ג, ג, כ / וינה, 1340ק].
- 76 **300 ואוצרין** ג' שנים, **ערב** שביעית ושביעית ומוצאי שביעית [תוספתא, ע"ז ה, א / וינה, 1340ק].
- 77 **300 מפריש** כשלושת מאנין **מערב** יום הכפורין ומחזירין למכתשת [ספרא, אחרי; וייס פא ע"ב / וט 66, 950ע].
- 78 **300 כל ערב** שבת היה מגלח, שכן דרך בני מלכים להיות מגלחין **מערב** שבת **לערב** שבת [מכילתא, שירה ב; הורוביץ-רבין 123 / א, 1291].
- 79 **425 תמחוי** — בכל יום; קופה — **מערב** שבת **לערב** שבת [ירושלמי, פאה כא, ע"א / לידן, 1289].
- 80 **425 מה ערב** שבת בראשית את מותר לעשות מלאכה עד שתשקע החמה, אף **ערב** שבתות שנים את מותר לעשות מלאכה עד שתשקע החמה [ירושלמי, שביעית לג ע"א / לידן, 1289].
- 81 **425 אפילו** לקטום לשבת אוכל מהן **עראי לערב** שבת [ירושלמי, מעשרות נא ע"ב / לידן, 1289].
- 82 **425 הכל** מודין בכיצה שיצא רובה **מערב** יום טוב שהיא נאכלת ביום טוב [ירושלמי, ביצה ס ע"א / לידן, 1289].
- 83 **500 כבר** מובטח להן לישראל שאין אליהו בא לא **בערבי** שבתות ולא **בערבי** ימים טובים, מפני הטורח [בבלי, פסחים יג ע"א / אנלאו, 1560א].
- 84 **500 בכל** יום בת קול יוצאה ואומרת, כל העולם כולו ניזון בשכיל חנינה בני, וחנינה בני דיו קב חרובין **מערב** שבת **לערב** שבת [בבלי, תענית כד ע"ב / ירושלים].
- 85 **500 תנו** רבנן, הפסיקות והבריכות שנתמלאו מים **מערב** יום טוב אסור להשקות מהן בתולו שלמועד [בבלי, מ"ק ד ע"א / קולומביה, 141, 1546].
- 86 **500 כל** אלו שאמרו, אסורין לישא במועד, מותרין לישא **ערב** הרגל [בבלי, מ"ק ח ע"ב — ט ע"א / קולומביה, 141, 1546].
- 87 **600 ואמרו** עליה על כתו של נקדימון בן גוריון שהיתה מטתה מוצעת בשנים עשר אלפים דינרי זהב ושנים עשר דינרי זהב יוצא לה [מערב שבת לערב שבת] לבשמים

- ירוחם. מלחמות ה' ה; רודון 57 / לידן, 1550].
- 98 1000 הן בשבת אסור <להב> עיר ומותר מערב שבת [שמואל בר' הושענא, אבות מלאכות (ויקהל) / ג].
- 99 1054 ובערב יום הכיפורים | שעונות עם י"י בו מתכפרים | הביא לו משתה ומאכל [מג' אחימעץ: קלאר 25 / טולדו, 1325].
- 100 1797 יש מין דג כים שיוצא לחוף הים על היבשה בכל ערב שבת בין השמשות, ונח שמה, ואינו חוזר לים עד מוצאי שבת [הורוביץ, ספר הכרית עא ע"ב].
- 101 1836 יום השבת, זאנאבענד, פ' ערב יום החמה [ניובל, למודי הטבע יט ע"א].
- 102 1857 בשנת תקפ"ט בערב לחודש שמרבינ בשמחה הוא ערב ר"ח אדר שני היתה בעיר זאלקווא שמחה וששון ויקר ליהודים [נהמיד א 29].
- 103 1861 בערב שבת הגדול לפני הצהריים כחום יום אביב ואנשים צעירים לימים הדורים בלבושם יושבים ..... ומדברים מהתלות [מאפו, עיט צבוע ב 86].
- 104 1880 וכמו מקרא נפלא — הלילה היה ליל ערב שבת [פרישמן, ביום הכפורים 351].
- 105 1887 די לו להיהודי קב תפוחי אדמה מערב שבת לערב שבת וגם את זה יאכל בדאגה [מנדלי, בסתר רעם 21].
- 106 1899 היום היה ערב תשעה באב. פני אביו הזקן מפיקים עצבון ויאוש [פייברג, לאן 315].
- 107 1902 כשאני רואהו [פלומר: את אבא] הפעם מתהדר בלבושו המשונה ומתלבש ביהירות ונעימות, השמורות לו מערב שבת לערב שבת, אני מתבייש ונכלם ..... ובשעה זו, שאבא עושה מצוות חבילות חבילות, עבודתי אני לגהץ את הנעלים לכבוד שבת. עבודה יחידה זו, המוטלת עלי רק מערב שבת לערב שבת, אינה נעימה לי אף היא ביותר [בן-ציון, נפש רצוצה 173].
- 108 1909 "קבצני ימים-טובים", אלו שהולכים וקובצים על יד בפרוס הפסח, בערבי ימים טובים, בחנוכה ובפורים [מנדלי, ספר הקבצנים 54].
- 109 1910 לי, למשל, אמר גמזו בעצמו לא פעם.
- ולסיפוק הקדירה [אדר"נ נ"א ו; שכתר טז ע"א / ניו יורק].
- 88 — 600 ישב כל ימי שבת ולא עשה מלאכה, ולערב שבת אין לו מה יאכל [אדר"נ נ"א יא; שכתר כב ע"ב / ניו יורק].
- 89 — 600 מעשה בר' יאשיהו שהיה מפנה את כליו מערב שבת עם חשיכה מבית זה לבית זה מזוית זה לזוית זה [אדר"נ נ"ב כא; שכתר כג ע"א / פר, 1289].
- 90 — 600 בערב של עצרת בקריאת הגבר יתן ההדס לתוך פיו וימחוק אותם [פלומר: את השמות] ..... בערב ראש השנה בקראות הגבר יתן דפנים [פלומר: עלי דפנה] לתוך פיו וימחוק אותם [מרכבה רבה וקטעי היכלות / א, 1400].
- 91 — 800 בערב שבת ובמוצאי שבת לא היו מתעניין מפני כבוד השבת, ויש או', בין השמשות בערב שבת מיתוספת נשמה יתירה בישר' [מסכת סופרים יז, ד / א, 1350].
- 92 — 800 אם רצה לספר ולכבס בערב הרגל הרשות בידו; לא סיפר ולא כיבס בערב הרגל לא יספר ולא יכבס עד שישלים לו שלשי' יום [מסכת שמחות ז, ד / א, 1350].
- 93 — 800 מה הקב"ה הקדים מה שהיה עתיד לעשות בשבת ועשא מערב שבת, אתה הקדים מה [ש]אתה עתיד לעשות בשבת ועשהו מערב שבת [מד' אגור כ; אנלאו 373 / ניו יורק, 1559].
- 94 — 800 מעשה באחד בגליל העליון שנשכר בגליל התחתון אצל אדם צדיק כל ימות החמה, ובערב המועד בקש שכרו מבעל הבית [חופת אליהו: הורוביץ 47 / פר, 1289].
- 95 880 ואין יורדים מעליהם [פלומר: מעל הסוסים] כל השבוע, ולערב שבת יורדים בכל מקום שהם [אלדד הדני, איגרת קהילת קירואן לר' צמח גאון; אפשטיין א, לח / דפ' מנטובה, 1480].
- 96 880 מיד תעלה אִש מערב שבת מאותו הצד וכן מעברִי הנהר מצד האחר אש ליהט [אלדד הדני, איגרת קהילת קירואן ליהודי התפוצות; אפשטיין א, סה / ל, 1450].
- 97 935 זאת ראייה גדולה | כי יום הכפורים נפל ערב שבת בתחילה | בידוע לכל קהלה | והיום למה שנו דרכם להתחבלה [נסלמן בן

- 1056 ואור לי ליל ערובת חג אסיפה ואורו כל שבילי האפלים [שמואל הנגיד, בן תהלים, הלי תעש; ששון כג].
- 1336 ובארבעה עשר בו [כלומר: בתשרי] מה מעשהו? | עֲרֵבָה לפני רעהו [עמנואל הרומי, מחברות ו: ירדן 108].
- הערה. על פי מ"י, יח (על דרך החידוד).
- 1960 וביום ערובת כפור עמדתי ברחוב הכרמל, והייתי שוחט בשני מיל [נרצהבי, לה"ק שלבני תימן 216].
- 1960 ונסענו בליל ערובת פסח, וקיימנו בבהילו יצאנו ממצרים [נרצהבי, לה"ק שלבני תימן 216].

ערבון

כינוי לבוא הקץ [השוה עֲרֵב ה].

- 1175 טרם יתנגפו רגלך בַּעֲרָבוֹן | טהר עצמך מכל עון ניואל בר יצחק הלוי, אל אלוה דלפה עיני (סליחה לערב ר"ה); כל בו א 132 / גטינגן, 1350?].
- הערה. השוה יר' יג, טז: בטרם יחשך ובטרם יתנגפו רגליכם על הרי נשף.

ערבי

שם ייחוס של עֲרַב.

- 1938 שעות של כרך עֲרָבִי [שלונסקי, המפלות והפיוס 90].
- 1947 שירת היער הערבי [פיכמן, ש"י אברמוביץ 26].
- 1963 דוממים וערביים השמים מבעד לעצים הציצו [סדן, הנזיר והגדייה 122].

ערבי

כמו עֲרַב ד.

- לשון יחיד: נוצר פנראה על פי "לילי" שהוא לשון יחיד פדין. בקצת מקומות מתחלף עם עֲרַב.
- 225 גר שנתגייר בערבי פסחי, ב"ש או', טובל ואוכ' לערב [משנה, עדיות ה, ב, מ, 1342].
- הערה. נר"א עֲרַב פסחים (כ"י ק, 1150).
- 300 מעשה היה באחד [כלומר: בתינוק שנתגדל אצל יורשין] ושחטוהו בערב(י) פסחים [תוספתא, כתובות יא, ד / וינה, 1340].
- הערה. חוקן בידי סופר אחר: ערב.

- שאלמלא היה "ערב בעל משפחה" לא היה עוסק בהוראה והיה כוחו לעבוד במעדר [ברנר, בין מים למים 9].
- 1914 בספרות הפולנית בערב ימי המלחמה נראה קו יסודי אחד: המשיכה אל העבר [ברנר, הספרות הפולנית 6].

ה. כינוי לבוא הקץ, וכן לצרה.

- 200 – בבקר זרע את זרעך וְלַעֲרָב אל תנח ירך [קה' יא, ו].
- 500 קרבה שלסדום ושקעה שמשו ונתחתם גזר דינה נכ"ר נ, ג; ת"א 519 / וט 30, 1000?].
- 1050 – ואז ימשלו בם ישרים, בעת שיעשה ערבו של ישר' בקר [מ"ד תהלים מט, ג; כובר קלט ע"ב / קמ, 1282].
- 1878 לישא אשה שניה בלבכון!]. לבלתי הנח ידו בערב [צוויפל, חשבוננו של עולם 83].

ו. תפילת ערבית.

- 1050 – יתחיל יאמר "אברכה את ייי בכל עת" [תה' לה, ב] כל המזמור ואחרי כן יעמוד ויתפלל הערב [סדר תפילה קראי: ג"ש ב 440–441 / ג].

— בִּית־סֵפֶר עֲרַב, זָאב עֲרַב, מִנְחַת עֲרַב, (ל') עֵת (עֲתוּמִי) עֲרַב, עֲתוֹן עֲרַב, (ל') פְּנוֹת עֲרַב — ר' לפי רכיכם הראשון.

ערבא

כמו עֲרַב א.

זהו שם עברי שהורכב עליו סימן היידוע הארמי; בא רק בצירוף שלהלן.

— ערבא טבא

השוה ערב טוב, עֲרַב 49.

1897 בכניסתם נשקו את המזוזה ובקול רם אמרו כלם: ערבא טבא, יומא טבא, רבי שמעלקי! [מנדלי, בעמק הבכא א 314].

ערבה

כמו עֲרַב ד.

מוצא המלה מן אר' ערובתא וממנה נתגלגלה לער' ערובה = היום הששי, בכ"ז פשוטה. הניקוד נשען על 2.

3 —600 אבטימס הגוף< מתה אמו בערבי פסחים (רות רבה ב, יג / א, 15133).

עֲרָבִים

בין השמשות (ר' 14).

כמעט תמיד משמש סומך אל בין (אבל ר' 6, 10, 16, 18, 19, 25). אפשר שמעיקרא הייתה בו הסופית -ים ציון תואר הזמן כמו במלת צהרים (ר' 15), אבל כבר בספרות התלמודית נתפרשה לזוגי (ר' עֲרָב 14), ואולי מפני תפיסה קדמונית זו ניתוסף לשם הנסמך בין. לפי פשוטו נראה שהכונה לזמן קצר לפני הלילה וכך עולה ממשנת נגעים ב, ב ומפורש בספרא, נגעים פ"ב (פינקלשטיין רנו) "לשחשך מאור היום". וזה המקובל היום. אך בהלכה נחלקו הדעות, בעניין שעת קרבן הפסח (א) לפי עולא (בבלי, זבחים יא ע"ב): "בין שני ערבים" — "מעלות השחר עד שקיעת החמה" (רש"י שם), כלומר כל משך אור היום; (ב) "אותן שעות שבין עריבת היום לעריבת הלילה, עריבת היום בתחלת ד' שעות" (רש"י, שם יב, ו), כלומר מחצות היום ואילך, וזו ההלכה.

ער, בִּין אל־עֲרָבִין, נוצר על פי העברית ומשמש בספרות היהודים. מקבילו הערבי הוא אל־עֲרָבִין, וכן בין אל־עֲרָבִין.

1 —500— את הכבש האחד תעשה בבקר ואת הכבש השני תעשה בין העֲרָבִים [שם] כט, לט).

2 225 אין רואין את הנגעין בשחרית ובין העֲרָבִים ..... ולא בצהרים ..... אמתי רואין, בשלוש [ו]בארבע [ו]בחמש [ו]בשבע [ו]בשמונה [ו]בתשע, דב' ר' מאיר; ר' יהודה אומ', בארבע ובחמש [ו]בשמונה ובתשע [משנה, נגעים ב, ב / ק, 1150ע].

3 300 מפני מה אמרו, תפלת המנחה עד הערב, שכן תמיד של בין הערבים קרב עד הערב [תוספתא, ברכות ג, א / רינה, 1340].

4 —300 מנין ראה לבין הערבים [כ]שהוא משש שעות ולמעלה, אף על פי שאין ראה לדבר זכר לדבר, שנ' "כי פנה היום כי ינטו צללי ערב" (יר' ו, ד) [מכילתא, פסחא ה: הורוביץ—רבין 17 / א, 1291].

5 425 הייתי אור, יקרב שלשחר עם הנץ החמה ושלבין הערבים עם דמדומי החמה,

ת"ל "בין הערבים" ..... מה "בין הערבים" שנ' להלן משש שעות ולמ[טן]על[ן] אף "בין הערבים" שנ' כאן משש שעות ולמעלן [ירושלמי, פסחים לא ע"ג / לידן, 1289].

6 450 ריצוי תמיד הגיש בערבים והקטיר קטרת בין נסכים נצ"ל: [נחחין] לנסך יוסי בן יוסי, אתה כוננת (עבודה); מירסקי 198 / ל, 1278]. 500 "מה אעידך" [איכה ב, יג], כמה נביאים העדתי בכס, ר' אור, נביא אחד בשחרית ונביא אחד בין הערבים [פסיקתא דר"כ, נחמו ג: מנדלבוים 266 / א, 151, 1291].

8 500 אין מפסין על תמיד של בין הערבים, אלא כהן שזכה בו שחרית יזכה בו ערבית [בבלי, יומא כו ע"א / מ, 6, 1150ע].

9 —600 וכל יום ויום היה רץ אל ההרה ורוחץ בטהרה פעם בשחרית ופעם בין הערבים נס' המלוכ; ריאל ב ע"ב / ל, 1250ע].

10 700 תמיד (יקדיש) [יגיש] כְּעֲרָבִים ולא בערב | תכף לו קטורת ונסכים ונירות ניוחן הכהן, אזכר סלה (קדושתא למוסף ייה"כ) / פ, 609, 1348].

11 —800 "היא העולה" [וי' ו, בן] ..... עורכה מבין הערבים ונאכלת והולכת כל הלילה [מד' לפר' צו: ג"ש א 78–79 / ג].

12 900 ופסח הוא קדש לעשות קודש בעת מקדשת והוא בין הערבים, תכלית שלארבעה עשר ותחלת חמשה עשר [אלקומסי, קטעים מפי' למקרא, דב' טז, ד: ג"ש ב 453 / 31].

13 —1050 מימיו לא לן אדם בירושלם ובירו עון; הא כיצד, תמיד של שחר היה מכפר על עון עבירות שנעשו בלילה, תמיד של בין הערבים היה מכפר על עבירות שנעשה ביום [פסיקתא רבתי, החורש; איש שלום עח ע"ב — ע"א / פד, 1270].

14 1050 ועל כ' הדברים האלה יהיה "בין הערבים", בין ערוב החרס ובין הערב אש' הוא תחלת הלילה, ויקרא זה העת בין הערבים ויקרא ערב, שנא' "ושחטו אותו כל קהל עדת יש' בין הערבים" [שם יב, ו], ואמ' במקר' אחר "שם תזבח את הפסח בערב" [דב' טז, ו], ונתבאר מזה כי ב' העתים א' [נח' ס' המצוות ללוי בן יפת, איבי ב / לידן, 1336?].

עֲרָבִית

(ב) ערב, (זמן) תפילת הערב.

- 1 225 מעשה שבאו שנים ואמר, ראינוהו
[פלומר: את הירח] שחרית במזרח וְעֲרָבִית
במערב, אמר רב' יוחנן בן נורי, עידי שקר
הם [משנה, ר"ה ב, ח / ק, ע150].
- 2 300 ואע"פ שהתודה ערבית צריך שיתודה
שחרית [תוספתא, כיפורים ד, יד / וינה, ק1340].
- 3 300 כל הדר בארץ ישראל וקורא קריית
שמע שחרית וערבית ומדבר בלשון הקודש
הרי הוא בן העולם הבא [ספרי דברים שלג:
פינקלשטיין 383 / ל, ע1150].
- 4 300 "עד בוא השמש" [שם' יז, יב], לפי
שלמדנו על המלכיות כולן שאינן [עושיין]
מלחמות אלא עד שש שעות, אבל מלכות זו
חייבת עושה מלחמה משחרית לערבית
[מכילתא, עמלק א: הורוביץ—רבין 181 / א, ע1291].
- 5 425 בערבית, נראו שלשה כוכבים אע"פ
שהחמה נתונה באמצע הרקיע — לילה הוא
[ירושלמי, ברכות ב ע"ג / לידן, ע1289].
- 6 500 האומר, שחטו תרנגול זה שקרא
ערבית, ותרנגולת זו שנקראת [צ"ל: שקראת]
גברית — יש בו משום דרכי האמורי [בבלי,
שבת סז ע"ב / מ 95, ע1342].
- הערה. בתוספתא שבת ג, ה: בערב, ע"י ליכרמן,
תוכ"פ 85. רש"י: שקרא כעורב, וכן אחרים.
- 7 500 אמ' רבינא, שאני יום טוב של
דבריהם, מתוך שמתעניין בו לשעות משלימין
נמי ערביות, שבת הואיל ואין מתעניין בו
לשעות אין משלימין נמי ערביות [בבלי,
עירובין מא ע"א / מ 95, ע1342].
- 8 500 תנו רבנן, [שחלה] [שבת שחל] להיות
בראש חדש או בחולו של מועד, ערבית
ושחרית ומנחה מתפלל שבע, ואומ' מעין
המאורע בעבדה [בבלי, ביצה יז ע"א / גטינגן,
ע1200].
- 9 550 ציהרתי לך שחרית וערבית | לצאת
ולשום לך שאירית יניי, אסירי תקותך וברא' ח,
[טו: זולאי ה / ע112].
- 10 600 אפשר שיעשה פועל מלאכה כל היום
ואל יטול שכרו ערבית [אדר"ג נ"א ה: שכתר יג

- 15 1050 ומקצ' החכמי' יאמ' כי "בין
הערבים" ו"בערב" א' הוא, לא ישים
"ערבים" בידים ורגלים ועינים וכיוצא בהם
אש' יגוש זוג, אבל ישים אותו כמ' צהרים
ושמים ומים אש' לא יחלקו [תרי' ס' המצוות
ללוי בן יפת, מועדים ט / לידן, ע1336].
- 16 1822 פת של שחרית יקראו [פלומר: הסינים]
טזאפאן [אורז הבקר] ולחם הערבים
[אבענבראד] יקראו [אואנפאן, אורז הערבים]
כמו לחם בלה"ק כנודע [בלוך, שבילי עולם א,
קיד ע"א].
- 17 1835 עם הנער הזה אשתעשע מבין הערבים
עד אשר תפרוש השנה את כנפיה על עיניו
[גינצבורג, קריית ספר 82].
- 18 1853 בשעה רביעית סעודת הערבים,
וסעודת הערב בשעה שביעית [סטודנצקי,
ארחות חיים 25].
- 19 1899 ועתה בעזבי את חדרי ובצאתי החוצה
כבר אתו הערבים [ברדיצבסקי, מבית ומחוז 75].
- 20 1899 וכל השאלות והתמיהות הללו .....
אינם מזיזים את ההויה שבבין-הערבים
ממקומה [ברדיצבסקי, מבית ומחוז 78].
- 21 1905 הקיץ גוע מתוך זהב וכתם | ומתוך
הארגמן | של שלכת הגנים ושל עבי עֲרָבִים,
| המתבוססות בדמן ..... [ביאליק, הקיץ גווע].
- 22 1907 [יוצא בדממה. צללי בין-ערבים. בדלת
הוא נפגש בפעני]. [ברנר, מעבר לגבולין 39].
- 23 1910 הטבע כל-כך מקסים, לפנות ערב, בין
הערבים — הן לא תכחיש [ברנר, בין מים למים
33].
- 24 1923 ובולעת יום יום, מדי בין ערבים, ככר
זהב שלם — את החמה השוקעת — ככר
שלם לערב, ככר שלם לערב [ביאליק, ספיה א
2].
- 25 1930 ולעת הערבים, עם מוצאי המשתה
והחג, בעלות רוח היגון על שלמה .....
נסגרו שניהם חדר בחדר וצללי הערב אספו
את שניהם אל תחת כנף אחת [ביאליק, אגדת
שלשה וארבעה ב 59].
- 26 1967 אויר הרים צלול כיין וריח ארניים נשא
ברוח הערבים עם קול פעמונים [שמר, ירושלים
של זהב].

שחרית וערבית, תפלת ערבית ותפלת שחרית

[בדריצבסקי, מבית ומחץ 92].

24 1909 מיד עומדת לפניו בהירה ומדויקה

..... תמונה אחת של ערבית בכפר מולדתו

[ביאליק, מאחורי הגדר 487].

25 1952 בה בערבית נדבר איי עם באבי .....

לאחר פת-ערבית מרמז לו איי לבאבי, שילך

אחריו .....

— ערבית נאה. — אומר באבי.

— הן, ערבית הדורה-נאה. — משיב איי

[ליפסון, בערכה 90].

26 1960 מתוך ארבע הערביות המוסיקליות

..... היתה הערבית הראשונה עשירת תוכן

[בוסקוביץ, ערבית מוסיקלית].

ה. נועם

עֲרֵכ, יֵעֲרֵכ, יֵעֲרֵכ (ר' 19); עֲרֵכ

משמש עם מושא ומתקשר על ידי: אצל (33), ב (9),

(22), ל (1, 2, 5, 8, 13, 16, 17, 21, 24-26, 29, 35,

39, 42, 54, 58, 59, 61, 62, 67, 68), לפני (28, 41,

(56), על (3, 6, 11, 14, 15, 18, 23, 27, 31, 32, 34,

40, 43, 53, 64, 69); ובלא מושא (4, 7, 10, 12,

19, 20, 30, 36-38, 44, 45, 47-52, 55, 57, 60,

63, 65, 66, 70-73).

א. היה נעים ורצוי.

1 725- לא יסכו לה' יין ולא יֵעֲרֵכוּ לו

זבחייהם [הר' ט, ד].

הערה. על פי כלל הפרשנות יערכו = יהיו רצויים

(כמו 2), אבל קרוב להניח כי במקום יחיד זה

נשתמרה המשמעות בא בעינה (עי' לעיל יחסין

ותולדות), ותעיד התקבולת שם: לא יבוא בית ה'.

2 580- עלותיכם לא לרצון וזבחיכם לא

עֲרֵכוּ לי [יר' ו, כ].

3 570- לכן הנני מקבץ את כל מאהביך אשר

עֲרֵכָת עליהם [יח' טז, לו].

4 500- אם תשכב לא תפחד ושכבת יֵעֲרֵכָה

שנתך [מש' ג, כד].

5 500- עֲרֵכ לאיש לחם שקר ואחר ימלא

פיהו חצץ [מש' כ, יז].

6 500- ? אשריה לה' בחיי אומרה אלאהי

בעודי, יֵעֲרֵכ עליו שיחי אנכי אשמח בה' [תה'

קד, לג-לד].

7 500- ? הראיני את מראיך השמיעיני את

ע"ב / ניו יורק].

11 600- כל תלמיד חכם שהוא יודע רז הגדול

הזה וישן על מטתו ערבי(ת) [ת] וקורא את

שמע ..... [מרכבה רבה וקטעי היכלות; מוסיף ד

ע"ב / א, 1400].

12 800- בחג שבועות או', ביום טוב מקרא

קודש הזה ..... וערבית ושחרית ומנחה

שוין בתפילות [מסכת סופרים יט, ב / א, 1350].

13 800- וכך אמר הקב"ה לישראל, שמרו

מצות ק"ש שחרית וערבית ואני משמר אתכם

[תנחומא, קדושים ו / קמ, 1325].

14 1000- המיחלים ערבית ושחרית | חפצי

רעתם תכרית | בשומך צוליעה לשאיירת |

רון יורנו באחרית [שמואל בר' הושענא, המיחלים

ערבית (לך לך) 10ג].

15 1050- כל מי שהוא קורא שני פרקים שחרית

ושני פרקי ערבית קיים "ובתורתו יהגה יומ'

וליי" [תה' א, ב] [מד' תהלים א, י; בוכר ח ע"ב /

קמ, 1282].

16 1050- וגלגל מהלך משחרית לערבית ת"ק

שנים מהלך [מד' כונן; ביה"מ כ 32 / ורשה].

17 1794 צריכים למעט בסעודתן: של ערבית,

ליזהר מכל דברים חריפים או ריחנים ביותר

[לפין, רפואות העם לא תקטן].

18 1797 כל כדור הארץ מיושב מסביב מבני

אדם, ועם ה' מפוזר ומפורד בכל המדינות

..... וכשמתפללים ערבית מפה מתפללים

שחרית מפה, אך הדין הוא בענין זה, שכל

אדם מישראל ..... כזרוח לו השמש בכל

המקום אשר עומד עליו, הן כיבשה, הן

באניה בלב ים, יתפלל שחרית, ובבא השמש

יתפלל ערבית [הורוביץ, ספר הברית כב ע"א].

19 1815 פ"א שבת אצלו וטעה בתפילת ערבית

והתחיל לומר אתה חונן [שבחי הכעש"ט ג].

20 1872 וירבה התפלה בצהריים, והתהלה

בערבית [אברמוביץ, תולדות הטבע ג 217].

21 1890 חלב של ערבית הוא מרובה בשומן

מחלב של שחרית [פרנקל, שומר הבריאות 14].

22 1896 שעות היום מחשבין אצלם לפי זמני

האכילה, כגון מזמן אכילת פת שחרית עד

סעודת הצהריים, ומסעודת הצהריים עד פת

ערבית [מנדלי, מסעות בנימין 43].

23 1899 זה ימים רבים אני מתפלל לאלהי הים

[יניי, אהרן ובניו הקרבת (קרובה לוי' ג, יב); זולאי קכח / 111].

הערה. על פי מל' ג, ד (ר' 8).

ע550 ר' ב/עֶרֶב 12.

ע550 ויִעָרֵב לך דיבורינו | וינעם לך מידברינו [יניי, אדרה באנח מר (קדושתא לשבת דברי); זולאי רצד / 72].

—600 מה המים אם אין אדם צמא אינן ערבין בגופו, כך תורה אם אין אדם עיף בהם אינן ערבין בגופו [שהש"ר א, ב / וט, 1350].

—600 כל מי שהוא אומר דברי תורה ברבים ואינם ערבים על שומעיהן פסולת [צ"ל: כסולת] הזו שהיא צפה על גבי נפה, נוח לו אלו לא אמרו ..... ור' יוחנן ור"ל, ככלה זו שהיא ערבה על בעלה בשעת חופתה [שהש"ר ד, יא / א, 1513].

—600 והיו מקלסין לפניו ואומ' לו, יערב לך ויבסם לך [איכ"ר א, לו / מ, 1295].

—600 "זריו וממולא" [דרך ארץ וזטא א], אית דאמ' ממולח ..... שצריך תלמיד חכם להיות ערב לכל אדם, ולא יהיה כקדרה שאין בה מלח [כלה רבתי ג / פר, 1289].

ע700 ומפלל סלח נא בשיח תחנוניו | ואם איין מחנינא [=מחנינא] אם לא תשא עוניי | ואז עֶרֶב לו [כלומר: התרצה] והעלה למעוניי | ויפרשו עליו ענניי [יוחנן כהן, אז טרם נוסדו (קדושתא לשבועות) פ 606, ע250].

ע700 אפעה אחת לע' שנה, ושנים הן בעולם ..... וכשהן משמשין דרך תהום הן משמשין, ושימושן ערב עליהן ביותר, ומתוך <ששי> מוֹשֵׁן ערב עליהן ביותר נקבה קוצצת ר'א<ש> שו שלזכר [פרק זרעים; מרגליות קצנ' / 22].

—800 ולפיכך הקב"ה משבח קרבן של אחד ואחד מהם, זה קרבן פלוני, זה קרבן פלוני, לומ' שערב לפניו והוא משבחן [תנחומא, תצוה טו / קמ, 1325].

—800 ואתה שאתה רחמן ערב לך לאבד את אילוי? "חלילה לך מעשות כדבר הזה" [ברא' יח, כה] [תנחומא בוכר, וירא יב; 92 / א, 1300].

—800 מי גרם שלא יפלו בני עשו בידנו, "מדרך הערבות!" [וגר' רב' ב, ח], שלא הלכנו בדרכים הערבות של הקב"ה [דברי' ליברמן, דברים; 25 / א, 1450].

קולך כי קולך עֶרֶב ומראיך נאווה [שה"ש ב, יד].

ק450— וְעֶרְבָה לה' מנחת יהודה וירושלם כימי עולם וכשנים קדמניות [מל' ג, ד].

ק200— ערבה באף תשבוחתך ציון מעל כל תבל [מזמור לציון / 4QPsf, 30p].

ק180— חייך עֶרֶב ירבה אוהב | ושפתי חן שואלו [צ"ל: שואלין] שלום [בן סירא ה, ג(א)].

—0 <...> אשר ישמחו <...> ושרים יערב על <...> לעולם יהללוך <...> [מג' שיר שבח / 3Q6, 30a].

ע225 לא היה מכה באבוב שלנחושת אלא באבוב שלקנה, מפני שקולו עֶרֶב [משנה, ערכין ב, ג / ק, 1150].

—300 "ויניקוהו רבש מסלע" [רב' לב, יג], אילו מציקין שהחזיקו בה כארץ ישראל והם קשין להוציא מהן פרוטה כצור, למחר הרי ישראל יורשין נכסיהם והם עריבים להם כשמן ורבש [ספרי דברים שיז; פינקלשטיין 359–360 / ל, 1150].

ע425 מי שסוכתו עריבה עליו מקדש בלילי יום טוב האחרון בתוך ביתו ועולה ואוכל בתוך סוכתו [ירושלמי, סוכה נד ע"ג / לידן, 1289].

ע425 לא דומה משתהא יום אחד למשתהא שני ימים; [וישתהא שני ימים] — שלא יערב עליו המקח [ירושלמי, כתובות כד ע"ד / לידן, 1289].

ק500 ללסט(ס)נים [שנכנסן] למרתף אחד שליין ונטלו קנקן אחד ושתו אותה, הציץ עליהם בעל המרתף, אמ' להם, יערב לכם ויבשם לכם וימתק לכם, שתיים את היין, החזירו את הקנקן למקומה [ב"ר פה, ג; ח"א 1035 / וט 30, ע1000].

ק500 בנוהג שבעולם מלך בשר ודם נכנס למדינה ובני המדינה מקלסין אותו וערב לו קילוסן [פסיקתא דר"ב, פרה ב; מנדלבוים 55 / א 151, 1291].

ע500 מאי "כי טובים דודיך מיין" [שה"ש א, ב] ..... אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה,

רבנונו של עולם, ערבים עלי דברי דודים יותר מיינה של תורה [בבלי, ע"ז לה ע"א / פ].

ע550 יה זכור לאחות | הגשת מנחות | מנחת יהודה ועיר הקדש | תערוכ מכהני קודש <

- 31 **800**— שהיה כורא שמים וארץ היה מסתכל בהם ולא היו ערבים עליו והיה מחזירן לתוהו ובוהו, כיון שברא שמים וארץ אלו ועברו עליו אמ', "אלה תולדות" [ברא' ב. ה.] [שמור' ל. ג. / ירושלים, ע1450].
- 32 **800**— עלה ריח ניחוח שלאל' <ל>פני כסא הכבוד כאלו ריח ניחוח שליצח' וערב עליו [פרקי' ר' אליעזר לא / אנלאר, ע1654].
- 33 **800**— אמ' הלוקח לדיין, אני כשלקחתי חורבה זו מן האיש זה לא לקחתי אלא חורבה, וכשחיפשתי אבניה לבנות {ה} מצאתי כלי כסף וכלי זהב, עכשיו יטול ממני כי לא יערב הגזל אצלי [מדר' יונה; אגדות אגדות 27–28 / פר. ע1300].
- 34 **800**— ג' קולות ערבין על בני אדם, קול תורה וקול גשמים וקול כספים [חופת אליהו; הורוביץ 54 / פר. ע1289].
- 35 **953** ויאמר המלך, תנו לי המאכלת ואטהרנו [פלומר: אקלף אותו, את התפוח] ביד', כי כן ערב לי לאכול [יוסיפון נה; פלוסר 260 / ירושלים, ע1282].
- 36 **988** לשבעה מחלק וגם לשמונה | לעני-דרש ליתום ולאמנה | מלחם פיו יתן מנה | בחורה [פלומר: מוכחרת, משופחת] עריבה טובה וגם שמינה [אברהם הכהן מבגדד, ... אליו לא ישור (שיר תהילה לכב' אברהם); שכטר 73 / ג].
- 37 **1000** סתורת מדרגה אשר בן הנץ לה אורב | עורה שעה הגיונה כי קולה עֶרֶב [שמואל בר' הושענא, סתורת מדרגה (וארא) / ע111].
- 38 **1000** חפ' [=חפצו] תורת חסד ואהבת צדק וכשרון המדה | חכו אז עֶרֶב מגופת וריחו מאבקת קדה ניצחק בן ג'יקטילה, אזהרות: זולאי 170 / ג].
- הערה. חכו — פלומר: דיבורו, והשוה במ"ר י. א.
- 39 **1050**— "והייתם לי סגולה" [שמ' יט. ה.], ומה עסקה של סגולה הזו, אין ערב לבעליה ליגע בה [פסיקתא רבתי, יהודה וישראל: איש שלום מג ע"א / פר. ע1270].
- 40 **1050**— והסתכל בחנניה מישאל ועזריה, שבש' שהטילן נכוד נצר הרשע לתוך כבשן האש היו מהלכין בה כאדם שהוא מהלך בחמה ביום צינה והיא עריבה עליו [פסיקתא רבתי, רני ושמחי: איש שלום קס ע"ב / פר.

[1270].

- 41 **1050**— ערב לפני הק' התשובה שהשיבו [פלומר: ישראל] למשה [פסיקתא רבתי, תקעו: איש שלום קעד ע"א / פר. ע1270].
- 42 **1050**— "וכל זה אינינו שוה לי" וגר' [אס' ה. ג.], אינו ערב לי מה שאני אוכל ושותה [מדר' לאסתר, פנים אחרים נ"ב; בוכר 72 / א. ע1470].
- 43 **1050**— "ותהי אסתר נוש<את חן"> [אס' ב. טו] ..... כאיקונין הזה שאלף בני אדם מביטין בה והיא עריבה על כולם [מדר' אבא גוריון, מהר' חדשה; גנוי מדרש 165 / ג].
- 44 **1050** כי המשוררים בבית י"י משוררים, ואם יהיה ריח אינו ערב לא יוכלו לעמוד לשרת [טוביה בן משה, אוצר נחמד, ו"א. ט. א. ע1353].
- 45 **1050** וגם הותמם מן היות עריבת הקול, יע' אידיאוטיטא, בקולות מה שלא יתכן כמוהו על ההרגשות וזולתם מאשר לא יכליל אותו ההרגשה למען כי העריבות והטעם על אשר יותמם הרגשתו, והקול מורגש כאשר נקדם [יעקב בן שמעון, תר' ס' הישר לישועה א; מרקון 6 / לידן, ע1550].
- הערה. אידיאוטיטא = εἰδωλότυπος (שריינר 70. הערה 5).
- 46 **1054** ותלמידי הרחבה פצחו בפציחה ניתן שבחה וזמרה חביבה | ושירה עריבה באהב ובחיבה לדגול מרכבה [מג' אחימעץ; קלאר 14 / טולדו, ע1325].
- 47 **1058** ענות קדוש | לאל קדוש | למול קדוש | יערבו | הבו [רשב"ג, שנאנים שאננים (שחרית ליה"כ); סדר רב עמרם גאון ב. מג ע"ב].
- 48 **1344** וכאשר היה המניע הראשון יניע בלתי שיתנועע לא בעצם ולא במקרה כמ' שתתנועע הנפש אשר בגשם הוא מחוייב שיהיה זה המניע אמנ' יניע על צד מה שיניעו הדבר' הנכספ' הערבי' וכ"ש המושכל' אשר יורו שפעולתם טוב [משה הנרבוני, אפשרות הדבקות יד / ששון, ע1491].
- 49 **1344** והגרמ' השממ'י' למה שהיו בלתי מרגישי' לפי שההרגש אמנ' הוא כב"ח מפני השמירה לא יתחלף הנכסף מהם מהמושכל, וזה שהמושכל המניע עם שהוא יניע מצד מה שהוא נאה, הנה הוא ג"כ

- ערב, וזהו ענין שהערב במ והמושכל אחד
[משה הנרבוני, אפשרות הדבקות יד / ששון, 1491].
- 50 ק1347 וזה שמי שזה דרכו מן הלמוד הנה
הוא ערב ואהוב אצל הכל [תר' הפלת ההפלה
לן' רשד ג / ליידין, 1347].
- 51 ק1347 וכאשר נאמר חושק וחשוק וערב
ומקבל ערכות הנה ענינו הוא שכל יופי
והוד ושלמות הנה הוא אהוב וחושק וחשוק
לבעל השלמות [תר' הפלת ההפלה לן' רשד ה /
ליידין, 1347].
- 52 1755 ראה אם ישורו אנשים שכית החמדה.
מדוע יערב עליהם מבטם. מדוע יאמרו
עליה נחמדת היא למראה? [מנדלסון, קהלת
מוסר יט 11].
- 53 1765 איזה הם הקולות ערבים לאזן השומע
ואיזה מהם מנגדים ומצערס [גומפרץ, מאמר
המדע יט ע"א].
- 54 1771 ובהשמר ערך הקולות יולד הזמר
הנעים והערב [שנאבר, מאמר התורה והחכמה
177].
- 55 1797 שיהיו מליצותנו מבחר וטוב בעיניך,
וארשת שפתינו יערב לפניך [נהורוביץ, ספר
הכרית ד ע"א].
- 56 1808 צריך להטעימו במליצות עריבות כמו
שנותנים רפואה לתינוקות בדבש [נלפין,
חשכון הנפש כ 1].
- 57 1822 מאכלי בשר לא יערבו לחכם ובלוך,
שבילי עולם א, נז ע"ב].
- 58 1857 אך כהן [נלומר: הפומרן] הזקן אשר לא
ערבה לו כל שמחה, כי זקן מאוד [המגיד א
119].
- 59 1862 תנו להמון עם ספרים מועילים
וערבים, הלא אז יקיצו משנתם [אברמוביץ,
למדו היטב 31].
- 60 1864 כן הוא בסיפורים עריבים לחיך
המספרם והשומעם [רודקיןסון, סיפורי צדיקים
42].
- 61 1870 יש הרבה אנשים היודעים היטב מה
שמזיק להם ..... ובכל זאת אינם נזהרים
כי ערב להם ההרגל [גורדון, דרכי הרפואה 99].
- 62 1876 קשה לו לאדם להפרד מן העֶרֶב אף
על פי שאיננו מועיל ולפעמים גם מזיק
[ליליינבלום, חטאת נעורים כ 94].
- 63 1880 שמעתי עליך, ידידי הקורא; לאמר דו
פרצופין נבראת ולפנים ולאחור תסתכל
ותערב עליך לדעת כל אשר נעשה מסביבך
[גורדון, צלוחית של פלייטון 371].
- 64 1890 המשקה הזה יש בו שעור גדול של
אלכוהול, ובכ"ז טעמו וריחו נעימים וערבים
[פרנקל, שומר הבריאות 182].
- 65 1909 צנת הגן הטילה דרך הפרץ גל ערב
על פניו הלוהטים [ביאליק, מאחורי הגדר 329].
- 66 1909 אכלו רבותי! יערב לכם ויתבסס
לכם! [מנדלי, ספר הקבצנים 50].
- 67 1931 אוכל ברוך השם לתאבון גדול.....
יערב לו, יבושם לו [ביאליק, איש הסיפון 145].
- 68 1940 אעידנו | אהודנו | ושיחי עליו יערוב
[רצהבי, לה"ק שלבני תימן 214].
- הערה. רצהבי מנקד יְעָרֹב.
- 69 1962 יצא בלילות בלבד כדי לבקר אצל
הלאמות, אותן הוא ליטף ארוכות וערבות
על ירכינהן [זוסמן, המעשיה הישנה ביותר בעולם].
- ב. רצה בדבר, שמש עליו (=ערב לו).
- 70 1000 רצח בא על אשת איש וזוממי בת
כהן ובועלה ..... רחק מהם ועָרַב | כמוצא
שָׁלַל רב יצחק בן ג'יקטילה, אזהרות: זולאי 173 /
ג].
- 71 1050 דע כי הדבור המתבונן מן השכל
הוא הקולות המחוברים חבור אשר יפול
עליו אישיפונישיש, יע' התקון להועיל בו
השומע חפץ המדבר, ויעמוד עת יערב
החפץ כמו הרמז אליו לו אם יהיה הויה
..... אבל תמצא לבעל דעת יחבר הדבור
שיגשופי, יע' בנחת, כי ידבר הוא עם נפשו
לבדו, למען כי יש לו חפץ [טוביה בן משה, תר'
מחכימת פתי ליוסף הרואה כב / ליידין, 1550].
- הערה. אישיפונישיש = ἰσχυρὸς καὶ ὁσιος (שיינר
70, הערה 5). ושמו מקומו ב-א/עֶרֶב ב.
- 72 1054 שוקד על הטובה לעבוד י"י באהבה |
שמר מצוותיו בחיבה בנפש חפצה ועריבה
[מג' אחימעץ: קלאר 39 / טולדו, 1325].
- 73 1096 עָרֹב מחברת למידות ערוכות |
כשרת כשר שתי מערכות [מאיר בר' יצחק,
תפלה תקח (סליחה לערב ר"ה): כל בא 150 / ל,
1180].

נערב

משמש עם מושא ומתקשר על ידי: ב (3), ל (11),
לפני (1, 2, 6), על (4); ובלא מושא (5, 7-10,
12).

פועל עומד, כמו קל 'ר' ערב א.

1 2000 וְתַעֲרֶבְהָ לַפְּנִיךָ עֲתִירְתָּנוּ כְּעוֹלָה וּכְקָרְבָן
[ברכת העבודה / ירושלים, 1272].

2 5500 מְשִׁיךְ מֵעַם רַב שְׁאוֹן רַב | נָחַל מִימֶךְ
רַב שְׁלוֹם רַב | שֶׁר וּנְגִיד וּגְדוֹל וּרַב | עֲדִיעַד
לַפְּנִיךָ נֶעֱרַב נִינִי, אֵל קָנָא (קְרֹבָה לְבָמָ' כְּה, י');
זולאי ריט / 8].

3 9000 "וְהִיא אֶפְרַיִם", לֹא שָׁבוּ אֶל יוֹי, כִּי
לָבָם "כִּיּוֹנָה פוֹתָה אֵין לָב", אֲשֶׁר תַּעֲוֹף
בְּשָׂמִים, הַנְּשַׁלְחָה מִמְּדִינָה אֶל מְדִינָה, כֵּן
הָרָשׁוֹנִים נֶעֱרַב כִּים [=נֶעֱרַבִּים] בְּמִצְרַיִם
וּבְאֲשׁוֹר לְבַקֵּשׁ עֲזָרָה מֵהֶם [אַלְקוֹמְסִי, פְּתוֹרָן,
ה' ז, יא; מֶרְקוֹן 11 / פִּירֶק, 1303].

4 953 ר' עֲרַב 1, הַעֲרָה.

5 1025 מֶלֶךְ יִשְׁמַךְ בְּנֶעֱרַבִּים, לִימִים הֵם
חֲשׂוֹבִים, וְעַם הִירָאִים לִשְׁעִשְׁעָה [עֲלוֹן בֵּן
אַבְרָהָם, אֲקִבְעִי שְׁלוֹמוֹת: דּוֹדוֹן 233 / ג].

6 1050- כֶּךָ חֲכָם שִׁיּוֹשֵׁב וְדוֹרֵשׁ וּמִפְרֵשׁ
דְּבָרֵי תוֹרָה, הֵם הוֹמִים וְיוֹצֵאִין מַלְכוּ, וְלֹא
עוֹד אֵלָּא שְׁקוֹלוֹ נֶעֱרַב לַפְּנֵי הַקֶּבֶ"ה, שֶׁנִּי "כִּי
קוֹלֶךְ עָרַב וּמֶרְאָךְ נִאֲהֵן" [= "שֶׁה"ש ב, יד] [מֶר'
מִשְׁלִי א, כא; בּוֹכֶר 47 / נִיּוֹ יוֹרֶק].

הַעֲרָה, נ"א ערב.

7 1050 וְאֲשֶׁר יוֹתָמָם עָמָּה הָעִרְיָבוֹת הַהַמְשָׁכוֹת
אֶל עֲשִׂיתָּו אִם יִהְיֶה יָכוֹל לְנֶעֱרַב, יַעֲ
טוֹנָאִידִבְנִמְנוֹן, יִתְחַזְקוּ [יַעֲקֹב בֶּן שְׁמַעוֹן, תִּרְ"ס
הִישֵׁר לִישׁוּעָה א; מֶרְקוֹן 6 / לִיִּידִן, 1550].

הַעֲרָה. טוֹנָאִידִבְנִמְנוֹן = τὸν ἡδυνόμενον (שְׁרִינֵר
70, הַעֲרָה 5).

8 1056 אֱלֹהֵי נִכְסָפָה נִפְשֵׁי כִּיּוֹם צָר |
לְעִזְרוֹתְךָ אֲשֶׁר נִפְשׁ מְשִׁיבָה | וְרֹאיתָ בְּמוֹט
רְגְלֵי יוֹדִי | וְעַם חִיִּי אֲסִיפָה [פְּלוֹמֶר: מִיתָה]
נֶעֱרַבָה [שְׁמוּאֵל הַנָּגִיד, בֵּן תְּהִלִּים, זְכוֹר לְבִי: שֶׁשׁוֹן
סח].

9 1058 וְלִנְהֹר יִקְרַב | בְּשִׁמְרָם עֲקֹב רַב |
וּבְאֹר [נ"א וְכוּר] הַנֶּעֱרַב | יִשְׁרִים מִכְתִּירִים
[רֶשֶׁב־ג, שְׁמוֹר לְבִי מַעֲנָה: לִיּוֹרְנוֹ לַה ע"ב].

הַעֲרָה. אֲמַר הַמְּבָאֵר: "נֶעֱרַב. לִשׁוֹן עִרְיָבוֹת מִן

וְעִרְכָה לַה' וְגו'".

10 1336 וְאִקּוֹם וְאֲחֹבֵר עָלָיו זֶה הַשִּׁיר הַנֶּעֱרַב
| וְיִשְׁמַח הָאִישׁ כְּמוֹצֵא שְׁלָל רַב [עֲמֻנְאֵל
הַרְוִי, מַחְבְּרוֹת כ: יֶרֶדֶן 370].

11 1788 כָּל אֱלֹהֵי הָעֲבוֹדוֹת וְהַמְּלָאכּוֹת וְהִיגִיעוֹת
מוֹעִילוֹת מֵאֵד לְמִין אֲנוֹשִׁי, מַחְזִיקוֹת וּמִבְרִי-
אוֹת לְגוֹף, נֶעֱרַבּוֹת לְנַפְשׁוֹת [לִינְדָא, רֵאשִׁית
לְמוֹדִים א, כב ע"ב].

12 1864 וְהִנֵּה אַחֲרֵי אֲשֶׁר זָכִינוּ בְּעֵינֵינוּ לְרֹאוֹת
אוֹר מוֹפְלָא אוֹר מוֹזְהִיר אוֹר נֶעֱרַב אוֹר יִקֵּר
[רֹדְקִינְסוֹן, שְׁבַחֵי הָרַב 44].

ערב, ערב

הַנְּעִים, פִּינֶק, וְר' עֲרוֹב.

1 300- כָּל זְמַן שְׁבָנִי עוֹשֶׂה לִי רְצוֹנִי הִיוּ
מַעֲרָבִים וּמַעֲדָנִים אוֹתוֹ וּמַפְנִיקֵי אוֹתוֹ [סְפָרִי
דְּכִרִים שו: פִּינְקֶלְשְׁטֵיין 331 / דִּפ' וְנָצִיחַ, 1546].
הַעֲרָה. בְּכַתְּבֵי הַיָּד מַעֲרָבִים לִיתָא.

ערב

כְּמוֹ קַל 'ר' עֲרַב א.

1 953 וְהִיא הָאִישׁ אֲשֶׁר יִרְאוּ דְּבָרָיו מִחוֹכְמִים
מִשְׁנֵי רִיעָיו וְחִידָתָן [מַעֲרָב עַל חִידַת רַעִי
יִהְיֶה לְמֶלֶךְ מִשְׁנֵה נְיוֹסִיפּוֹן 1: פְּלוֹסֶר 36 / ק].
הַעֲרָה. נ"א נֶעֱרַבָה (כ"א, 1325).

התערב, נתערב

מִשְׁמַשׁ עִם מוֹשָׁא וּמִתְקַשֵּׁר בְּלֹא מֵלֵת יַחַס (2), אוֹ
עַל יְדִי: עַל (4), עִם (3); וּבְלֹא מוֹשָׁא (1).

א. הַתַּעֲנֵג, הַתְּאוּהָ, נִהַג בְּנוֹעַם.

1 30- ? אֵל יִתְעַרֵּב אִישׁ מִרְצוֹנוֹ בְּשִׁכְתָּהּ [בְּרִית
דְּמִשְׁק יא 5-4 / ג].

הַעֲרָה. יִתְעַרֵּב — יִסְוֶךְ עֲצָמוֹ בְּכוֹשֶׁם, וְהַשׁוּה שְׁמֵן
עָרַב: יֵשׁ מִתְקַנִּים יִתְעַרֵּב, כְּלוֹמֵר יִרְעִיב אֶת עֲצָמוֹ.

2 900 "גַּם כִּי יִתְנוּ", מַעֲנֵהוּ כְּאִשֶּׁר נִתְעַרְבוּ
אַבּוֹתֵיהֶם, בְּאַרְצָה יִשְׂרָאֵל, גְּלִלֵי גוֹיִם וְנִקְרָאָה
עֲבוֹדָתָם "אַתְנָה הִמָּה לִי" [הו"ב, יד]
[אַלְקוֹמְסִי, פְּתוֹרָן, הו"ח, י: מֶרְקוֹן 12 / פִּירֶק,
1303].

הַעֲרָה. כְּנֹרָה עַל פִּי יַח' טז, לו.

3 1050 וְכִמּוֹ זֶה יִהְיֶה בִּינֵינוּ כִּי נִגִּישׁ מֵאֲכַלְנוּ
אֶל שְׁנֵי אֲנָשִׁים נַחְפּוֹץ מֵהֶם שִׁיאֲכַלּוּ, וְנָתַן

כמים [נאנקתנו תעל (סליחה. לרס"ג?): הכרמן / ב.
ע1250].

הערה. הניקוד יִעָרְב גם על דרך ההופעל וגם על
דרך הקל.

3 ע1650 סוד עבודתך יִעָרֵב לי [שבו: על פי
רצהבי, לה"ק שלבני יזמן 215].

עֶרֶב

בינוני של קל (ר' עֶרֶב).

— שָׁמֶן עֶרֶב — ר' שָׁמֶן.

עֶרְבָה

ידידות, ברית ידידות.

1 ע1025 הידעתם כי אין אח בעת ילך ויתרחק
| ..... זכור אחי הערובה ואל תפר אשר
הוחק | קרא מלי וגם קדם תשובתך ואל
תרחק [עלון בן אברהם, עלי ערש: דודון 236 / ג].

2 ע1025 מאד שובה נא למו נכחי כי לא טֹרְבָה
הקטטה | חושה נא בִּן תורה ולכתב הביטה |
זרז נא בערובה ואל ממה [פלומר: ממנה]
תמוטה [עלון בן אברהם, עדי אח טוב: דודון 237
/ ג].

3 ע1050 וכבר ידענו כי כבר הגביר האויב
ומיגר הצדיקי' בידו במקצ' העתי', ואין
הדבור על זה, אבל הדבור על אש' חייבו
הערבה והשלום להם ועל רוב עתותם [תר' ס'
המצוות ללוי בן יפת, מועדים ח / לידן, 1336?].

4 ע1075 לך אלי לבדיך <...> לא לאנוש אחי
ורעי | ואין לי עם בני כשר ערובה |
בה>רבה> או מעט ידי בתוקעי [מבוך הבבלי,
יצקתני ידעתי ידועי: שירמן 82].

עֶרְבֹות

נועם, מתיקות, קרבה.

1 ע1050 ולמען כי השכר יהיה תמיד, והוא
אידאומן קנושטוש, יע' עריבות ומתיקות
אין בו דבר מן העלבון, נוצל מן דבר הזק
[טוביה בן משה, תר' מחכימת פתי ליוסף הרואה לא
/ לידן, ע1550].

הערה. אידאומן — השוה יִעָרֵב 7; קנושטוש —
καὶ νόστος.

2 ע1050 ר' עֶרֶב 45.

להם רשות ונשתדל עליהם, וננהילם ונרגילם
בכל לאוט, ונתערב עמהם בדברי הגדה
[טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה
לו / לידן, ע1550].

הערה. במקור הערבי: ונלאטפהאמ באלמחאדחה
ואלמואנסה.

ב. התחבב.

4 1940 הבחורים לא סיפרו לשום אדם על
אודות השיחה הזאת, כאילו היה זה חלומם
המסותר. אלא שלאחר השיחה הזאת נתלהט
ונתערב עליהם ביותר לימורם בשיחה
[שלונסקי, חיים גראכיצר ב 178].

הָעֶרִיב

משמש עם שני מושאים ומתקשר על ידי: על (5);
עם מושא אחד ומתקשר בלא מלת יחס (1, 3). או
על ידי: את (2, 4).

הנעים.

1 כ180 — <ח>ל>י<ל כנגליו: וְהָלִיל ונבל
יעריבו שיר | ומשניהם לשון ברה [בן סירא מ.
כא / ג(ב)].

2 ע500 מאי מברך ..... הערב נא יי"י
אלהינו את דברי תורתך בפינו ובפיות
עמך בית ישראל [בבלי, ברכות יא ע"ב / א,
ע1200].

3 ע975 הָעֶרֶב נא תפילתינו ולפניך תיכון
[שלמה הבבלי, אורח צדקה (סליחה): פליישר 263 /
ל, 1180].

4 1808 מתכוונין לקשט טענות וסברות שלהן
..... להערב אותן בפי השומע ולפין, חשבון
הנפש ב 93].

5 1934 הוציאו ערימה של איצטורובליס
מסינריהן להניחם תחת הכר מראשותיהם
של הולכי ארץ ישראל כדי להעריב עליהם
שנתם [ענגון, בלכב ימים 13].

הָעֶרֶב

פועל עומד, כמו קל (ר' עֶרֶב א).

1 ע550 ויקר לך פידיונם ויערב לך כופרם
[יניי, כי לך כל הנפשות (קרובה לוי' כז, א); וידר 41
/ 92].

2 ע1050— קולם יִעָרֵב לפניך שופכי לך לב

הקשור לפסוק בקרובה.

ו. מדבר

עֲרָב, בהפסק עֲרָב

(א) כינוי לחבל ארץ שבין הים האדום במערב ובין המפרץ הפרסי במזרח וכן ליושבי; במקרא כרגיל צפון ערב בלבד. (ב) כינוי לעם הדובר בלשון הערבית (פגון 9). ר' גם עֲרָב.

אכ' - arab-, arib-: אר"י עֲרָב; ער' עֲרָב = כלל הערביים. הקשר האטימולוגי בינו ובין עֲרָבָה אינו ברור.

ק700 - ר' ד/עֲרָב 1.

ק580 - ר' עֲרָב 1.

ק570 - עֲרָב וכל נשיאי קדר המה סחרי ידך [יח' כז, כא].

200 - לבד מאנשי התרים והסחרים מביאים וכל מלכי עֲרָב ופחות הארץ מביאים זהב וכסף לשלמה [דה"ב ט, יד].

הערה. השוה עֲרָב 3.

800 - מהו "משא בערב" [יש' כא, יג], משוי קשה על בני ערב, אמ' להם, כזה ארחות דדנים, כזה דרכן של אחים לקבל בני דודיהן [נחומא, יתרו ה' / קמ, ע1325].

953 וישמע טיטוס ..... ויקרא את כל שרי מחנהו ..... ויאמר אליהם, הסירו את הזהב הזה מעליכם, כי הזהב הזה הסית את ארם וערב לעשות התועבה הרעה הזאת [יוסיפון פב; פלוסר 388 / ירושלים, 1282].

1050 - והוא הדיבור על פוגות המתחלפים בזה, וביאור הפרק בינו ובין אשר הוא שיחות [ש"יחיות], הוא הנקרא בלשון ערב אסתפסאד [טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה לו / לידן, ע1550].

ק1312 כמו אלזמאם בלשון ערב, אשר ישתמשו בו במלאכת הספרות וזמאם הבהמות [יעקב בן מכיר, תר' קיצור מלאכת ההיגיון, מבוא פ, 1356].

ק1347 והוא שהערב יקראוהו מי שיפעל בדבר ..... פעל [=פועל] [תר' הפלת ההפלה לך' רשר ג' / לידן, 1347].

1755 אבי המעתיקים ר' שמואל אבן תבון הודה כי אברה המליצה יפיה והדרה.

ק1347 ר' עֲרָב 51.

ק1347 ואהבתו וחשקו לאותו השלמות למעלה מכל אהבה, וערבות בו למעלה מכל ערבות [תר' הפלת ההפלה ל' רשר ה' / לידן, 1347].

ק1580 ואחמד חברתם לטיבם. לא לאכל מפרי טובם. עם מוסרם ועריבות דבריהם [אלצאהרי, ספר המוסר 373].

הערה. רצהבי, לה"ק שלבני תימן 216 גורס עֲרֻבוֹת.

1771 הטיבע הכורא ית' בלב הנבראים כוסף ותאוה ידועה ימשכם לעניינים הצריכים להמשכתם וקיומם. כמה שהמציא בעניינים הללו ערבות ועונג [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 1].

1789 בכדי שיוסיף לחקור בטיב המאכלים, וגם בכדי שיוכל ליהנות בעריבות צופים ולשמח את הנפש בעידן חדוה [לפין, מודע לבניה יא ע"א].

1808 פלוני יש לו הבחנה דקה ביופי הציור' והגוונים עריבות הקולות והניגונים [לפין, חשבון הנפש ב 19].

1872 לשון הנחשים אינה טועמת ומרגשת בעריבות המאכלים [אברמוכיץ, תולדות הטבע ג 139].

1880 האצילים האלה לא הביאו מעולם את מועדיהם ואת ערבות שמחותיהם למרום קץ אם לא היה אתם גם היהודי המנגן לפניהם [פרישמן, ביום הכפורים 342].

עֲרֻבוֹת

כמו עֲרֻבוֹת.

1771 הקש מזה על כל עניין רוחני ושכלי המעורר ערבויות בנפש ..... לא יערב' כל ערבויות גופני; הוא אות ומופת שזה הוא קיום הנפש [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 1].

עֲרֻב

בהשאלה: מנחה, מתנה.

550 טוב תשורתם עירוב ידיהם | >ומקבלם קיבל ברצון מידיהם < [ניי, אהרן ובניו הקרבת (קרובה לוי' ו, יב); זולאי קטן].

הערה. על פי "וערבה לה' מנחת" (מל' ג, ד)

לכאורה עַרְבַּ חילוף צורני של עַרְבַּ (דה"ב ט, יד / מל"א י, טו), אבל לפי יש הפרש ולא ברור מהו. נתפרש: (א) נודדים שוכני ערב (ריב"ג שרשים); (ב) יסודות אתניים זרים, כלומר מלשון א/ערב (רד"ק); (ג) עמים כנועים שנתנו בני ערובה, כלומר מלשון ב/ערב (רש"י); ועי' ש' ייבין, לשוננו לח 33 ואילך.

1 580 – את פרעה מלך מצרים ואת עבדיו ואת שריו ואת כל עמו, ואת כל הַעֲרָב ואת כל מלכי ארץ העוץ ואת כל מלכי ארץ פלשתים ..... ואת כל מלכי עַרְב ואת כל מלכי הַעֲרָב השכנים במדבר ניד, כה, יט-כ. כד].

2 570 – כוש ופוט ולוד וכל הַעֲרָב וכוב ובני ארץ הברית אתם בחרב יפלו [יח' ל, ה].

3 500 – לבד מאנשי התרים ומסחר הרכלים וכל מלכי הַעֲרָב ופחות הארץ [מל"א י, טו].

עַרְבָּאוֹת

תכונת הערבאי = עַרְבָּיִת.

1 1971 המלחמה שאני מדבר עליה היא מלחמת שחרור ..... מעול הפאן-ערבאות ומן האימפריאליזם המצרי והרוסי [רטוש, שירה כחופה].

עַרְבָּאִי

כמו עַרְבָּי א.

אר"י עַרְבָּי; סו' עַרְבָּא = הערביים; אכ' arbayya.

1 225 עַרְבָּיִת [יוצאות] רעולות ומריות פרופות [משה, שבת ו, ר / חולון, 1550].

הערה. ערביות – כלומר: נשים ישראליות שבערב. נוי"א עַרְבָּיִת (כ"י ק, ע 150; פר 138, ע 1100).

2 300 – סוס זה של מי הוא, אמרו לו, של פרש ערביי הוא [מכילתא, בחורש א; הורוביץ-רבין 203 / א, 1291].

3 1967 מדיניות דינאמית שתחתור ..... לשינוי עצם המבנה הערבאי המופרך והכושל של האזור, עשויה להמציא תנופה כל-תשוער למאמצייהם של בני-ברית בפועל ובכוח [אמיר, מורח של מולדות].

בהעתיק אל לשוננו הקדושה מאמר מלשון הערב [מנדלסון, קהלת מוסר ו 15].

11 1822 ארץ ערב. זה שמה מיום הוסדה ..... בלשון ערב דשעזיראט-אל-אראב (חצי האי ערב) [בלוך, שבילי עולם א, ל ע"א].

12 1822 עדן ערב [גליקליכע אראביען] נקראת כן מהיונים הקדמונים על שם יכולה וצאצאיה כי רבו [בלוך, שבילי עולם א, לג ע"ב].

הערה. ראה להלן 17: ערב המוצלחה, 20: ערב המאשרת.

13 1822 תושבי האי חסרי דעת וחסרי מוסר, אבל טובי לבב ועושי מקנה וקנין ..... עם ערב ואנשי האי דאנגיבאר אשר באפריקה [בלוך, שבילי עולם א, לר ע"ב].

14 1835 מצפון ..... וממדבר ערב, הוא המדבר הגדול הנמשך מארץ ערב עד דרום הארץ ההיא [גינצבורג, תולדות בני האדם 30].

15 1835 העיר סלע ערב היא פיטרה [גינצבורג, תולדות בני האדם 36].

16 1836 ..... בחבורים יקרים הנקראים אלמאגאסט, ותוכני ערב (אראביען) העתיקו אותם ..... בהתחלת המאה התשיעית לחשבון מ"ה שבו חכמי ערב והתחילו לעיין ..... [יוכל, למורי הטבע ז ע"א-ע"ב].

17 1859 הקאפפע ..... ארץ מולדתו בערב המוצלחה ואבסיניע [שיינהק, תולדות הארץ ב 21].

18 1862 הסוסים הטובים הנמצאים בארץ תוגרמה, המה יוצאי ירך סוסי ערב [אברמוביץ, תולדות הטבע א 370].

19 1866 הצפור הזו ..... משכנו בסלוניים, בנעצוצים ונהלולים, שבאירופה ואזיה הקטנה ובארצות ערב ונוביען [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 126].

20 1896 גם השפה הערבית עצמה, אשר התפתחה בארץ מולדתה, בערב המאשרת, מה עניה היא לצרכי המדעים [קלוזנר, שפת עבר – שפה חיה 4].

21 1910 במדבריו היו הרבה מלות בודדות משפת ערב [בגר, בין מים למים 16].

עַרְבַּ

כמו עַרְבַּ.

עֲרֵכָה

א. אדמת שממה יבשה שרק עשבים נמוכים גדלים בה; שם נרדף עם מדבר וציה במקרא; כינוי לחבל בארץ ישראל, שמן ים הכנרת ועד אילת (ר' 22); מישור (ר' 10) שומם, לאו דוקא יבש (וכגון 17, 23).

האיטימולוגיה אינה ברורה, יש גוזרים את השם מן ערב > עבר, שבגזע פירושו חרב, יבש.

1 700-? יששום מדבר וציה ותגל עֲרֵכָה ותפרח כחבצלת (יש' לה, א).

2 580- ולא אמרו איה ה' המעלה אתנו מארץ מצרים המוליך אתנו במדבר בארץ עֲרֵכָה ושוחה בארץ ציה וצלמות בארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם (יר' כ, ו).

3 580- והיה כערער עֲרֵכָה ולא יראה כי יבוא טוב ושכן חררים במדבר ארץ מלחה ולא תשב (יר' י, ו).

4 500- כי נחם ה' ציון נחם כל חרבתי וישם מדברה כעדן ועֲרֵכָתָה כגן ה' (יש' נא, ג).

5 500- הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני הישב עֲרֵכָה מול הגלגל אצל אלונים מרה (דב' יא, ל).

6 500- ועתה שלחו מהרה והגידו לדוד לאמר אל תלן הלילה עֲרֵכָה המדבר וגם עבור תעבור פן יבלע למלך ולכל העם אשר אתו (שם"ב יז, טז).

7 500- מי שלח פרא חפשי ומסרות ערוד מי פתח, אשר שמתי עֲרֵכָה ביתו ומשכנותיו מלחה (איוב לט, ה-ו).

8 30-? הבורא ארץ וחוקי מפליה למדבר וארץ ערבה (מג' מלחמת בני אור י 12-13 / 30a, IQM-IQ33).

9 300- אם כשהייתם בארץ ערבה ושוחה זנתי ופירנסתי לכם, עכשיו שאתם נכנסין לארץ טובה ורח' ארץ זבת חלב ודבש על אחת כמה וכמ' שאזון ואפרנס אחכם (נפרי במדבר פכ: הורוביץ 79 / ט, 950).

10 425 "היושב בערבה" (דב' יא, ל) ..... בדרך ילכו ולא בשדות, ביישוב ילכו ולא במדבר, בערבה ילכו ולא בהרים (ירושלמי, סוטה כא ע"ג / לידן, 1289).

11 850- אם אומ', במדבר היה, שואלים אותו, בדרך במסלה או מצד הדרך או בערבה לא דרך [אלנהאונדרי, ס' דינים: מבחר ישרים א ע"ג / לידן, 1336?].

12 900- "אני ידעתיך במדבר בא' ת' [=בארץ תלאבות]", דע כי מדבר ציה וערבה לא ערים ולא מושב ולא מים ועשב ונחש שרף ועקרב נקרא תלאבות [אלקומסי, פתרון, הו' יג, ה: מרקון 23 / פירק', 1303].

13 1050- "ישרו בערבה" (יש' מ, ג), ישרו עצמיכם כאותן ששריתי למי שהיו בארץ ערבה ושוחה [אגדת בראשית סח: בוכר 133 / א, 1500].

14 1835 והוא באולתו נמשך כשור אל טבח אחרי הפרתים בארץ ערבה ומלחה במדבר חול ..... עד אם תם כוח הרומים [גניצבוכי, תולדות בני האדם 188].

15 1857 לרצץ בכח ואון את כל חומות המכשולים המפחידים את רפה השכל ודל-הרצון לשוב אחור חיש אחרי שם לדרך פעמיו עלי ערבות התבל הלזו! (המגיד א 54).

16 1866 יתגורר בארץ ערבה וציה, בארץ לא יעבר בה איש ..... בחפזה נמרצת ירוץ בין צמחי ערבה השפלים [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 149].

17 1866 משכנו בערבות אירופה וסוריה וארץ ערק, וביותר יחמוד לשבת בערבות החול או בערבות רטובות [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 157].

18 1866 השמש תשלח קרניה מעל ציר-הצפוני ותאיר מספר ירחים יומם ולילה לערבות בצ'ה האלה [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 314].

19 1897 שתי שלשלות הרים עוברות על פני ארך הארץ מצפון לדרום, ובקעה גדולה, היא ערבת הירדן, עוברת ביניהן ומחלקת את הארץ לשני חלקים כמעט שווים [גרוובסקי, מארץ ישראל ב 452].

20 1907 יהודי יושב בין ערבות אוקריינא ומגנן "מזמור" ארצישראלי בניגון וואלאכרי-מול-דבי [ביאליק, שירתנו הצעירה 73].

21 1919 בני ישראל יוצאי מצרים שכנו לשבטיהם, לפי השערתו, בערבת החול

ארוכה לחמות ירושלם ..... ויחר להם מאד [נחמ' ד, א].

200- ומן פלשתים מביאים ליהושפט מנחה וכסף משא גם הַעֲרֵכָיִים מביאים לו צאן אילים [דה"ב יז, יא].

200- ויעזרהו האלהים על פלשתים ועל הערביים [הַעֲרֵכָיִים קרי'] הישבים בגור בעל והמעונים [דה"ב כז, ז].

ע225 ר' עֲרֵכָא י, הערה.

ע225 עשרה מקומות אין בהן משם מדור גוים, אהלי הַעֲרֵכָיִים והסוכות [ו]הצריפין ..... [משנה, אהלות יח, י / ק, ע1150].

ק300 והלא אין דרכן של ערביים להיות נושאין אלא עורות וריח רעה ועטרן ותוספתא, ברכות ד, טז / וינה, ק1340].

ק300 מעשה בישמעאל בן קמחית שיצא לדבר עם המלך ערבי וניתזה צינורא מפיו ונפלה לו על בגדיו [ותוספתא, כיפורים ג, כ / ארפורט, ע1150].

הערה. בויק"ר כ, יא: מרגליות חע, כ"ל, ע1100: המלך הערבי: ועי' ליברמן, תוכ"פ 805.

11 300- כשנגלה הקב"ה ליתן תורה לישראל, לא בלשון אחד אמ' להם אלא בד' לשונות, שנ' "ויאמר י"י מסיני בא" [דב' לג, בן] זה לשון עברי ..... "הופיע מהר פארן" [נשם] זה לשון ערבי [נספרי דברים שמג: פינקלשטיין 395 / ברלין, ע1350].

12 300- והלא כבר נא' "וכל בן נכר לא יאכל בו" [שם' יב, מג], אבל אם היה ערבי מהול וגבנוני [צ"ל: וגבעוני] מהול שומע אני יהי כשר לאכול בפסח, ת"ל "תושב ושכיר לא יאכל בו" [נשם, מה] [מכילתא, פסחא טו: הורוביץ-רבין 54 / א, ע1291].

ע425 נתגרשה, תלך ותידבק בערביים, שחשקה נפשה בהם [ירושלמי, נדרים מב ע"ד / לידן, ע1289].

ק500 "אבי סוכו" [דה"א ד, יח], זה היה אבין: שלכל הנביאים, שהיו סוכין ברוח הקו': ר' לוי אמ', לשון ערבי הוא, בערביה צוחין לנביא סכוייא [ויק"ר א, ג: מרגליות ט / ל, ע1100].

ע500 אני ראיתי ערביא אחת שהפשילה דדיה לאחריה והניקה את בנה [בבלי, כתובות

הגדולה שמתפשטת והולכת מאחורי בית הקברות והלאה [ביאליק, ספיח יג 276].

22 1925 במרחק 8-10 ק"מ מים המלח נמשכת לרוחב העמק שורה עקומה של סלעי שיד ..... שורת סלעים זו ..... היא הגבול בין עמק הירדן (אל-ע'ור) ובין עמק הערבה (אל-ערבה), הנמשך עד מפרץ אילת [פרס, גיאוגרפיה של ארץ-ישראל 252].

23 1929 ותכו והכות הגיא והערבה. כאשר ערבה שם מרום הרים כאשר נחל - ירכתי הרים [הזו, חתן דמים 165].

24 1956 עד שנת 1954 בקירוב התנהלה התנועה מכאן-שבע לאילת דרך הערבה בלבד [נכרסלבי, הידעת את הארץ יא].

25 1958 דרומית לסטאניצה קארגינסקאיה נשתרעה ערבה חסויה, ערבת-בתולים, שלא נחרשה מעודה [שלונסקי, הדרן השקט ג 33].

ב. ובהשאלה: פינוי לקבר. פינוי לאשה עקרה (?), ר' ט/עֲרֵכָה ג.

26 ק1040 לבנה ערבה אך בערבה | וחפרה בענן שחת ובאה | ונשאת חן בכל עין בפתע | אלי בדי שאל היתה נשואה [נרמב"ע, פרי שמחת מתי תבל: כרדוי ו].

— אֲרִיָּה עֲרֵכָה, זָאֵב עֲרֵכֹות, יָם הַעֲרֵכָה, כְּעֶרְעֹר כְּעֲרֵכָה — ר' לפי רכיבם הראשון.

עֲרָכִי, עֲרָכִי, עֲרָכִים, עֲרָכִים<עֲרָכִיִּים

א. בן עֲרָכ או כל ארץ של דוֹכְרִי הלשון הערבית. במקרא עֲרָכִי נרדף עם נָדָד, איש המדבר, בדוי, וזו גם המשמעות של ער' עֲרָכ.

1 ק700-? לא תשב לנצח ולא תשכן עד דור ודור ולא יהל שם עֲרָכִי ורעים לא ירבצו שם [יש' יג, כן].

2 ק580- על דרכים ישבת להם כְּעֲרָכִי במדבר [יר' ג, כן].

3 ע425- וישמע סנבלט החרני וטביה העבד העמוני וגשם הַעֲרָכִי וילעגו לנו ויבזו עלינו [נחמ' ב, יט].

4 ע425- ויהי כאשר שמע סנבלט וטוביה הַעֲרָכִים והעמנים והאשדודים כי עלתה

- 27 - 1788 הצמר הלז יקרא בלשון ערבי ובלשון צרפת (קאטאן), ומזה יקראו גם כמה מיני בגדים אשר יעשו ממנו [לינדא, ראשית למודים א, עד ע"ב].
- 28 - 1822 הכתב היאנ[?]: כתב ערבי ורק ד' אותיות וג' נקודות נוספות בכתב פרס [בלוך, שבילי עולם א, נח ע"ב].
- 29 - 1835 גם ערבים במדבר גם הציידים ביעריהם לא חסרו אנשי מעלה [גינצבורג, תולדות בני האדם 8].
- 30 - 1861 ואשב על סוס הערבי אשר לי ואסתפח אל שלשה אנשים הנוסעים לטבריה [מאפו, עיט צבוע 94].
- 31 - 1862 סוסי הערביאים, היפים והטובים בכל סוסי-הרכב המה בינונים לא גדולים ולא קטנים [אברמוביץ, תולדות הטבע א 369].
- 32 - 1866 בדרך זו יבאר תמיד משל-הערבי את כל רזי עולם וסתרי תעלומות הבריאה [אברמוביץ, תולדות הטבע ב 305].
- 33 - 1896 הפרא הערבי במדבר — לא הערבי הספרדי, אשר למד דעת את כל עמי-אירופה! [קלוזנר, שפת עבר — שפה חיה 7].
- 34 - 1898 אבל התמיכה עוד עומדת במקומה כמקדם: לנפשות האדם, לבהמות, גם לערביים וערביות העובדים בנטיעות [גרוזובסקי, מארץ ישראל ד 71].
- 35 - 1910 מתחת למרפסת ..... עברה בפסיעות גסות ובקומה זקופה ערביה כפרית צעירה [בנרנר, בין מים למים 11].
- 36 - 1914 הוא הרבה, למשל, לשיח בתנועה הערבית, בתחית הערבים, בשנאה הלאומית שלהם [בנרנר, שכול וכשלוך 26].
- ב. לשון הערבים.
- 37 - 1789 צפרדע של משה הנקרא קרא"קאדיל ובערבי אל"תחמס היא חיה דורסת ורצחנית מאוד [לפין, מודע לבניה ט ע"ב].
- 38 - 1822 הלשון אשר תהלך בארץ (לאנדעס שפראכע) היא לשון ערבי נשחתה, ונפלגת בהברתה ..... לשון ערבי היותר קדומה והיותר צחה נלמדת בבתי ספר והמדרשות כמו לשון רומי בארצות איראפא [בלוך, שבילי עולם א, לו ע"ב].
- ע"א / פירק' 1112?].
- 16 - 600 אמ"ר אלעזר בר' צדוק, אראה בנחמה אם לא ראיתיה [פלומר: את מרתא בת בייחוס] שקשרו שערוותיה בזנבי סוסייהם של ערביים והיו מריצין לה מירושלם ועד לוד [איכ"ר א, מז / מ, 1295].
- 17 - 800 "במה קבענוך" [מל"ג, ח] ..... לשון ערבי הוא, ערבי כשהוא מסיח עם חבירו ואומר לו, אתה גוולני, אומ' לו, מה אתה [צריך להשלים: קובעיני] [נתחומא, תרומה ט / קמ, 1325].
- 18 - 800 שאל מלך הערביים את ר' עקיבה, אני כושי[ת] ואשתי כושית, וילדה בן לבן, הורגה אני שזינתה תחת [נתחומא, נשא ז / קמ, 1325].
- 19 - 935 גם בלשון ישמעאל אכתובנה | בלשון ערבי בדעת וחכמה [סלמן בן ירוחם, מלחמות ה' ה: דרדון 60 / לידן, ע1550].
- 20 - 953 ויורוה ערבי אחד מאחריו וימיתוהו [יוסיפון עז: פלוטר 353 / ירושלים, 1282].
- 21 - 1050 ובן ר' שני"ם > יעלו לו את הזוית על בשרו וירפא על ידי אשה ערבית והיא זנות [קטעי הכרת פנים: גרינולד 310 / ג].
- 22 - 1050 ולכן הותמם שנשים מלת הויה גבול למצוא, למען כי אין בלשון הערביים פרק בדבריהם בין שיאמר אם יהיה כן וכן ובין שיאמר אם ימצא כן וכן [טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה ג / לידן, ע1550].
- 23 - 1050 והערביין יאמ', ראיתי פלוני חסיד, הוא כאש' יאמ', ידעתי, וכן בלשון הקודש, "וירא יעקב כי יש שבר" [ברא' מב. א], "ולבי ראה" [קה' א, טז] [טוביה בן משה (?), תר' ב"ר לישועה, ברא' ו / לידן, ע1550].
- 24 - 1054 ושאל מי פקיד בית המלכות | ומי מנהג הנסיכות | ענה לו אחד ערבי | יהודי הוא המוציא והמביא [מג' אחימעץ: קלאר 31 / טולדו, ע1325].
- 25 - 1312 וזה לא ימצאו אלו החלקים במוסכם עליו אצל כל הערבים [יעקב בן מכיר, תר' קיצור מלאכת ההיגיון, היקש פ, 1356].
- 26 - 1771 חכמת האלגעברא. קבלה שמה מחכם ערבי ושמו געבר [שנאבר, מאמר התורה והחכמה 25].

עֲרָכִיּוֹת

תכונות הערבי.

- 1 1921 אין לך שום מקום בעולם ששם יכולה הערביות להתפתח במידה יותר יפה מאשר בין נהרות הפרת והחדקל [בן-אבי, מסביב לפייצל].
- 2 1946 ספר ארמי המתורגם לעברית — נראה כעברי מעקרו. ספר ערבי המתורגם לעברית — ינכר תמיד כערביותו [אביניר, כבושי העברית בדורנו 88].

עֲרָכִי

חוקר התרבות הערבית.

- 1 1949 כך, איפוא, הטיף, הפחיד והתחנן בפני בריטניה ..... אחד מן הערביינים הצרפתים [בהרב, מכאן ומכאן].

עֲרָכִי

שם ייחוס של עֲרָכָה, של בֵּית־הָעֲרָכָה.

- 1 -500- אבי עלכון הַעֲרָכִי [שמ"כ כג, לא].
- 2 -200- אביאל הַעֲרָכִי [דה"א יא, לב].
- 3 1938 מיני האבריאופס נפוצים בערבות אפריקה ..... גדלים בהמונים ..... ויוצרים טפוס של מצמחה ערבית [ציזיק, אוצר הצמחים 33].
- 4 1961 נוף ערבתי־למחצה בהרי־האיטי [אנצ' עברית יג 304].

ז. עב, ענן**עֲרָכָה, עֲרָבוֹת, עֲרָכִים (19)**

א. עב, ענן.

שורשו מעיקרא ערף ואחיו לגזירה הפועל עֲרָף והשמות עֲרָף וְעֲרָפֶל. אכ', urpu(m), urpatu (AHw 243a, 1432a) erpetu(m); 'אוג' ערפת — ובשתייהן במשמעות עב.

- 1 -500- שירו לאלהים זמרו שמו סלו לרכב בַּעֲרָבוֹת ביה שמו ועלוזו לפניו [תה' סח, ה]. הערה. השוה תה' קד, ג: השם עבים רכובו. באוג' רכב ערפת הוא חניכה לבעל; לאחורנה: CSBAOL 416.

ב. השמים; הרקיע השביעי.

- 2 300 ושבעה רקיעים, וילון רקיע שחקים

- 39 1857 וספר הרקמה על דקרוק מהחכם הרופא וכו' יונה מרון אבן גנאח הנכתב בערבי ומתורגם עברית מהחכם יהודה אבן תבון [המגיד א 58].

- 40 1861 שומעת היא מעט אשכנזית ויודעת לשונות עברית וערבית [מאפו, עיט צבוע ב 108].

- 41 1891 אין לנו גם איש אחד נאמן אשר ידע לפחות לקרוא ערבית כראוי [אחד העם, אמת מארץ ישראל א 128].

- 42 1896 כל אלה נקרו ..... במשול הערבית והעברית בעת ובעונה אחת בארץ ספרד [קלוזנר, שפת עבר — שפה חיה 38].

- 43 1896 לפי דעתי — יאמר מר טביוב — נחוץ להשתמש הרבה בעזרת שפת ערבית להרחבת שפתנו [קלוזנר, שפת עבר — שפה חיה 42].

- 44 1917 כשנגלה הקב"ה ליתן תורה לישראל לא בלשון אחד נגלה, אלא בארבע לשונות: עברי, רומי, ערבי, ארמי [ביאליק, הלכה ואגדה 16].

ג. כמו עֲרָכ.

- 45 1788 הדיה ..... יקונן בארצות החמים, כמצרים וערבי וכדומה על שני הסלעים הגבוהים [לינדא, ראשית למודים א, מא ע"ב].

- 46 1788 שקדים (מאנדעלן) גדלים בסיריען, ערבי, בארבאריי, גם באיטאליען, צרפת שפאניען [לינדא, ראשית למודים א, ע ע"א].

- 47 1862 ככל עת אשר בן־ערבי הורג זאב ימהר לקבור את ראשו, מיראתו פן יעשו לו בו כשפים [אברמוביץ, תולדות הטבע א 210].

עֲרָכִיאִי, עֲרָכִיאִת

כמו עֲרָכִי א.

גזירת היחיד מן הריבוי עֲרָכִיאִים.

- 1 1875 תחת ממשלת ההשכלה הערביתאית ..... הצטיינו היהודים בחינוך נאה בבתי למוד מתוקנים [אברמוביץ, מה אנו 484].

- 2 1909 יש מהם [פלומר: מן הסוסים] שאם זקנתו היא סוסה ערביתאית, שנוקק לה סוס מזוין מאבירי מערבא בשעת עלייתו לארץ כנען [מנדלי, סוסתי כ 12].

זבול מעון מכוון ערבות נס' יצירה ד; ד; גרינולד
161 / וט, 950ע.

3 **ע500 ערבות**, שבו צדק צדקה ומשפט .....
וטל שעתיד הקב"ה להחיות בו מתים נכבלי.
חגיגה יב ע"ב / מ 6, 1150ע.

4 **ע550** כי רוכבו בערבול ועוזו בשחקים
וזרעו בימעונה וקידושו ביזבול ואימתו
בערפל יניי. ארץ בזמר סלסלה (קדושא ליוה"כ);
וולאי שלד / 10ג.

5 **ע600** ולא עוד אלא שפרוס עליו כמין בגד
זיו זזהר גדול מאד שאין כיוצא בו בכל מיני
מאורות שברוס ערבות נמסכת היכלות ג; ביה"מ
ב 41 / פירנצי.

6 **ע600** ובזמן [שהן] עושין רצונו של מקום,
שוכן על ערבות בשבעה רקיעים ואין
מתרחק מהם כלום נידך ארץ רבה ב / א.
1550ע.

7 **ע600** זה רקיע השביעי נקרא ערבות, וכולו
אור שבעתים נס' הרוים ז; מרגליות 107 / 4ג.

8 **ע700** ר' ט/ערכה 14.

9 **ע800** וברא רקיעים ובחר לו אחד מהם, זה
ערבות, שני "סולו לרוכב בערבות" נתה' סח.
[ה] [תנחומא, במדבר יז / קמ, 1325ע].

10 **ע935** מללו על ר' ישמעאל ועקיבה | כי
שניהם עלו לשמי ערבה | דברים אסורים
לקשבה | הלא שלמה החכם "מי עלה
שמים" ניבה [סלמן בן ירוחם, מלחמות ה' יד;
דרודון 110 / לידן, 1550ע].

11 **ע1000** יוקשתי לולא קול יוצא משמי
ערבות | שימע בחסדו המקבץ יונים אל
ארובות [שמואל בר' הושענא, ... כי שכחתי מאכול
(קרבנה למאורע) / 12ג].

12 **ע1050** "קלים [היו]" [איכה ד, יט] חטאינו
בעינינו וכבדו עֲרֻבֹתָ [האזינו מפי עד (קינה
קראית): ג"ש ג 180 / ניו יורק].

13 **ע1050** "שירו לאלקים זמרו שמו סולו
לרוכב בערבות" [נתה' סח, ה], כשם שרוכב
על הסוס מדדה במישור כך הקב"ה רוכב
בערבות, וכן אמ' משה "רוכב שמים
בעזרך" [דב' לג, כו] [מדר' תהלים סח, ג; בזכר קנה
ע"ב / קמ, 1282].

14 **ע1050** ומניין שכסא הכבוד בערבות, שני
"סולו לרוחבן" בערבות" [נתה' סח, ה] [מדר'

כונן: ביה"מ ב 33 / ורשה].

15 **ע1054** תם ונודב נדבות | לגאוותו ועוזו

בערבות [מג' אחימעץ: קלאר 39 / טולדו, 1325ע].

16 **ע1056** כמו שמש ערבות המאירה | פני ארץ
וימים מערבות [שמואל הנגיד, בן תהלים, דבריו
כמו גשם: ששון א].

17 **ע1336** ואם דודאי משוררי הזמן נתנו ריח |
ועלו במעלתם עד גלגל הירח | עליתי אני
עד גלגל ערבות [עמנואל הרומי, מחברות ז; ירדן
135].

18 **ע1344** ואלו הם הבדלי' מיוחדרי' בנשיאוי'
הנשוא בנושא, ובפרט המניע הגרם הרחוק,
כמ' שאמ' המשורר "סולו לרוכב בערבות
ביה שמו ועלזו לפניו" [נתה' סח, ה], כי נפש
ההשגה הוא הערבות, וכמ' שאני' כחות
בגשמי' כן אינם כחות עם גשמי', אבל
הגשמי' עמם [משה הנרבוני, אפשרות הדבקות יד
/ ששון, 1491].

19 **ע1542** בכך נוכח לקבץ שה פזורה | תקבץ אל
אשר רוכב ערבים [נאליהו הלוי, אשכנז לאל /
דפ' איזנא, 1542].

20 **ע1797** הרקיע העליון מכולם, נקרא ערבות
והוא כולל שלשה הראשונים, אשר המה,
כתר, חכמה, בינה [הורוביץ, ספר הברית יע"ב].
1857 השתוממו ..... [לראות אליהו התשבי
רוכב ערבות במרכבת אש [המגיד א 69].

21 **ע1857** יען שמעתם תמול מכהן העיר כי
היהודים [כלומר: לאחר מותם] ..... לא יבואו
בשמי ערבות ..... לכן אני מזהיר אתכם,
שלא יזיד איש מכס לדבר אל היהודי .....
שלא יבא בשמים [המגיד א 150].

23 **ע1899** ובכל זאת אני מרגיש כי יש אלהים
רוכב בערבות [ברדעצסקי, מבית ומחוץ 49].

— **רוכב (פ) עֲרֻבֹת** — ר' רכב.

ח. בעל חיים

עורב

פועל הגזור מן השם עורב במשמעות נעשה
עורב.

1 **ע1924** אני הגבר טרוף-געגועים | על גלגול
אחר, גלגול אדם! — | אך קופו והתקופפו,
| אך עורבו והתעורקבו [שלונסקי, דוי מז].

התעורב [י]

כמו עורב (פועל).

1 1924 ר' עורב (פועל) 1.

עורב, עורבים

מין ממיני העופות הטורפים הניזון מתולעים ומבעלי חיים קטנים: corvus. הגדול בעורבי הארץ הוא השחור c. corax.

אכ' a/eribu: סר' עורבא; אר"י עורבא, עורבא, נקבה עורבתא; ער' עורב; שומ' ar b (כמו ערב); תעתיק השם הפרטי בשבעיט ומקורות אחרים ὄρνις.

1 500— ואת אלה תשקצו מן העוף לא יאכלו שקץ הם את הנשר ואת הפרס ואת העזניה ..... את כל ערב למינו וי' יא. יג—טו.

2 500— והיה מהנחל תשתה ואת נעורבים צוית לכלכלך שם ..... ונעורבים מביאים לו לחם ובשר בבקר ולחם ובשר בערב ומן הנחל תשתה ומלא יו. ד—ו.

הערה. והעורבים מביאים — יש קדמונים שלא פירשו עורבים ממש, ועי' לשוננו מד 87.

3 500— עין תלעג לאב ותבזו ליקהת אם יקרוה ערבי נחל ויאכלוה בני נשר ומש' ל. [י].

4 500— ? ראשו כתם פז קוצותיו תלתלים שחרות קעורב (שה"ש ה. יא.).

5 225 מפנים תרומה טהורה ..... אבל לא את הטבל ..... לא את הלוף ולא את החורל; רבן שמעון בן גמליא' מתיר בלוף, מפני שהוא מאכל עורבים (משנה, שבת יח. א / ק. 1150ע).

6 300 קרא עורב ואמ' לו, צרח, קרא עורב ואמ' לו, חזור לאחורייך — הרי זה מדויק האמורי (חוספסא, שבת ה. ד / וינה, ק1340).

7 300 "עורב" וי' יא. טו זה עורב, "כל עורב" להביא עורב העמקי ועורב הבא בראש היונים, "למינו" להביא את הזוררים, "למינו" להביא את הסנונית (ספרא, שרצים; וייס 1 ע"ג / וט 66, 950ע).

הערה. פירש הראב"ד: לרבות עורב העמק שהוא לבן (ור' 12).

8 425ע "יקרוה עורבי נחל" (מש' ל. יז), יבוא עורב שהוא אכזרי ויקרנה ואל יינה ממנה, "ויאכלוה בני נשר" [שם], יבוא נשר שהוא רחמן ויאכלנה ויהנה ממנה (ירושלמי, פאה טו ע"ד / לייזן, 1289).

9 425ע "והשחור — כחרת" (נידה ב. ז) ..... שחור כעורב, שחור כענב, שחור כזפת — טהור (ירושלמי, נידה נ ע"א / לייזן, 1289).

10 500 לא הלך זרויר אצל עורב, אלא שהוא ממינו (ב"ר סה, ג: ת"א 714 / וט 30, 1000ע).

11 500 ר' ד/העורב 32. 500 אם מתכנסין כל באי העולם להלכין כנף אחד מן העורב אינן יכולין, כך אם מיתכנסין כל אומות העולם לעקור דבר אחד מן התורה אינן יכולין (נויק"ד יט. ב: מרגליות חכ / ל, 1100ע).

13 500 חצר אין צריכה בדיקה הואיל ועורבין מצויין שם (בבלי, פסחים ח ע"א / אנלאו, 1560ע).

14 700ע [ה]עורב משונה מכל הבריות, שבפיו הוא משמש ובפיו הוא מ'טיל בצין (פרק זרעים: מרגליות קצ / יג—יג, 32).

15 800 היה אדם ועזרו יושבין וכוכין ולא היו יודעין מה לעשות, שלא היו נהוגים בקבורה; עורב אחד שמת רעהו אמ', (אין) אני מלמד לאדם הזה מה יעשה, ולקח את רעהו וחפר בארץ לעיניהם וטמנו; אמ' אדם, הכעורב הזה אני עושה, לקח את נבלתו שלהבל וחפר בארץ וטמנה (פרק י' אליעזר כא / אנלאו, 1654).

16 942ע ועונה בכל עת צרה ליורדי הים באניות ..... ליעלי סלע עת תכרענה ילדיהן תפלחנה, לעורב כי ילדיו אל אל ישועו (רס"ג, אתה הוא ה' (בקשה א); סידור נה / א, 1200ע).

17 1000 ר' א/ערב 10. 1050— משלו משל ליונה שהי(ו) ב[אין עליה (ו) הנץ והעורב, לימים ראו אות(ו)] [ה] העופות יושבת על ביציה, אמרו לה, הביצים הללו של עורב הן או של נץ הם, אמרה להם, לכשיצאו ויעשו אפרוחים תדעו למי הם, כשיצא כל א' וא' למינו (אגדת בראשית לו; בוכר 75 / א, 1500ע).

אומר אני לך, ערב ערב ערב ..... ועל שם אותן הקריאות קרא לי אדם הראשון עורב [עגנון, בעיר דלתים ובריה 171].

(ב). שם קבוצת פוככים.

1836 כוכבי דרום הבהירים והיותר נפלאים המה: העורב. תחת הבתולה. בתוכו נכנס מאה כוכבים מגודל משונה ניוכל, למודי הטבע ט ע"א-ע"ב.

— פל עורב למינו

כל דבר חוזר אל עיקרו, דבר מגונה אין לו תקנה (על פי וי' יא, טו).

1050- מה ת"ל "אשר ילדה הגר המצרית" [ברא' כה, יב], אלא להודיענו כי כל עורב למינו, וסוף שחזר לסריחת אמו, שנא "ותקח לו אמה(ה) [ו] אשה מארץ מצרים" [שם כא, כא], חזרה לעיקרה, ממקום מולדת אבותיה נשא אשה [אגדת בראשית לו; כוכב 74 / א, 1500].

— עורב לָפָן

פינוי לדבר משונה מאוד שכן אין עורב לבן בנמצא (השוה עורב 12).

800- ד' דברים אמרו חכמ', אם מתלבן השק מבין כסיל, אם יעלה חמור בסולם תמצא דעת ככוכסין, אם יגור גדי עם נמר תדור כלה עם חמותה, אם תמצא עורב כולו לבן תמצא אשה כשרה בנשים [חופת אליהו: הורובין 50 / פר, 1289].

1325 נמנע ראות עשיר לאיש מליץ כמו | נמנע ראות עורבים לבנים נוערים [שמואל אבן ששון, הבו כבוד למשוררים; שירמן ב 527].

— פולה עורב — ר' כלה.

עורבא, עורבא

הצורה הארמית של עורב, משמשת אך בפיטוי עורבא פרח לציין דברים בטלים, דברי הבאי.

1899 ועשרם הם — עושר מדומה ועורבא פרח [ביאליק, אריה בעל גוף 254].

1909 סופו — עורבא פרח! אני אומר עורבא — לא! עורבא איננו כלום אלא גמל

1050 "ואת כל עורב למינו" [וי' יא, טו], למה אמ' "כל", כי עורב ב' הם, א' שכלו שחור, וא' מזה ומזה, ויש לעורב מינים מינים דומים זה לזה והם נודעים [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, מאכלות א / לידן, 1336?].

1312 ואלו ההקדמות ההכרחיות מהם עצמיות ומהם בלתי עצמיות, הנה בלתי עצמיות, כמו שהשלג לבן והעורב שחור [יעקב בן מכיר, תר' קיצור מלאכת ההיגיון, מופת / פ, 1356].

1794 אין לך חמלה גדול' ויתירה ממי שמשחיר את פניו על בניו כעורב לפי שעה, בכדי להביא עליהן טובה מתמדת כל ימי חייהם [לפין, רפואות העם כז שפד].

1797 העבים של הרעם יתרא שחורות כעורב מחמת חלקי הגפריית המקובצים בהם [הורובין, ספר הברית נח ע"ב].

1857 בנותיו למודות דעת, ובהן ישיחו יושבי שער ויקראו לביתן מלון עורבים וארובות היונים, באמרם כי שם אוכלים בשר טרפה [מאפו, עיט צבוע א 74].

1862 הלא יש עטלפים לבנים גם האמסטערים ועורבים צחורים, ונמרים [יאגוארע] שחורים [אברמובין, תולדות הטבע א 34].

1866 את סכת-העורבים יעשו על גבעה לא גבוהה, הנשקפת למרחוק מכל רוח וסביבותיה יעופפו עורבים [אברמובין, תולדות הטבע ב 96].

1868 ולעתות יתיצב שם על ראש עץ גבוה הערב-הלכני (עלסטער) ומצפצף ומהגה שעות אחדות [אברמובין, האבות והבנים 80].

1898 אורם פנינים לשפתים, תכלת הרקיע לעינים, ושחרות העורב לקווצות תלתלים [מנדלי, בעמק הבכא ד 16].

1930 ושלמה שמע את הדבר ..... ויאמר: אכן, דרך עורבים לרכוש ..... עתה אלמדנו ארח מישרים [ביאליק, אגדת שלשה וארבעה ב 45].

1951 וראיתי עורב זקן עומד בראשו של אילן ומוציא ראשו מבין כנפיו וקורא ערב ערב ערב, עין פתוחה, ריש שוואית, בית דגושה ..... ואמר לי, שמעת היאך אני קורא, קורא אני ערב, ערב, ערב, ואתה הוי אתה דמית שאני קורא ארפ ארפ ארפ, ובכן

פרח על הגג! [מנדלי, ספר הקצנים 12].

עורֶכָה

נקבת העורב.

1 1912 הוא או רעהו חמדו בלככם עורבה

יפה כלבנה [אברמוביץ, האבות והבנים 301].

עורְכִי

שם הייחוס של עורֶכָה.

1 1943 אשתו היפהפיה לבית בנדיקט

מאלואס הביטה כי בזוג עיניה העורביות
ובחטמה הנשרי, כאילו התחננה להפסיק
את השיחה [בן-אב"י, עם שחר עצמאותנו 210].

2 1943 איש צעיר, בעל סנטר מרובע, לחיים

בולטות ומצח עטור כתר שער עורבי
בהחלט וזוג משקפים לעיניו הפוקדות: —
שמי וולדימיר ז'בוטינסקי — הציג את
עצמו [בן-אב"י, עם שחר עצמאותנו 289].

עורְכָנִי, עורְכָנִים

ציפור שיר ממשפחת העורביים. עי' דור

242; זיכרונות האקדמיה י-יא (תשכ"ג) —
תשכ"ד, 21; שלונסקי, מסעי הצפרים 74.
אברמוביץ (תולדות הטבע ב, 196) מכנה
ציפור זו עֶרְבֵי הָאֵלוֹנִי.

1 1923 משפחה ד': עורְכָנִים ..... הָעוֹרְכָנִי

..... גדול כבן-תור, ומרהיב עיני כל רואיו
בצבעיו הנהדרים [אהרני, תורת החי 156].

2 1954 פתאם בא הקיק, הוא עורְכֵי-הַצִּיחָה,

זה הָעוֹרְכָנִי הגנבני, אשר נוצות תכלות
כספירים לו בכנפיו [שלונסקי, עלילות ודברים,
הקוקיין].

עורְכָתָא

כמו עורֶכָה (על דרך הארמית).

1 1866 בחדש שבט יראו והנה העורב מצחק

את "עורבתא" אשתו [אברמוביץ, תולדות הטבע
ב 188].

2 1868 הוא או רעהו חמדו בלככם עורבתא

יפה כלבנה [אברמוביץ, האבות והבנים 80].

עֶרְבֵי — ר' א/עֶרְבֵי

עֶרְבִית — פדרך העורבים? — ר'
ד/עֶרְבִית 6, הערה.

ט. צמח

עֶרְכָה, עֶרְכִים, עֶרְכוֹת

א. עץ דו-פית הגדל בנחלים ועל נהרות.
ערבה הוא שם כולל מינים שונים המכונים
בשם salix. במקרא הוא מציין גם — יש
אומרים בעיקר — את בן משפחתו populus
euphraticus היא הצפצפה (עי' אבן ג'נאח
אצול ערך ערב והו אלצפצף), ר' 8. מדברי
ר' חסדא (בבלי, סוכה לד ע"א, ר' 13) אנו
למדים, שלאחר חורבן הבית השני נתחלפו
שמות ערבה וצפצפה זכ"ז ולצורך ההלכה
הוצרכו ליתן סימנים בהם. עי' לעו III 323;
פליקס 215. בשימוש פולחני הכונה בעיקר
לענף של הערבה (כגון 6, 14).

סו' עֶרְכָּא; אר"י ערבחא, ריבוי ערבי; ער' עֶרְבֵי
(שפירושו בעברית צפצפה).

1 —500— ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ
הדר כפת תמרים וענף עץ עבת וְעֶרְבֵי נחל
[וי' כג, מ].

2 —500— תחת צאלים ישכב בסתר קנה
ובצה, יסכוה צאלים צללו יסכוה עֶרְבֵי נחל
[איוב מ, כא-כב].

3 —200— על עֶרְכִים בתוכה תלינו כנורותינו
[תהי' קלו, ב].

4 1803— סביב לו עטרת בנים כשתילי ארזים
בלבנון | ויקיפיהו כערבי נחל כל בני אהרן
בכבודם [בן סירא ג, יב-יג / ג(ב)].

5 225 העשירים מביאים את ביכוריהם
בקלתות של כסף ושל זהב, והעניים מביאין
אותן בסלי נצרים [ו] שְׁלֵעֶרְכָה קלופה [משנה,
ביכורים ג, ח / ק, 1150].

6 225 שלושה הדסים ושתי עֶרְכוֹת לולב
אחד ואתרוג אחד [משנה, סוכה ג, ד / ק,
1150].

7 225 מצות עֶרְכָה כיצד, (ו) מקום היה
למטה מירושלם ניקרא מוצא, יורדים לשם
ומלקטים משם מורביות שְׁלֵעֶרְכָה ובאים
וזוקפים אותם לצדדי המזבח [ו] ראשיהם
כפופים על גבי המזבח [משנה, סוכה ד, ה / ק,

- 17 1050— וכיון שהגיע יום הושענא רבה נוטלין ערבי נחל ומקיפין שבע הקפות [מר' תהלים יז, ה; בוכר סד ע"ב — סה ע"א / קמ, 1282].
- 18 1050— שהשליך המן גורלות על הגפן ולא השלימה בידו ..... השליך על ההדס ועל הערבה ועל האתרוג ולא עלה בידו, שהם פרקליטין לישר' [מר' לאסתר, פנים אחרים נ"ב; בוכר 77 / א, 1470].
- 19 1788 תולעי קצף ..... אשר ישכנו באמצע הקיץ בערבים (וויידען) ויניקו מן סעיפים מיץ לחה [לנידא, ראשית למודים א, ס ע"ב].
- 20 1797 כעבור הצהרים נוטים ענפיהם לצד המערב, והם ערבי נחל [הורוביץ, ספר הברית סז ע"א].
- 21 1836 יצמחו הירקות ..... ועצי ערבה בהתחלת חודש שבט ניוכל, למורי הטבע כה ע"ב].
- 22 1859 הערבה salix וויידע (ווייערזבא) היא רבת המינים ..... ערבת החורש (כושוויידע) ..... ערבת הצמר [שיינהק, תולדות הארץ ב 3].
- 23 1862 על כרוב דמינוי ארכב אז ואעופה אל ימי קדומים, שם מחזות נפלאות אראה, אראה חסדי ה' ורב טובו לבית ישראל, ובערבי קורותיהם אקשור את תקות חוט תקותי [אברמוביץ, למדו היטב 14].
- 24 1868 זה הלך הדור בלבוש חג ..... ובחיקו ישא ערבי נחל, לחבוט אותם בבית אלהים ..... בו כל יקר תראינה עיניהם, ערבה אגודה נחמדה למראה ודגל יפה [אברמוביץ, האבות והבנים 12—13].
- 25 1919 ערבה זקנה, וכפופה שבסדנה המפושח ..... גומות לעיקרי שוחות נביאליק, ספיח יב 62].
- 26 1975 ערבה (salix), סוג עצים ושיחים ממשפחת הערבתיים ..... ובכללם הערבה ("ערבי נחל") ..... בין צמחי התרבות נפוצה בגינות נוי בעיקר ערבת כבל (S. Babylonica) הידועה גם בשם ערבת בכות [אנצ' עברית יז 150].
- ב. כינוי למצות ערבה וליום שביעי של
- 8 1150ע].
- 8 300ק ערבה של בעל ושל הרים כשירה; אם כן למה נאמ' "ערבי נחל" [וי' כג, מ], פרט לצפצף ..... אי זהו ערבה כשירה, קנה שלה אדום ועלה ארוך; אי זהו ערבה פסולה, קנה שלה לבן ועלה שלה עגול [תוספתא, סוכה ב, ז / וינה, ק1340].
- 9 300— "ויוורוהו ייי עץ" [שמ' טו, כה], ר' יהוש' אר', זה עץ של ערבה, ר' אלעז' המודעי אומ', זה עץ של זית, שאין לך מר יותר מזית [מכילתא, ויסע א; הורוביץ—רבין 155 / א, 1291].
- 10 425ע() [ער]לה מאימתי הוא מונה לו, משעת נטיעתו: ר' שמעון בן לקיש אמ', בלבד דברים שהן כאין במחשבה, כגון חרובי צלמונה וחרובי גידודה, אבל ערבה כנטוע בארץ; ר' יוחנן אמ', אפילו ערבה ירושלמי, עולה סא ע"א / לידן, 1289].
- 11 500ק "ערבי נחל" [וי' כג, מ], זה יוסף, מה ערבה זו כמושה יבשה בפני שלשת המינין כך מת יוסף לפני אחיו [ויק' ל, י; מרגליות חשח, פ, 1291].
- 12 500ק ומי פירש להן ליש' ארבעת מינין שהן אתרוג לולב הדס וערבה, חכמים, שני "והמה חכמים" [מש' ל, כד] [ויק' ל, טו; מרגליות חשיג / ל, 1100ע].
- 13 500ע אמ' רב חסדא, הני תלת מלי אשתני שמיה מן כי חרוב בית המקדש, ערבה צפצפה, צפצפה ערבה [בבלי, סוכה לר ע"א / ג].
- 14 700ע ושתי ערבות | כס זמר להרבות | לדר על ערבות | למביט ברית אבות | וענף עץ עבות | לנערץ בריבי רבבות ויוחן הכהן, בסוכות חשבו [קרובת י"ח לחוה"מ סוכות] / ג].
- 15 1050— הדס ולולב וערבה כס מתרצים | זוכרים זכות אב אשר שת יחידו ממעל לעצים [אברהם, אז יונן יער (קדושתא לט"ו בשבט); הכרמ' 13 / ג].
- 16 1050— "על ערבים בתוכה תלינו כנרותינו" [תה' קלו, ב] ..... כיון שג[י]לו היו נוהגין קדושה במצות, נטלו כנרותיהם ותלאום בערבים [פסיקתא רבתי, על נהרות כבל; איש שלום קל ע"א / פר, 1270].

תלויות על בלימה! ... חבילות מפורדות!
ערבות חבוטות! ... [מנדלי, ספר הקבצנים 2]

— נַחַל הָעֲרָכִים — ר' נַחַל.

עֲרֶכָתִי

צמח ממשפחת הערבה.

- 1 1925 הערבתיים, Salicaceae ..... עצים
או שיחים גדולים [לוחות להגדרת המשפחות].
- 2 1931 משפחת הָעֲרָכִים Salicaceae .....
צפצפה Populus ..... ערבה Salix [מגדיר
לצמחי א"י 91].
- 3 1975 ר' עֲרֶכָה 26.

י. כלי

עֲרֶכָה, עֲרֶכָתִי, עֲרָכֶת (3, הערה)

א. כלי קיבול מוארך בצורת ספינה, המשמש
צרכים שונים ושימושיו הנפוץ הוא כשל
משארת ללישת הבצק.

סו' עֲרָכָא; א"ב ומנ' ארכא = ספינה; ער' עֲרָכָא
= ספינה קטנה; פיה"ג 37: "כלי עץ כמין
ספינה"; ער' ברנד תיא ואילך.

1 225 האשה שהיא לשה' כְּעֲרִיכָה, האשה
וְהַעֲרִיכָה טמאין טמאת שבעה והבצק טהור
[משנה, אהלות ה, ד / ק, ע1150].

2 225 המכבס את כסותו כְּעֲרִיכָה ונתן בה
חיטים ו() [טננו, אם מחמת מים — ב"כי
יתן", אם מחמת עצמה — אינן ב"כי יתן"
[משנה, מכשירין ג, ד / ק, ע1150].

3 225 בו ביום נמנו וגמרו על עֲרִיכָה
הרגלים, שהיא משני לוג ועל[ן] תשעת
קבין, שניסדקה, שהיא טמאה מדרס [משנה,
ידים ד, א / ק, סופר ב].

הערה. סופר א מנקד בסמיכות עֲרִיכָת בכל מקום
(כגון כלים טו, א).

4 300 זתים של שביעית ..... ר' שמעון
או', כותש ומקפה בעריבה ..... ענבים של
שביעית אין דורכין אותן אבל דורכין
אותן בעריבה [תוספתא, שביעית ו, כז—כח / וינה,
ק1340].

5 300 עריכָת העבדין שנתן לתוכה קמח
שלשה ימים קודם לפסח, הרי זה צריך
לבער; אחרים אומ', כיון שנתן לתוכה

סופות (ר' 7).

27 עֲרֶכָה שבעה כיצר, יום השביעי של
עֲרֶכָה שחל להיות בשבת, עֲרֶכָה שבעה
ושאר כל הימים ששה [משנה, סוכה ד, ג / ק,
ע1150].

28 300 לולב דוחה את השבת בתחלתו
וערבה בסופו [תוספתא, סוכה ג, א / וינה,
ק1340].

29 425 ערבה וניסוך המים ועשר נטיעות,
מיסוד הנביאים הם [ירושלמי, סוכה נד ע"ב /
ליידן, ע1289].

30 500 ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי, חד אמ',
ערבה יסוד נביאים, וחד אמ', ערבה מנהג
נביאים [בבלי, סוכה מד ע"א / ג].

31 935 הלא אם ערבה יום שבת היתה לבני
עמי | אג"ו יום הכפורים היה ולא תוכל
להשיב בגה"ז נואמי [סלמון בן יוחס, מלחמות
ה'; ה: דרדון 58 / ליידן, ע1550].
הערה. ערבה — כמו יום ערבה.

32 1050 לו היה יום ערבה בשבת, איך יהיה
חייב שיעשה [תר' ס' המצוות ללוי בן יפת, אביב
טו / ליידן, ע1336].

33 1056 זכור אחי בלכתנו שנינו | אלי בית
התפלה יום ערבה [שמואל הנגיד, בן תהלים,
הירבה הזמן; ששון נ].

34 1630 לפי שיום ערב ערבה יסמא [=נקרא,
בערבית] כפור קטן [רצהבי, לה"ק שלבני תימן
ע215].

35 1650 מראש השנה ועד ערב עֲרֶכָה [שכו'
שובו שובבים; על פי רצהבי, לה"ק שלבני תימן
ע215].

ג. כינוי לאשה עקרה.

36 1978 עֲרֶכָה, כינוי לאשה עקרה; לאדם
שאין הנאה ממנו, לפי שהערבה אינה עושה
פרי ואין בה ריח [רצהבי, לה"ק שלבני תימן
ע215].

הערה. אבל ר' גס ו/עֲרֶכָה ב.

— עֲרֶכָה חֲבוּטָה

משל למי שפנה זיוו.

37 1909 "הרי חללי אדם! ... הרי עצמות
יכשות! ... נפשות פורחות באויר! ... נפשות

הראשון, אפס כי ..... עצו טוב מהראשון
ויעשו ממנו כלי משארה (באקטראג) ועריבות
(מולדע) [שנינה, תולדות הארץ ב 46].

14 1901 ואפילו העריבה, שמחמיצין ולשין בה
העיסה לחלה של שבת, היתה מונחת בקרן
זוית ריקה ועוזבה [מנדלי, בעמק הבכא ז 131].
15 1931 ועריבות היו בבית, גדולות כאמבטאות
והן מלאות קמח, ואופים ואופות עומדים
שם וכידיהם כדים של שמן ושקים של
צמוקים ואגוזים וקנמון שהם מטילים לכל
עריבה ועריבה ומערבים בהם את הדבש
[ענגנון, הנכנסת כלה א קפן].

ב. סירה.

16 425 עריבת הירדן למה היא טמיאה, מפני
שממלין אותה פירות ומוליכין אותה מן
הים ליבשה ומן היבשה לים נירושלמי, שבת ז
ע"א / לידן, [1289].

הערה. השוה בבלי, שבת פג ע"ב: ספינת הירדן.
17 500 גוי שהבי' עריבה מליאה חביות
ונמצאת כלכית באחת מהן, פתוחות —
כולן מותרות, סתומות — היא מותרת
וכולן אסורות [בבלי, ע"ז מ ע"א / פ].

18 1934 אותו הזמן הפשרת הקרח היה שאין
אדם יכול לעבור בנהר בספינה. אמר
לתלמידו ..... לך והבא עריבה. הלך
והביא עריבה. נכנסו לתוכה בנהר ועמדו על
רגליהם ..... עד שהגיעו בשלום לוינא.
אותה שעה עמדו אנשי וינא וראו שני
יהודים עוברים בעריבה בנהר בזמן שאין
אדם יכול לעבור אפילו בספינה [ענגנון, בלבב
ימים 32].

הערה. לפי זה אין ערבה = ספינה, ועי' 16, הערה.

ערבן

עושה ערבות.

1 1930 התחיל מבחין ..... בין הערבנים
שמנקרים ביד-המקור את הקורה לעשותה
ערבה לבין חוטבי-העצים [הוז, כישוב של יער
א 130].

{לתוכה} אין צריך לבער [תוספתא, פסחים ג, ב
/ וינה, ק 1340].

6 300 עריבה שהיא פחותה משני לגין הרי
היא כקערה, ושיעורה כזיתים, ושל שני
לגין עד תשעת קבין, אפלו זבין וזבות נדות
ויולדות יושבות ושוכבות בתוכה, טהורה
[תוספתא, כלים ב"מ יא, א / וינה, ק 1340].

7 300 ערבה גדולה של עץ יש לה בית
הצביעה [נלומר: בית אחיזה] [תוספתא, כלים ב"ב
ג, יא / דפ' ונציה, 1521].

8 300 ר' מאיר א', כל שמנו חכמים לטהרה
— טהור, והשאר טמא; ר' יהודה א', כל
שמי(נ) חכמים לטומאה — טמא, והשאר
טהור; אין כין דברי ר' מאיר לדברי רבי
יהודה אלא עריבת בעל הבית [נספרא, שרצים:
ריס נג ע"א / וט 66, 950].

9 500 דתניא, הרוצה לרבץ ביתו בשבת
מביא עריבה מליאה מים ורוחץ פניו בזוית
זו וידידו בזוית זו ורגליו בזוית זו, ונמצאת
כל הבית מתרבע' מאליה [בבלי, שבת צה ע"א
/ מ 95, 1342].

10 500 ..... לא כלי אחד דמיא דשני כלים?
היכי דמי? כגון עריבת תרנגול', [בבלי, מנחות
כד ע"א / וט 120, 1250].

הערה. פירש": ארובה [צ"ל: עריבה] של תרנגולין
ומחיצה נמוכה באמצעית כדי לחלוק בין מים
למורסן.
11 1050 "משארותם צרורות בשמלותם"
[שם' יב, לד], אלו העריסות שבהן הבצק,
כענין שנאמר "ובתנורין ובמשארותין" [נשם
ז, כח], והם העריבות שבהן העיסה [לקח טוב,
בא: בוכר 67].

12 1808 מצינו אנשים בעלי תורה וחכמה
ומדות טובות. אלא שמחוסרין סדר בעסקי
ביתם ..... יש מהם שכלי ביתם ותשמישיהן
צבורין או מפוזרין כה וכה. הבגדים
והקדירות והמצעות העריבות והספרים הכל
בכנופיה אחת [לפין, חשבון הנפש א 53].

13 1859 populus פאפעל (טאפאלא) מיניו
י"ג ..... השחור (שווארצע פ') דומה אל

מפתח המקורות

המקורות שהעדים לקוחים מהם צוינו בקיצור.
במפתח נערכו המקורות בסדר האלף-בית של קיצוריהם.

* בראש הערך מציין מקור שלא עובד במחשב (ר' מבוא סוף 9).

* אבינרי, כבושי העברית בדורנו [עמ']

יצחק אבינרי, כבושי העברית בדורנו, מרחביה 1946

* אבן עקנין, ס' מוסר [פרק, משנה]

בכר [עמ']: ב"ז באכער, ספר מוסר, פירוש משנת אבות לרבי יוסף בן יהודה, ברלין תרע"א

* אבן פלקירא, ראשית חכמה [עמ']

ד' מאריטץ, ספר ראשית חכמה לרבי שם טוב אבן פלקירא, ברלין תרס"ב

* אברבנאל [פרשה]

פירוש התורה מהחכם השלם דון יצחק אברבנאל, הענווית ת"ע

אברהם [פיוט]

ג: כ"י ניו יורק, אדלר 2868, 1

הברמן [עמ']: א"מ הברמן, טורי ישורון ב, ט (תשכ"ז)

אברהם הכהן מבגדד [פיוט]

ג: כ"י קמברידג', ט"ז J 18

שכטר [עמ']: S. Schechter, Saadyana, Cambridge 1903

אברמוביץ

ראה גם מנדלי

אברמוביץ, האבות והבנים [עמ']

1868: שלום יעקב אברמוביץ, האבות והבנים, אודיסה תרכ"ח/1868; 1912: מנדלי מוכר ספרים, האבות והבנים. בתוך: כל כתבי, כרך שלישי, אודיסה תרע"ב, עמ' 235–337

אברמוביץ, למדו היטב [עמ']

שלום יעקב אברמוביץ, למדו היטב, ורשה תרכ"ב/1862

אברמוביץ, מה אנו [עמ']

יעקב שלום אברמאווין, מה אנו? השחר שנה ו (וינה תרל"ה), עמ' 464–485, 526–534

אברמוביץ, משפט עניי עמי [עמ']

שלום יעקב אברמאווין, משפט עניי עמי. המליץ שנה שביעית (אודיסה תרכ"ז), עמ' 231–233, 238–239

אברמוביץ, תולדות הטבע [כרך, עמ']

שלום יעקב אברמוביץ, ספר תולדות הטבע, חברת ראשונה: בעלי חיים הינקים, ליפסיה תרכ"ב/1862; חברת שניה: העוף, זיטומיר תרכ"ז/1866; חברת שלישית: הזוחלים, וילנה תרל"ג/1872

אגדה על "ראשה אחת"

אגדה על "ראשה אחת מנשי בני הנביאים" ברלינר-הופמן [עמ']: א' ברלינר — ד"צ הופמן, אוצר טוב א, ברלין 1874

קונטנזי: כ"י רומא, קונטנזי 51, 39

אגדת בראשית [פרק]

א: כ"י אוקספורד 2340, 1

כובר [עמ']: ש' באבער, אגדת בראשית, קראקא תרס"ג

אדר"נ נ"א [פרק]

אבות דרבי נתן, נוסח א

ניו יורק: כ"י ניו יורק, Rab. 25

שכטר [דף, עמ']: ש"ז שעכטער, אבות דרבי נתן², ניו יורק תש"ה

אדר"נ נ"ב [פרק]

אבות דרבי נתן, נוסח ב

פר: כ"י פרמה 327, 59–86

שכטר [דף, עמ']: ש"ז שעכטער, אבות דרבי נתן², ניו יורק תש"ה

* אהרני, תורת החי [עמ']

י' אהרני, תורת החי, ספר למוד לבתי-ספר תיכוניים, תל-אביב תרפ"ג

* אוכמני, תכנים וצורות [עמ']

עזריאל אוכמני, תכנים וצורות (אוצר ערכים ספרותיים), מרחביה 1957

* (ה)אזובי [פיוט]

יהוסף האזובי

שירמן ב [עמ']: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב, ירושלים-תל-אביב תשי"ז

אחד העם, אמת מארץ ישראל א [גל']

אחד העם, אמת מארץ ישראל [מאמר ראשון]. המליץ שנה 31 (פטרבורג תרנ"א), גל' 125, 127, 131, 134, 128

אחד העם, אמת מארץ ישראל ב [גל']

אחד העם, אמת מארץ ישראל (מאמר שני). המליץ שנה 33 (פטרבורג תרנ"ג), גל' 174, 175, 176

אחד העם, הגימנסיה העברית [עמ']

אחד העם, בין הקצוות. השלח כרך כה (אודיסה

איש שלום [עמ': מ' איש שלום, סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, וינה תר"ס
וט: כ"י וטיקן 31, 2
אלנהאונדי, ס' דינים
בנימין אלנהאונדי, ספר דינים (משאת בנימין)
ליידן: כ"י ליידן, ורנר 22, 2
מבחר ישרים [דף, עמ': אהרן בן יוסף, מבחר ישרים, גוזלוו תקצ"ד
* אלפא ביתא דבן סירא [אות]
ה-לוי: כ"י המבורג-לוי 150
שטיינשניידר [דף, עמ': מ' שטיינשניידער, אלפאביתא דבן סירא, ברלין תר"ח
* אלצאהרי, ספר המוסר [עמ']
ספר המוסר — מחברות ר' זכריה אלצאהרי, יוצא לאור בפעם הראשונה בצירוף מבוא, פירוש והערות על-ידי יהודה רצהבי, ירושלים תשכ"ה
אלקומסי, איגרת
דניאל אלקומסי, איגרת
ג: כ"י אוקספורד, 13-16 bis (2776), d.36
מאן [עמ': J. Mann, JQR NS 12 (1921/2)]
אלקומסי, פתרון [ספר, פרק, פסוק]
דניאל אלקומסי, פתרון שנים עשר מרקון [עמ': י"ד מרקון, פתרון שנים עשר, ירושלים תשי"ח
פירק: כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב, 113
אלקומסי, קטעים מפ' למקרא [ספר, פרק, פסוק]
דניאל אלקומסי, קטעים מפירוש למקרא
ג: כ"י ניו יורק, אדלר 3110, 4-1
ג: כ"י קמברידג', ט"ש 10 C 2, 10
ג: כ"י קמברידג', ט"ש 89, Misc. 35 (Loan)
ג"ש ב [עמ': ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, ניו יורק תרפ"ט
מאן [עמ': J. Mann, JQR NS 12 (1921/2)]
* אלקלעי, מילון [ערך]
ראובן אלקלעי, מילון עברי שלם, רמת גן 1969-1971 (כרך א: א-י, 1969; כרך ב: כ-ע, 1970; כרך ג: פ-ת, 1971)
* אמיר, מאבק לחרות [כרך, עמ']
אהרן אמיר (מתרגם), שארל דה-גול, מאבק לחרות, כרך שלישי, תליאביב תש"ך
* אמיר, מזרח של מולדות
אהרן אמיר, מזרח של מולדות ו"החזרת השטחים".
דבר (תליאביב) מיום 15.9.1967, עמ' 4
* אנא הבט (סליחה לערב ראש השנה)

תרע"א-תרע"ב, עמ' 649-659
* אחד העם, נחלת אבות [עמ']
אחד העם, ילקוט קטן, השלח כרך ב (ברלין תרנ"ז), עמ' 380-383
* אחד העם, על שתי הסעפים [עמ']
אחד העם, על שתי הסעפים, השלח כרך כג (אודיסה תר"ע-תרע"א), עמ' 97-111
* אחד העם, פצעי אוהב [עמ']
אחד העם, פצעי אוהב, המליץ שנה 31 (פטרבורג תרנ"א), גל' 248, עמ' 1-3
איכ"ר [פרשה, פסקה]
איכה רבה
מ: כ"י מינכן 229, 1
* אלבוגן, התפילה בישראל [עמ']
יצחק משה אלבוגן, התפלה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תורגם מן המהדורה הגרמנית השלישית בידי יהושע עמיר, ערך והשלים יוסף היינמן, תל-אביב תשל"ב/1972
* אלבוגן, תולדות התפילה [עמ']
יצחק משה אלבוגן, תולדות התפלה והעבודה בישראל, מגרמנית ברוך קרופניק בעריכת המחבר, חלק ראשון, ירושלים-ברלין תרפ"ד/1924
אלדר הדני [איגרת]
אפשטיין א [עמ': כתבי ר' אברהם עפשטיין, א, ירושלים תש"י
דפ' מנטובה: דפוס מנטובה רל"ז-ר"מ
ל: כ"י לונדון 1081, 260-262
אלדר הדני, הלכות ג"א [סעיף]
פר: כ"י פרמה 327, 22
שלוסינגר [עמ': M. Schloessinger, The Ritual of Eldad ha-Dani, Leipzig-New-York 1908
* אלחריזי, תחכמוני [שער]
י' טופורובסקי, רבי יהודה אלחריזי, תחכמוני, תליאביב תשי"ב
* אליהו הלוי [פיוט]
אליהו הלוי האשכנזי (אליהו בחור)
דפ' איזנא: ספר הבחור, איזנא ש"ב
אליהו זוטא [פרק]
סדר אליהו זוטא
איש שלום [עמ': מ' איש שלום, סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, וינה תר"ס
וט: כ"י וטיקן 31, 2
אליהו רבה [פרק]
סדר אליהו רבה

קולומביה 141: כ"י ניו יורק, קולומביה X893-T141
קולומביה 14a: כ"י ניו יורק, קולומביה X893-T14a
* בדרשי, חרב המתהפכת [עמ']
אברהם בדרשי, חרב המתהפכת ... מנוקד
ומבואר ע"י ... שמואל דוד לוצאטו. בתוך: ספר
חותם תכנית ... להרב הגדול רבי אברהם בר
יצחק בדרשי, אמסטרדם תרכ"ה
* בהרב, מכאן ומכאן
ז' בהרב, מכאן ומכאן. דבר (תל-אביב) מיום
9.9.1949, עמ' 2
* בוסקוביץ, ערבית מוסיקלית
א' בוסקוביץ, ערבית מוסיקלית בבית הרופא
בתל-אביב. הארץ (תל-אביב) מיום 17.6.1960,
עמ' 10
* בורלא, כיסופים [עמ']
יהודה בורלא, כיסופים, תל-אביב תש"ג
ביאליק, אגדת שלשה וארבעה כ [עמ']
חיים נחמן ביאליק, אגדת שלשה וארבעה (נוסח
שני, מנוקד). התקופה ספר 26-27 (ברלין-תל-
אביב תר"ץ), עמ' 11-59
ביאליק, איש הסיפון [עמ']
חיים נחמן ביאליק, איש הסיפון. העולם שנה 19
(לונדון תרצ"א), עמ' 104-105, 126-128,
145-146, 166-167
ביאליק, אריה בעל גוף [עמ']
חיים נחמן ביאליק, אריה "בעל גוף". השלח כרך
ה (ברלין תרנ"ט), עמ' 247-255, 333-340,
506-516
* ביאליק, בעיר ההרגה
חיים נחמן ביאליק, משא נמירוב. הזמן, מאסף
לספרות ולמדע, ספר שלישי (פטרבורג תרס"ד),
עמ' V-XV
ביאליק, החצוצרה נחבישה [עמ']
חיים נחמן ביאליק, החצוצרה נחבישה. כנסת,
דברי ספרות, [אודיסה תרע"ז], עמ' 145-166
ביאליק, הלכה ואגדה [עמ']
חיים נחמן ביאליק, הלכה ואגדה. כנסת, דברי
ספרות, [אודיסה תרע"ז], עמ' 12-26
* ביאליק, הקיץ גורע
חיים נחמן ביאליק, הקיץ גורע. בתוך: שירים
(הוצאת חובכי השירה העברית), קראקא תרס"ח,
עמ' 24
ביאליק, חבלי לשון [עמ']
חיים נחמן ביאליק, חבלי לשון. השלח כרך יח

אנא הבט בצרפת עבדיך חסידין
כל בו [חלק, עמ']: סדור ומחזור כל בו, וילנה
תרע"ד
ל: כ"י לונדון 677
* אנצ' עברית [כרך, עמ']
יואב ויזל, ערבה. האנציקלופדיה העברית, כרך יז,
ירושלים-תל-אביב, תשל"ה/1975
* אנקתנו תעל (סליחה. לרס"ג?)
ב: כ"י ברלין 9
הברמן: א"מ הברמן, הארץ 7.10.62
אסת"ר [פרשה, פסקה]
אסתר רבה
וט: כ"י וטיקן 11, 291
* אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה [עמ']
יעקב נחום הלוי אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה,
ב' חלקים, ירושלים תש"ח
* אקצע, מדע הרפוי בתימן [עמ']
זכריה בן שלמה יחיא אקצע, מדע הרפוי בתימן
— פרקים מהגלות ומסעותי לחמש עשרה
ארצות, ניו-יורק, תשי"ט
* (ה)ארץ [תאריך]
הארץ (תל-אביב), עיתון יומי
* בא"י אמ"ה אשר בדברו
ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר בדברו
מעריב ערבים (ברכה א לפני קריאת שמע של
ערבית)
פ: כ"י פריס 632
בבלי [מסכת, דף, עמ']
תלמוד בבלי
א: כ"י אוקספורד 366
אנלאו: כ"י ניו יורק, אנלאו 271
ג: כ"י אוקספורד, (2667) e.51
גטינגן: כ"י גטינגן 3
דפ' ונציה: דפוס ויניציאה ר"פ-רפ"ג
ה: כ"י המבורג 165
וט 120: כ"י וטיקן 120
וט 130: כ"י וטיקן 130
וט 487: כ"י וטיקן 487
ירושלים: כ"י ירושלים, יד הרב הרצוג
מ 6: כ"י מינכן 6
מ 95: כ"י מינכן 95
ניו יורק: כ"י ניו יורק 44830
פ: כ"י פריס 1337
פירנצי: כ"י פירנצי 7.I.II
פייק: כ"י לנינגרד, פירקוביץ א. 187

ירושלים: כ"י ירושלים 5977
 * כ"אב"י, מסביב לפייצל
 איתמר בן-אב"י, מסביב לפייצל. דאר היום
 (ירושלים) מיום 3.1.1921, עמ' 2
 * כ"אב"י, עם שחר עצמאותנו [עמ']
 איתמר בן-אב"י, עם שחר עצמאותנו (זכרונות
 חיו של הילד העברי הראשון), תל-אביב תשכ"ב/1961
 * כ"אב"י, שגהאי ועציון-גבר
 איתמר בן-אב"י, סביב העולם כשנתיים, אגרת
 מא: שגהאי ועציון גבר. דאר היום (ירושלים)
 מיום 23.4.1935, עמ' ה
 * בן-זאב, אוצר השרשים [חלק, ערך]
 יהודה ליב בן-זאב, אוצר השרשים, וינה תקס"ז
 בן סירא [פרק, פסוק]
 משלי בן סירא
 (גא): כ"א
 (גב): כ"ב
 (גג): כ"ג
 (גד): כ"ד
 בן-ציון, נפש רצוצה [עמ']
 שמחה בן-ציון, נפש רצוצה. השלח כרך ט (ברלין
 תרס"ב), עמ' 33-45, 164-179, 321-330,
 406-419
 ב"ר [פרשה, פסקה]
 בראשית רבה
 וט 30: כ"י וטיקן 30
 וט 60: כ"י וטיקן 60
 ת"א [עמ']: י' תיאודור — ח' אלבק, מדרש
 בראשית רבא², ירושלים תשכ"ה
 ב"ר, הוספות [פרשה, פסקה]
 בראשית רבה, הוספות
 ל: כ"י לונדון 340, 1
 ת"א [עמ']: י' תיאודור — ח' אלבק, מדרש
 בראשית רבא², ירושלים תשכ"ה
 * ברדיצבסקי, בין הפטיש והסדן [עמ']
 מיכה יוסף ברדיצבסקי, בין הפטיש והסדן (כתבי
 נודד), הזמן, מאסף לספרות ולמדע, ספר שלישי
 (פטרבורג תרס"ד), עמ' 145-162
 * ברדיצבסקי, בעניני שירה
 מיכה יוסף ברדיצבסקי, בעניני שירה. הבקר שנה
 ראשונה (ורשה תרס"ט), גליון 157, עמ' 2
 ברדיצבסקי, מבית ומחוץ [עמ']
 מיכה יוסף ברדיצבסקי, מבית ומחוץ, תמונות
 וציורים, [ורשה] תר"ס/1899

[אודיסה תרס"ח], עמ' 9-19
 ביאליק, לכנוסה של שירת ספרד [עמ']
 חיים נחמן ביאליק, לכנוסה של שירת ספרד.
 העולם שנה 12 (לונדון תרפ"ד), עמ' 77-78.
 * ביאליק, למנצח על המחולות
 חיים נחמן ביאליק, למנצח על המחולות. כנסת,
 דברי ספרות, [אודיסה תרע"ז], עמ' 115-118
 ביאליק, מאחורי הגדר [עמ']
 חיים נחמן ביאליק, מאחורי הגדר. השלח כרך כא
 (אודיסה תרס"ט-תר"ע), עמ' 217-226, 325-332,
 483-496
 * ביאליק, מגילת האש [עמ']
 חיים נחמן ביאליק, מגילת האש (מאגדות החרבן).
 השלח כרך טו (אודיסה תרס"ה), עמ' 443-465
 * ביאליק, מתי מדבר
 חיים נחמן ביאליק, מתי מדבר. השלח כרך ט
 (ברלין תרס"ב), עמ' 234-242
 ביאליק, ספיח [פרק, עמ']
 חיים נחמן ביאליק, ספיח (ממאורעותיו של נער
 עברי, כתובים ביד עצמו). פרקים ב-ח (במקור
 א-ז) [מניין הפרקים הוא על פי המהדורות
 המצויות]: השלח כרך יט (אודיסה תרס"ח-תרס"ט),
 עמ' 147-155, 438-444; פרקים ט-יב (במקור
 ח-יא): מולדת כרך ז (יפו תרע"ט) חוברת לו,
 עמ' 2-6, חוברת לח, עמ' 59-62; פרקים יג-טו
 (במקור יכ-יד): משואח (אודיסה תרע"ט), עמ' 275-284
 (בעמ' 267-275 חזרו ונדפסו הפרקים שכבר ראו
 אור ב"מולדת"); פרק א: העולם שנה 11 (ברלין
 תרפ"ג), עמ' 18-19
 * ביאליק, פדרה
 חיים נחמן ביאליק, פדרה. מאזנים כרך א (תל-
 אביב תרצ"ד), חוברת ד, עמ' 1-5
 ביאליק, שירתנו הצעירה [עמ']
 חיים נחמן ביאליק, שירתנו הצעירה. השלח כרך
 טז (אודיסה תרס"ז), עמ' 66-76
 * ביבאגו, דרך אמונה [דף, עמ']
 ר' אברהם ביבאגו, דרך אמונה, דפוס קושטא
 רפ"ב
 בלון, שבילי עולם א [דף, עמ']
 שמשון בלאך, שבילי עולם, חלק ראשון, זאלקווא
 1822
 * ב"מ"ר [פרשה, פסקה]
 במדבר רבה

* ברמידא, הכרת בוויין

אפרים ברמידא, הכרת בוויין — תמורה או תמרון?
דבר (תל-אביב) מיום 4.2.1949, עמ' 2

ברייטא דמולות

כת"מ ב [עמ'] : ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשי"ג

ג: כ"י ניו יורק, Rab. 4931a

ברית דמשק [עמ', שו']

ג: כ"י קמברידג', ט"ש K 6 10

* ברכת העבודה

ירושלים: כ"י ירושלים 4°, 781 (מחזור ורמייזא)

ברנר, בבואתם של עולי ציון [עמ', טור]

ח. ב. צלאל [יוסף חיים ברנר], בבואתם של עולי ציון בספרותנו. הפועל הצעיר שנה 12 (יפו-תל-אביב תרע"ט), גל' 1, עמ' 10-11; גל' 2, עמ' 15-17; גל' 3-4, עמ' 17-19

ברנר, בחורף [כרך, עמ']

יוסף חיים ברנר, בחורף (רומן). השלח כרך יא (קראקא תרס"ג), עמ' 139-207, 302-313, 407-417, 512-520; כרך יב (קראקא תרס"ג-תרס"ד), עמ' 14-25, 116-126, 193-202, 332-342, 385-395, 481-489

ברנר, בין מים למים [עמ']

יוסף חיים ברנר, בין מים למים, ורשה תר"ע.

ברנר, הספרות הפולנית [עמ']

י. מ. [יוסף מחבר], הספרות הפולנית בערב ימי המלחמה. הפועל הצעיר שנה שמינית (יפו-תל-אביב תרע"ה), גל' 6, עמ' 6-10

ברנר, הערכת עצמנו [עמ']

יוסף חיים ברנר, הערכת עצמנו בשלש הכרכים. רביבים קובץ חמישי (ירושלים תרע"ד), עמ' 74-119

ברנר, לפנינו ולאחר [עמ']

ברייחאי [יוסף חיים ברנר], לפנינו ולאחר. האדמה כרך א (תל-אביב תר"ף), חוברת ה, עמ' 585-594

ברנר, מעבר לגבולין [עמ']

יוסף חיים ברנר, מעבר לגבולין. המעורר שנה שנייה (לונדון 1907), עמ' 21-39, 61-87, 109-131, 157-165

ברנר, ציונים [עמ']

יוסף חיים ברנר, ציונים. האדמה כרך ב (תל-אביב תר"ף), חוברת ח, עמ' 211-216

ברנר, שכול וכשלון [עמ']

יוסף חיים ברנר, פרקים מספור. האחדות שנה חמישית (ירושלים תרע"ד), גל' 22-23, עמ' 21-28; גל' 32-33, עמ' 36-41; קטע (מספור שכול וכשלון). הפועל הצעיר שנה 12, (יפו-תל-אביב תרע"ט), גל' 1, עמ' 18-19

* ברסלבי, הידעת את הארץ ד [עמ']

יוסף ברסלבי (ברסלבסקי), הידעת את הארץ, כרך ד, מהדורה שלישית, תל-אביב תשט"ז/1956

* גוטלובר, אסירי התקוה

אברהם גוטלובר, אסירי התקוה. הבקר אור שנה שביעית (ורשה תרמ"ו), חוברת ראשונה, עמ' 1-8

* גולדמן, שאר ישוב [עמ']

יעקב גאלדמאן, שאר ישוב. האסיף לשנת תרמ"ה, ורשה תרמ"ד/1884, סדר ב', עמ' 121-154

גומפרץ, מאמר המדע [דף, עמ']

אהרן עמרין גומפרץ, ספר מגלה סוד ... ועוד בו דבוק ונסמך מאמר המדע, המבורג תקכ"ה

גורדון, דרכי הרפואה [עמ']

דוד גארדאן, ספר דרכי הרפואה, ליק תר"ל גורדון

יהודה ליב גורדון — ראה יל"ג

* גורדון, תנ"ך עם פירוש [ספר, פרק, פסוק]

החמש, א: ספר בראשית, תורה לבית הספר העברי עם ביאור שלם ... סדורה ומבארה על ידי ש. ל. גורדון, ורשה תרע"ג/1913

גינצבורג, קרית ספר [עמ']

מרדכי אהרן גינצבורג, קרית ספר, וילנה תקצ"ה/1835

גינצבורג, תולדות בני האדם [עמ']

מרדכי אהרן גינצבורג, תולדות בני האדם, חלק ראשון, וילנה 1835

* גמליאלי, תימן [עמ']

נסים בנימין גמליאלי (שוכר), תימן ומחנה "גאולה", תל-אביב תשכ"ו

גרוזובסקי, מארץ ישראל [כרך, עמ']

יהודה גרוזובסקי, מארץ ישראל. השלח כרך א (ברלין תרנ"ז), עמ' 349-356, 438-444; כרך ב (תרנ"ז), עמ' 169-177, 348-354, 452-460; כרך ג (תרנ"ח), עמ' 351-357, 547-551; כרך ד (תרנ"ח-תרנ"ט), עמ' 69-76, 263-268

* גרינברג, הקולנוע [עמ']

דוד גרינברג, הקולנוע, תל-אביב 1967

שלוסברג [עמ']: א"ל שלאסבערג, הלכות פסוקות
או הלכות ראו, פריט 1886

* הנני העני ממש
הנני העני ממש, תפילה לש"ץ בימים נוראים.
סדר ומחזור פל"ב נוסח אשכנז, חלק ראשון,
לראש השנה, יולנה תרע"ד/1914, עמ' 166

* הרשטיק, רגלי מבשר [דף, עמ']
אליעזר הרשטיק (מהדיר), ספר התשבי ... עם
תוספת נופך בשם הגהות רגלי מבשר, מאראמא-
ראשסיגעט [תר"ע]

* ויינשטוק, הסבתא היהודית
תקוה ויינשטוק, "הסבתא היהודית" סופי טאקר.
מעריב (תל-אביב) מיום 24.4.1959, עמ' 6

ויק"ר [פרשה, פסקה]
ויקרא רבה
וט: כ"י וטיקן 32, 1
ל: כ"י לונדון 340, 2
מרגליות [עמ']: מ' מרגליות; מדרש ויקרא רבה,
ירושלים תשי"ג-תשי"ח
פ: כ"י פריס 149, 2

* זוסמן, המעשיה הישנה ביותר בעולם
ע. ז. [עזרא זוסמן] (מתרגם), רומאן גארי,
המעשיה הישנה ביותר בעולם. דבר (תל-אביב)
מיום 4.5.1962, עמ' 7

* זוסמן, וריאציות
ע. ז. [עזרא זוסמן], וריאציות על נושא "הנסיך
הקטן", דבר (תל-אביב) מיום 29.1.1965, עמ' 7

* זוסמן, סיפור של שירה
עזרא זוסמן, סיפור של שירה [על "ימי צקלג" של
ס' יוהר], דבר (תל-אביב) מיום 22.8.1958, עמ' 5

* זילברשלג, מפעלו של קלוזנר
יצחק זילברשלג, מפעלו של קלוזנר. בצרון כרך
לט (ניו-יורק תשל"ט), עמ' 108

חופת אליהו
הורוביץ [עמ']: ח"מ הורוביץ, כבוד חופה,
פפד"מ 1888
פר: כ"י פרמה 327

חיבור נגד מינים
ג: כ"י קמברידג', ט"ש 20, K 8
מאן [עמ']: J. Mann, HUCA 12-13 (1937-38)

טוביה בן משה, אוצר נחמד, וי' [פרק, פסוק]
א: כ"י אוקספורד 290

טוביה בן משה, תר' מחכימת פתי ליוסף הרואה
[פרק]

דכ"ר [פרשה, פסקה]
דברים רכה
א: כ"י אוקספורד 147

דכ"ר ליברמן [פרשה; עמ']
ש' ליברמן, מדרש דברים רכה, ירושלים ת"ש
א: כ"י אוקספורד 147

דרך ארץ זוטא [פרק]
א: כ"י אוקספורד 896, 214-223

דרך ארץ רבה [פרק]
א: כ"י אוקספורד 2339
מ: כ"י מינכן 95

האוינו מפי עד (קנה קראית)
ג"ש ג [עמ']: י' דאווידזאן, גנוי שעכטער, ג, ניו
יורק תרפ"ח
ניו יורק: כ"י ניו יורק, שטיינשניידר 15, 9

* הברמן, הארץ וכו'
ראה (ה) ארץ
[זוהרא (פייט)]
הזוהרא, קרובות למשמרות
ג: כ"י אוקספורד, 89-82, d.63 (2826)
קאלה [עמ']: P. Kahle, Masoreten des
Westens, I, Stuttgart 1927

* הורוביץ, כי האדם אינו כוזב [עמ']
יעקב הורוביץ, אחד גנרל ושאר דברים מענינים.
בתוך: כי האדם אינו כוזב (סיפורים ומחזות).
תל-אביב תשט"ז, עמ' 106-137

הורוביץ, ספר הברית [דף, עמ']
[פנחס אליהו הורוביץ], ספר הברית, ברין תקנ"ז

* הוז, כישוב של יער א [עמ']
חיים הוז, כישוב של יער (רומן), ספר ראשון (ב'
חלקים), ברלין-תל-אביב תר"ץ/1930

* הוז, היושבת בגנים [עמ']
חיים הוז, היושבת בגנים, תל-אביב תש"ר

הוז, חתן דמים [עמ']
חיים הוז, חתן דמים. התקופה טפר 25, עמ'
149-172

* הוז, יעיש [חלק, עמ']
חיים הוז, יעיש. בתוך: כתבים, ספר רביעי: חלק
ראשון (תל-אביב תש"ז): ספר חמישי: חלק שני
(תש"ח); ספר שישי: חלקים שלישי ורביעי
(תשי"ב)

* הלכות ראו [הלכה]
א: כ"י אוקספורד 780

176-9

* יזהר, ימי צקלג [עמ']

ס' יזהר [יזהר סמילנסקי], ימי צקלג, תל-אביב
תש"ח/1958

* יזהר, פרידה [עמ']

ס' יזהר [יזהר סמילנסקי], פרידה. גליונות כרך יז
(תל-אביב תש"ה), חוברת ד(ק), עמ' 183-193

* יל"ג, המעורב בדעת [עמ']

איש הירא ורך הלבב [יהודה ליב גורדון], המעורב
בדעת, פטרבורג 1880. נדפס תחילה ב"המליץ"
שנה 16 (פטרבורג 1880), גליונות 26-27,
32-30

יל"ג, צלוחית של פלייטון [עמ']

[יהודה ליב גורדון], עלה נדף [החל בגליון 2
כותרת המשנה: צלוחית של פלייטון]. המליץ
שנה 16 (פטרבורג תר"ם), עמ' 3-6, 27-30,
123-126, 227-230, 371-376, 501-506,
817-822

יניי [פיוט]

- 1: כ"י אוקספורד, 3 (2736) c.20
- 2: כ"י קמברידג', ט"ש 10 H 6, 8
- 3: כ"י קמברידג', ט"ש 13 H 2, 5
- 4: כ"י קמברידג', ט"ש 13 H 2, 12
- 5: כ"י ניו יורק, אדלר 14, 2578
- 6: כ"י ניו יורק, אדלר 2342
- 7: כ"י אוקספורד, 5 (2741) d.55
- 8: כ"י לנינגרד, אנטונין 859
- 9: כ"י בודפסט, קריפמן 121 (162)
- 10: כ"י אוקספורד, 10 (2741) d.55
- 11: כ"י קמברידג', ט"ש 18 H 1, 1
- 12: כ"י קמברידג', ט"ש H 16, 7

וידר [עמ']: ש' ודר, ספר היובל לדוב הללר, יצא
לאור ע"י א' שייכער, בודאפשט תש"א
זולאי [עמ']: מ' זולאי, פיוטי יניי, ברלין תרצ"ח
יעקב בן מכיר, תר' קיצור מלאכת ההיגיון [חלק]
יעקב בן מכיר, תרגום קיצור כל מלאכת ההיגיון
לאבן רשד

פ: כ"י פריס 1008, 1

יעקב בן שמעון, תר' ס' הישר לישועה [חלק]

יעקב בן שמעון, תרגום ספר הישר לישועה בן
יהודה

ליידן: כ"י ליידן, ורנר 41, 16

מרקון [עמ']: י"ד מארקאן, ספר הישר לישועה בן
יהודה, פטרבורג תרס"ח

* יצחק אבן גיאת [פיוט]

טוביה בן משה, תרגום מחכימת פתי ליוסף
הרואה (אלבציר)

ליידן: כ"י ליידן, ורנר 41, 3

טוביה בן משה (?), תר' ב"ר לישועה [פרשה,
דיבור]

טוביה בן משה (?), תרגום בראשית רבה לישועה
בן יהודה

ליידן: כ"י ליידן, ורנר 41, 2

טוביה בן משה (?), תר' ס' הנעימות ליוסף הרואה
[פרק]

טוביה בן משה (?), תרגום ספר הנעימות ליוסף
הרואה (אלבציר)

ליידן: כ"י ליידן, ורנר 41, 1

* יהודה אבן תיבון, תר' חובות הלכות [שער, פרק]
צפרוני [עמ']: א' צפרוני, ספר חובות הלכות לר'
בחי אבן פקודה, בתרגומו של ר' יהודה אבן
תיבון, ירושלים תרפ"ח

* יהודה הדסי, אשכול הכופר [אלף-בית, פסקה]

ר' יהודה הדסי, אשכול הכפר, גוזלוב תקצ"ו

* יואל בר יצחק הלוי [פיוט]

גטינגן: כ"י גטינגן 4

כל בו [חלק, עמ']: סדור ומחזור כל בו, וילנה
תרע"ד

יובל, למודי הטבע [דף, עמ']

משה מרדכי יאזעל, למודי הטבע (שלושה
חלקים), טשנבוין תקצ"ו

יוחנן הכהן [פיוט]

יוחנן הכהן בן יהושע

ג: כ"י פריס, אוסף ד"ק מוצירי ומשפחתו V, 136

פ 606: כ"י פריס 606

פ 609: כ"י פריס 609

יוסי בן יוסי [פיוט]

ל: כ"י לונדון 1056

מירסקי [עמ']: א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי,
ירושלים תשל"ז

יוסיפון [פרק]

א: כ"י אוקספורד, 76-84 (2797) d.11

ירושלים: כ"י ירושלים 8°, 4120

פלוסר [עמ']: ד' פלוסר, ספר יוסיפון, א, ירושלים
תשל"ט

ק: כ"י בודפסט, קריפמן 355

* יזהר, החורשה בגבעה [עמ']

ס' יזהר [יזהר סמילנסקי], חורשה אשר בגבעה,
בתוך: החורשה בגבעה, מרחביה 1947, עמ'

שירמן א [עמ'] : ח' שירמן, השירה העברית
בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים-תל-אביב תשט"ו

יצחק בן ג'יקטילה, אזהרות
ג : כ"י קמברג, ט"ש 31, H 3
זולאי [עמ'] : מ' זולאי, תרביץ כ (תש"ט)

* יצחק בן ראובן [פיוט]
ליוורנו [דף, עמ'] : אזהרות להגאון רבינו יצחק בן
ראובן, ליוורנו תק"ס

ירושלמי [מסכת, דף, עמ']
תלמוד ירושלמי, דפוס ונציא [רפ"ג]
ליידן : כ"י ליידן, סקליגר 3

* כושים במערב הפרוע
כושים במערב הפרוע (בתוך המדור : קטנות מן
העולם הגדול). דבר (תל-אביב) מיום 19.5.1965.
עמ' 9

* כל מקדש (זמירות לשבת)
א : כ"י אוקספורד 1100
ל : כ"י לונדון 655
מחזור ויטרי [עמ'] : ש' הורוויץ, מחזור ויטרי,
נירנברג תרפ"ג

כלה רבתי [פרק]
דפ' וינה : חמשה קונטרסים לרנ"ג קורנלי, וינה
תרכ"ד (ע"פ כ"י וינה, ספרית הקהילה 31 [משנת
1509])
פר : כ"י פרמה 15, 327

* כנעני, אוצר הלשון [ערך]
יעקב כנעני, אוצר הלשון העברית, כרכים 1-15 :
אותיות א-ק, ירושלים-תל-אביב תש"ך-תש"ס

כתובת רחוב [שר']
נוה [כתובת] : י' נוה, על פסיפס ואבן, תשל"ח

* לוחות להגדרת המשפחות
א' איג וא' פקטורובסקי, לוחות להגדרת המשפחות
של צמחי א", חוברת ז (תל-אביב תרפ"ה)

* לוריא, ביאור [דף, עמ']
ספר פרקי רבי אליעזר עם ביאור הרד"ל מכבוד
הרב כו' המפורסם מוהר"ר דוד לוריא נ"י, ורשה
תר"ב

* לטריס, אוצר השרשים לבן-זאב [ערך]
מאיר הלוי לטריס, אוצר השרשים לבן-זאב,
מהדורה רביעית, חלק שני, וינה תרכ"ג/1863

לילינבלום, חטאת נעורים [חלק, עמ']
משה ליב לילינבלום, חטאת נעורים, ב' חלקים,
וינה תרל"ו

לילינבלום, עולם התהו [עמ']
משה ליב לילינבלום, עולם התהו. השחר שנה
רביעית (וינה תרל"ג), עמ' 508-516, 601-608.
706-691, 656-633

לינדא, ראשית למודים [חלק, דף, עמ']
ברוך לינדא, ראשית למודים. [חלק ראשון], ברלין
תקמ"ט : חלק שני, דעסיוא 1810

* ליפסון, בערבה [עמ']
מרדכי ליפסון (מתרגם), א' רבוי, בערבה (רומן).
תל-אביב תשי"ב/1952

ליקוטי סדר אליהו זוטא
ליקוטי סדר אליהו זוטא (דרשה מתוך שאילתא?)
אברמסון [עמ'] : ש' אברמסון, עניינות בספרות
הגאונים, ירושלים תשל"ד
ג : כ"י קמברג, ט"ש 35, F 13

לפין, חשבון הנפש [חלק, עמ']
מנדל לפין, ספר חשבון הנפש [מהדורה שנייה],
וילנה תר"ה/1844, חלק א : מכתב (8 עמודים לא
ממוספרים) : ספר חשבון הנפש ; סיום למעתיק
ספר רפואות העם ; חלק ב : לקוטים. לא עלה
בידינו לראות את המהדורה הראשונה ; על פי
ביבליוגרפים שונים נדפסה זו בשנת 1812 או
1808

* לפין, לקוטי כללים [סימן]
מנדל לפין, לקוטי כללים, נדפס מתוך תצלום
כה"י בידי נ"מ גלבר בספר היובל לכבוד הרב ד"ר
אברהם ווייס, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' רפ-שא

לפין, מודע לבניה [דף, עמ']
[מנדל לפין], ספר מודע לבניה, חלק ראשון,
ברלין תקמ"ט

לפין, רפואות העם [פרק, סימן]
[מנדל לפין], ספר רפואות העם, זאלקווא תקנ"ד.
פרקים א-ד ופרק לו נדפסו תחילה בתוך : ספר
מודע לבניה, ברלין תקמ"ט

* לקח טוב [פרשה]
בובר [עמ'] : ש' באבער, מדרש לקח טוב המכונה
פסיקתא זוטרתא, וילנה 1880

* מאיר בר' יצחק [פיוט]
מאיר רבני יצחק (ש"ץ)
כל בו [חלק, עמ'] : סדור ומחזור כל בו, וילנה
תרע"ד
ל : כ"י לונדון 677

מאפו, אהבת ציון [עמ']
אברהם מאפו, אהבת ציון, וילנה תרי"ג

מאפו, עיט צבוע [חלק, עמ']
 אברהם מאפו, עיט צבוע, [חלק ראשון], וילנה
 תרי"ז/1857; חלק שני, תרכ"א/1861

* מבוזר הכבלי [פיט]
 זולאי: מ' זולאי, הארץ 3.10.48
 שירמן [עמ']: ח' שירמן, שירים חדשים מן
 הגניזה, ירושלים תשכ"ו
 מג' אחימעץ
 אחימעץ בן פלטיאל, מגילת יוחסין
 טולדו: כ"י טולדו Z 86-25
 קלאר [עמ']: ב' קלאר, מגילת אחימעץ², ירושלים
 תשל"ד
 מג' ההודיות [עמ', שו']
 כ"י IQH-1Q35
 מג' המקדש [עמ', שו']
 סופר ב: כ"י מגילת המקדש, סופר ב
 מג' הנחושת [עמ', שו']
 כ"י 3Q15
 * מג' זוטא
 נויבאור [עמ']: A. Neubauer, JQR 8 (1896)
 מג' מלחמת בני אור [עמ', שו']
 מגילת מלחמת בני אור בבני חושך
 כ"י IQM-1Q33
 מג' סרך היחד [עמ', שו']
 כ"י IQS
 מג' שיר שבח
 כ"י 3Q6
 * מגדיר לצמחי א"י [עמ']
 אלכסנדר איג, מיכאל זהרי ונעמי פינברון, מגדיר
 לצמחי ארץ-ישראל, ירושלים תרצ"א/1931
 (ה)מגיד [שנה, עמ']
 המגיד, מכתב קורות הימים (העורך: א"ל זילברמן),
 שנה ראשונה (ליק תרט"ז-תרי"ז/1856-1857)
 מד' אבא גוריון, מהד' חדשה
 ג: כ"י לנינגרד, אנטונין 302
 גנזי מדרש [עמ']: צ"מ רבינוביץ, גנזי מדרש, תל
 אביב תשל"ז
 מד' אגור [פרשה]
 אנלאו [עמ']: ה"ג ענעלאו, משנת רבי אליעזר, ניו
 יורק תרצ"ד
 ניו יורק: כ"י ניו יורק 3, 5005
 מד' יונה
 אגודת אגדות [עמ']: ח"מ הורוויץ, אגדת אגדות

או קובץ מדרשים קטנים, ברלין תרמ"א
 פר: כ"י פרמה 563
 מד' כזנן
 ביה"מ ב [עמ']: א' יעללינעק, בית המדרש², ב,
 ירושלים תרצ"ח
 זרשה: כ"י זרשה 240
 ל: כ"י לונדון, Or. 10851 (גסטר 942), (העתק
 כ"י ביה"מ לרבנים בברסלוי 81 [משנת 1412])
 מד' לאסתר, פנים אחרים נ"ב
 א: כ"י אוקספורד 155, 2
 כובר [עמ']: ש' באבער, ספרי דאגנאט על מגלת
 אסתר, וילנה 1886
 מד' לפר' במדבר
 ג: כ"י ניו יורק, אדלר 2818, 47-48
 ג"ש א [עמ']: ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, א, ניו
 יורק תרפ"ח
 מד' לפר' צו
 ג: כ"י ניו יורק, אדלר 2597, 3-6
 ג"ש א [עמ']: ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, א, ניו
 יורק תרפ"ח
 מד' משלי [פרק, פסוק]
 אסקוריאל: כ"י אסקוריאל, G-IV-11
 כובר [עמ']: ש' באבער, מדרש משלי, וילנה
 תרנ"ג
 ניו יורק: כ"י ניו יורק, Rab. 1695
 מד' נוסף לבמדבר טז
 ג: כ"י קמברידג', ט"ש C 2, 28
 מאן ב [עמ']: J. Mann, The Bible as Read and
 Preached in the Old Synagogue, II, Cincinnati
 1966
 מד' תהלים [מזמור, פסוק]
 כובר [דף, עמ']: ש' באבער, מדרש תהלים, וילנה
 תרנ"א
 קמ: כ"י קמברידג', Or. 786, 2
 מד' תהלים [קטעים] [מזמור]
 ג: כ"י קמברידג', ט"ש C 1, 74
 מאן [עמ']: J. Mann, HUCA 14 (1939)
 * מה"ג שמות [פרק, פסוק]
 מדרש הגדול שמות
 מרגליות [עמ']: מ' מרגליות, מדרש הגדול על ...
 ספר שמות, ירושלים תשט"ז
 * מובאות ממדרש השכם (ע1000?) במגורת המאור
 לאלנקאה
 אנלאו [עמ']: H.G. Enelow, HUCA 4 (1927)

* מזמור לציון

J. Starcky, Psaume apocryphe A, R.B. 73
(1966), 353–371 (=Apostrophe to Zion 1IQPs^a,
Zion)
כ"י 4QPs^f

מכילתא (מסכת, פרשה)

א: כ"י אוקספורד 2, 151
הורוביץ-רבין [עמ']: ח"ש הורוביץ – י"א
רבין, מכילתא דרבי ישמעאל², ירושלים תש"ך
מ: כ"י מינכן 1, 117

מכילתא דרשב"י [פרק, פסוק]

אפשטיין-מלמד [עמ']: י"נ אפשטיין – ע"צ
מלמד, מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, ירושלים
תשט"ו

11: כ"י קמברג, ט"ש 132 (Loan), Misc. 36
(נוסח מעובד)

21: כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב, 268

31: כ"י לנינגרד, אנטונין 236

מנדלי

ראה גם אברמוביץ

מנדלי, בישיבה של מטה [עמ']

מענדעלי מוכר ספרים, בישיבה של מטה. לוח
אחיאסף שנה שלישית (ורשה תרנ"ה), עמ'
88–39

מנדלי, בישיבה של מעלה [עמ']

מענדעלי מוכר ספרים, בישיבה של מעלה. לוח
אחיאסף שנה שנייה (ורשה תרנ"ד), עמ' 48–33

מנדלי, בסתר רעם [עמ']

מענדעלי מוכר ספרים, בסתר רעם. בן-עמי
(פטרבורג), חוברת אפריל-מאי 1887, עמ' 1–25.
פרק א (עמ' 1–13) נדפס תחילה ב"היום"
הפטרבורגי, שנה ראשונה (1886), גל' 41–42

מנדלי, בעמק הבכא [כרך, עמ']

מענדעלי מוכר ספרים, בעמק הבכא. השלח כרך
א (ברלין תרנ"ז), עמ' 7–308, 319–509; 523–
כרך ב (תרנ"ז), עמ' 110–122, 294–307,
491–507; כרך ג (תרנ"ח), עמ' 110–116,
206–215, 303–309, 398–405; כרך ד (תרנ"ח–
תרנ"ט), עמ' 12–23, 113–123, 311–317,
405–412; כרך ז (קראקא תרס"א), עמ' 127–135,
306–313; כרך ח (תרס"א-תרס"ב), עמ' 29–32

מנדלי, לא נחת ביעקב [עמ']

מענדעלי מוכר ספרים, לא נחת ביעקב. פרדס ספר
ראשון (אודיסה תרנ"ב), עמ' 37–56

מנדלי, מסעות בנימין [עמ']

מענדעלי מוכר ספרים, קיצור מסעות בנימין
השלישי, אודיסה תרנ"ו

מנדלי, סוסתי [כרך, עמ']

מנדלי מוכר-ספרים, סוסתי. השלח כרך כ (אודיסה
תרס"ט), 9–16, 105–114, 223–229, 407–414,
504–512; כרך כא (תרס"ט-תר"ע), עמ' 9–11,
203–207, 338–353, 398–399

מנדלי, ספר הקבצנים [עמ']

מנדלי מוכר ספרים, ספר הקבצנים. בתוך: כל
כתבי, כרך ראשון, קראקא תרס"ט, עמ' 1–114

מנדלסון, מציאת הארץ החדשה [עמ']

משה-מנדל מנדלסון-פרנקפורט, מציאת הארץ
החדשה, אלטונה תקס"ז

מנדלסון, קהלת מוסר [שער, עמ']

[משה מנדלסון וטוביה בוק], קהלת מוסר [ברלין
1755]

* מנחם בן סרוק [פיוט]

לוצטו א [דף, עמ']: ש"ד לוצטו, בית האוצר, א,
למברג תר"ז

פר: כ"י פרמה 1393, 8

שירמן א [עמ']: ח' שירמן, השירה העברית
בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים-תל-אביב תשט"ו

מסכת גרים [פרק, הלכה]

אדלר: כ"י ניו יורק, אדלר 2237

מסכת היכלות [פרק]

ביה"מ ב [עמ']: א' יעללינעק, בית המדרש², ב,
ירושלים תרצ"ח

פירנצי: כ"י פירנצי, Bibl. Mediceo-Laurenziana,
Plut. II, 41, 159–163

מסכת סופרים [פרק, הלכה]

א: כ"י אוקספורד 370, 12

מסכת ספר תורה [פרק, הלכה]

אדלר: כ"י ניו יורק, אדלר 2237

מסכת שמחות [פרק, הלכה]

א: כ"י אוקספורד 370, 6

מעשה אלכסנדרוס [פרק]

פלוסר [עמ']: ד' פלוסר, ספר יוסיפון, א, ירושלים
תשל"ט

פר: כ"י פרמה 1087, 2

מעשה מרכבה

ניו יורק: כ"י ניו יורק 828

שלוש [עמ']: G.G. Scholem, Jewish Gnosticism,

Studies 1 (1971)

וט: כ"י וטיקן 299, 8

* סגל, מבוא כללי [עמ']

משה צבי סגל, מבוא כללי. בתוך: תורה נביאים וכתובים, מהדורה ספרותית, [חלק ראשון]: בראשית, תל-אביב חש"ח/1948, עמ' 5-40

* סדן, אבני זכרון [עמ']

רב סדן, אדם ביקר (על צבי פרץ חיות). בתוך: אבני זכרון, תל-אביב תשי"ד, עמ' 11-26. נדפס תחילה ב"דבר" מיום 15.4.1938, עמ' 2

* סדן, הנזיר והגדייה [עמ']

רב סדן (מתרגם), דער נסתר, הנזיר והגדייה. בתוך: הנזיר והגדייה, סיפורים, שירים, מאמרים, ירושלים תשכ"ג/1963

סדר תפילה קרא

ג: כ"י קמברג, ט"ש 85 (Loan) Misc. 35

ג"ש ב [עמ']: י' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, ניו יורק תרפ"ט

סטודנצקי, ארחות חיים [עמ']

משה סטודנצקי, ספר ארחות חיים, ורשה תרי"ג/1853

סטודנצקי, רופא הילדים [עמ']

משה סטודנצקי, רופא הילדים, ורשה 1847

סירקין, מערכת הדומם [עמ']

יהושע סירקין, שלשה פרקים מידיעת מערכת הדומם או המינרלוגיא, ליפסיה 1869

סלמון בן ירוחם, מלחמות ה' [שער]

דודון [עמ']: י' דודון, ספר מלחמות ה' לסלמון בן ירוחם, ניו יורק תרצ"ד
ליידן: כ"י ליידן, ורנר 41, 19

ספרא [מגילה]

וט 31: כ"י וטיקן 31

וט 66: כ"י וטיקן 66

וייס [דף, עמ']: א"ה וייס, תורת כהנים, וינה תרכ"ב

פינקלשטיין [עמ']: א"א פינקלשטיין, תורת כהנים, ניו יורק תשי"ז

ספרי במדבר [פסקה]

הורוביץ [עמ']: ח"ש האראוויטץ, ספרי דבי רב, ספרי על במדבר וספרי זוטא, לייפציג תרע"ז

וט: כ"י וטיקן 32, 2

ספרי דברים [פסקה]

ברלין: כ"י ברלין-טיכנינגן 33

דפ' ונציה: דפוס ונציה ש"ו

Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition,

New York 1960

מעשה נמלה

כיה"מ ה [עמ']: א' יעללינעק, בית המדרש², ה, ירושלים תרצ"ח

קמ: כ"י קמברג, 2, 854 Add.

מרכבה רבה וקטעי היכלות

א: כ"י אוקספורד 1531, 7

מוסיוף [דף, עמ']: ש' מוסיוף, מרכבה שלמה, ירושלים תרפ"א

משה הנרבוני, אפשרות הדבקות [פרק]

משה בן יהושע הנרבוני, פירוש לאיגרת אפשרות הדבקות לאבן רשד
ששון: כ"י ששון 39, 1

משנה [מסכת, פרק, משנה]

חולון: כ"י חולון, אוסף י"ל נחום

מ: כ"י מינכן 95

פר 138: כ"י פרמה 138 ("פרמה א")

פר 497: כ"י פרמה 497 ("פרמה ב")

ק: כ"י בודפסט, קירפמן 50 A

קמ: כ"י קמברג, 470 Add. (מהד' לו)

רמב"ם: כ"י אוקספורד 404

* נחום, גנוזים מתימן [עמ']

חשיפת גנוזים מתימן מאת יהודה לוי נחום, בעריכת שמעון גרידי, חולון, תשל"א/1971

* ניר, בין השעפיים [עמ']

אהרן ניר, בין השעפיים (הגיגות), תל-אביב תשי"ד/1954

ס' המלבוש

ל: כ"י לונדון 736, 1

רויאל [דף, עמ']: ספר רויאל המלאך, אמסטרדם תס"א

ס' הרוזים [רקיע]

11: כ"י קמברג, ט"ש 98 K 1

21: כ"י קמברג, ט"ש 97 K 1

31: כ"י אוקספורד, 50, 2850 (2850) d.62

41: כ"י קמברג, ט"ש 95 K 21

מרגליות [עמ']: מ' מרגליות, ספר הרוזים, ירושלים תשכ"ז

ק: כ"י בודפסט, קירפמן 244, 41-63

* ס' חסידים [סימן]

י' וויסטינצקי, ספר חסידים, ברלין תרנ"א

ס' יצירה [פרק, משנה]

I. Gruenwald, Israel Oriental [עמ']

ירושלים תשי"ז
 פוריים, תורת החיים [כרך, עמ']
 אהרן פאריס, תורת החיים. השחר שנה שישי (וינה תרל"ה), עמ' 427-438, 497-504, 600-615;
 שנה שביעית (תרל"ו), עמ' 21-30, 105-112, 140-148, 193-197, 248-264, 440-455, 552-564; שנה שמינית (תרל"ז), עמ' 301-311, 351-362; שנה תשיעית (תרל"ח), עמ' 13-19, 78-85, 532-539
 פיירברג, לאן [עמ']
 מרדכי זאב פייערבערג, לאן? השלח כך ה (ברלין תרנ"ט), עמ' 141-148, 217-226, 311-320, 406-418
 * פיכמן, ר' בנימין [עמ']
 יעקב פיכמן, ר' בנימין (שרטוטי-דמות). מאזנים כך 12 (תל-אביב תש"א), עמ' 89-92, 174-178
 * פיכמן, ש"י אברמוביץ [עמ']
 יעקב פיכמן, שלום יעקב אברמוביץ. בתוך: כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תש"ז, עמ' XXXVIII-VII (=7-38)
 פסיקתא דר"כ [פסיקתא, סימן]
 פסיקתא דרב כהנא
 א 151: כ"י אוקספורד 1, 151
 א 2339: כ"י אוקספורד 11, 2339
 מנדלבוים [עמ']: ד' מנדלבוים, פסיקתא דרב כהנא, ניו יורק תשכ"ב
 פסיקתא רבתי [פסיקתא]
 איש שלום [דף, עמ']: מ' איש שלום, פסיקתא רבתי, וינה תר"מ
 פר: כ"י פרמה 1240
 * פקודת החברות [פרק, חלק]
 פקודת החברות של ממשלת פלשתינה (א"י), אוגוסט 1921, פרק א, חלק א: ייסוד ורשום
 פרישמן, ביום הכפורים [עמ']
 דוד פרישמן, ביום הכפורים (סיפור). הבקר אור שנה חמישית (ורשה תרמ"א), חוברת ה, עמ' 339-359
 * פרישמן, מנפרד [עמ']
 דוד פרישמן (מתרגום), לורד בירון, מנפרד. התקופה ספר שלישי (ברלין-תל-אביב תרע"ח), עמ' 379-448
 פרל, בוחן צדיק [עמ']
 [יוסף פרל], ספר בוחן צדיק, פראג 1838
 פרל, מגלה טמירין [דף, עמ']

ט: כ"י וטיקן 32, 2
 ל: כ"י לונדון 3, 341
 פינקלשטיין [עמ']: א"א פינקלשטיין, ספרי על ספר דברים², ניו יורק תשכ"ט
 * עגנון, בדרך
 שמואל יוסף עגנון, בדרך. הארץ (תל-אביב) מיום 17.9.1944, עמ' 5-6
 * עגנון, בלכב ימים [עמ']
 שמואל יוסף עגנון, בלכב ימים. בתוך: ספר ביאליק (העורך): יעקב פיכמן, תל-אביב תרצ"ד, מחלקה ב: דברי שירה, עמ' 3-42
 * עגנון, בעיר דלתים ובריה [עמ']
 שמואל יוסף עגנון, בעיר דלתים ובריה (שבעה פרקי סיפור). לוח הארץ לשנת תשי"ב (תל-אביב 1951), עמ' 149-182. נכלל בסיפור "עד הנה" שבכרך 11 של כל סיפוריו (ירושלים ותל-אביב תשי"ב/1952), עמ' ה-קע
 * עגנון, הכנסת כלה [ספר, עמ']
 שמואל יוסף עגנון, הכנסת כלה. בתוך: כל סיפוריו, ברלין תרצ"א/1931 ואלף, כך ראשון: ספר ראשון — שידוכין: כך שני: ספר שני — נישואין
 * עגנון, הנדח [עמ']
 שמואל יוסף עגנון, הנדח. התקופה ספר רביעי (ברלין-תל-אביב תרע"ט), עמ' 1-54
 * עגנון, הסימן [עמ']
 שמואל יוסף עגנון, הסימן. בתוך: כל סיפוריו, כך שמיני: האש והעצים, ירושלים ותל-אביב תשכ"ב/1962, עמ' רפ"ג-שי"ב
 * עגנון, סיפור פשוט [עמ']
 שמואל יוסף עגנון, סיפור פשוט. בתוך: כל סיפוריו, כך חמישי, ברלין תרצ"ה/1935
 * עגנון, שירה [עמ']
 שמואל יוסף עגנון, שירה, ירושלים ותל-אביב תשל"א
 * עגנון, שירה תשי"ג [עמ']
 שמואל יוסף עגנון, שירה, פרקים יז-כה. לוח הארץ לשנת תשי"ג (תל-אביב 1952), עמ' 146-191
 עלון בן אברהם [פיוט]
 ג: כ"י קמברג, ט"ש 35 (Loan), Misc.
 דודון [עמ']: I. Davidson, JQR NS 2 (1911)
 * עמנואל הרומי, מחברות [מחברות]
 ירדן [עמ']: ד' ירדן, מחברות עמנואל הרומי,

- [יוסף פרל], ספר מגלה טמירין, וינה 1819
 פונקל, שומר הבריאות [עמ']
 ישראל פרענקעל, שומר הבריאות, ורשה תר"ן
 * פרס, גיאוגרפיה של ארץ-ישראל [עמ']
 ישעיהו פרס, גיאוגרפיה של ארץ-ישראל, תל-
 אביב תרפ"ו/1925
 פרק זרעים
 ג: כ"י קמברייג, ט"ש E 2, 137
 ג: כ"י קמברייג, ט"ש F 2(1), 84
 ג: כ"י קמברייג, ט"ש AS 82, 30-31
 מרגליות [עמ']: מ' מרגליות, הלכות ארץ ישראל
 מן הגניזה, ירושלים תשל"ד
 * פרקי בן באבוי
 ג: כ"י קמברייג, ט"ש Misc. 35 (Loan), 97
 ג'ש"ב [עמ']: ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, ב, ניו
 יורק תרפ"ט
 פרקי ר' אליעזר [פרק]
 אנלאו: כ"י ניו יורק, אנלאו 866
 צויפל, חשבונו של עולם [עמ']
 אליעזר צבי צווייפעל, חשבונו של עולם, ורשה
 תרל"ח/1878
 צויפל, מינים ועובב [עמ']
 אליעזר צבי צווייפעל, מינים ועובב, וילנה 1858
 * ציזיק, אוצר הצמחים [עמ']
 ברוך ציזיק, אוצר הצמחים (אנציקלופדיה), מכלל
 לינכת וגננות, חוברת א-ה, תל-אביב (תרצ"ח/1938)
 * קרדוביור, אור נערב
 משה קרדוביור, אור נערב, ונציה ש"ז
 קטעי בקשות
 ג: כ"י פריס, אוסף ז'ק מוצירי ומשפחתו I, 77
 מאן ב [עמ']: J. Mann, Texts and Studies in
 Jewish History and Literature, II, Philadelphia
 1935
 קטעי הכרת פנים
 ג: כ"י קמברייג, ט"ש K 21, 88
 גרינולד [עמ']: א' גרינולד, תרביץ מ (תשל"א)
 * קלזונר, יוצרים וכונים [כרך, עמ']
 יוסף קלזונר, יוצרים וכונים, כרך שלישי, ספר
 ראשון, ירושלים תרפ"ט/1929
 קלזונר, שפת עבר — שפה חיה [עמ']
 יוסף קלזונר, שפת עבר — שפה חיה, אוצר
 הספרות, שנה חמישית (קראקא תרנ"ו)
 * (הקליר [פיוט])

- אלעזר הקליר
 אדלר: כ"י ניו יורק, אדלר 560
 ג: כ"י קמברייג, ט"ש H 7, 1
 פ: כ"י פריס 632
 קמיע מחלב
 פריי [כתובת]: J.B. Frey, Corpus Inscriptionum,
 Iudaicarum, II, Roma 1952
 * ר' בנימין, בגבול השרון [עמ']
 ר' בנימין [יהושע רדלר-פלדמן], בגבול השרון.
 רביבים קובץ ר' (יפו תרע"ט), עמ' 55-67
 * ראב"ע [ספר, פרק, פסוק]
 פירוש ר' אברהם אבן עזרא למקרא, מקראות
 גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ה
 * ראב"ע [פיוט]
 ר' אברהם אבן עזרא
 ליון ב [עמ']: ר' ליון, שירי הקודש של אברהם
 אבן עזרא, ב, ירושלים תש"מ
 * ראב"ע, שפה ברורה
 ר' אברהם אבן עזרא, שפה ברורה
 ליפמן [רף, עמ']: ג"ה ליפמן, שפה ברורה
 להחכם... רבי אברהם... אבן עזרא, פיורדא
 תקצ"ט
 * רבינובין, ההרכבה וההפרדה [עמ']
 צבי הכהן ראבינאוויץ, אוצר החכמה והמדע, ספר
 ההרכבה וההפרדה או חכמת הכעמיע, וילנה
 תרל"ז/1876
 רודקינסון, סיפורי צדיקים [עמ']
 מיכאל לוי פרומקין [רודקינסון], ספר סיפורי
 צדיקים מהחוט המשולש, [חסר מקום הדפוס]
 תרכ"ד. עמודי הספר אינם ממוספרים והם סומנו
 במערכת המילון ההיסטורי כדלקמן: השער —
 עמ' 1; ההקדמה — עמ' 2-3; גוף הספר —
 4-43
 רודקינסון, שבחי הרב [עמ']
 מיכאל לוי פרומקין [רודקינסון], שבחי הרב,
 לכרך 1864
 רות רבה [פרשה, פסקה]
 א: כ"י אוקספורד 164, 2
 * רטוש, שירה כחופה
 ש' שפרה, שירה כחופה (ראיון עם יונתן רטוש).
 דבר (תל-אביב) מיום 27.8.1971, עמ' 12
 * רטוש, שירי ממש [עמ']
 יונתן רטוש, שירי ממש, תל-אביב תשכ"ה/1965
 * ריה"ל [פיוט]

פירוש ר' שלמה בן יצחק לתורה, מהדורת א' ברלינר, פרנקפורט תרס"ה
 פירוש ר' שלמה בן יצחק לנ"ך, מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ה

* שבי
 ר' רצהבי, לה"ק שלבני תימן
 שבחי הבעש"ט [דף, טור]
 ספר שבחי הבעש"ט, קאפוסט תקע"ה. אחרי דף ד ארבעה דפים לא ממוספרים, וצ"ל: ה ו ז ח; הדפים המסומנים ז-כח צ"ל: ט-ל

* שבתאי, בעיית עדות-המזרח
 ק' שבתאי, "נפתרה" בעיית עדות-המזרח. דבר (תל-אביב) מיום 2.6.1961, עמ' 4
 שה"ש זוטא [פרק, פסוק]
 בובר [עמ'] : ש' באבער, מדרש זוטא², וילנה תרפ"ה
 ג: כ"י לנינגרד, אנטונין 928-927
 פר: כ"י פרמה 5, 541
 שהש"ר [פרשה, פסוק]
 שיר השירים רבה
 א: כ"י אוקספורד 164, 2
 וט: כ"י וטיקן 76
 שולמן, מסתרי פריז א [עמ']
 קלמן שולמן, מסתרי פאריז, חלק ראשון, וילנה תרי"ו/1857
 שולמן, שפה ברורה [עמ']
 קלמן שולמן, שפה ברורה, וילנה תר"ח/1847

* שטיינמן, דברים כפשוטם
 אליעזר שטיינמן, דברים כפשוטם. דבר (תל-אביב) מיום 2.12.1949, עמ' 3

* שטיינמן, טלי-טללים
 אליעזר שטיינמן, טלי-טללים. דבר (תל-אביב) מיום 17.4.1959, עמ' 5

* שטיינמן, תעשיית הרעש
 אליעזר שטיינמן, תעשיית הרעש. דבר (תל-אביב) מיום 5.3.1948, עמ' 3

שיינקא, תולדות הארץ [חלק, עמ']
 יוסף שיינקא, ספר תולדות הארץ, חלק ראשון: תולדות החיים, ורשה תר"א/1841; חלק שני: תולדות הצמחים, ורשה 1859; חלק שלישי: תולדות המוצקים, ורשה 1859

שיעור קומה
 ל: כ"י לונדון 736, 3

ר' יהודה הלוי
 ברודי [חלק, עמ'] : ח' בראדי, דיואן ... יהודה בן שמואל הלוי, ברלין תרנ"ד-תר"צ

* רמב"ם, משנה תורה [הלכות, פרק, הלכה]
 ר' משה בן מימון, משנה תורה
 דפ' רומי: דפוס רומי ר"מ

* רמב"ע [פיט]
 ר' משה אבן עזרא
 ברודי [עמ'] : ח' בראדי, משה אבן עזרא, שירי החל, ברלין תרצ"ה
 ברנשטיין [עמ'] : ש' ברנשטיין, משה אבן עזרא, שירי הקדש, תל-אביב תשי"ז
 שירמן [עמ'] : ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ו

רס"ג [בקשה]
 רב סעדיה גאון
 א: כ"י אוקספורד 1096
 סידור [עמ'] : י' דודון, ש' אסף, י' יואל, סדור רב סעדיה גאון, ירושלים תש"א

* רס"ג, תשובה
 רב סעדיה גאון, תשובה
 ג: כ"י קמברידג', ט"ש G 4 8
 ג"ש ב [עמ'] : ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, ניו יורק תרפ"ט

* רצהבי, לה"ק שלבני תימן [עמ']
 אוצר לשון הקדש שלבני תימן, ליקט, פירש והסדיר יהודה רצהבי, תל-אביב תשל"ח/1978.
 זמן של מובאות הלקוחות מאיגרות נקבע על פי הרשום בספר. זמן של מובאות אחרות — על פי מה שמסר המחבר במכתב אל מערכת המילון ההיסטורי.

* רשב"ג [פיט]
 ר' שלמה אבן גבירול
 ליורנו [דף, עמ'] : אזהרות לרבי שלמה בן גבירול, ליורנו תק"ס
 סדר רב עמרם גאון [חלק, דף, עמ'] : ג"נ קורניל, סדר רב עמרם גאון, ורשה תרכ"ה

* רשומות, הצעות חוק [שנה, עמ']
 מדינת ישראל, רשומות, הצעות חוק, ירושלים תש"ט ואילך

* רש"י [מסכת, דף, עמ']
 פירוש ר' שלמה בן יצחק לתלמוד הבבלי, דפוס ונציה רפ"פ-רפ"ג

* רש"י [ספר, פרק, פסוק]

אבן שמואל [עמ']: י' אבן שמואל, ספר מורה הנבוכים לרבינו משה בן מימון בהעתקת ר' שמואל אבן תיבון, תל-אביב תרצ"ה-תרצ"ח

שמואל בר' הרשענא [פיוט]

- שמואל (השלישי) בר' הרשענא
 11: כ"י קמברג, ט"ש NS 137, 2 (GG)
 21: כ"י ורשה טז, 5-7
 31: כ"י פרנקפורט 103
 41: כ"י אוקספורד, 46-51 (2848), e.70
 51: כ"י אוקספורד, 22-25 (2715), e.36
 61: כ"י קמברג, ט"ש H 5, 200
 71: כ"י קמברג, 1, 10, Or. 1080
 81: כ"י לונדון, 9-10, Or. 5557h
 91: כ"י ניו יורק, אדלר 13, 3462
 101: כ"י קמברג, ט"ש H 15, 24
 111: כ"י אוקספורד, 1-15 (2731), f.38
 121: כ"י פילדלפיה, דרופטי קולג' 286

שמואל בר' הרשענא, איגרת לשמריה בר' אלחנן

- 1: כ"י קמברג, ט"ש 68, 16
 מאן ב [עמ'] J. Mann, The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs, II, Oxford 1922

שמואל בר' הרשענא, מג' מצרים

- 1: כ"י לונדון, 5-6, Or. 5560a
 מלאכי [עמ']: צ' מלאכי, סוגיות בספרות העברית של ימי הביניים, תל-אביב תשל"א

* שמואל הנגיד, בן משלי

- ששון [עמ']: ד' ששון, דיואן שמואל הנגיד ... על פי כ"י ששון סי' תקפ"ט, אוקספורד תרצ"ד

* שמואל הנגיד, בן קהלת [סימן]

- ששון [עמ']: ד' ששון, דיואן שמואל הנגיד ... על פי כ"י ששון סי' תקפ"ט, אוקספורד תרצ"ד

* שמואל הנגיד, בן תהלים [פיוט]

- ששון [עמ']: ד' ששון, דיואן שמואל הנגיד ... על פי כ"י ששון סי' תקפ"ט, אוקספורד תרצ"ד

שמו"ר [פרשה, פסקה]

שמות רבה

ירושלים: כ"י ירושלים 5977, 24°

* שמר, ירושלים של זהב

נעמי שמר, ירושלים של זהב. הושמע לראשונה בפסטיבל הזמר והפזמון, מוצאי יום העצמאות תשכ"ז, ונדפס בתוכנית המופע

שנאבר, מאמר התורה והחכמה [עמ']

מדרכי שנאבר, מאמר התורה והחכמה, לונדון

* שלום, כוכב התקומה [עמ']

ש' שלום, כוכב התקומה, פואמה לבני הנעורים, תל-אביב תשל"ב/1972

* שלונסקי, בגלגל [עמ']

אברהם שלונסקי, בגלגל, שירים ופואמות, תל-אביב תרפ"ז

* שלונסקי, דוי [עמ']

אברהם שלונסקי, דוי, תל-אביב תרפ"ד

* שלונסקי, הדון השקט ג [עמ']

אברהם שלונסקי (מתרגם), מ' שולוחוב, הדון השקט, ספר שלישי, מרחביה 1958

* שלונסקי, המפלות והפיוס [עמ']

אברהם שלונסקי, שירי המפלת והפיוס, תל-אביב תרצ"ח

* שלונסקי, הפואמה הפדגוגית [עמ']

אברהם שלונסקי (מתרגם), א' מאקארנקו, הפואמה הפדגוגית, תל-אביב [1941]

* שלונסקי, חיים גראביצ'ר [כרך, עמ']

אברהם שלונסקי (מתרגם), פישל שניאורסון, חיים גראביצ'ר (סיפור), כרך א, תל-אביב 1939; כרך ב, 1940

* שלונסקי, ימי פומפייא [עמ']

אברהם שלונסקי (מתרגם), אדוארד בולבר, ימי פומפייא האחרונים, תל-אביב [תר"פ?], הקדמת המתרגם

* שלונסקי, מסעי הצפרים [עמ']

אברהם שלונסקי (מתרגם), ק' דוידוב, מסעי הצפרים, מרחביה 1941

* שלונסקי, עלילות ודברים [שם הסיפור]

אברהם שלונסקי (מתרגם), י' ביאנקי, עלילות ודברים, מרחביה 1954

* שלונסקי, תולדות המהפכה הרוסית [כרך, עמ']

אברהם שלונסקי (מתרגם), ל' טרזצקי, תולדות המהפכה הרוסית, כרך א (ספרים א-ג), תל-אביב תרצ"א/1931; כרך ב (ספרים א-ב), תרצ"ג-תרצ"ד

* שלמה הבבלי [פיוט]

ל: כ"י לונדון 677

פליישר [עמ']: ע' פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג

* שמואל אבן ששון [פיוט]

שירמן ב [עמ']: ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ב, ירושלים-תל-אביב תשי"ז

* שמואל אבן תיבון, תר' מו"ג [חלק, פרק]

קמ: כ"י קמברייג', Add. 1212
 תנחומא בובר [פרשה, פסקה; עמ']
 ש' באבער, מדרש תנחומא, וילנה תרמ"ה
 א: כ"י אוקספורד 154
 תנחומא מאן [חלק, עמ']
 מאן, מדרש חדש על התורה
 J. Mann, The Bible as Read and Preached in
 the Old Synagogue, Cincinnati I, 1940; II,
 1966
 ניו יורק: כ"י ניו יורק 5029
 תעודות בר כוכבא, מורבעת 24 [שטר, שוי']
 תעודות בר כוכבא, שטר חכירה, מורבעת 24
 תעודות בר כוכבא, מורבעת 30 [שוי']
 תעודות בר כוכבא, שטר מכירה, מורבעת 30 (לפי
 קריאת המהדיר)
 תר' הפלת ההפלה לך' רשד [שאלה]
 ליידן: כ"י ליידן, ורנר 1, 15
 תר' ס' המצוות ללוי בן יפת [ספר, דיבור]
 ליידן: כ"י ליידן, ורנר 1, 22

חקל"א
 * שנהר, מגילת תנחום [עמ']
 יצחק שנברג, מגילת תנחום. לוח הארץ לשנת
 תש"ג (תל-אביב 1942), עמ' 106-145
 * שער למתחיל [תאריך]
 שער למתחיל (ירושלים), שבועון
 * שרפשטיין, מיסטיקה [עמ']
 בן-עמי שרפשטיין, מיסטיקה. כתוך: אנציקלופדיה
 למדעי החברה (העורך הראשי: דוד כנעני), כך
 שלישי, מרחביה 1967, עמ' 454-462
 * שרת, משוט באסיה [עמ']
 משה שרת, משוט באסיה, יומן-מסע, תל-אביב
 1957
 תוספתא [מסכת, פרק, הלכה]
 ארפורט: כ"י ברלין, Or. Fol. 1220
 דפ' ונציה: דפוס ונציה רפ"א
 וינה: כ"י וינה 46
 ל: כ"י לונדון 445
 תנחומא [פרשה, פסקה]
 פר: כ"י פרמה 1, 1240
 קולומביה: כ"י ניו יורק, קולומביה X893-M5843

הקיצורים והסימנים

הרי כאן פירוש הקיצורים והסימנים המזדמנים בעדים ולא פורשו במבוא, סעיפים 6, 8).

א. הקיצורים

ספרי המקרא כסדרם: ברא', שמ', וי', במ', דב', יהו', שופ', שמ"א, שמ"ב, מל"א, מל"ב, יש', יר', יח', הו', יואל, עמ', עז', יונה, מ"י, נח', חב', צפ', חגי, זכ', מל', תה', מש', איוב, שה"ש, רות, איכה, קה', אס', דני, עז', נחמ', דה"א, דה"ב

א"ב —	ארמית בבלי
אוג' —	אוגריתית
אכ' —	אכדית
אלר ב —	א' אלר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ב, ירושלים תשל"ט
א"מ —	ארמית מצרית
אר' —	ארמית
אר"י —	ארמית יהודית
כ"ב —	כבא כחרא
כ"מ —	כבא מציעא
ב"ק —	כבא קמא
בר עלי ב —	I. Bar 'ali, The Syriac-Arabic Glosses, edited by R. Gottheil, II, Roma 1908
ברנד —	י' ברנר, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג
גל' —	גלילון
דור —	מ' דור, לכסיקון זואולוגי, תל אביב תשכ"ה
יו"ט —	יום טוב
ליבס —	י' ליבס, פרקים במילון ספר הזהר, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ז
ליברמן, תוכ"פ —	ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, נויארק תשט"ז ואילך
לעו III —	I. Löw, Die Flora der Juden, III, Wien-Leipzig 1924
מג' —	מגילה
מד' —	מדרש
מו"ק —	מועד קטן
ממן —	א' ממן, העברית של טוביה בן משה הקראי, עבודת גמר, ירושלים תשל"ט
מנ' —	מנדעית
מ"ש —	מעשר שני
נ"א —	נוסח א
נ"ב —	נוסח ב
נו"א —	נוסח אחר
ס' —	ספר
סו' —	סורית
עה"ד —	ערבית הדרום
ע"ז —	עבודה זרה

עיינ	— עי'
עמוד	— עמ'
ערבית	— ער'
פונית	— פו'
י"ג עפשטיין, פירוש הגאונים על סדר טהרות, ברלין תרפ"א—תרפ"ד	— פיה"ג
R. Payne Smith, Thesaurus Syriacus, Oxford 1879—1901	— פיין סמית
F. Field, Origenis Hexaplorum, I, Oxford 1875	— פילד א
י' פליקס, החי של התנ"ך, תל אביב תשט"ו	— פליקס
פניקית	— פנ'
פרשה	— פר'
S. Fraenkel, Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen, Leiden 1886	— פרנקל
ראה	— ר'
ראש השנה	— ר"ה
שורה	— שו'
שומרונית	— שומ'
שם פעולה	— ש"פ
M. Schreiner, Studien über Jeschu'a ben Jehuda, Berlin 1900	— שריינר
תרגום	— תר'
W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden 1959—	— AHw
S.L. Loewenstamm, Comparative Studies in Biblical and Ancient Oriental Literatures, Neukirchen-Vluyn 1980	— CSBAOL

ב. סימני הניקוד שאינם טברניים בהשואה אל הטברניים

השיטה הטברנית	השיטה הארץ-ישראלית	השיטה הבבילית	שוא
כ		כ	חטף-סגול
		כּ	חטף-פתח
		כֶּ	חטף-קמץ
כ	כ	כ	חירק
כ	כ	כ	צירי
כ {	כ	כֶּ	סגול
	כֶּ	כ	פתח
כֶּ	כֶּ	כֶּ	קמץ
כֶּ	כֶּ	כֶּ כו	חולם
כֶּ	כֶּ	כֶּ כו	קיבוץ, שורק
כֶּ	כֶּ	כ	דגש
כֶּ	כֶּ	כ	רפה

1. בניקוד ארץ-ישראלי שוא מסומן בסימנים המשמשים לצירי, פתח או קמץ.
2. ברוב כתבי-היד בניקוד ארץ-ישראלי ובמקצת אלו בניקוד טברני קמץ-פתח וצירי-סגול מתחלפים.

מערכת המילון ההיסטורי

מתוך "לשוננו" כרך נ (תשמ"ז), עמ' 124-125

תיקונים ל"מחברת לדוגמה" (לשוננו מו, תשמ"ב, ג'ד)

אנו מפרסמים כאן תיקונים לטעויות שנפלו בזמן העריכה או ההדפסה. אין פגנתנו להביא השלמות או מובאות חדשות.*

עמוד	טור	שורה	במקום	צריך להיות
173		26		אחרי "רוזנברג" הוסף: הא' יעקב שיבי.
174	א	14	עֹרֵב	עֹרֵב (פֹּעַל)
174	א	28	עֹרֵב	עֹרֵב (שם)
174	ב	3	עֹרֵב א	עֹרֵב א ח?
178	א	26		נקד: וְלַעֲרֹב
179	א	38-36		מחק עֲד 7
185	ב	10	מְעֹרֵבִין	מְעֹרֵבִין
188	ב	25	1289	1523ק
189	ב	34	1288	1282
191	א	20	מעשה	מעשי
194	א	—38		
	ב	5		
מחק עֲד 4 והוסף במקומו:				
4. 500 אמרו להם בית הילל לבית שמאי,				
מי שלקח מקח רע מן השוק יגנינו בפניו				
או ישבחינו בפניו, הוי או' ישבחינו בעיניו,				
מיכ' אמרו חכמ', תהא דעתו של אדם				
מעורבת עם הבריות [בבלי כתובות יז				
ע"א / וט 130, כ1381].				
194	ב	11	ר	ע1550
205	א	6		מחק: זה
208	א	10	3	2
211	ב	26	ומערכה	ומערכה
211	ב	29-28	"....des	"..... <i>Waaren</i> aller Art.....
			britischen	und andre chinesische <i>Waaren</i> ."
			<i>Handels</i> ."	
213	ב	22	טבִּיל	טבִּיל
220	ב	—41		
221	א	1		מחק עֲד 32

* המערכת מודה לאדוניס מ' אילן, א' אלדר, י' בלאו, גב"ע צרפתי ומ"צ קדרי, ששלחו הערות מאלפות על המחברת. הערותיהם שמורות במערכת המילון.

צריך להיות	במקום	שורה	טור	עמוד
דוד בן אברהם	אברהם בן דוד	39	א	224
מחק עד 73		32	א	225
ערב א	ערב ד	31	ב	227
נקד: הַעֲרָבִים		35	א	229
מחק: 68		18	ב	230
68	69	20	ב	230
הוסף: עֲרֵבוֹת, ת"פ (69).		22	ב	230
מחק עד 4		18	א	234
נערכת	נערבת	23	ב	234
נקד: וְעֵרָב		37	א	235
יְעֵרֵב	יְעֵרֵב	40	א	235
הַתְּעוֹרְבִּים[!]	הַתְּעוֹרְבִּים[!]	1	א	243
'arəb	ar b	9	א	243
נקד: עוֹרְבִּים		35	א	244
אלמדהו	אלמדנו	36	א	244
רב חסדא	ר' חסדא	11	ב	245
ל' גינצבורג	י' גינצבורג	17	ב	259